

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 5 (482)

ВЕРЕСЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 2008

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, *С.В.Віднянський*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск), *В.І.Кузнецов* (заст. головного редактора), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Піріг*, *О.П.Решет* (заст. головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Трошинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Решет*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Квітка*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: канд. іст. наук *А.Г.Плахонін*, *О.В.Жданович*
www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник
Комп'ютерна верстка – А.В.Корженівська
Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 30.09.2008 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1200 прим. Зам. № 8-1401J1

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Гріпарі»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

Котляр М. Ф. Шляхи християнства на Русь (легендарні й реальні)	4
Мицик Ю. А. Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме	15
Станіславський В. В. Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності	39
Горобець В. М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.)	49
Вінниченко О. В. (<i>Львів</i>). Засвідчення і свідки шляхетських тестаментів першої половини XVIII ст. (за матеріалами Львівського гродського суду)	68
Бовгиря А. М. «... Я вашого царя не знаю»: українці як фігуранти судових справ про образу честі монарха (XVIII ст.)	87
Борисевич С. О. Законодавче регулювання державної іпотечної політики в першій половині XIX ст.	100
Завальнюк О. М. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти (1917–1920 рр.)	112
Дачків І. Б. (<i>Тернопіль</i>). Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 р.	121
Стоцький Я. В. (<i>Тернопіль</i>). Експансія РПЦ у західних областях України (1947–1953 рр.)	137
Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр.	147
Бендза М. (<i>Варшава, Польща</i>). З історії православної релігійної культури Сяноцької землі (X–XVII ст.)	159
Склярєнко В. Є. Телебачення незалежної України: історія та сучасність	179

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Орлик В. М. (<i>Переяслав-Хмельницький</i>). Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст.	187
Футала В. П. (<i>Дрогобич</i>). Суспільно-політичне життя Західної України у 1920–1930-х рр.: стан і перспективи дослідження	195
Вірський Д. С. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л.Деція	210

Р Е Ц Е Н З І Ї

Куряєв О. О. К.Бекг, Е.Фелькль. Україна. Від Червоної до Помаранчевої революції	216
Люта Т. Ю. Н.Білоус. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування	219

В е р б а І. В. М. Михайлуца. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)	225
К а л а к у р а Я. С. В. Тельвак. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття)	228

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

Т ю р м е н к о І. І. Конференції до 125-річчя з дня народження Івана Огієнка (митрополита Іларіона)	231
Т р о н ь к о П. Т. До 60-річчя доктора історичних наук, професора О.В.Кузьминця	234
Трубайчук Анатолій Фотійович	238

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друкovanі, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторові **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

СТУДІЇ

М.Ф.Котляр*

ШЛЯХИ ХРИСТІЯНСТВА НА РУСЬ (ЛЕГЕНДАРНІ Й РЕАЛЬНІ)

Розглядається тривала історія проникнення християнського віровчення на Русь. Аналізуються легендарні версії християнізації Русі – прихід апостола Андрія на київські гори, свідчення арабських авторів про численних купців-русів, які видавали себе за християн. Відзначено, що головним шляхом християнства на Русь, особливо із середини IX ст., був візантійський.

Запровадження християнства Володимиром Святославичем як державної ідеології у 988–990 рр. позитивно вплинуло на всі сторони життя давньоруського суспільства. Особливо плідно воно позначилося на культурі, писемності, наукових знаннях. Християнство та його інституту зміцнили авторитет і владу князя, сприяли розбудові держави. Лише з часу хрещення Русі у країні почали поширюватися писемність і книжність, руські люди мали можливість знайомитися з кращими досягненнями світової античної і середньовічної літератури, науки й мистецтва. У Києві, а далі скрізь по всій Русі почали організовувати школи та книгописні майстерні, і східнослов'янська країна незабаром стала однією з найкультурніших у середньовічному світі. Прийняття християнського віровчення ввело Давньоруську державу до кола християнських країн світу, зробивши можливими рівноправні й плідні відносини між нею і Візантією, Германією, Польщею, Угорщиною та іншими близькими і далекими країнами. Хрещення Русі не могло не відбитися у фольклорі та літературі і самої Русі, й Візантії, і багатьох європейських країн. Воно породило чимало легендарних версій стосовно часу й обставин запровадження нової віри в Давньоруській державі.

Найбільш поширеною версією є легендарне «Казання про проповідь апостола Андрія в Північному Причорномор'ї, його подорожі до Києва і Новгороду». У ньому розповідається про те, що Андрій навчав людей у Синопі в Малій Азії і прибув звідти до Корсуня в Крим. Там він дізнався, що недалеко є гирло Дніпра і захотів відправитися ним до Риму(!). Андрій приплив Дніпром до київських гір, поставив хрест і напрозорив, що буде там місто велике, і Бог збудує там багато церков. А вже звідти апостол попрямував до Новгороду¹. Про історичну достовірність цієї легенди написано багато праць². У дійсності (якщо вважати його реальною людиною) Андрій не бував північніше Синопи, розташованої на південному березі Чорного моря. Це було доведено ще в другій половині XIX ст. Утім, дехто з істориків минулого все ж таки вважав, що відомості про перебування апостола в Північному Причорномор'ї заслуговують на довір'я³. Нині така думка світськими вченими не визнається, хіба що церковні історики за традицією продовжують підтримувати її.

Із початком VII ст. на слов'янських землях з'являються християнські місіонери, проте їхні проповіді довгий час не викликали інтересу в місцевої людності. Минуло дуже багато часу, аж поки християнство утвердилося у слов'янських суспільствах. Для цього знадобилися корінні зміни в традиційному суспільному устрої і виникла необхідність у перетворенні ідеології, в чому мали бути зацікавлені панівні верстви суспільства.

Перші свідчення християнізації русів у джерелах відносяться до кінця VIII – першої половини IX ст. Вони містяться у візантійських агіографічних пам'ятках: «Житті св. Стефана Сурозького» та «Житті св. Георгія Амастрідського». У першому з них ідеться про напад руської рати на місто Сурож (Судак)

* Котляр Микола Федорович — д-р іст. наук, член-кореспондент НАН України, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

у Криму. Після того, коли руси розграбували місто й розбили раку з останками Стефана, їхнього князя Бравліна вразила тяжка хвороба, від якої його врятувало лише повернення награбованого. Розчулений князь тут же охрестився разом зі своїми «боярами». Так само охрестилися руси (якась їх частина) під час іншого походу – на малоазійське місто Амастриду⁴.

Не варто переоцінювати значення цих і подібних до них свідчень візантійських та західноєвропейських джерел щодо охрещення ватажків руських дружин і людей з їхнього оточення. Такі охрещення для східнослов'янської верхівки були вигідні з політичних та економічних міркувань і, мабуть, в її розумінні означали хіба що дозвіл християнської проповіді на її землі та згоду шанувати християнського бога – поряд із власними, язичницькими. Зміна політичних стосунків або надмірна, нав'язлива активність християнських місіонерів, звичайно, приводила до відмови від хрещення⁵.

У деяких творах арабських та персидських географів і мандрівників, які спілкувалися з русами в IX – X ст., містяться загальні, не досить конкретні свідчення того, що хтось серед них належав до християнського віросповідання. Ібн Хордадбег, який близько 846 р. написав велику працю «Книга шляхів і держав», із недовір'ям відзначив у ній, що руські купці видають себе за християн⁶. Щоправда, це повідомлення залишається унікальним, підтвердженень його в інших східних джерелах не знайдено. Хіба що в «Житті Константина Філософа» мовиться про те, що він, будучи в Херсоні у Криму в 60-х роках IX ст., виявив там «Євангеліє і Псалтир, написані руськими письменами, і людину, котра розмовляла цією мовою»⁷.

Усього сказаного не досить для твердження про скільки-небудь помітне поширення християнського віровчення у східнослов'янському суспільстві до середини IX ст. Тому варто погодитися зі словами сучасного дослідника теми: «Твердо відомо, що перша хвиля християнізації прийшла з Візантії як наслідок нападу Русі на візантійську столицю у 860 р.»⁸. Свідчення цього містяться в «Окружному посланні» константинопольського патріарха Фотія 867 р. та у «Vita Basilii» Константина Багрянородного.

Морський похід русів під проводом київського князя Аскольда на Константинополь (у давньоруському письменстві місто зветься Царгородом) стався у червні 860 р. Ось як про це йдеться у «Повісті временних літ»: «Иде Аскольдъ и Диръ на греки⁹... Цесарю же отшедшю на огаряны [арабів], ...вѣсть епархъ посла к нему, яко Русь на Царьгородъ идетъ, и вратися царь» до столиці¹⁰. Час для нападу на візантійську столицю був обраний Аскольдом напрочуд вдало. Імператор Михаїл із військом перебував тоді в далекому поході проти арабів, що загрожували південним рубежам Візантії. Його флот був посланий у Середземне море для боротьби з піратами. У Константинополі залишався лише нечисленний гарнізон. Руси висадили десант і осадили місто.

Становище обложених було важким, у місті почалася паніка. Напад народу «ghos» сучасник подій патріарх Фотій в одній із проповідей назвав «громом, що вдарив із небес»¹¹. Як повідомляє «Повість временних літ», імператор Михаїл зміг повернутися до міста і якимось налагодив оборону. Від облоги вдалося позбавитися чудесним способом: з церкви Богородиці у Влахернах винесли її божественну ризу, вмочили у воду, що спричинило бурю, яка знищила кораблі «безбожнихъ Руси»¹².

Однак у дійсності все було інакше. Руси виявилися переможцями у війні 860 р. Імператору Михаїлу довелося вступити у переговори з Аскольдом і укласти з ним мирний договір. Зміст його залишився невідомим історикам. Лише враховуючи текст угоди іншого київського князя Олега з Візантією 907 (911) р.¹³, можна спробувати реконструювати договір Аскольда. Можливо, Візантія зобов'язувалася виплачувати Русі щорічно певну суму грошей, а Русь –

надавати за це військову допомогу імператору. Головне, русько-візантійський договір 860 р., мабуть, забезпечував права руських купців на ринках імперії, а грецьких – на Русі¹⁴. Звідки ж з'явилося твердження Повісті щодо поразки Русі в поході 860 р., коли вона здобула перемогу?! На це питання спробував відповісти академік Б.О.Рибаков.

Виходячи з наведеного далі свідчення патріарха Фотія, прийнято вважати, що незабаром по тому Аскольд і його оточення прийняли хрещення. На початку 867 р. Фотій звернувся з «Окружним посланням» до підпорядкованих Константинополю церковних ієрархів із закликом прибути до міста на собор. У посланні, зокрема, йшлося про те, що не лише болгари, а й руси (яких Фотій називає жорстокими і надто гордими) змінили попередню нечестиву віру «на чисту і невідому християнську віру». Більше того, запевняє Фотій, руси прийняли від нас єпископа і пастиря та з великим завзяттям і ревністю сповідують християнське віровчення¹⁵.

Це місце «Окружного послання» викликало до життя величезну наукову літературу і спричинилося до полеміки щодо дійсного часу та обставин першого відомого нам із джерел хрещення Русі. Б.О.Рибаков, залучивши свідчення Никонівського літопису (джерело яких не пощастило встановити), дійшов висновку, що в дійсності відбувся не один, а три походи русі на Царгород у роки князювання Аскольда в Києві. Другий із цих походів стався у 866 або 867 рр.

Ось як описує невдалу для київського князя експедицію никонівський книжник: «Иде Аскольдъ и Дир на Греки. Царем же Михайлу и Василию отшедшимъ на Агаряны воювати, и дошедшимъ имъ Черныя рѣки, и посла къ нимъ епархъ, глаголя, яко Русь идетъ на Царьградъ в двоюстру и множае кораблей. Они же възвратишася, и едва внидоша въ градъ, и с патриархомъ Фотиемъ, ... и изнесше ризу пречисте Богородици съ плачемъ и съ слезами многими и край ея въ море омочивше. Бѣ бо тогда море тихо велми, и егда омочиша ризу, и абие възста буря зѣлна, и разби множество кораблей, и потопа безбожную Русь»¹⁶. Неважко помітити, що епізод із бурею, що була викликана зануренням ризи Богородиці в море й розкидала кораблі русів, чи не буквально збігається з розповіддю «Повісті временних літ» під 860 р.

Виникає думка, що повідомлення Повісті відноситься не до походу 860 р., а до наступного, що дійсно завершився поразкою русів. «Невільно народжується питання: яким чином сталося так, що однорідні грецькі літературні матеріали виявилися розподіленими на кілька походів? Думаю, що складач літописного ізводу (Никонівського. – *Авт.*), котрий намагався наситити свою працю відомостями з історії Візантії і широко користувався існуючими перекладами, руськими чи болгарськими, Георгія Амартола і Симеона Логофета, мав у своєму розпорядженні якусь літописну сітку з переліком походів київських князів на Візантію. І за власним розумінням він розкидав барвистий матеріал царгородських хронік по сухуватій сітці київського літописця, не завжди потрапляючи у відповідність з існуючою там хронологією»¹⁷.

Б.О.Рибаков пов'язує з наслідками цього походу справу охрещення Русі. Як розповідає далі никонівський літописець, імператор Візантії Василій «сътвори же и мирное устроение съ прежеречеными русы, и преложи сихъ на христьянство, и обѣщавше хреститися, и просиша архиерея, и посла къ нимъ царъ»¹⁸.

Особливо докладно йдеться про хрещення Русі в життєписі імператора Василія I Македонянина («Vita Basilii»), створеному його онуком Константином Багрянородним. Цей життєпис згодом потрапив до «Хронографії» Продовжувача Феофана (X ст.). Подія, згідно із твердженням Константина, сталася в часи царювання Василія I (867–886 рр.) і патріаршества в Константинополі Ігнатія (867–877 рр.). Константин писав таке: «Народ росів, войовничий і безбожний, шляхом щедрого роздавання золота, срібла і шовкового одягу, він [Василій] за-

лучив до переговорів і, уклавши з ними мирну угоду, схилив зробитись учасниками рятівного хрещення і спонукав прийняти єпископа»¹⁹.

На підставі непевних і напівлегендарних по своїй суті звісток візантійських джерел і Никонівського літопису щодо охрещення Аскольда і його оточення народилася версія щодо запровадження християнського віровчення на Русі в 60-х роках IX ст. Її активно пропагував російський емігрантський історик М.Таубе²⁰. Сучасний дослідник О.М.Рапов категорично заявляв із цього приводу: «Таким чином, можна з упевненістю говорити, що перше масове хрещення русів мало місце між кінцем вересня 865 р. ... і січнем–лютим 867 р.»²¹, виходячи при тому з думки Рибаківа, котрий насправді припускав прийняття нової віри самим лише князем і якоюсь частиною його оточення.

У дійсності, охрещення Аскольда і його дружинників не залишило скільки-небудь помітного сліду в історії східного слов'янства. Воно було суто політичною акцією, обидві сторони – і візантійська, і руська – вирішували при тому сьогоденні тактичні завдання. Лише спогадом про цю подію можна вважати запис «Повісті временних літ» під 882 р., де йдеться про те, що Аскольда поховали «на горѣ, еже ся нене зоветь Угорьское, кде ныне Ольминъ дворъ. На той могилѣ поставилъ Ольма церков святого Николу»²². На підставі цього повідомлення звичайно історики роблять висновок, що Аскольд залишився християнином і після повернення до Києва²³. Досі ніхто не знає, хто був той Ольма. Висловлювалося вірогідне припущення, що в тексті джерела насправді описка, і замість «Ольма» слід читати: «Ольга».

Поступово, маловідомими науці шляхами християнське віровчення почало потрапляти на Русь. Свідомості цього неповні, несистематичні і взагалі уривчасті, здебільшого це релікти матеріальної культури. Проте відомо, що на 40-і роки X ст. на Русі, принаймні у Києві, було чимало християн, переважно в оточенні князя. Після другого, так само малоуспішного для Русі, походу на Царгород під проводом Ігоря, у 944 р. була укладена русько-візантійська угода, вписана у переказі до «Повісті временних літ». У тексті угоди йдеться про порядок її затвердження: «Мы же, елико насъ хрестилися есмы, кляхомъся церковью святого Ильѣ въ сборнѣй церкви, и подлежащемъ честнымъ крестомъ, и харатьею сею (текстом договору – М.К.), хранити все, еже написано на ней...». А «некрещеная Русь» присягалася дотримуватись угоди на своїй зброї: мечях, щитах та ін.²⁴

Потім до Києва завітали візантійські послы, котрі зажадали підтвердження угоди. «Завтра призва Игорь слы, и приде на холмъ, кде стояше Перунъ, и покладоша оружье свое, и щиты, и золото, и ходи Игорь ротѣ [присязі] и люди его, елико поганыхъ Руси». Із цього тексту абсолютно ясно, що сам князь і наближені до нього люди залишались язичниками. Після цих слів сказано, що «хрестяную Русь водиша ротѣ в церкви святого Ильи, яже есть над Ручаемъ...»²⁵. На тому самому місці й нині стоїть Іллінська церква, збудована у XIX ст. Б.Д.Греков розглядав угоду Ігоря з греками як цінний документ, який свідчить про те, що ще за Ігоря християнство на Русі було добре відоме²⁶.

Звичайно, наведені слова джерела прихильники раннього охрещення Русі (за Аскольда чи дещо пізніше) вважають вагомим аргументом. Однак історія розсудила інакше: знову, як і за Аскольда, ці християни з оточення князя Ігоря не залишили в ній жодного сліду. Недарма дружина Ігоря, а потім руська княгиня Ольга, дуже і дуже обережно поставилася до можливості прийняти особисте хрещення. Б.О.Рибаків зауважив, що тоді християнське віровчення не посідало на Русі панівних позицій. Він вказав на те, що сам Ігор був далекий від нової віри і доказом того було поховання його Ольгою за язичницьким обрядом²⁷.

Проте християнство на час загибелі Ігоря восени 944 р. встигло пустити корені на Русі, принаймні у Києві. Його наступниця на престолі і дружина Ольга була видатним державним діячем і зрозуміла, що настав час («приспе время»),

як звичайно пишуть наші літописці) реформувати державу і вдатися до нових засобів у стосунках із сусідами, насамперед із Візантією. Спочатку вона зайнялася внутрішніми справами: регламентувала і нормувала стягання данини в країні, організувала опорні пункти своєї влади на землях, що входили до складу Давньоруської держави²⁸.

Так розпочався новий етап формування державності на Русі. Княгиня Ольга відмовилася від традиційних методів проведення зовнішньої політики, до яких вдавалися її попередники, коли спочатку здійснювався воєнний похід на суперника, а вже потім (та й то у разі успіху) укладалася вигідна для київського государя угода. Напевне, два невдалих напади на Візантійську імперію її чоловіка Ігоря (941 і 944 рр.) переконали княгиню в тому, що не можна будувати постійні відносини із сусідами лише на хвилі воєнного успіху. Ольга стала засновницею мирної для Русі дипломатії. І одним із засобів втілення її в життя стало християнське віровчення, до якого звернулася княгиня.

«Повість временних літ», примхливо сплітаючи відомі Несторові історичні факти з фольклорними переказами і легендами, докладно розповіла про подорож Ольги до Константинополя під 955 р. Про неї також згадують «Память и похвала князю Владимиру» Іакова Мниха, створена у другій половині XI ст., латинська Хроніка Продовжувача Регіона й візантійські хроніки Іоанна Скилиці та Іоанна Зонари. Особливе місце серед усіх джерел посідає твір Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору», в якому імператор докладно описав перебування руської княгині в Константинополі.

Значення поїздки Ольги до Константинополя було надзвичайно великим. Уперше в історії Русі її государ відправився до столиці Візантії не на чолі флоту чи війська, а з мирним посольством, маючи заздалегідь відпрацьовану програму переговорів і намір твердо дотримуватись у їх перебігу досягнення поставленої мети. Це дозволяє історикам найвищим чином оцінити державний розум і політичну волю княгині.

В останні роки розгорнулася жвава дискусія навколо самої дати посольства княгині Ольги до Візантії. На думку Г.Г.Літаврину, Ольга двічі побувала в Константинополі. Першого разу в 946 р. із метою підтвердження угоди з імперією, укладеної її чоловіком Ігорем 944 р., і прагнучи зробити більш вигідними для її держави умови тієї угоди. Другого разу – під час згаданої в літописі її подорожі до Царгорода 954/55 рр., що відбулася за запрошенням імператора й увінчалася урочистим охрещенням княгині²⁹. О.В.Назаренко відстоює думку, ніби відбулася лише одна поїздка Ольги до Константинополя в 957 р.³⁰ Мені видається більш імовірною гіпотеза Г.Г.Літаврину, якщо виходити з логіки подій і непрямих свідчень візантійських джерел.

Константин Багрянородний у творі «Про церемонії візантійського двору» з багатьма подробицями розповів про відвідини Ольгою Візантії. За його словами, руська княгиня прибула до Константинополя на чолі численного посольства, в якому були купці, воїни, священик і якийсь хлопчик (історики переконані, що то був її юний син Святослав). Всі вони одержали подарунки від імператора. Проте ні твір Константина, ні інші джерела (включаючи й «Повість временних літ») не містять відповіді на головне питання, яке ставлять перед ними історики, – про мету посольства Ольги до Візантії. Імператор, котрий присвятив візиту руської княгині не одну сторінку своєї праці, живо описав прийоми й обіди, яких вона удостоїлася в імператорському палаці, але жодним словом не прохопився про суть перемовин із княгиною. Спочатку відбувся урочистий прийом Ольги імператором, метою якого було вразити її пишністю й урочистістю церемонії (судячи зі слів Константина, Ольга нічим не виявила ні здивування, ні збентеження). Того ж самого дня був званий обід у залі прийомів. Далі руську княгиню прийняла імператриця Єлена³¹.

Довгі роки історики вважали, ніби Ольга попрямувала в далекий шлях до Царгорода лише для того, щоб прийняти святе хрещення від імператора і патріарха. Хоча Константин промовчав про це у своїй книзі, з «Повісті временних літ» і творів візантійських істориків Скіліци й Зонари³² стало відомо, що церемонія охрещення Ольги відбулася в головному храмі Константинополя Святої Софії в присутності імператора та патріарха, котрий і провів обряд. Нестор докладно описав і церемонію, і бесіди, що їх вели між собою Ольга та її хрещений батько Константин. Розповідь про перебування княгині в Константинополі «Повість» завершує піднесеними словами: «И благослови ю патрeархъ, и иде с миром въ свою землю». Зі свого боку, імператор «дасть ей дары многи, злато и сребро, паволокы и съсуды различныя, и отпусти ю, нарекъ ю дъщерью собѣ»³³.

Урочисте, на державному рівні прийняття християнського віровчення княгинею Ольгою в головному храмі православного світу було важливою, але не єдиною метою відвідин нею Царгорода. Деякі історики думають, що вона прибула туди вже християнкою³⁴. Адже серед її почту Константин називає й священника Григорія, котрий мав бути духівником і сповідником государині. Проте, зробившись християнкою, Ольга навіть не вчинила спроби запровадити нову віру як державну на Русі – так вчинить її онук Володимир 990 р. Тому історики спробували глибше розібратись у політичних намірах княгині, що спонукали її відвідати з державним візитом Константинополь.

Напевне, Ольга дійсно виходила з того, що підписання її чоловіком Ігорем 944 р. русько-візантійської угоди не принесло Русі тих вигод, на які він, поза сумнівом, сподівався. Природним виглядає подальше прагнення Ольги та її радників поліпшити умови договору³⁵. Зі свого боку, імперський уряд був занепокоєний зростаючою військовою міццю Давньоруської держави і намагався послабити її. Константин Багрянородний спонукував кочовиків степів Північного Причорномор'я, хижих печенізьких ханів здійснити набіг на Київ, аби втягнути Русь у виснажливу війну з цими надзвичайно численними і сильними степовиками³⁶.

З іншого боку, Візантія була зацікавлена у військовій допомозі Київської держави. Згідно з версією літописця, візантійське посольство, що відвідало Київ, невдовзі після повернення Ольги додому, переказало їй слова імператора: «Ты бо глаголаше ко мнѣ, яко аще възвращюся в Русь, многи дары прислю ти: челядь, воску и скору, и вои в помощь». На це Ольга відповіла: «Аще ты, рьцы, тако же постоиши у мене в Почайнѣ (київська гавань – *М.К.*), яко же азъ в Суду (бухті Константинополя Золотий Ріг – *М.К.*), то тогда ти дамъ». И отпусти слы, съ рекъши»³⁷. Із цих слів можна зробити висновок, що Ольга залишилася невдоволеною переговорами з імператором та умовами запропонованого ним договору. Тоді назривала війна Візантії з Хазарією, арабське ж військо загрозливо наблизилося до її кордонів. Зрозуміло тому, що під час перемовин Ольги з Константином мало йтися переважно про надсилання з Русі контингентів найманців.

Найімовірніше, головною метою відвідин Ольгою Царгорода було добитися відновлення імперією щорічних платежів Києву та поновлення привілеїв руським купцям і дипломатам на території Візантії, втрачених Ігорем після невдалої війни з нею 944 р. і підписання не вигідного для Русі договору. Так само, як при попередниках Ольги на київському столі, візантійський ринок залишався головним і, по суті, єдиним для Руської держави. На ньому князь із боярами (звичайно, за допомогою купців) збували придбане під час збирання данини («полюддя»), купуючи в Константинополі та інших грецьких містах коштовний одяг, шовки, оксамити, парчу, кращу зброю, добрих коней, вино, прикраси, дорогоцінний посуд та інші предмети розкоші³⁸.

Так само, як і в XIX ст., деякі історики висловлювали думку, ніби княгиня добивалась у Константинополі здійснення великих політичних планів: одер-

жання від імператора королівського титулу, чому мало сприяти її урочисте охрещення в Софійському соборі грецької столиці. На жаль, ні давньоруські, ні візантійські джерела не містять підтвердження таких претензійних планів Ольги. Зате в джерелах містяться непрямі докази її інших політичних намірів і пропозицій імператорові під час зустрічей із ним.

До «Повісті временних літ» потрапила фольклорна, поза сумнівом, історія про те, як імператор Візантії сватався до Ольги – й одержав відмову³⁹. Позбавлена, на перший погляд, фактичної основи та й самої логіки, ця історія, як мені здається, відбила дуже важливий в умовах середньовічної дипломатії сюжет русько-візантійських переговорів, що залишився невідомим Несторові. Ішлося ні більше, ні менше, як про династичний шлюб між членами візантійського і руського правлячих домів! Можна думати, що Ольга пропонувала заручити юного Святослава з однією з п'яти доньок імператора. Адже у праці Багрянородного згадується хлопчик, якого княгиня привезла із собою до Константинополя, щоправда, не сказано, хто він був. Але з іншого твору імператора «Про управління імперією» можна зрозуміти, що Константин рішуче відмовив Ользі.

Не назвавши імені княгині, але не приховавши своїх негативних емоцій із цього приводу, імператор пише, що «серед язичницьких народів живе прагнення поріднитися з імператорською родиною». Він радить своєму синові, що коли «якийсь народ із числа тих невірних і нечестивих північних племен (як вважає багато істориків, маються на увазі руси – М.К.) забажає вступити в спорідненість із василевсом ромеїв – або його доньку взяти за дружину, або видати свою доньку за василевса чи сина василевса, ти повинен відхилити їхнє нерозумне прохання...»⁴⁰. Адже, згідно з уявленнями гордовитих греків, принцеса з їхнього дому могла виходити заміж лише за рівного собі, – хіба що за члена родини германських імператорів.

Усе ж таки, попри всі незгоди між Руссю і Візантією на перетрактаціях у час візиту Ольги, договір між ними був підписаний. Тому що не інакше, як на виконання його умов, імператор одержав від Ольги військову допомогу (зрозуміла річ, за платню). Із візантійських та східних джерел відомо, що 949 р. руські воїни у складі грецького війська билися з арабами в Закавказзі. Того ж року 629 руських моряків узяли участь у нападі візантійського флоту на острів Крит. А в 954 р. візантійський полководець Варда Фока осадив арабську фортецю Хадаст із великим військом, до складу якого входили руси⁴¹. Арабський географ і історик ал-Масуді в творі 956 р. засвідчив, що залоги візантійських фортець на кордоні із Сирією складаються з русів, вірменів і болгар⁴². За наступника Константина Романа II руські воїни знову воюють проти арабів на Криті в 960–961 рр.⁴³

Усе ж таки княгиня Ольга залишилася невдоволеною переговорами та мирною угодою з візантійським імператором (про що у своєрідній формі повідомляє Нестор). Інакше важко пояснити свідчення кількох германських хронік про відвідини її двору послами германського імператора Оттона I. Під 959 р. в анонімному «Продовженні «Хроніки» Регіона Прюмського» читаємо про те, що послі королеви русів Єлени (ім'я, що його Ольга одержала при охрещенні – М.К.), котра хрестилась у Константинополі, з'явилися до короля Оттона й облудно, як згодом з'ясувалося, просили прислати їхньому народові єпископа і священників⁴⁴. Після цього на Русь було надіслано єпископа Адальберта, та він не досяг успіху в пропаганді християнства і мало не загинув. У наш час дехто з істориків вважає, що той Адальберт і був автором «Продовження «Хроніки» Регіона»⁴⁵.

Свідчення цієї хроніки підтверджуються кількома іншими германськими джерелами X–XI ст.: Херсфельдськими анналами, Хильдесхаймськими анналами, Анналами Ламперта та ін. Історики досі дискутують щодо дійсної мети по-

сольства Ольги до Оттона I. Навряд чи вона збиралася хрестити Русь за допомогою германських місіонерів – адже 12–13 роками раніше вона сама урочисто охрестилася у Константинополі, але все ж таки не наважилася ввести християнство на Русі як державну ідеологію.

Більшість дослідників вважає, що, залишившись незадоволеною наслідками свого візиту до Константинополя, княгиня вирішила спертися на імператора другої світової держави, справляючи тим самим дипломатичний тиск на Візантію⁴⁶. Зокрема, В.Т.Пашуто висловив припущення, що Ольга не побажала погодитись із пропозицією Оттона I щодо організації єпархії на Русі, підкореній германському архієпископству. Він вважав, що своїм посольством до германського імператора вона також прагнула протистояти Візантії і, можливо, враховувала зближення Польщі з Германією, з якою краківський князь Мешко I у 965–966 рр. вступив у союзні відносини⁴⁷. Втім, висловлювалось інше припущення: начебто Ольга опікувалася, головним чином, руськими торговельними інтересами в Германії та взагалі в Європі⁴⁸. На жаль, продовження історії з встановленням політичних відносин між Германією та Руссю часів Ольги залишилося невідомим науці.

Розгляд свідчень джерел переконує в тому, що княгиня Ольга, особисто прийнявши християнське віровчення, не наважилася запровадити його у своїй державі. Мабуть, вона розуміла (або інтуїтивно відчувала), що давньоруське суспільство не готове для цього. Показовою в цьому плані є розповідь Нестора про те, як княгиня намагалася схилити свого сина Святослава до нової віри: «Яко же бо Ольга часто глаголашеть: «Азь, сыну мой, Бога познахъ и радуюся. Аще ты познавши, и радуватися почнеш». Он же не внимаше того, глагола: «Како азь хочю инъ законъ пріяти единъ? А дружина моа сему смѣятися начнутъ». Она же рече ему: «Аще ты крестишися, вси имуть тоже створити». Он же не послуша матере, творяше норовы поганьския...»⁴⁹.

Ольга померла 969 р. До влади прийшов її син Святослав. Літописець зауважує, що «бѣ заповѣдала Ольга не творити тризны над собою, бѣ бо имущи презвутерь, сей похорони блаженную Ольгу».⁵⁰ Цим заповітом вона наголосила на тому, що до кінця своїх днів залишилася християнкою. Не витримує критики джерелами досі поширене в літературі твердження, ніби Святослав вирвав владу з рук матері й почав нищити християнські церкви і навіть вбивати християн⁵¹. Джерела не дають для цього жодних підстав – ні руські, ні іноземні. Разом із тим доводиться визнати, що за князювання Святослава (964–972 рр.) християнство не просунулося скільки-небудь помітно на Русь.

Зате в історичній літературі жваво обговорювалася версія щодо охрещення старшого сина Святослава Ярополка. «Повість временних літ» нічого про це не знає і взагалі мало пише про Ярополка. Один із прихильників раннього проникнення християнського віровчення на східнослов'янські землі ніби з досадою писав: «У «Повісті временних літ» про князювання Ярополка міститься досить бідний матеріал. Якщо виходити з нього, то створюється враження, що Ярополк, будучи великим руським князем, тільки й робив, що воював зі своїми братами Олегом і Володимиром за приєднання їх земель до своїх володінь». Але далі із задоволенням відзначив, що існують більш докладні відомості про Ярополка-християнина «в інших літописних джерелах»⁵². Що ж то за «літописні джерела», які Рапов ставить нарівні з «Повістю временних літ»?

Ідеться про Никонівський літопис, джерело пізнє і суперечливе, що в давньоруській своїй частині містить відомості, які не мають відповідників в авторитетних літописних ізводах. Створений він у XVI ст., і Д.С.Лихачов охарактеризував джерело таким чином: «За своїм складом основна частина Никонівського літопису (до 1520 р. включно) являє собою грандіозну компіляцію, до якої включені джерела, характер і походження яких ще досі не зовсім вивчені»⁵³. Са-

ме із таких неясних джерел Никонівського літопису запозичені відомості про християнство Ярополка Святославича.

Під 6487 р. (відповідає 979/980 р. н. е.) никонівський книжник коротко занотував: «Того же лѣта приидоша послы къ Ярополку изъ Рима отъ папы»⁵⁴. На думку О.М.Рапова, папські послы прибули до Ярополка в 975 р. або 976 р.⁵⁵ Б.А.Рибаків поставився до цього повідомлення з повною довірою⁵⁶. Обом ученим припало до вподоби твердження напівлегендарного Іоакимівського літопису XVIII ст. (відомого лише в переказі В.М.Татищева), що Ярополк «бе муж кроткий и милостивый ко всем, любяше христианы и асе сам не крестися народа ради, но никому же претяше»⁵⁷. Проте цей так званий літопис давно вже скомпрометований джерелознавцями, бо являє собою незугарну вигадку людини того самого XVIII ст. Природно вважати, – самого Татищева, котрий взагалі був схильний до фантазування на історичні теми далекого минулого.

І все ж такі прихильність Ярополка Святославича до християнського віровчення визнавало чимало вчених. М.Д.Присьолков обережно зауважив, що князеві «не була чужою християнська політика» і пов'язав із нею повідомлення Лаврентіївського літопису під 1044 р. про те, що Ярослав Володимирович переніс останки своїх дядьків Ярополка і Олега Святославичів до Десятинної церкви, «крестиша кости ею»⁵⁸. Вчений відзначив, що «в княжій родині легко міг зберегтися на той час переказ про схильність їх до християнства»⁵⁹.

Уніатські й католицькі історики гіперболізують і скромне та неясне повідомлення никонівського книжника, і саму постать скромного київського князя Ярополка, підносячи його до фантастичних масштабів «католицького государя Русі»⁶⁰. Проте не існує скільки-небудь серйозних аргументів не те що на «католицтво» Ярополка, а й про належність його до християн.

Факти неясних науці зв'язків Ярополка Святославича з Германією містяться в тамтешніх ранньосередньовічних хроніках. Як сповіщає германський хроніст Ламперт, у 973 р. до двору імператора Оттона II (967–983 рр.) до Кведлінбурга прибуло руське посольство з багатими дарами⁶¹. Природно вважати, що то було посольство від Ярополка⁶². Про мету того посольства Ламберт промовчав. Можливо, воно взяло участь у багатосторонніх міжнародних перетрактаціях, оскільки на імперському з'їзді, що тоді відбувся, були присутніми послы з Візантії, Італії, Риму, Угорщини, Данії, а також від західних слов'ян (мабуть, від польського князя Мешка і чеського Болеслава). Висловлювалася думка, що Германія бачила в Русі союзника проти Польщі й домовилася з нею про спільні дії. В.Т.Пашуто писав, що коли 981 р. Володимир Святославич заволодів Червенськими градами, то він спирався на домовленість із Германською імперією⁶³. Проте у працях істориків, так само, як і в джерелах, годі знайти хоч щось про охрещення Ярополка і його спроби християнізувати державу. Тому слід відхилити версію надто упереджених апологетів Ярополкового хрещення як таку, що не має доказів у середньовічних пам'ятках писемності.

Мозаїчна картина давньоруського життя, що складається з розрізнених і часом суперечливих та неясних свідчень давньоруських і вітчизняних джерел, дозволяє говорити про те, що запровадження християнства на Русі Володимиром Святославичем як державної релігії спиралося на тривале проникнення цього віровчення на східнослов'янські землі. На його шляху були приливи і відливи, охрещення князів і повернення до старої віри. Проте неухильний поступ суспільства, розвиток міжнародних зв'язків, прагнення панівної верхівки Давньоруської держави утвердитись у світі й мати рівноправні стосунки з близькими і далекими сусідами – все це призвело до хрещення Русі з наступним укоріненням нової віри і поширенням її на всіх землях країни.

- ¹ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.9.
- ² Найвартісніші, на мій погляд: *Васильевский В.* Хождение апостола Андрея в стране Мирмидонян // Журнал Министерства народного просвещения. – 1877. – Янв. – февр. – Ч.189; *Погодин А.Л.* Повесть о хождении апостола Андрея в Руси // *Byzantinoslavica.* – 1937/1938. – Т.7; *Dvornik F.* The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew, Brother of Simon // *Dumbarton Oaks Studies.* – Vol.4. – Cambridge (Mass.), 1958; *Мюллер Л.* Древнерусское сказание о хождении апостола Андрея в Киев и Новгород // *Летописи и хроники.* 1974.
- ³ Напр.: *Петровский С.В.* Апокрифические сказания об апостольской проповеди по черноморскому побережью // *Записки Одесского общества истории и древностей.* – 1897. – Т.20. – С.29–48.
- ⁴ *Васильевский В.Г.* Русско-византийские исследования. – Вып.2: Жития св. Георгия Амастридского и св. Стефана Сурожского: Введение в греческие тексты с переводом: Славяно-русский текст. – Санкт-Петербург, 1893.
- ⁵ *Литаврин Г.Г., Флоря Б.Н.* Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси // *Советское славяноведение.* – Москва, 1988. – № 4. – С.60–61.
- ⁶ *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // *Древнерусское государство и его международное значение.* – Москва, 1965. – С.384–385.
- ⁷ Сказание о начале славянской письменности / Вступ. статья, перевод и коммент. Б.Н.Флори. – Москва, 1981. – С.77.
- ⁸ *Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). – Санкт-Петербург, 1996. – С.21–22.
- ⁹ Историки дійшли висновку, що в дійсності у похід ходив один Аскольд, ім'я ж Діра було вписано в літопис пізніше.
- ¹⁰ Повесть временных лет. – С.13.
- ¹¹ Photios. *Homoliai.* Ed. V.Laourdas. – Thessaloniki, 1959. – P.40.
- ¹² Повесть временных лет. – С.13.
- ¹³ Там же. – С.17–20.
- ¹⁴ *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. – Санкт-Петербург, 2003. – С.21.
- ¹⁵ *Φωτιου επιστολα.* Ed. J.D.Baletta. – London, 1864. – P.178. Як зауважив Г.Подскальський, Фотій говорить про охрещення Русі мов про дійство, що відбулося, чим і пояснюється мовчання візантійських джерел про християнізацію Русі за Володимира Святославича (*Подскальски Г.* Указ. соч. – С.22).
- ¹⁶ ПСРЛ. – Т.IX. – VIII: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Санкт-Петербург, 1862. – С.9.
- ¹⁷ *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С.166–167.
- ¹⁸ ПСРЛ. – Т.IX. – VIII: Летописный сборник... – С.13.
- ¹⁹ *Corpus scriptorum historiae Byzantinae.* – Т.31. – Bonn, 1838. – P.342. Див.: *Росейкин Ф.М.* Первое правление Фотия, патриарха константинопольского. – Сергиев Посад, 1915. – С.280–281.
- ²⁰ *Taube M.* Le prince Askold. L'origine de l'etat de Kiev et la premiere conversion des Russes (856–882). – Paris, 1947. – P.103–105, та ряд інших праць цього автора.
- ²¹ *Рапов О.М.* Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – Москва, 1988. – С.82.
- ²² Повесть временных лет. – С.14.
- ²³ *Пархоменко В.А.* Начало христианства на Руси. – Полтава, 1913. – С.72.
- ²⁴ Повесть временных лет. – С.26.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.477.
- ²⁷ *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – Москва, 1982. – С.367–368.
- ²⁸ Повесть временных лет. – С.29.
- ²⁹ *Литаврин Г.Г.* Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников // *Византийский временник.* 1981. – Т.42; *Его же.* Реплика на статью А.В.Назаренко // *Византийский временник.* 1989. – Т.50. Таку думку висловлював раніше знаменитий візантиніст Г.Острогорський: *Византия и киевская княгиня Ольга // To Honor Roman Jacobson.* – The Hague, 1967. – Vol.2.

- ³⁰ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. – Москва, 2001. – С.219–310.
- ³¹ *Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae.* Ed. I.I.Reiske. – Bonnae, 1829. – V.1. – P.594–598. Російський переклад викладеного мною тексту див.: Литаврин Г.Г. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. – С.42–44.
- ³² *Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum.* – Berlin, 1973. – P.240.
- ³³ Повесть временных лет. – С.30.
- ³⁴ Див., напр.: *Острогорский Г.* Византия и киевская княгиня Ольга // То Honor Roman Jacobson. – The Hague, 1967. – Vol.2. – P.1458–1473.
- ³⁵ *Soloviev A.V. L'organisation de L'Etat russe au X siecle // L'Europe aux IX–XI siecles. Aux origines des Etats nationaux.* – Warszawa, 1968. – P.354.
- ³⁶ Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. – С.28.
- ³⁷ Повесть временных лет. – С.30.
- ³⁸ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.432.
- ³⁹ Повесть временных лет. – С.29–30.
- ⁴⁰ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – Москва, 1989. – С.58–59.
- ⁴¹ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – С.216–217.
- ⁴² Бейлис М.В. Сочинения ал Мас'уди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в. // Международные связи России до XVII в. – Москва, 1961. – С.28–29.
- ⁴³ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. – С.307–308.
- ⁴⁴ *Regionis, abbatis Prumiensis. Chronicon cum continuatione Trevensi /* Ed. F.Kurze. – Hannover, 1890.
- ⁴⁵ *Adalbert. Continuatio Regionis /* Ed. A.Bauer, R.Rau. Quellen zur Geschichte der Sachsichen Kaizerzeit. – Darmstadt, 1971. – P.218–219.
- ⁴⁶ Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. – С.30–31.
- ⁴⁷ Паушто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С.120.
- ⁴⁸ Ариньон Ж.П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение киевской княгини Ольги // Византийский временник. – Т.41. – 1980. – С.121–123.
- ⁴⁹ Повесть временных лет. – С.30.
- ⁵⁰ Там же. – С.32.
- ⁵¹ Див., напр.: *Рапов О.М.* Русская церковь в IX – первой трети XII в. – С.184–191.
- ⁵² Там же. – С.193.
- ⁵³ *Лихачёв Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. Москва; Ленинград, 1947. – С.478.
- ⁵⁴ ПСРЛ. – Т.IX. – VIII: Летописный сборник... – С.13.
- ⁵⁵ *Рапов О.М.* Русская церковь в IX – первой трети XII вв. – С.200.
- ⁵⁶ *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. – С.184–187.
- ⁵⁷ *Татищев В.Н.* История Российская. – Т.1. – Москва; Ленинград, 1962. – С.111–112.
- ⁵⁸ ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. – Вып.1. – 2-е изд. – Ленинград, 1926. – Стлб.155.
- ⁵⁹ *Присёлков М.Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С.20.
- ⁶⁰ *Зайкін В.* Християнство на Україні за часів князя Ярополка I (969–979) // Записки Чина св. Василя Великого. – Т.3. – Жовква, 1928. – Ч.1. – С.1–32. О.В.Назаренко вельми іронічно ставиться до подібних тверджень (Древняя Русь на международных путях. – С.345).
- ⁶¹ *Lamperti monachi Herasfeldensis opera /* Ed. O.Holder-Egger. – Hannover; Leipzig, 1894. – P.42.
- ⁶² Див.: Назаренко А.В. Русь и Германия в IX–X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1991. – Москва, 1994. – С.102–104.
- ⁶³ *Паушто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С.131. Из цим погодився й О.В.Назаренко (Русь и Германия в IX – X вв. – С.133).

The article examines the long history of penetration of Christian doctrine into Rus. The author analyzes legendary versions of conversion to Christianity of Rus' –

coming of St. Andrew onto Kyiv mounts, Arabic authors' evidence about numerous merchants, residents of Rus', which posed as Christians. The author points out that the main way of Christianity to Rus' especially since the middle IX c. was the Byzantine one.

Ю.А.Мицик*

ОБЛОГА ЗБАРАЖА (1649 р.): ВІДОМЕ Й НЕВІДОМЕ

Дана стаття присвячена історії однієї з найбільших битв в історії України XVII ст., яка багато в чому визначила успішний розвиток Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої. У хронологічній послідовності розглядаються події облоги Збаража, роль у ній гетьмана Богдана Хмельницького.

Переяславське перемир'я, встановлене 20 лютого 1649 р., не могло бути тривалим і вже у квітні серйозно порушувалося з обох боків. Справа в тому, що головна мета Національно-визвольної війни українського народу – ліквідація колоніального гніту Речі Посполитої і відродження незалежної Української держави на всіх етнічних українських землях – не була досягнута. Тому раз-у-раз вибухали повстання селян та міщан на землях, які опинилися за межами Гетьманщини, насамперед у Галичині, на Волині та Поділлі, які залишалися під польським пануванням. Повсталим помагали їхні брати-козаки з Гетьманщини, що призводило до загострення відносин з Річчю Посполитою. З іншого боку панівні кола Речі Посполитої прагнули реваншу й реставрації своєї влади на звільнених українських землях, де відродилася Українська держава (формальна назва цієї держави була така: «Військо Запорізьке»). Отже, перемир'я тільки на короткий строк припинило українсько-польську війну. Обидві сторони намагалися використати це перемир'я із найбільшою ефективністю для проведення літньої кампанії 1649 р., головні події якої розгорнуться якраз на території Тернопільщини, насамперед під Збарожем та Зборовом.

Про облогу Збаража писати складно. Незважаючи на те, що про цю битву згадується в кожному шкільному підручнику з історії України, знайти розгорнуте й повноцінне її дослідження неможливо. Тільки польські історики кінця XIX – початку XX ст. Людвік Кубаля та Людвік Фрась створили нариси, присвячені облозі Збаража¹, але вони вже явно застаріли. До того ж переважна більшість джерел, у котрих висвітлюється Збараська облога, внаслідок деформації джерельної бази, загибелі українських архівів часів Гетьманщини походить із ворожого українським повстанцям табору, є написаною переважно тими польськими шляхтичами, котрі брали безпосередню участь у придушенні національно-визвольного руху українського народу. Звідси – явна тенденційність і необ'єктивність згаданих джерел, прагнення перебільшити власні перемоги і водночас замовчати перемоги української зброї, аналогічно применшити свої втрати, а українські роздути. Тим не менш, є можливість створити більш-менш повну картину того, що відбувалося під час облоги Збаража, хоча доводиться визнати той прикрий факт, що події, які відбувалися в українському таборі, представлені надто фрагментарно через брак джерел.

Отже, у квітні 1649 р. гетьман України Богдан Хмельницький оголосив загальну мобілізацію й у своїх т. зв. «заявних універсалах» закликав народ до

* Мицик Юрій Андрійович – д-р іст. наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ).

боротьби з іноземними гнобителями. На його заклик «геть усі вийшли з України, залишивши вдома тільки жінок та дітей», а також мінімальну кількість селян для польових робіт. У полках військо формували полковники, у сотнях – сотники. Одночасно готувалися необхідні запаси куль, ядер, пороху, провіанту, фуражу тощо. Кожен вояк повинен був підготувати всю свою амуніцію і навіть насушити сухарів для походу. Б.Хмельницький запровадив також податок на війну: по 4 таляри з кожного козацького господарства. Основна частина цих грошей мала піти на сплату ординцям, котрі обіцяли на заклик Б.Хмельницького взяти участь у кампанії. Минав якраз рік від початку Національно-визвольної війни і згідно з козацькою традицією старшина мала бути перебраною. Скориставшись okazією, гетьман домігся заміни ряду полковників, мотивуючи це тим, що відставленим не щастило у торішній кампанії. Звичайно такий захід зміцнив гетьманську владу, посилив централізацію і дисципліну у Війську Запорізькому. Ці та інші заходи принесли позитивні результати: велике українське військо вступало у кампанію 1649 р. «охочим (до війни) і справним»², хоч і давався взнаки брак вогнепальної зброї. Значна частина українського війська була пішою і не мала вогнепальної зброї. Саме тоді народжується поняття «дейнеки», під яким розуміли козацькі низи, озброєні тільки киями, так званими «дейнеками».

Одночасно гетьман здійснив ряд дипломатичних заходів із метою створення широкої військової коаліції проти Речі Посполитої. Особливу надію він покладав тоді на Кримське ханство включно із його васалами – ногайськими ордами, Османську імперію, Московську державу й Трансильванію³. Реально ж його підтримало тільки Кримське ханство з ногайськими ордами. До кримського хана Іслам-Гірея III та до мурз Б.Хмельницький мало не щодня посилав своїх гінців, обіцяючи щедро заплатити ординцям золотом, надати їм коней та провіант. Гетьман навіть погодився дати дозвіл на брання ординцями ясиру західніше Горині. Є підстави вважати, що і цього року старший син гетьмана – Тиміш разом із деякими іншими полковниками, імовірно Іваном Нечаєм, братом знаменитого брацлавського полковника Данила Нечая, перебував як заложник у Бахчисараї. Хан знав про рішучі наміри гетьмана уже з того факту, що Б.Хмельницький не завагався скарати на смерть посла-шпигуна Речі Посполитої Смяровського.

До останнього моменту король і уряд Речі Посполитої не знали: виступлять згадані держави разом з Україною проти Речі Посполитої чи ні. Особливий неспокій викликала позиція трансильванського князя Дьєрдя II Ракоці, котрий ще 1648 р. намірявся здобути польську королівську корону і через це вдарити на Краків⁴. На берегах Дністра концентрувалися турецькі війська, повзли чутки про те, що Б.Хмельницький обіцяв віддати туркам Кам'янець-Подільський, якщо вони допоможуть йому у війні проти Речі Посполитої. Через цю неясність військове командування не знало, куди спрямує свій основний удар Б.Хмельницький: чи на Кам'янець-Подільський, щоб з'єднатися із турками, чи на Львів та Перемишль, чи через Волинь на Варшаву.

Стратегічний план Б.Хмельницького був добре продуманим і далекосяжним. Головний удар гетьман планував завдати по подільсько-волинській групі військ Речі Посполитої, ідучи на захід приблизно тим же маршрутом, що і 1648 р., і в разі успіху дійти до Вісли між Варшавою та Краковом і загрожувати ймовірним ударом по обох польських столицях. На Білорусь було послано в якості наказного гетьмана Іллю Голоту, котрий мав іти через Загаль та Речицю на Вільно, а звідти взяти курс на Варшаву. Б.Хмельницький небезпідставно розраховував на те, що чимало білоруських селян приєднаються до українських повстанців. Слідом за Голотою мали виступити значніші сили повстанців на чолі з київським полковником Михайлом (Станіславом) Кричевським, який, до

речі, був кумом Б.Хмельницького. Про наміри гетьмана у Варшаві нічого не було відомо. Б.Хмельницький ужив суворих заходів, щоб забезпечити цю таємницю. Навіть старшина, не кажучи про рядових повстанців, не знала про те, «що Хмельницький думає-гадає». Один із полонених повстанців на допиті сказав полякам, що гетьман «чернецької (тобто з козацької «черні», низів – Ю.М.) ради не держить і ми не знаємо, куди він йде»⁵.

Стратегічний план військового командування Речі Посполитої був подібний до українського. Військо Великого князівства Литовського, котрим де-факто командував польний гетьман литовський князь Януш Радзивил, мало діяти на українсько-білоруському прикордонні, добитися взяття Києва та Чернігова і виходу в тил військам Б.Хмельницького, які розгортали наступ на захід. Головний удар мали однак завдати коронні війська, що стояли тоді на Волині й Поділлі. Уперед висувалися війська під командуванням белзького каштеляна Адама Фірлея, які з півдня (із Поділля) підтримувалися військами кам'янецького старости Станіслава Лянцкоронського. Фірлей мав закласти потужний табір на шляху просування військ Б.Хмельницького. Пізніше король Ян Казимир визначив місце для цього табору: під Костянтиновим. Сюди мали стягтися польські війська і тривожити своїми рейдами на схід українських повстанців. Коли цих сил буде достатньо, коли й сам король із посполитим рушенням (загальним шляхетським ополченням) і рештою коронних (польських та іноземних) військ сюди підійде, тоді буде розгорнуто широкий наступ на Київ і Білу Церкву, а звідти, імовірно разом із литовським військом Радзивила, на серце Гетьманщини, на Чигирин, Корсунь та Черкаси.

Урешті обидві армії вирушили одна назустріч іншій, безперервно приймаючи поповнення до своїх лав. Про збір українського війська маємо тільки розрізнені дані. Так, під Києвом козацькі полки переправлялися через Дніпро протягом трьох тижнів, прямуючи на захід. Черкаський та Лисянський полки, а також полк Манька (тут у джерелах якась неточність, бо Манька звичайно іменують черкаським полковником) рухалися через правобережні Прилуки до Костянтинова. 6 травня 1649 р. виступив Переяславський полк разом із якимось лівобічним полком, прямуючи на Меджибіж. На тодішньому західному кордоні Гетьманщини з початку 1649 р. стояли загоны полковника Гарасима Яцкевича (Гараська) у Звяглі, під Корцем і Межирічем, полковників Івана Донця, Михайла Тиші й Таборенка (у Любарі, Грицеві, Лабуні та Сульжині), полковника Кривоносенка – сина знаменитого Максима Кривоноса (в Острополі, Старокостянтинові, Красиліві). Південніше, під Баром, стояли загоны кальницького полковника Івана Федоренка (під цим прізвиськом очевидно згадано Івана Богуна), а лінію Мурахви захищали війська брацлавського полковника Данила Нечая та уманського полковника Степи (Штепи, Степка) та деякі інші.

Сам Б.Хмельницький вийшов 4 травня із Чигирини, прямуючи до верхів'їв Інгульця. При гетьманові була артилерія, три козацьких полки і невеликий загін орди. Окремі загоны ординців стояли також біля Кодака (сучасний Дніпропетровськ), також біля Білої Церкви, Чигирини й Бердичева⁶. Б.Хмельницького пізніше мав очевидно наздогнати з іншою групою військ наказний гетьман Федір Вешняк. Узявши курс на Кам'янець-Подільський, Хмельницький однак змінив потім свій маршрут і рушив до Маслового Ставу поблизу Білої Церкви, улюбленого місця збору козацьких військ. Прогаявши тут певний час у сподіванні дістати підмогу з Московської держави й Трансільванії, гетьман зрештою узяв курс на Хмельник і далі на захід (через Синяву, Базалію, Купель, Збараж).

Головні сили кримського хана Іслам-Гірея III виступили з Криму 23 травня, переправилися через Дніпро біля Ісламкермену (сучасна Каховка) і пішли на Синяву, де й об'єдналися з українським військом. Гетьман зустрів союзників із належними почестями.

Відомості про загальну чисельність союзних військ розбіжні. Можна припустити, що українська армія, котра діяла на західному фронті, нараховувала понад 100 тис. вояків, а кримське (разом із ногайськими ордами) – менше 100 тис. Зазначимо, що татари та ногайці звичайно брали із собою в похід велику кількість запасних коней, через що сучасники нерідко перебільшували чисельність ординців. До того ж зі зброєю в ординців було ще гірше, ніж у рядових козаків із учорашніх селян та міщан. Частина ногайців узагалі була озброєна т. зв. «маслаками», тобто розщепленою лозою, у котру вкладали гострі камінці та кістки. Ці «маслаки» завдавали жахливих ран, але звичайно не могли замінити шаблю, не кажучи вже про вогнепальну зброю.

Варто згадати тут про один польськокомовний документ, котрий ми знайшли у відділі рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові⁷. Згідно з його свідченнями, на західному фронті діяло 20 козацьких полків (приблизно по 10 із кожного боку Дніпра), а на північному (білоруському) фронті – ще 5 козацьких полків під загальним командуванням М.Кричевського. Далі невідомий автор назвав правобічні полки та їхніх полковників: Чигиринський (Федір Вешняк), Черкаський (Манько), Корсунський (Лук'ян Мозира), Канівський (Семен Савич), Лисянський (Демко Лисянський), Брацлавський (Данило Нечай), Кальницький (Іван Федоренко), Подністровський (Степан), Барський (Олександр, імовірно слід мати на увазі Олександренка); потім лівобічні полки: Кременчуцький (очевидно, Полтавський на чолі з Мартином Пушкарем), Миргородський (Матвій Гладкий), Іркліївський (очевидно Кропивенський на чолі з Филоном Джеджелієм), Переяславський (Федір Лобода), Ічнянський (?) («Сава з Ічні замість Головацького») (полковника Головацького очевидно було тоді усунуто від командування полком під час реорганізації старшини напередодні походу; ходили навіть чутки, що Головацького забила чернь через те, що він мав необережність сказати їй: «Досить із панамі воювати, треба гречку сіяти»⁸), Прилуцький (Скуратенко, можливо Іван Шкурат), Сіверський, тобто Чернігівський (Мартин Небаба), Ніжинський (Прокіп Шумейко). Під №9–10 автор документу назвав чомусь серед лівобічних полків Уманський та Іванський. Тут явна помилка і можливо мало бути: Уманський полк, а уманським полковником – Степан Іванський. У джерелах згадується й інші полки, наприклад Батурицький і Задніпровський (Гадяцький(?)), але не виключено, що одні й ті ж козацькі полки називалися по-різному. Полонений козак Дем'ян Шимон із Чуднова, котрий служив перед тим у полку Небаби, вважав, що з Б.Хмельницьким було аж 30 (!) козацьких полків. У світлі нововиявлених нами документів, котрі знаходяться у складі фундаментального Табірного щоденника Януша Радзивіла⁹, можна знайти певне пояснення такої великої кількості полків. Б.Хмельницький із метою заплутати супротивника ділив полки і ці їхні частини діяли на різних фронтах. Отже, виходило, що, скажімо, Ніжинський полк брав участь у облозі Збаража, а водночас і в поході на Білорусь у складі армії М.Кричевського. Насправді ж діяли там тільки половини цього полку, відповідно була меншою і кількість вояків у них.

До числа генеральної старшини цей документ зараховує, крім гетьмана, військового писаря Івана Демковича (Креховецького) з Корсуні, писаря «покоєвого гетьманського» Івана Виговського, генерального обозного Івана Чорноту (Чарноту, Черняту) з Чигирина, генерального суддю Бреуса з Черкас та генеральних осавулів Демка з Чигирина та Лисовця з Яготина. Цей же документ свідчить, що кожен полк мав на озброєнні по 6 гармат, не рахуючи 24, котрі знаходилися у розпорядженні гетьмана. Отже, виходить українська артилерія нараховувала разом 144 гармати. Однак інші джерела подають меншу кількість гармат. Полонені козаки, захоплені військами коронного підчашого Миколи Остророга під Маначином 8 липня, показали, що в українському війську було

24 гармати, які тягнули упряжки по 4 коней і 2 важкі гармати, котрі тягнули упряжки по 6 коней. Було ще 6 гармат у полку М.Гладкого. За свідченнями Д.Шимона, у козаків було всього 30 гармат¹⁰. Весь порох в українському війську було навантажено на 6 возів. Щоправда з Гетьманщини постійно підвозили порох під Збараж, причому найбільший внесок зробили в цю справу київські міщани. Проте, пороху явно бракувало і його продавали у таборі по 1–1,5 злота за фунт. Уже на початку серпня під час облоги в таборі у повстанців бракувало і провіанту. У радіусі 5 миль не можна було знайти жодної зернини, тому фуражири чатами не менше 20 душ шукали провіант за межами десятимильної зони. Дуже відчувався і брак солі. Тоді купці з Московщини продавали її під Збаражем по талюру за «осмачку».

Швидке просування українського війська на захід значною мірою завдячувало добрій праці розвідки. Ще в лютому 1649 р. із Переяслава було вислано у ворожий тил 2 тис. розвідників, серед яких, до речі, було чимало поляків. Безпосередньо діяльністю розвідників керував полковник Тарасенко (за іншими даними – Стасенко). Ці люди зайшли аж углиб етнічної Польщі, діяли на Познаньщині, на пруських кордонах, у Сілезії, їхні сліди будуть потім виявлені у Чехії, Моравії, навіть у Відні (Австрія). На початку червня 1649 р. у Самборі поляки арештували трьох розвідників Б.Хмельницького, котрі несли гетьманські «завивні листи». 10 травня на західній Україні було арештовано одного розвідника, одягненого «по-попівському». Під Дубном і Костянтиновим було викрито двох розвідників, котрі мали дізнатися про чисельність польського війська, особливо про частини німецьких та угорських найманців. Одного з розвідників було посаджено у Костянтинові на палю. 8 серпня у стані королівської армії, яка рухалася на Зборів, спіймали та повісили трьох розвідників Б.Хмельницького: двох українців та цигана. Урешті, під час облоги Збаража до повстанців часто перебігали солдати українського походження, котрі несли з собою цінну інформацію про становище у польському війську.

Не втрачала марно часу й польська армія. Поки Ян Казимир збирав у Варшаві військо з різних регіонів Польщі та закордонних держав, поки польський уряд видавав універсали щодо військової мобілізації, ремонту шляхів і збору провіанту, тощо, армія Фірлея дісталася вже до Заслава. Її авангард на чолі із Суходольським 1 червня 1649 р. завдав відчутної поразки українським військам, що стерегли кордон, під Сульжинцями (Шульжинцями). Тяжкі бої були змушені вести й передові полки Б.Хмельницького, котрі наступали на півдні Волині. Цими діями командували Богун, Олександренко, Степан (Степка) і якийсь Яхим¹¹, котрий замінив Івана Ганжу (в останньому випадку мова йде про Уманський полк, а Іван Ганжа під час Пилявецької битви 1648 р. чи то загинув, чи то потрапив у полон і перейшов потім на польську службу). Тоді хоругви Корицького та Пшиємського взяли Звягель та Олику. Лянцкоронський, котрий діяв південніше, змусив капітулювати на почесних умовах гарнізон Острополя, котрим командував Кривоносенко (13.06.1649 р.). Козаки мусили покинути також Грицев, Полонне та Любар. Скориставшись цим, до Фірлея підтягувалися поповнення. Князь Ярема Вишневецький, за котрим в українській історіографії міцно закріпилася справедлива репутація ката України, уже став у Вишневці, а подільський воєвода – під Галичем, придушуючи на своєму шляху селянські повстання, котрі раз-у-раз вибухали у різних районах Галичини, Волині та Поділля.

Через активні дії ворожої армії Б.Хмельницький спрямував великі сили українського та кримського війська на південь Волині. Цей контрнаступ українських військ середини червня 1649 р. виявився дуже ефективним. Невдовзі Брацлавський полк Д.Нечая, діючи разом із ординцями Ширин-бея, відвоював Острог; Чернігівський полк М.Небаби та ординці Хідил-бея взяли Заслав; Біло-

церківський полк М.Громики з ординцями Шарфлан-мурзи оволодів Корцем. Особливо важливим був успіх Ірклівського полку Ф.Джеджелія, котрий разом із перекопськими ординцями Карач-бея визволив Меджибіж. Цим самим був зірваний план заснування польського табору у Костянтинові. Щоб не опинитися у мішку, польські війська в паніці кинулися вночі спішно відступати і цей відхід сам король назвав утечею. Моральний дух польського війська різко підупав. Так, коли жовніри з роз'їзду ротмістра Лукаша Гулевича, звенигородського старости, зустрівши загін із молдаван і татар-найманців, який поспішав до Вишневецького, подумали, що це ординські сили і тому втекли¹². Зі значними труднощами вдалося опанувати ситуацію і припинити заворушення серед челяді, готової до втечі. Фірлею за таких умов довелося закладати оборонний табір не в Костянтинові, а у Збаражі, тобто значно західніше, ніж планувалося. За це король Ян Казимир добряче вилаяв Фірлея у своєму листі до нього від 24 червня. Король вказував між іншим, що така втеча поляків піднесла дух Війська Запорізького і послабила завзяття польських військ¹³. Фірлей виправдовувався тим, що він мав невелике військо (всього 6 тис.), хоча йому було обіцяно дати значно більше (20 тис.), скаржився і на дезертирство, брак грошей для сплати війську жолду, на тиск на нього з боку інших воєначальників, котрі радили йому відступати далі на захід або на південь, до Кам'янця-Подільського. Король же резонно вказував на те, що у війську не могло бути менше як 10 тис. воєнків, що підкріплення до Фірлея постійно надходили й надходять. Дійсно, протягом короткого часу до Збаража підтяглися великі загоони хорунжого коронного Олександра Конєцпольського, кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського, коронного підчашого Миколи Остророга, князя Самійла Корецького, львівського старости Адама Ієроніма Сенявського, коронного обозного, брацлавського старости Самуеля Єжі Калиновського та ін. Але особливе значення мав прихід під Збараж війська руського воєводи князя Яреми Вишневецького, який користувався в польському війську куди більшим авторитетом, ніж старший за нього за посадою А.Фірлей. Усього там зібралося як мінімум понад 30 тис. коронного війська, не рахуючи селян, кілька тисяч яких утекло від воєнних незгод до Збаража і їх використовували насамперед до земляних та ремонтних робіт. Найближчі значні групи польського війська стояли під Галичем (під командуванням С.Потоцького), а також під Сокалем, Глинянами, Бродами та Золочевом. Вони пильнували проходи в глиб західноукраїнських земель і одночасно південні кордони Речі Посполитої, придушували повстання опришків та селян.

Перелом у кампанії на користь українського війська прискорив виступ у похід самого короля. 24 червня, відслуживши месу у костелі св. Яна і доставши благословення папського нунція Джованні Торреса, Ян Казимир перейшов на правий берег Вісли до тодішнього передмістя Варшави – Праги. 3 липня 1649 р. король уже був у Любліні, де протягом двох тижнів збирав війська, а 17 липня вирушив із Любліна на Красностав, звідти – на Замостя та Сокаль. Із цим маршем на схід королівської армії Б.Хмельницький хоч-не-хоч мусив рахуватися і тримати на значній відстані від Збаража татарські та ногайські застави.

Повернімося однак до армії Фірлея. Її полководець обрав найефективніший за тих умов план: сховатися за стінами першокласної фортеці, яку збудували зовсім недавно, у 30-х рр. XVII ст. Це з похвалою відзначав Адам Кисіль, а пізніше й усі представники панівної верхівки Речі Посполитої. Маючи великий мілітарний досвід, Фірлей заходився до прибуття українського війська вслякко зміцнювати фортифікаційні споруди міста і прилягаючого до нього табору. На флангах були поставлені великі форти, зроблено редути. Укріплення були влаштовані таким чином, щоб українське військо не могло відрізати польську загоу від ставка. Були вжиті заходи, щоб збільшити запаси провіанту та фура-

жу. Провіанту заготували на місяць, але фуражу вийшло значно менше. Ось як писав про приготування Фірлея французький мемуарист П'єр Шевальє, котрий використав при цьому твір німецько-польського хроніста, офіційного королівського історіографа, Йоахима Пасторія: «Фірлей ... заздалегідь наказав зібрати багато харчів і полагодити старі укріплення в місті Збаражі та замку, а також захистити свій табір міцними шанцями, на флангах яких були форти і редути; особливу увагу він приділив укріпленню своєрідного ставу, який забезпечив би його достатньою кількістю води таким чином, щоб ворог не зміг відвести воду»¹⁴. Водночас тверезі голови вказували на надто великі розміри табору, котрий годився б хіба що для 100-тисячного війська. Сам же Фірлей користувався не дуже великою популярністю в польському війську уже хоча б тому, що був протестантом (кальвіністом), а не католиком, а ще й тому, що не дуже вміло керував військами при відступі до Збаража.

Тим часом українська армія невпинно наближалася до польського табору. Уже 1 липня 1649 р. Б.Хмельницький проминув Базалію. В авангарді йшов Брацлавський полк Данила Нечая, а в ар'єргарді – Миргородський полк Матвія Гладкого, який разом із Білоцерківським полком вважався найчисельнішим. Сам гетьман знаходився в середині похідного порядку, а кримські та ногайські орди прикривали повстанців із флангів. Б.Хмельницький вів свою армію на Чолганський Камінь, але, дізнавшись про укриття польського війська у Збаражі, змінив свій попередній план. Однак польських воєначальників і надалі тривожили чутки про те, що Б.Хмельницький рушає безпосередньо на короля, громлячи на своєму шляху польські заслони та підкріплення, які тяглися на схід. За деякими даними Б.Хмельницький віддав наказ іти на Чолганський Камінь полку М.Гладкого, але поки що брак докладнішої інформації.

Гетьман ішов на Збараж швидко й таємно. Він навіть заборонив козакам ходити на розвідку малими чатами, щоб зменшити ворогу шанси дістати «язика». У результаті протягом усього маршу на Збараж та подальшої облоги польські воєначальники майже не знали про місцезнаходження українського війська і наміри його керівників. Не допомагали й гроші, приділені шпигунам, і те, що шпигунів із числа українців посилали на схід, беручи в заручники їхніх жінок та дітей. У багатьох листах польської шляхти, писаних під час кампанії 1649 р., як власне і попереднього року, частенько трапляються скарги на брак інформації про дії українського війська. Сам Фірлей писав королеві з-під Збаража 7 липня: «шпигунів дістати – річ неможлива, а від в'язнів ані добром, ані муками ніч не можемо довідатися»¹⁵. Марцін Мегер скаржився королівському секретареві Єроніму Піноцці на те, що не можна дістати жодної звістки про армію, яка знаходиться у Збаражі¹⁶. Ясна річ, що всі шляхи від Збаража були надійно перекриті українськими та кримськими загонами.

8 липня (тут і далі датування подій подане за новим стилем) Фірлей був змушений висилати за «язиком» великий роз'їзд із 15 хоругв (1500 кінноти) на чолі з польним писарем, ротмістром Анджеєм Сераковським та великопольським ротмістром Ярошем Пігловським. Цього ж дня пройшла сильна злива і блискавка вдарила просто в піхотний прапор Фірлея, що аж ніяк не віщувало добра польському війську. Це виявилось вже в тому, що українські повстанці опинилися значно ближче до Збаража, ніж гадало польське командування. 9 липня загін Сераковського був розбитий козаками біля переправи під Чолганським Камінем. Мемуарист Альбрехт Станіслав Радзивілл вважав, що цей загін було розгромлено вщент і врятуватися вдалося тільки його командирю. Автор анонімного щоденника Збараської облоги визначає втрати у 78 воєнків, у т. ч. 18 шляхтичів, не рахуючи полонених. Інший польський щоденник визначає втрати вбитими та полоненими у 29 шляхтичів, у т. ч. двох шляхтичів Маньківських, та значна кількість челяді. Здається, істина лежить десь

посередині, бо й польському роз'їзду вдалося захопити у полон трьох козаків, у т. ч. одного козака з Гадяча, котрі зізналися у близькому підході Б.Хмельницького. У польському таборі зчинилася тривога, однак вона виявилася марною. Тоді було проведено нараду щодо способу подальших дій: чи зустрічати українську армію в таборі, чи в полі перед табором. Вирішили все ж не ризикувати і сидіти за стінами фортеці. Трохи заспокоївшись, керівники польського війська зважилися вислати великий загін так званої «лужної челяді» (тобто слуг, іздових, фуражирів) під проводом 18 шляхтичів, щоб поповнити запаси провіанту та фуражу перед тривалою обороною. Єдиною втіхою для поляків стало прибуття до Збаражу руського воєводи князя Яреми Вишневецького.

10 липня брак розвідувальних даних або ж їх хибність призвели до чергової поразки польського війська. О 15-й годині (за іншими даними – о 18-й) великі сили українсько-кримської кінноти зненацька з'явилися перед Збаражем із боку Вишневця. Спочатку вони розбили роз'їзд під командуванням Свеховського і той повернувся до Збаража не тільки без сподіваного «язика», але й утративши забитими кілька сот своїх людей. Унаслідок їхнього швидкого маневру 4–6 тис. «лужної челяді», яка рухалася окремими групами обтяжена великою кількістю коней, були відрізані від польського табору, убиті або захоплені в полон. Уже тоді виявився жорстокий характер війни, сильний антагонізм між ворогуючими сторонами. Майже всі полонені були тоді порубані на місці і тільки чотирьом із них урятував життя військовий писар Іван Виговський і таємно передав їх татарам¹⁷.

Тоді спалахнув і перший великий бій під стінами Збаража. Його розпочали татарські кіннотники, які почали герці з ... татарами, що були на польській службі. Останні втратили майже 150 вояків і мусили відступати. Тоді ординці Іслам-Гірея III із частиною козаків ударили на праве крило польських порядків, де стояв полк Я.Вишневецького. Цей полк вишикувався шахівницею, доводячи цим самим, що не думає втікати. Спочатку татари трохи потіснили сили Я.Вишневецького, але їм на допомогу прийшли чотири хоругви із частин О.Конецпольського, котрі стояли в центрі (хоругви М.Зацвіліховського, котрий, між іншим, був кумом Б.Хмельницького; Калиновського, Проскури та Ратовського). Але й цим не пощастило, бо вони були оточені українсько-кримським військом і вже думали, що надходить їхня остання година... Тільки підмога, яку надала хоругва Стжалковського з полку Конецпольського і хоругва Сенявського врятували становище. Полякам удалося вирватися з кільця і навіть дещо потіснити своїх супротивників. Водночас поляки мусили залишити на полі бою кількадесят трупів, у т. ч. й хорунжого з роти Ратовського, утратили й прапор. Далі обидва війська стояли в чеканні одне проти другого, удаючись тільки до герців, на яких загинув визначний мурза – ханський підскарбій. За наказом Фірлея обложені стали досипати вали, щоб почувати себе безпечніше. Я.Вишневецький вирішив не ризикувати, тому приєднав свій табір до загального, яким командував Фірлей. Перший бій приніс перемогу українсько-кримському війську, а це тоді вважалося добрим знаком, мало віщувати успіх у всій кампанії. Надвечір того ж дня до стін Збаража прибули головні сили орди на чолі із самим ханом Іслам-Гіреєм III і отаборилися під Збаражем.

Наступного дня, тобто 11 липня, у полудень, до Збаража підійшли головні сили українського війська на чолі з Б.Хмельницьким і розташувалися табором біля татар та ногайців, стали будувати укріплення під лісом. Українсько-татарське військо повністю блокувало Збараж. Український табір розтягнувся на цілу милю на відстані чверті милі від стін Збаража. Чернігівський та Ніжинський полки, очолювані Мартином Небабою та Прокопом Шумейком, стали окремо, і вже у перший день окопали свій табір ровом глибиною у 2 лікті, а завширшки у 3 лікті.

Кільце облоги щільно замкнулося навколо Збаража... «Пташки у сільцях» – повідомив про цю подію Б.Хмельницький свого сподвижника М.Кричевського, котрий готувався до генеральної битви з військами Я.Радзивілла під Лоевом. У цей же день гетьман необережно пообіцяв ханові, що буде вечеряти у Збаражі, але явно недооцінив міцність збараських мурів та силу обложених.

Пополудні розпочалися герці, а козацькі гармати стали систематично обстрілювати польський табір, на вали зливою посипалися кулі та стріли. Один із обложених відзначив, що на Збараж тоді впало більше куль, ніж курячих яєць у Львівському повіті. Потім розпочався штурм, котрий тривав до вечора. Тільки в двох хоругвах краківського старости Єжі Любомирського та Адама Сеньявського полягло понад сто кіннотників та чимало челядників, а гарматні кулі розбили їхні намети. Нарешті нічна темрява розвела ворогуючі армії.

12 липня, у понеділок, обидві сторони обмежилися інтенсивною артилерійською перестрілкою, водночас готуючись до чергової битви. Повстанцями була здійснена спроба запалити замок, але два міських хлопця, які пробралися до свого рідного Збаража, були схоплені і кинуті у в'язницю. 27 липня їх було допитано, а пізніше одного навіть випущено. 7 серпня він хотів утекти до своїх, але знову був схоплений поляками.

13 липня, рано-вранці, розпочався генеральний штурм Збаража з усіх чотирьох сторін, який став одним із найзапекліших за всю історію облоги. Сам Б.Хмельницький особисто керував штурмом. Козацька піхота обсіла Збараж «як мухи», зазначав один із очевидців, атакуючи з усіх боків. Але головний удар було завдано з півдня та заходу, туди, де знаходилися позиції частин Фірлея та Я.Вишневецького, причому в те місце, де польський табір був погано обкопаний валами з боку ставка. Той же очевидець зазначав, що «селянство лізло як смола, а орда мчала хмарою і стріляла до валів». Козакам вдалося прорватися крізь першу лінію оборони і витіснити їх полякам вдалося тільки з великими труднощами. Того дня українське військо йшло на штурм 17 разів! Їм допомагали ординці, але при штурмі фортець із них було мало користі. До того ж, Я.Вишневецький наказав стріляти солдатам тільки по українцях, бо ординці і так уже були знеохочені тяжкою облогою. Надвечір козакам на чолі з Бурляєм знову вдалося стати на валах біля полку Фірлея і поставити там свої прапори. Фірлею вже радили втікати до замку, але він разом із Я.Вишневецьким, котрому взагалі не було чого втрачати, категорично відмовилися відступати. Момент був критичний... У поляків уже опускалися руки і не один питав іншого: «Пане-брате, де ж ми сьогодні будемо ночувати?», маючи на увазі цей і потойбічний світ. Саме у цей момент у контрнаступ перейшли війська красноставського старости Марка Собеського, старшого брата майбутнього короля Речі Посполитої Яна Собеського. Їх підтримав полк коронного хорунжого Александра Конєцпольського, у котрому особливо відзначився Зацвіліховський зі своєю хоругвою. Козаки з утратами мусили відступати аж до своїх перших окопів, чимало з них утопилося у ставку. Але українці теж знайшли в собі силу духу, щоб перейти у свій контрнаступ і відкинути поляків у їхній табір. Той день приніс тяжкі втрати з обох боків. За свідченням чотирьох польських полонених, котрі були у татарському таборі, під стінами Збаража лежали гори трупів заввишки понад людський зріст. У польському війську найбільше оплакували смертельне поранення гарматним ядром хорунжого (за іншими даними – поручника краківського старости Єжі Любомирського) Раєцького, котрий через кілька днів помер. Унаслідок тяжкого бою поляки були змушені звзвати лінію оборони, бо їм не вистачало вже людей для оборони. У південній частині табору поляки відступили на другу лінію оборони, а козаки тут же захопили їхні попередні позиції і заходилися зміцнювати тепер уже свій вал.

Однак невдала спроба взяти Збараж із ходу внесла охолодження в українсько-кримські стосунки. Православний чернець, який побував тоді в таборі повстанців, указував, що орді вже тоді набридло стояти під стінами, гинучи від куль, стріл та гарматних ядер, потерпаючи від нестачі провіанту. Дехто з ординців навіть погрожував перейти на польський бік: «Будемо вас (козаків) рубати, а з королем миритися»¹⁸. Неприємною ознакою таких настроїв була згода кримських верхів на переговори з обложеними. 14 липня у відкритому полі Я.Вишневецький та Лянцкоронський зустрілися з великим візиром Кримського ханства Сефер-Кази-агою, шістьма мурзами й татарським зв'язковим. Щоправда, на вимогу польської сторони розірвати союз із Україною кримці відповіли відмовою. Візир тоді сказав, що Військо Запорізьке платить їм більше, ніж Польща, а до того ж Б.Хмельницький уже двічі підвищував платню проти умовленого раніше. Переговори тимчасово припинилися, але вже сам факт їх виникнення на початку облоги ясно говорить про стан відносин між союзниками, засвідчує, що головний тягар облоги був на плечах українського війська. Дізнавшись про ці сепаратні переговори, про спроби поляків переманити татар і ногайців на свій бік, Б.Хмельницький написав Фірлею «бридкого листа», подібного за стилем до відомого апокрифічного листа запорожців турецькому султанові. Він був адресований «Пану Фірлейові, давньому шалвірові, старій квашні, лядському гетьманові». Тут зокрема говорилося: «я не по тебе, старого пса, прийшов, бо ти сам будь-якого дня подохнеш, але по королівське військо...; вам то не під Пилявцями, певне від мене ви всі тут не врятуєтесь». У такому ж дусі було писане й останнє речення: «Дано в той час, коли писано. Будь здоров, коли хочеш»¹⁹. Як тут не згадати приказку, якою повстанці під стінами Збаража дражнили Фірлія: «Діду Фірлію! Продай нам олію!».

14 липня знову розгорнувся бій під стінами Збаража, причому повстанці скерували головний удар на загін Я.Вишневецького. Бій цього дня скінчився як і попередній. Два наступні дні (15–16 липня) пройшли відносно спокійно. Українське військо перейшло тепер до планомірної облоги. З українського боку насипалися вали, котрі навіть стали перевищувати польські, рубали ліс, будували гуляйгороди, робили штурмові драбини тощо. Козаки хотіли підкопатися під місто, зруйнувати греблю, спустити став і позбавити Збараж води, а потім у потрібний момент швидко знову набрати у став, щоб затопити польських вояків. Але цей складний план так і не був реалізований, очевидно й тому, що в обложених надійно функціонували колодязі. Козаки виявили себе і майстрами хитрощів. Так, вони зробили з рушників чалми²⁰ і внесли короткочасну тривогу серед польських вояків, які подумали, що прийшли турецькі яничари на підмогу повстанцям. Такі хитрощі, хоч і швидко викривалися, однак змушували обложених перебувати у постійній напрузі, а слабші з них усе частіше подумували про втечу з обложеного замку або ж капітуляцію чи перехід на бік повстанців. Крім того, повстанці весь час пострілювали до ворогів і того дня було смертельно поранено артилерійського капітана Себастьяна Адерса, котрий фактично командував усією польською артилерією. Із польського боку у цих перестрілках відзначався вправний стрілець, ксьондз-езуїт із Переяславського колегіуму, Муховецький, котрий протягом усієї облоги нібито забив чи поранив 215 повстанців. Не можна не відзначити, що цей Муховецький був українського походження (як пише польський мемуарист: «наш українець» («nasz ukraińec»)²¹, отже доводиться визнати, що ренегати («малороси» чи «хруні») й тоді «відзначалися» у боротьбі проти власного народу.

17 липня на світанку розпочався новий штурм, котрий досяг своєї кульмінації пополудні. Цього разу польський табір було атаковано з двох боків. Козаки пробілися на вал і почали дертися на частокіл і тоді, як засвідчив оче-

видець, повстанці «були на волосину від того, щоб взяти місто». Найсильніший опір їм чинили тоді німці із загону полковника Корфа (який вийде із Збаразької облоги живим, але тяжкохворим), котрі відкрили нищівний вогонь із мушкетів. Зав'язалася смертельна сутичка і в цей момент лив дощ як із відра. Атакувати слизький глиняний вал було марно, порідшали постріли з козацьких рушниць та гармат. Не допомогли й татари, атака яких напоролася на засідку, влаштовану німецькими драгунами. Найсприятливіший момент для взяття табору й замку було втрачено... Більше того, польське військо вчинило вдалу вилазку, унаслідок чого воно спалило 14 підготовлених до штурму гуляйгородів. Спроба контратаки призвела до нових утрат у лавах війська союзників. Особливу шкоду завдали польські засідки, влаштовані біля гуляйгородів, і ті, хто хотів ці споруди відбити, несподівано потрапляв під вогонь із мушкетів. Невдача цього дня призвела вже не тільки до загострення українсько-кримських відносин, але й викликала певні суперечності у самому таборі повстанців. Почали лунати голоси про замирення з Польщею, тим більше, що королівська армія неухильно наближалася до Збаража. Під стіни Збаража прибув тоді сам київський митрополит Сильвестр (Косов), який теж відмовляв гетьмана від нових штурмів. Є дані, що й сам Б.Хмельницький був змушений послати Фірлею листи про перемир'я, але водночас в інших листах пропонував німецьким найманцям перейти на українську службу. (Ці листи німецькі офіцери передали Фірлею, за що їм подякували). Ясно, що перемирні листи Б.Хмельницького до Фірлея слід розглядати як тактичну хитрість гетьмана.

Неділя 18 липня пройшла під знаком підготовки до штурму. Козаки насипали ще вищий вал і тепер могли з нього докинути до ворогів каменем, бачили все, що робиться у польському таборі. Із валів лунали й дошкульні козацькі лайки та погрози на адресу князя Я.Вишневецького. Цього дня до татар прибуло підкріплення на чолі з Айтимир-мурзою, що позитивно вплинуло на бойовий дух союзників. Уже тоді з огляду на брак сил, польське командування почало потроху відступати, звужуючи лінію оборони, що було продовжено й наступного дня.

19 липня на світанку розпочався новий генеральний штурм, котрий відкрився артилерійською канонадою з українського боку. Гарматні кулі завдавали таких великих утрат обложеним, що знову виникла ідея відступати з валів за стіни замку. Того дня українське військо понад 10 разів штурмувало Збараж і знову ніч розвела супротивників (за деякими іншими даними штурми скінчились о 16 годині). Знову обидві сторони зазнали тяжких збитків. За свідченням очевидця поляки не встигали вносити з поля бою поранених, не кажучи вже про загиблих. Особливо гарячий бій клетотів біля розташування полків Лянц-коронського та Остророга. Там козаки стали навіть стріляти по німцях та поляках через їхні ж бійниці, через що частину з них терміново довелося замазувати мокрою глиною. Відчайдушний наступ призвів до розгубленості у ворожому стані. Противник почав піддаватися, кидати вали і рятуватися у збаразькому замку. І знову в цей момент ударила злива, яка перешкодила повстанцям закріпитися на ворожих валах. У цей же момент Фірлей та Я.Вишневецький учинили вилазку. Татарська підмога посприяла ліквідації ворожого прориву, але й цього разу спроба оволодіти збаразьким замком не вдалася. Єдиним успіхом було те, що польські війська вже вдруге мусили звужити лінію оборони, відступивши на південно-східній ділянці оборонних споруд.

20 липня був короткий перепочинок, а на світанку 21 липня розпочався новий генеральний штурм з усіх боків. Штурмувати стало легше, бо Збараж був оточений потужним козацьким валом, на якому створили шанці. Тепер із цього шанця можна було навіть собаку вбити у польському таборі. Під час артилерійської канонади та рушничного вогню на валах годі було показатися комусь із обложених, від суцільного диму не можна було розібрати, де чия хоругва і

взагалі «один другого вважай ледве розпізнавав»²². Вони рятувалися від обстрілу в «мертвій зоні», а також у глибоких норах, які вони викопали у землі неначе кроти. Коли ж справа дійшла до безпосереднього зіткнення, українці та поляки билися між собою із неймовірним завзяттям, пускаючи в хід навіть киї, каміння із пращ чи просто грудки землі. Чи не вперше повстанці застосували підкопи, із допомогою яких підривали ворожі укріплення. І цей день приніс тяжкі втрати з обох боків. Мабуть саме про нього свідчив полонений козак Дем'ян Шимон, коли відзначав, що в полках Мартина Небаби та Гладкого загинуло 3 тис. вояків.

Не досягнувши й цього разу успіху, Б.Хмельницький вирішив змусити ворога до капітуляції голодом. Потяглася тривала облога, котру інколи переривала канонада, часом і штурм. Велику увагу гетьман приділив тоді насипанню високих валів напроти польських, а також підкопам, до яких закладали й підривали міни, чим козаки завдавали обложеним значних збитків. Нестача провіанту та фуражу все більше давалася взнаки польському війську. Почастішали випадки втеч із обложеного Збаража слуг та «лужної челяді», серед яких переважали українці. Цим скористалося польське командування. У числі однієї з таких груп перебіжчиків був і польський шпигун Скшетуський (Скретуський), котрий, за даними деяких джерел, був русинського (українського) походження. Підмовивши до втечі своїх слуг і пробравшись до табору повстанців, він через два дні втік звідти в Залозці, а потім дістався до королівської ставки. Там він повідомив Яна Казимира про ситуацію в обложеному Збаражі і король послав своїх гінців до Фірлея та Я.Вишневецького із наказом триматися до останнього у сподіванні на швидку допомогу, але ці посланці були перехоплені козаками чи ординцями.

23 липня польське командування послало сурмача до повстанців із листами, у котрих просило їх бути вірними Речі Посполитій. Його було добре прийнято й обдаровано, але відповіддю на листи був ненастанний обстріл, котрий тривав решту дня і наступний день аж до полудня. Потім настала тиша з обох боків. Цікаво, що, скориставшись нею, з обох боків повиходили колишні приятелі і почали товариські розмови, нарікаючи взаємно на пролиття християнської крові. Питалися й про домашні новини. Деякі поляки вийшли аж за вал, де їх козаки люб'язно пригостили тютюном, після чого вони спокійно повернулися назад²³. Тоді ж на прохання Б.Хмельницького із польського табору до нього виїхав для мирних переговорів М.Зацвіліховський та новгородський хорунжий Микола Кисіль, брат дипломата Адама Киселя. Б.Хмельницький, як і раніше, указав йому на кривди, що чинилися раніше Річчю Посполитою, пригадав М.Зацвіліховському свої слова, сказані в його (М.Зацвіліховського) бутність комісаром: «А я ж тобі, вашмось пану, мовив: поки будеш комісаром, бо ним був, хоч і недовго, доти Військо Запорізьке буде як за батьком, а потім Бог тоє знає, що будет». Гетьман просив М.Зацвіліховського перейти на український бік, обіцяючи йому всіляку повагу, але той відмовився. Мирні переговори скінчилися нічим і послі повернулися до Збаража.

26 липня почалося для обложених зі смерті польного писаря коронного Сераковського, пораненого кілька днів тому. Того ж дня командування обложених військ перед очима зростаючої загрози голодної смерті розпочало нові мирні переговори. Із цією метою цього ж дня (за іншими даними – 28 липня) до Іслам-Гірея III було послано Станіслава Яницького просити, щоб хан порвав союзницькі відносини з Б.Хмельницьким. Хан та Карач-мурза відмовилися від такої пропозиції, і взагалі хан сказав, що має поляків у пригорщі, що досі були тільки жарти, а не війна і що завтра він усіх поляків за чуприну витягне зі Збаража. Б.Хмельницький же ще попереднього дня відкинув мирні пропозиції і зажадав, щоб обложені капітулювали: поляки мали покинути замок і йти геть разом із артилерією та обозом.

С.Яницький тримався гідно і зокрема сказав: «Хто прийде по нашу голову, той і свою принесе». Хан тоді запропонував, щоб до нього на переговори прийшов князь Я.Вишневецький, котрого обіцяв прийняти з почестями. Після цього С.Яницький мав повертатися, а через табір його провів із почестями писар Іван Виговський. Останній навіть нарікав (очевидно хитруючи), що він служить Б.Хмельницькому з примусу, бо на Гетьманщині у нього залишився батько, брати й сестри та інша рідня. Але це нарікання не було сприйняте за чисту монету навіть поляком – автором одного зі щоденників Збараської облоги, котрий записав: «Варто відзначити, що цей Виговський як завжди не був простаком, він і тепер має у них (повстанців) свою повагу»²⁴. Після повернення С.Яницького польське командування вирішило стояти насмерть, але не забувати й про мирні переговори. Було вирішено продовжити переговори цього (чи наступного) дня, але вже з авторитетнішими особами польської сторони: Вишневецьким та Осторогом. Дійсно, у встановлений термін Сефер Казі-ага прибув на козацькі вали, звідки було легко вести переговори. Однак на запит візира: «А де ж Вишневецький?» він дістав іронічну відповідь: «У Збаражі, на богослужінні». Отже, польське командування явно тягло час, до того ж воно побоювалося якоїсь пастки. Розчарований візир повернув назад і, скориставшись нагодою, оглянув козацькі вали. Вигляд валів вразив його майстерністю, з якою вони були зроблені, особливо те, що вали мали химерний вигляд змії.

Цей день (26 чи 28 липня) записаний в історію облоги тяжкою втратою з українського боку. Оскільки проходили мирні переговори, то мусила припинитися всяка стрілянина. Однак частина козаків, насамперед нібито козацька чернь Білоцерківського полку, продовжувала вести вогонь. (Пишемо тут «нібито», бо з нижчезгаданої конфесати козака Хвеська П'ятки постає інша картина подій). Тоді старшина мусила зайнятися «погамуванням» полку. Серед старшини був і знаменитий Станіслав Морозовицький (Морозенко), котрий видно близько підійшов до стін Збаража і, як пише анонімний польський автор щоденника, «вбитий нашими»²⁵. Але очевидно того ж дня Україна втратила одного з найвірніших своїх синів – славетного Станіслава Морозенка (Морозовицького). Він походив із української православної шляхти, імовірно з Галичини. Його батько Павло був теребовельським підстаростою, а мати – Анна Корицинська походила зі значного шляхетського роду. С.Морозенко був високоосвіченою людиною, учився в Ягелонському університеті у Кракові та Падуанському університеті в Італії, знав польську, французьку, німецьку мову, відповідно латину. До речі, таких високоосвічених людей було чимало серед козацької старшини, наприклад Іван Виговський, Силуян Мужиловський, Тиміш Носач. С.Морозенко служив при дворі короля Речі Посполитої Владислава IV, але як тільки до нього донеслася вість про початок національно-визвольної війни, він перейшов на бік свого повсталого народу. С.Морозенко хоробро бився під Жовтими Водами, Пилявцями, брав участь у численних боях на Волині, Поділлі, Галичині. Імовірно він став корсунським полковником після Шан (Шахін)-Гірея, хоча деякі джерела називають його наказним корсунським полковником, а дійсним полковником був Лук'ян Мозиря. За свідченням одного польського шляхтича, учасника подій і автора щоденника збараської облоги, «дуже жалувала його (Морозенка) чернь». Не тільки низи, але й весь український народ оплакував загибель героя, про що свідчить пісня, яку часто співають і сьогодні:

«Ой Морозе, Морозенку,
Ти славний козаچه!
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче!»

За іншими даними, загибель Морозенка сталася 6 серпня, під час штурму фортеці. Коли було поранено полковника Бурляя, то С.Морозенко кинувся на допомогу його козакам і у жорстокій січі був тяжко поранений. Його винесли товариші з поля бою, але він помер від ран.

До цього періоду облоги належать і свідчення полоненого козака Білоцерківського полку Хвеська П'ятки. Зокрема, він указав, що в українському війську посилювалися суперечності між старшиною та черню, між прихильниками замирення з Польщею та представниками радикальної течії, котрі прагнули продовження війни до переможного кінця. До останніх, за його словами, належали «свавільні полки»: Брацлавський, який очолював полковник Данило Нечай, Подністровський, який імовірно очолював не тільки якийсь Стефан, але й Остап Гоголь, предок знаменитого письменника Миколи Гоголя. У цьому полку була велика питома вага подільських опришків – левенців. Х.П'ятка назвав також у цьому ряду Прилуцький, Батуринський та Задніпровський полки, тобто ті, що формувалися на Лівобережжі Дніпра. До замирення тяжіли старовинні козацькі полки і, як не дивно, новоприбульці із т. зв. «волості». Особливо складна ситуація виникла у Білоцерківському полку, де родова козацька старшина мала значну підтримку реєстровців. Б.Хмельницький, невдоволений капітулянтськими настроями в полку, що стояв при його боці, наказав розформувати 18 хоругв (сотень?) цього полку «з волості», а їхні козаки були перемішані з надійними частинами полку. Х.П'ятка засвідчив також, що орда діяла вже не стільки під Збаражем, а на значній від нього відстані, на величезній території між Ямполем та Дубном. Причому білгородські ногайці та кримська орда стояли під Тернополем, Золочевом та Бродами. З інших джерел довідуємося, що татари захопили містечко Сасів. Х.П'ятка повідомив, що й у повстанців виникли труднощі з прогодуванням величезної армії та коней. Провіант та фураж тепер доводилося шукати не ближче, ніж на відстані 10 миль від Збаражя, а в радіусі 5 миль узагалі не лишилося жодної зернини²⁶.

У наступні дні українське військо знову пробувало взяти Збараж, але без особливих успіхів. Воно досягло тільки часткового успіху: поляки відступили вже на третю лінію оборони, у черговий раз звузивши її на південному сході. Відступ був помічений українськими вояками, котрі так швидко перейшли в наступ, що ворог не встиг застосувати мушкети. Зав'язався жорстокий рукопашний бій, який тривав три години. Знову обидві сторони зазнали значних втрат, зокрема у польському війську полягло кількадесят самих шляхтичів разом із хорунжим крастинського староства Зброжеком. Мабуть, на цей день припала загибель шляхтича Вишневського, ротмістра Ратовського. Як відзначав один із польських тогочасних мемуаристів: «Про інших (загиблих) не пишу, бо їх (імен) не списав би й на чотирьох аркушах»²⁷. Вибити поляків із укріплень не вдалося й козаки відступили, заходившись зміцнювати свої нові позиції на валу, котрий ще вранці був у польських руках. Проте, цей частковий успіх підніс дух українського війська і козаки в наступні три дні здійснили ще два штурми, котрі однак не внесли суттєвих змін у позиції сторін.

Що ж казати про стан обложених, якщо і в тих, хто чинив блокаду, були труднощі з провіантом. Особливо нестерпне становище склалося з фуражем. Через брак корму для коней обложені вигнали з табору більшість коней, попередньо відрубавши їм по нозі, щоб коні не могли бути використані українсько-кримським військом. Відзначимо, що тоді конина не вживалася як їжа європейцями-християнами, так само як і сьогодні не прийнято їсти пацюків. Щоправда, за свідченням очевидців, німці з'їли збаразьких собак, а дехто з поляків таки їв конину, але це швидше були винятки. У той же час покалічені коні без сумніву були з'їдені ординцями, котрі, як і всі кочівники, із давніх-давен споживали конину.

У ніч на 29 липня дванадцять добровольців із різних хоругв князя Я.Вишневецького здійснили вилазку до українського табору. Вони непомітно підійшли до козацьких валів і напали на невелику групу козаків, які грали в карти. Двох козаків було тут же вбито, а третього, Грицька з Чигирини, із полку самого Б.Хмельницького, було взято в полон і приведено до князя Я.Вишневецького. Підданий тортурам він сказав, що Б.Хмельницький не проти, щоб обложені принаймні відкупилися, але все ж прагне неодмінно здобути Збараж. Кропив'янський полковник Филон Джеджелій разом зі своїми козаками та ординцями ходив аж під Глиняни для отримання відомості про дії короля, але, незважаючи на великі сили, не зміг начебто обійтися без утрат і не роздобув суттєвої інформації. Найгірше було те, що до збараського табору просочилися відомості про тяжку поразку повстанської армії наказного гетьмана М.Кричевського, загибель останнього під Лоевом і наступ військ Я.Радзивіла. Природно, що повстанці стривожилися за долю своїх дружин і дітей, бо на півночі майже нікого не залишилося для оборони. Такі звістки потішили обложених і піднесли їх бойовий дух.

29 липня пройшло у млявій перестрілці, але одна з козацьких куль поцілила в хрест ксьондза-бернардина Жабковського, котрий помер через кілька годин. У ніч на 30 липня поляки, переважно з гусарської хоругви львівського старости Адама Ієроніма Сенявського, здійснили потужну вилазку, яка однак напоролася на засідку. Під час бою полягло до 30 шляхтичів, не рахуючи слуг та челядників. Поляки дещо зривалися, коли вдарили із гармат по козаках, які кинулися в контратаку. Того ж дня було забито поручника Слупецького, котрий служив у хоругви Сенявського. Полякам довелося відступити до останнього валу під замком, у черговий раз звузивши лінію оборони, «бо нас і небагато (залишилося) до оборони і тих уже багатьох було поранено»²⁸. Повстанці й татари, помітивши це, спробували вдертися до ворожих укріплень на плечах відступаючих, але такий намір через сильний гарматний вогонь довелося облишити. Однак цей маневр коштував полякам кілька десятків життів самої шляхти, не рахуючи численних челядників. Тоді ж поляки розділилися на дві групи: одні спішно досипали вал, а другі протягом кількох годин безперервно відстрілювалися. При цьому також понад десять копачів загинуло. Зі свого боку українці швидко насипали новий вал, який став тільки в 30 ліктях від польського. Решта дня пройшла у взаємних сварках між поляками та українцями. Повстанці погрожували обложеним усіх винищити, а ті обіцяли, що козакам скоро доведеться робити греблю на Дніпрі для князя Я.Вишневецького, налякаючи на майбутню тяжку неволю.

31 липня пройшло в перестрілці, в ході якої загинув шляхтич Миколай Домарацький, один зі слуг князя Вишневецького. Оскільки він був аріанином, то його поховали просто у збараському валу. Обложені задумали вчинити вилазку, але повстанці довідалися про неї завчасно (видно від перебіжчиків), тому довелося від вилазки відмовитися. Деякі щоденники згадують і про невдалий козацький штурм цього дня.

Ранок 1 серпня розпочався короткочасним штурмом, який зініціював сам Б.Хмельницький. Даний штурм не мав однак суттєвих наслідків, особливо дошкулили тоді українцям ядра-гранати, якими засипали їх обложені. Потім настала тиша. Цього дня у замку помер від гангрені шляхтич Дучиминський, який кілька днів тому був поранений у ногу кулею із самопалу. Уночі козаки досипали свій вал так, що він став вивищуватися над польським, причому на нього поставили гармати.

2 серпня пройшло відносно тихо. Обложені тим більше не прагли воювати, бо в цей день було свято, пов'язане з іменем католицького святого Франциска Асизького. Крім того, з огляду на зливу не можна було вчинити активних дій і лише час від часу виникала млява перестрілка.

Того дня Б.Хмельницький прислав до них із листами польського перебіжчика. Цей приніс гетьманського листа (польською мовою) до Я.Вишневецького разом із перехопленими листами князя, а також свій універсал до іноземних найманців із пропозицією перейти на бік повстанців. Хоча цей лист гетьмана є досить відомим, однак варто навести принаймні сучасний переклад його українською:

«Повідомляю вашій княжій мості, що цей лист із посланцем вашої мості захоплено в трьох милях від Львова. Посланцеві відрубали голову, а цей лист цілий відсилаю вашій княжій мості. Надієшся ваша мость на якусь допомогу від короля його мості, а чому ж ваша мость сам не виходиш з норки і чому ви не приєднаєтеся в один гурт до короля його мості? Та й король його мость, будучи таким великим монархом, не без розуму, щоб мав безрозсудно вести своїх людей на загибель. Як же він може прийти сюди на поміч вашій мості? Без табору неможливо, а з табором – є річки й потічки. Його королівська мость краще зробить, що нас дочекається, а з його королівською мостью ми можемо дійти у всьому певної згоди і умови. А ваша княжа милість не зволь нарікати на нас, а (тільки) на самого себе зволь подивитися, бо ми вашу княжу мость не зачіпали і хотіли б в цілості залишитись у задніпровській державі. А якщо вже так із провидіння Божого сталося, то раджу вашій княжій мості діяти по своїй волі».

Адреса: «Віддати ясноосвіченому князю його мості Іереміє Корибутіві Вишневецькому, воєводі руському, старості каневському, нашому, хоч і нещирому, приятеліві»²⁹.

Я.Вишневецький, уражений змістом і формою листа, арештував гінця, якого потім було допитано, а свою розлогу відповідь послав із простим селянином. Ярема образився за приводу того, що лист гетьмана не мав навіть підпису, вичитав Б.Хмельницькому за страту посланця, за посилку універсалу до іноземного війська, радив йому пригадати якісь свої (князя) добродійства, закликав не воювати проти короля, а виявити себе покірним королівським підданим. Я.Вишневецький зовсім не розумів того, що з 1648 р. кардинально змінилася Україна й українці. Інакше не можна пояснити його заклик до Б.Хмельницького, щоб він розпустив із Війська Запорізького по домах колишніх князівських підданих³⁰.

Побоюючися нічних вилазок чи штурмів повстанців, Я.Вишневецький із Фірлеєм наказали посилити пильність на валах. Вони ж вигадали хитрий спосіб пильнування повстанців: час від часу обложені кидали вночі запалені мазниці та осі з возів і це світло не давало можливості козакам здійснити непомітний напад. Цікаво, що такі ж прийоми застосовували й козаки в разі потреби.

3 серпня біля ставка, із котрого брали воду обидві сторони, зустрілися два єврея: один бився під польськими прапорами, другий (вихрест) – під українськими. Вихрест попередив свого знайомого про те, що повстанці готують новий штурм і що під Збараж ідуть великі польські підкріплення, чим дуже стурбоване Військо Запорізьке. Ця тривога посилилася через упевненість у тому, що армія Радзивілла не змилюється ні над жінками, ні дітьми, а оборони українських містечок майже нема, бо всі козаки виступили в похід³¹. Щоб переконатися у правдивості цих слів, обложені сформували загін у 600 вояків для вилазки. Але ці вояки не встигли належним чином приготуватися до темряви, тому було вирішено вилазку відкласти, тим більше, що ще не повернувся селянин-гонець із відповіддю від Б.Хмельницького князю Я.Вишневецькому.

4 серпня була незначна артилерійська перестрілка, внаслідок чого загинуло кілька поляків. Надвечір пішла поголоска, що Б.Хмельницький із частиною свого війська кудись пішов (як бачимо польська агентура працювала непогано), але куди саме не було відомо. Тому вирішили наступного дня вчинити вилазку.

5 серпня на світанку обложеним удалося тихо пробратися до козацьких окопів і зненацька вдарити на них. Напад був успішний, чимало повстанців було вбито (за деякими даними аж кількясот), захоплено 16 чи 18 прапорів, ряд

полонених. Щоправда, під час вилазки та при відступі до фортеці зазнали втрат і польські війська, насамперед було забито Прецлава Лянцкоронського, сина сондецького каштеляна Самуеля Лянцкоронського, новогрудського воєводи Хребтовича. Знову почалася артилерійська перестрілка, причому полякам удалося влучити в козацьку гармату і вбити її обслугу. Один зі слуг прагнув перейти на бік повстанців, але його було перехоплено й страчено. Тим часом було допитано полонених повстанців, які повідомили про гнів Б.Хмельницького з того приводу, що обложені поранили полковника Федоренка (Богуна (?), який хотів влаштувати підкоп і висадити одну з башт, із котрої звичайно полював за повстанцями снайпер – єзуїт Муховецький. Полонені також зізналися про велику допомогу, яка поспішає до обложених, тому Б.Хмельницький прагне до її підходу оволодіти Збаражем. Ця звістка змусила поляків бути особливо пильними.

6 серпня перед світанком було здійснено останній генеральний штурм фортеці, причому головний удар спрямували на полк коронного підчашого М.Остророга. По замку й табору без кінця били гармати і кожне ядро за свідченням очевидців убивало часом по 10 солдат. У цей і найближчі дні, як відзначали самі польські мемуаристи, із кожної хоругви гинуло як мінімум по 20 вояків. Не можна було рятувати й поранених, через зливу куль навіть «брат брата не смів рятувати», ксьондзи не могли дійти до смертельно поранених, щоб висповідати їх і прочитати відхідну молитву. Дошкуляли й запалювальні гранати. Обложені навіть намагалися вкриватися мокрими ряднами та наметами. Однак це майже не допомагало. Із 25 українських шанців безперервно гриміли гармати, які заряджали картечю і «кожен постріл із гармати був не марним»³². Найкращий засіб урятувати своє життя – це закопатися якнайглибше в землю. Однак за артилерійською канонадою розгорнувся козацький наступ. Козаки групами по 15–20 вояків тягли 15 гуляйгородів, які були поставлені на колеса, підносили величезні штурмові драбини. Із козацьких бастіонів та гуляйгородів було рукою подати до противника і козаки цим уміло користалися: «з валу ляхів крали і, скачучи на вал, лядські прапори хапали і самих (ляхів) забивали»³³. Але в той час, коли козаки вдиралися на вали, заgrimіли польські гармати й рушниці, сіючи смерть, деякі польські загони здійснили успішні вилазки. Тільки 400 козаків зуміли захопити плацдарм на валу і поставити там свій прапор. Однак проти них була спрямована майже вся польська артилерія, здійснено контрудар і значно поріділа купка вояків мусила відступати. Очевидно під час саме цього штурму було поранено героя морських походів козаків на Синоп Кіндрата Бурляя, а також полковника Івана Богуна. Дані польського хроніста Веспасіяна Коховського, твір якого між іншим активно використав Генрик Сенкевич при написанні роману «Вогнем і мечем» – першої книги своєї трилогії, про загибель тут К.Бурляя не підтверджуються. Ряд документів згадують про Бурляя і в подальший період Національно-визвольної війни українського народу, насамперед про його роль як учасника українського посольства до Москви 1655 р. Того дня були ще дві спроби штурму, але набагато слабші.

Узагалі усі ці дні наприкінці липня – на початку серпня, українське військо не давало спокою обложеним, козаки придумували нові хитрощі, дістаючи ворога то підкопами, то закидаючи його гранатами і горщиками з киплячою смолою. Залізними гаками вони примудрялися зачепити зі своїх валів польські вози, які творили другу лінію оборони за валом, і тягли їх до себе. Одного разу козаки добре налякали обложених, посадивши на коней убрані по-турецьки солон'яні опудала. Склалося враження, що на підмогу українському війську прибули турки, а це означало б катастрофу для Речі Посполитої. На щастя для обложених паніка швидко припинилося, бо з допомогою підзорних труб удалося виявити обман. Але найбільше докучав обложеним голод. Як писав П. Шевальє, «поляки були стиснуті до крайності і не мали простору для пересувань. До то-

го ж їм не вистачало харчів, а їхнім коням фуражу, щодня гинуло багато коней, що спричинилося до нестерпного смороду в таборі. Невеликий шматок хліба коштував десять півтораків, а бочка пива – п'ятдесят флоринів. Солдат жив тільки кінським та собачим м'ясом. До Б.Хмельницького весь час приходили польські солдати, щоб здатися в полон»³⁴. Про голод у польському війську говорять і інші джерела. Так, під 9 серпня автор одного із польських щоденників облоги Збаража занотував ціну на провіант у таборі обложених: гарнець пива – 1 флорин 15 грошей, кварта звичайної горілки – 10 флоринів, чверть збіжжя – 30 флоринів, грошова булка хліба – 1 флорин, «і то не можна дістати, хіба що з труднощами»³⁵. У хроніці ігумена київського Свято-Михайлівського монастиря ієромонаха Феодосія Софоновича відзначалося: «ниоткол не можуть живности міти, іли іншії (поляки) стерво, бо з голоду много умираю»³⁶. Літописець Григорій Граб'янка, використавши твір польського хроніста Самуїла Твардовського «Громадянська війна» (Каліш, 1681), так описав голод в обложеному Збаражі: «Тим зачася глад великий і начаша ясти конскія м'яса, кошечая, песія і миші, і уже ослабіваху руці, ізнемогаху сили і снозі умроша напрасними смертьми, живії же не могоша оружія подносити, другі кусали землю спеклюю зубами і бисть обоз много празден, тім меншіє еше... К сему козаки, придаючи болшого бідним обложенцям утраплення досадами ляхов уражаху, мовячи: «Ото вам, ляхи, очковое, роговое, оренди, ставцизни, панцини, пересуди і сучомельцизни? А докуль будете кунтуші по шанцях марати, понеже то наші, будучи ви і самі уже ясир татарам голодним, а до тих пор удержуетесь; а видіте, як по стройной музиці козаки дудку вам заграли?»³⁷.

Сатиричний образ ворогів, обложених у Збаражі, подано і в тогочасній українській народній пісні «Ой, що то за хижка...». Варто процитувати уривок із неї:

«Ой, що то за хижка там на виріжку:
Пане Вишневецький, воєводо грецький,
Та виведи танчик по-німецьки...
Під тою хижкою пани сиділи.
Пани сиділи, собак лупили (тобто знімали шкіру – Ю.М.)
Ножі поломали, зубами тягали...»

7 серпня поляки здійснили зранку невдалу вилазку, у ході якої втратили кількох шляхтичів та понад десяток челядників. День пройшов у гарматній перестрілці, а повстанці до того ж зробили 7 нових високих укріплень (вищих, ніж польські вали) довкола замку. Наступного дня із самого ранку з цих укріплень почали стріляти найкращі козацькі стрільці, які покладали трупом багатьох обложених. У полудень український табір дещо змінив своє розташування: від Старого Збаража він перемістився протягом дня до кам'яної церкви. Із боку Вишневеця була виставлена сторожа, що, ясна річ, робилося на випадок приходу із заходу королівських військ. Це поліпшило настрої обложеним. Наступного дня український табір повернувся на старе місце, до Старого Збаража і разом із ординським табором він став поблизу Старого замку, напроти полку Я.Вишневецького.

9 серпня було дуже холодно, ішов дощ, через що з обох сторін стріляли дуже мало. Якийсь слуга хотів перейти на український бік, але був спійманий. На допиті він підтвердив свій намір і був жорстоко покараним: йому, живому, відрубали руки й ноги...

Потяглися нові дні й ночі тяжкої облоги... 10–12 серпня були дощовими і без особливих подій, хіба що 12 числа помер син львівського підстолія Здіслава Замойського Миколай.

Сили польського війська у Збаражі танули на очах. Як сумно писав польський хроніст Твардовський: «Зброський, Сежраковський, Сваршевський,

Ценклінський, Злоцький, Дзержек, Халаїм і Подгородинський із багатьма іншими побиті». Хто не поліг у бою, того діставали голод і хвороби, чимало було поранених. Обложених тримала тільки надія на швидкий прихід короля.

13 серпня в серцях обложених промайнув проблиск надії. Пройшла чутка, що підмога вже близько, у трьох милях на захід від Збаража, у Залозцях. Цю чутку підтверджував неспокій і в українському таборі, який повністю підтягнувся до Старого Збаража, де повстанці із лопатами та кирками заходилися будувати нові укріплення уже для власної оборони в разі небезпеки із заходу. Водночас пронеслася тривожна чутка і для поляків, що нібито на допомогу повстанцям ідуть донські козаки. Були певні ознаки й підготовки нового штурму, але сильна злива, яка тривала всю ніч, зашкодила цьому і, як писав сучасник: «селени воліли сушитися, ніж стріляти».

14 серпня пронеслася чутка, що Б.Хмельницький із усією потугою виступив проти короля. Це було дійсно так. Дізнавшись про підхід Яна Казимира із коронним військом, гетьман України разом із ханом та його ордою рушили йому назустріч, залишивши меншу частину армії на чолі із Чорнотою для подальшої блокади Збаража. Обложені про це довідалися надто пізно, але навряд чи вони, знесилені довготривалою обороною, могли би чимось суттєво допомогти своїм.

Короля із його армією перехопило під Зборовим українсько-кримське військо на чолі із Б.Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III. Унаслідок несподіваного удару 14 серпня польське військо зазнало тяжкої поразки і опинилося на межі катастрофи. Не кращим для польської армії був і наступний день. Ян Казимир був змушений просити миру у Хмельницького, який прагнув добити ворога і поставити крапки над «і» в ході війни. Але у справу втрутився кримський хан, котрий злякався значного посилення Гетьманщини і тому поставив перед гетьманом ультиматум: або приставай на мир із королем, або я з королем піду на тебе війною. Унаслідок зради союзника Б.Хмельницький був змушений розпочати переговори, які завершилися підписанням Зборівського миру 18 (8) серпня 1649 р. Цей мир був вигідний українським повстанцям, але явно не відповідав масштабам перемоги. За усною домовленістю українські війська мали зняти блокаду Збаража.

Тим часом, облога Збаража тривала. На світанку 15 серпня утік до козаків слуга з гусарської хоругви Самійла Корецького. Він розповів, що поляки мають відійти від валів із okazji свята Успіння Пресвятої Богородиці і цим можна було б скористатися для успішного штурму. Через це обложені мусили цілий ранок простояти у бойовій готовності біля валів. Повстанці дійсно хотіли вдарити на фортецю, але вже вкотре на заваді стала тригодинна злива. Але небезпека не минула. Так, коли Я.Вишневецький ішов із замку до валу, пролунав постріл із козацьких укріплень. Куля вбила пса біля ніг князя. Після обіду обидві сторони обмінювалися рідкими пострілами із рушниць та гармат. Повстанці однак часу не втрачали і підкопалися під польський вал біля квартири О.Конецпольського. Тільки пильність польської сторожі не дозволила їм успішно завершити операцію.

16 серпня почалося з пострілів козацьких гармат на Старому Замку Збаража. Поляки спочатку подумали, що це підійшла сподівана підмога і з радістю кинулися до валів. Але ця радість була передчасною, більше того купи обложених, які бігли до валів, викликали вогонь української артилерії та рушниць. Де-що пізніше поляки зрозуміли, що ці постріли з гармат не що інше як салют із приводу перемоги української армії над польською під Зборовим. Того ж дня козаки хитрістю виманили слугу з польського табору і взяли в полон. У свою чергу до поляків перебіг (очевидно з умислом) козак, котрий приніс їм листа Б.Хмельницького, писано «по-русинськи» до Чорноти, у котрому гетьман повідомляв про свій успіх під Зборовим, про полонення 500 значних панів і про

необхідність щільної блокади Збаража, щоб і жоден не вийшов звідти. Цей лист викликав неспокій серед обложених, низи почали вимагати капітуляції «пану Хмелю», бо йому й сам король не зміг нічого вдіяти. Якимось вдалося цей неспокій втихомирити. Між тим, хтось помітив під горою за валами прапорці Б.Хмельницького («на деревці два гусарських прапорці: один білий, другий червоний китайчаний»), по них дали поспішний залп із гармат, але без шкоди. Це був не Б.Хмельницький, а хтось зі старшини (Чорнота?), який незважаючи на ворожий гарматний вогонь, піднімав козацьку масу на штурм із того боку, де стояли сили О.Конецпольського. Стривожені поляки почали досипати вал і втратили при цьому 12 своїх челядників.

17 серпня розпочалося зі зливи, яка знову зашкодила козацькому штурму. На світанку ротмістр татарської хоругви Я.Вишневецького шляхтич Миколаєвський приніс стрілу, випущену з українського табору, на котрій було прикріплено шматок списаного паперу. Це був лист від одного з полонених польських шляхтичів, котрий закликав обложених триматися, бо король із великими силами вже у Зборові. Командування обложених стало дискутувати щодо того, наскільки можна вірити листу, але Я.Вишневецький зумів переконати їх у правдивості послання (хоч насправді воно не відповідало дійсності). Ураховуючи те, що цього листа скрізь носив і читав солдатам слуга Я.Вишневецького Ярош Сважевський, можна думати, що це був вправний пропагандистський хід самого князя із метою підняти дух обложених. Із цією ж метою командування польського війська влаштувало публічні страти для тих, хто здійснив невдалі спроби втекти до українського табору або українських розвідників. Це був насамперед якийсь шляхтич, котрому було відрубано руку та ногу. Другим був селянин-розвідник, котрий кілька днів тому прибіг до Збаража під виглядом утікача із татарської неволі. Довідавшись, що поляки готуються до вилазки, він хотів утекти до своїх і попередити їх про небезпеку. Але коли він ліз на вал, його вхопив за ногу якийсь німецький найманець, котрий сидів у засідці. Розвідник спробував вирватися, волаючи до якогось отамана Романа про допомогу, але інші німецькі найманці дали залп і Роман не зміг його врятувати. За припущенням сучасного польського історика М.Нагельського, цим Романом був Роман Катіржний (Нагорецький), козак, дипломат³⁸, котрий дійсно займався і справами організації розвідки. Цього селянина-розвідника також було страчено.

У цей день з ранку до полудня було вчинено 43 гарматних залпи по обложених, але явно «в молоко». Щоправда, загинув слуга Я.Вишневецького з його гусарської хоругви шляхтич Ягельницький. Запідозривши лихий умисел гармаша, повстанці повісили його. Поляки задумали вчинити вилазку, але перед самим її початком двоє вояків утекли до козаків і попередили їх про намір обложених. Від вилазки довелося відмовитися. Вечір пройшов у тріумфах обох сторін: українці раділи, що під Зборовом удалося оточити короля, а поляки через недостовірну інформацію даремно втішались із примарних перемог короля. Ніч пройшла досить спокійно: пострілів було мало, зате не бракувало обопільної лайки з обох сторін, так само, як і приятельських розмов. Яскрава ілюстрація загадковості слов'янської душі!

18 серпня повстанці взялися підкопуватися під вал напроти роти брацлавського підсудка Коссаківського, билися потім ціпами з обложеними, повели влучний вогонь з-за штакетів і від цього вогню полякам із труднощами вдалося укритися. Тим не менш не бракувало забитих, насамперед шляхтич із гусарської хоругви Я.Вишневецького Ярош Сважевський, про якого вище говорилося. Перестрілка з перервами тривала цілий день і ніч, а над ранком Я.Вишневецький учинив вдалу вилазку, внаслідок якої було ряд козаків забито, а 9 взято у полон, у тому числі осавула та гайдука, колишніх підданих вінницького старости Яна Одживольського. Із польського боку було втрачено вбитими чотирьох челядників.

19 серпня розпочався допит полонених. Вони ще не знали про остаточний результат Зборівської битви і, видно, під тортурами подали невірну інформацію про те, що нібито король перемагає під Зборовим, про те, що Б.Хмельницький нібито звелів прийти йому на допомогу частині повстанців з-під Збаража. На радощах поляки здійснили нову вилазку, сподіваючись на нову перемогу. Спочатку вилазка успішно розвивалася, але потім захлинулася, довелося повертатися за збаразькі стіни. Як майже завжди у подібних випадках польські мемуаристи схильні перебільшувати свої успіхи і применшувати свої втрати: за свідченням одного із них українці втратили багатьох (не конкретизується скільки саме), а з польського боку вказано на загибель кількох вояків, у тому числі шляхтича Ясинського з надвірної хоругви Я.Вишневецького та два шляхтича хоругви Белецького, що служив у Вишневецького. Тут же анонімний автор відзначив: «Досі (повстанці) б'ються цепами, кидають до нас камінням із праці і що можуть злого, то все нам чинять»³⁹, що з того моменту, як козаки насипали вали вище польських, вони щоденно кількох, часом понад 10 «наших убивають». Відзначалося, що дуже велику шкоду чинили перебіжчики, котрі тікали до української сторони щодня і давали знати про все, що діялося в таборі обложених, які були наради, який дефект провіанту, «бо німці пси, а ми коні протягом (останнього) тижня їли»⁴⁰, що німці через голод були змушені грабувати вночі вози, а челядники перехоплювали тих, хто ніс їсти шляхтичам на вали, й забирали собі. Через це вже доходило до міжусобних конфліктів.

20 серпня вранці мала відбутися чергова польська вилазка, але вночі перед цим утекли до українського табору два драгуни і перестерегли повстанців. У перестрілці того дня було забито ротмістра Ратовського і смертельно поранено шляхтича Машевського. Помер також поранений кілька днів тому пращинський (пшастинський) староста, ротмістр Черської землі, командир гусарської хоругви Мазовецького воєводства Ієронім Францишек Зброський (Зброжек).

Того ж дня дійшло до драматичних, навіть трагічних подій. 6 тисяч селян із навколишніх сіл, у т. ч. із дружинами й дітьми, зі страху перед війною, укрилися з поляками за стінами Збаража. Тепер вони стали хворіти й мерти з голоду і їх було вирішено випустити за межі фортеці. Як тільки вийшла перша група в 4 тисячі душ, на них накинулися ординці, частково вбили, частково забрали в неволю. Тільки небагатьом пощастилося дістатися до козацького табору. Узагалі на той час відносини між союзниками значно погіршилися. Ординці зайнялися грабунками, нерідко нападали на козаків, щоб відібрати якесь добро, а це у свою чергу викликало спротив, але задля перемоги над Річчю Посполитою українцям доводилося стримуватися.

Характерно, що решта селян, незважаючи на сумну долю своїх попередників, все одно просилася вийти за межі фортеці і вже була дістала згоду. Однак в останній момент Я.Вишневецький заборонив їх випускати не знати з якої причини.

Сам князь написав листа до своїх колишніх підданих, пропонуючи їм повернутися до домів, обіцяючи дати їм за це амністію (!). Із його листом вийшов за міську браму парламентар Бжестовський і став шукати адресатів, насамперед із міста Переволочної. Якийсь отаман сказав, що повстанці із Переволочної стоять коло ставка. Бжестовський не став далі шукати, а віддав листа цьому отаманові для передачі переволочанам. Після цього знову почалася перестрілка, внаслідок якої було забито одного польського шляхтича. Надвечір похолодало, піднявся вітер. З обох боків мало стріляли, воліли лягати між собою.

21 серпня згаданий вище Бжестовський знову вийшов на переговори в сподіванні на лист-відповідь, але не діждавшись, повернувся до замку. У цей же час примчав під стіни якийсь татарин від карач-бея, просячи, щоб припинили стрілянину, бо вже настав мир. Його прийняли з почестями, тим більше, що ми-

ру обложені чекали як ніхто, але водночас боялися якихось хитрощів, тим більше, що козаки поставили чотири гармати за ставок і стали готуватися до штурму. Близько 3-ї години до українського табору прибуло понад 10 прекрасно озброєних хоругв і як тільки вони увійшли до свого табору, знову почалася перестрілка, котра тривала, щоправда, усього півгодини.

Це якраз Б.Хмельницький повернувся зі Зборова до стін Збаража. Польський мемуарист засвідчив, що козаки кричали до обложених зі своїх валів: «Ляхи! Уже не стріляйте, уже мир. Наш гетьман із вашим королем в одній кареті їдуть!»⁴¹.

Після заходу сонця до збаразького замку прибув із листами до Фірлея дипломат Речі Посполитої Ромашкевич, який, до речі, був вірменином із походження. Із листів та усної інформації дипломата стало ясно, що вже підписано мир і що на другий день мають прибути представники з обох сторін для розведення військ. Навіть і тепер не всі повірили в мир, бо не вважали Ромашкевича достатньо поважною для цього особою. До того ж, Ромашкевич не міг нічого конкретного сказати про умови Зборівського миру і посилався на польських комісарів, котрі затримані Б.Хмельницьким у своєму таборі і тільки завтра придуть для розмови. Щоправда пізніше прибув гонець із листом від Б.Хмельницького, який стверджував факт підписання миру, але при цьому гетьман вимагав від обложених виплати хану 100 тис. злотих. Цей лист викликав нові тривоги і спричинив лист-відповідь до Б.Хмельницького, у котрому цю суму обложені відмовлялися сплатити. У відповідь гетьман пообіцяв нікого не випустити зі Збаража, через що виникла нова тривога і поляки змушені були стояти наготові і чути як татари кричали їм: «Под Збараж одна лях десет татар б'єш (?). На Зборів одна татар десет лях бієш».

22 серпня розпочалося дощем. Польське військо вже повірило у мир, хоча час від часу виникали перестрілки, які забирали нові життя. До обіду розпогодилося і стрілянина припинилася. Розпочалися дружні бесіди. Надвечір польський комісар сокальський староста Зигмунт Денгоф прислав з українського табору шляхтича Ольшанського із запитом: чи готує командування обложених ту суму грошей, на котру претендує хан. Спочатку Фірлей відмовлявся платити, але Ольшанський сказав, що у такому разі Денгоф піде в неволю як заручник. Ці переговори затяглися. Ішли також переговори про умови розведення військ під Збаражем, які провадили Б.Хмельницький і хан із представниками польського командування. Було все ж домовлено, що польське військо сплатить викуп у сумі 120 тис. злотих, а для дотримання обіцянки дасть у заклад Потоцького. Тільки після цього облога була знята. Уже в ніч на 23 серпня повстанці покинули вали довкола міста, але обложені ще боялися «фортелю», котрий міг би коштувати їм життя.

Удень підозри щодо «фортелю» розвіялися. Поляки стали виходити з-за стін і купувати у козаків їжу та коней. Повстанці почали частувати недавніх ворогів із числа своїх знайомих горілкою, хлібом та яблуками, а з незнайомих зривати шапки, забирати одяг. Ординці поводитися гірше, бо багатьох із необережних поляків забрали в полон.

24 серпня пройшло під знаком взаємної торгівлі та обміну, але вночі поляки знову стояли в бойовій готовності. Тільки 25 серпня рано-вранці український табір став покидати околиці Збаража, а в полудень виступив у путь і сам Б.Хмельницький. На другий день після цього рештки польського гарнізону Збаража покинули напівзруйнований замок і обережно рушили в напрямку Тернополя. Майже всі йшли пішки, кінноти було дуже мало через брак коней. 28 серпня вони прибули до Тернополя, а потім пішли на Глиняни повз Залісся, Озерну та Зборів, а далі – на Львів. Зголоднілі вояки рвали на своєму шляху недозрілі плоди, бо важко було дістати хліб, через що «маса їх захворіла та по-

мерла»⁴². Автор щоденника Зборівського походу писав із цього приводу: «Чимало їх (учасників боїв) не від ворога, але від своїх труднощів через штурми та тяжкий голод, бо їли собак та конину, мусили померти, як пан Бродовський, якого Казановська народила, бо цей, вийшовши з облоги, з'ївши трохи хліба...помер»⁴³. Далі цей же автор порівнював голод в обложеному Збаражі із тим, який панував в обложеному в античні часи місті Сагунт.

Обложені дійсно виявили значну силу духу і мужність, але їх лишилося небагато, та й ті продовжували помирати від ран та хвороб, наслідків голоду. Як відзначав польський хроніст С.Твардовський, невдовзі померли майже всі учасники оборони Збаража...

Які ж результати битви під стінами Збаража? Польські історики відзначають мужність і силу духу обложених і мають у цьому рацію. Але не меншу мужність виявили й українські війська, які безперервно штурмували могутню фортецю. Під Збаражем обидві сторони зазнали величезних втрат, приблизно по 30 тисяч вояків, причому майже всі війська Речі Посполитої, які були у Збаражі загинули, якщо не від куль та шабель, то від голоду й хвороб, навіть невдовзі після замирення. Для польської сторони ці втрати були дошкульнішими, бо обложени у Збаражі майже нічим не допомогли королівській армії, яка поспішала їм на допомогу. Зрештою доля кампанії була остаточно вирішена не під стінами Збаража, а під Зборовом, а успішна блокада Збаража заклала необхідні передумови для перемоги у генеральній битві під Зборовом. Тому облога Збаража по праву стоїть в одному ряду з перемогами української зброї на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Батогом, Жванцем, Городком та іншими визначними битвами в ході Національно-визвольної війни українського народу.

¹ *Fraś L.* Oblężenie Zbaraża w 1649 r. – Kraków, 1932; *Kubala L.* Szkice historyczne. – Lwów; Warszawa, 1923. Тільки останнім часом посилюється зацікавлення даними подіями в середовищі істориків, про що зокрема свідчить передрук із ґрунтовними коментарями двох анонімних польських щоденників Збаразької облоги, здійснений відомим сучасним польським істориком проф. Мирославом Нагельським. Див. зб.: *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651).* – Warszawa, 1999. У сучасній українській історіографії Збаразької облоги було присвячено наш стислий нарис (*Мицик Ю.* Облога Збаража // *Історичний календар '99.* – К., 1998. – С.223–226) та невеликий розділ у монографії Івана Стороженка (*Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – Кн.1.).

² Архів головний актів давніх у Варшаві (далі – АГАД). – Ф. «Архів Радзивиллів». – Кн.14. – С.272; «Оссолінеум» (Вроцлав). – Відділ рукописів (далі – ВР). – №5656. – Арк.171; Держархів у Кракові. – Ф.«Зібрання Русецьких». – №41. – Арк.137.

³ Див. листи Б.Хмельницького від 20–24.04.1649 р. до правителів Кримського ханства із проханням про допомогу (Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. – К., 1963. – №54–56, 58; *Мицик Ю.А.* Невідомий лист Богдана Хмельницького періоду Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // *Архіви України.* – №4. – 1987.).

⁴ Держархів у Кракові. – Ф.«Зібрання Русецьких». – №41. – Арк.127.

⁵ *Петровський М.Н.* Нариси з історії України. – К., 1940. – С.116.

⁶ Див.: *Акты, относящиеся к истории Южной Руси.* – Санкт-Петербург, 1875(?). – Т.VIII. – С.297.

⁷ Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі – Ч.). – Відділ рукописів (далі – ВР). – №1657. – С.560 (464); Див.: *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь і роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С.48–50; *Radziwiłł A.S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Warszawa, 1980.

⁸ *Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski.* – Kraków, 1845. – Т.2. – С.58.

⁹ АГАД. – Ф.«Архів Радзивиллів». – Відділ 2. – Супплемент. – №36.

¹⁰ Ч. – ВР. – №1657; Бібліотека Польської Академії наук у Кракові. – ВР. – №2253. – Арк.; *Ojczyste spominki* – Т.2. – Kraków, 1845. – С.58.

- ¹¹ Держархів у Кракові. – Ф.«Зібрання Піноці». – № 363. – С.379.
- ¹² *Szul-Skjoeldkrona T.* Dyscyplina i morale armii koronnej w okresie pomiędzy Piławcami a kampanią Zborowską 1649 r. // *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku.* – Warszawa, 2002. – С.106.
- ¹³ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – №96.
- ¹⁴ *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С.81.
- ¹⁵ *Ojczyście...* – Т.2. – С.57.
- ¹⁶ Держархів у Кракові. – Ф.«Зібрання Піноці». – №363. – С.403. Лист від 15.07.1649 р.; *Ojczyście...* – Т.2. – С.57.
- ¹⁷ Ч. – ВР. – №379. – С.189.
- ¹⁸ АГАД. – Ф.«Архів Радзивилів». – Відділ. – Кн.14. – С.274.
- ¹⁹ Документи... – С.257.
- ²⁰ *Relacje wojenne ...* – С.140–141.
- ²¹ *Ibid.* – С.148.
- ²² *Ibid.* – С.172.
- ²³ *Ibid.* – С.139.
- ²⁴ *Ibid.* – С.142.
- ²⁵ *Ibid.* – С.142.
- ²⁶ Держархів у Кракові. – Ф. «Зібрання Русецьких». – №31. – Арк.309–311; Дана конфесата опублікована нами в перекладі українською: *Мицик Ю.А.* Визвольна війна очима полонених повстанців // *Київська старовина.* – 1995. – №4. – С.15–35.
- ²⁷ Документи... – С.253.
- ²⁸ *Relacje wojenne ...* – С.144.
- ²⁹ *Ibid.* – С.145–146; див. також: документи Богдана Хмельницького. – №64.
- ³⁰ *Ibid.* – С.146–147
- ³¹ *Ibid.* – С.147–148.
- ³² *Ibid.* – С.173.
- ³³ Українська література XVII ст. – К., 1983. – С.463.
- ³⁴ *Relacje wojenne ...* – С.150.
- ³⁵ *Шевальє П.* Історія... – С.83–84.
- ³⁶ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1991. – С.229.
- ³⁷ Українська література XVII ст. – К., 1983. – С.461.
- ³⁸ *Relacje wojenne ...* – С.166.
- ³⁹ *Ibid.* – С.156.
- ⁴⁰ *Ibid.*
- ⁴¹ Документи... – С.254.
- ⁴² *Relacje wojenne ...* – С.162.
- ⁴³ *Ibid.* – С.178.

The given article is dedicated to the history of one of the biggest struggles of the Ukrainian history of the XVII c. that in many respects defined successful development of national liberation war of the Ukrainian people against oppression of Rzeczpospolita. The author examines events of siege of Zbarazh in chronological order, and hetman Bohdan Khmel'nyts'kyi's role in it.

В.В.Станіславський*

ІВАН МАЗЕПА В ТАБОРІ КАРЛА XII: ТУРЕЦЬКИЙ ВЕКТОР ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена розглядові одного з ключових напрямів зовнішньої політики гетьмана І.Мазепи у часи українсько-шведського союзу – пошуку підтримки з боку Османської імперії в боротьбі проти Росії. Особливу увагу приділено зверненню гетьмана разом із першим міністром і таємним радником шведського короля Карла XII графом Карлом Піпером до Туреччини навесні 1709 р. й реакції на нього з боку Стамбула.

Оцінюючи похід шведського короля Карла XII проти Росії, який розпочався у серпні 1707 р.¹, потрібно брати до уваги, що існували всі підстави для його успішного завершення. Одним із найважливіших факторів була можливість збройної підтримки шведів із боку Османської імперії. На той час дипломатичні служби королів Людовіка XIV, Карла XII та Станіслава Лещинського активно спонукали Порту до війни з Росією. У цьому ж напрямку діяв кримський хан Гази-Гірей III². При рішенні про початок воєнних дій першими мали вступити у війну татари – як найбільш мобільна частина сил Османської імперії, безпосередньо наближена до Росії.

Можливо, у 1707 р. і український гетьман здійснив відповідні заходи. У листопаді Іван Мазепа відправив до Москви листа, в якому сповіщав про відомості, які здобув його агент у Молдові. Ішлося про намір Туреччини розпочати війну з Росією. Ці дані збігалися з повідомленнями, що надходили із західноєвропейських столиць і викликали значне занепокоєння російської верхівки. У зв'язку з такими новинами на початку 1708 р. посол у Стамбулі П.Толстой отримав із Москви послання з виразами невдоволення його службою, оскільки писав про мирні тенденції. Існує погляд, що український гетьман був причетний до провокації, підготовленої польською та шведською дипломатією з метою посилити напруженість на кордонах Росії з Османською імперією. За даними П.Толстого, сілістрійський сераскер (головнокомандувач) Юсуф-паша за домовленістю зі Ст.Лещинським мав відправити свого представника до Польщі, щоб продемонструвати росіянам згоду їх противників із Портою. Проте султан погодився на цю місію лише з метою збору даних щодо стану шведських і польських військ³.

У зв'язку із цим звернемо увагу на те, що на початку 1708 р. в Москву було представлено донос на гетьмана, за яким І.Мазепа в 1707 р. надсилав до Станіслава Лещинського свого посланця з листом, в якому, нібито, йшлося про спільні бойові дії проти Москви козацьких, польських та кримських військ. Цього листа слухав і «бусурманський» посланець. Доносу тоді не повірили⁴.

До певної міри з пошуком підтримки з Півдня був пов'язаний і прихід шведського війська в Україну. Так, російський посол А.Матвеев доповідав із Гааги стосовно наміру Карла XII йти на ці терени, що від осіб, котрі знали таємниці шведського міністра, який перебував у цьому місті, йому вдалося дізнатися, що однією з причин цього була близькість володінь кримського хана, якого король намірявся закликати у союзники⁵.

При цьому командування шведського війська розраховувало на допомогу українців і татар. Так, французький посол у Стокгольмі Жак де Кампредон ще у червні 1708 р. повідомляв своєму уряду, що «є відомості зі шведської армії,

* Станіславський В'ячеслав Володимирович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

про що я ще точно не знаю, що 50 000 татар під командою Мазепи з'єднаються з армією, однак я певний, що вони будуть до диспозиції короля Швеції»⁶. Союз із гетьманом розглядався шведським керівництвом як етап у подальшому пошуку прибічників. Це зрозуміли й у Москві, де побоювалися, що Мазепа буде активно сприяти королеві. Уже після його переходу до Карла XII 2 листопада 1708 р. керівник Посольського приказу Г.Головкін писав П.Толстому, що потрібно остерігатися з боку гетьмана дій, спрямованих на те, аби привести Порту до війни з царем, чи принаймні швидко підняти проти Росії татар. Посол мав подбати, щоби не допустити початку війни, незважаючи на будь-які, хоча б і дуже значні, витрати. Це ж було підтверджене і в посланні від 10 грудня⁷. Російське керівництво враховувало й те, що вже сам факт переходу І.Мазепи на бік короля буде розглядатися турками як серйозний успіх шведів. А це могло полегшити королю завдання втягнення Стамбула у війну⁸.

І, як відомо, новина про перехід гетьмана була з радістю зустрінута в турецькій столиці, де запанували войовничі настрої. Керівництво імперії, утім, воліло знати про рівень підтримки І.Мазепи козаками. Молдовський господар Михайл Раковіце, який передавав росіянам ці новини, попереджав – якщо взимку не буде вчинено збитків шведському війську, то турки можуть почати думати про війну проти царя. Незабаром узяли гору мирні тенденції, але Стамбул продовжував пильно спостерігати за «козацькими справами» – великий виступ в Україні міг призвести до вступу Туреччини у війну з Росією⁹.

За посередництва І.Мазепи шведи вступили в переговори із Кримським ханством, зокрема й з Білгородською Ордою¹⁰. Цікаво, що є звістки, за якими саме гетьман був ініціатором союзу шведів із Кримом і Туреччиною, що свідчить про його високу активність у цьому напрямку. Так, у січні 1709 р. Жак де Кампредон доповідав про прибуття кур'єра від шведського короля з повідомленням, що І.Мазепа радив Карлу відмовитися від пропозицій царя щодо миру, запевняючи в допомозі з боку татар¹¹. А надзвичайний посол Людовіка XIV до шведського короля і Станіслава Лещинського Жан Віктор Барон де Безенваль у своєму звіті французькому королю зауважував, що навесні 1709 р. І.Мазепа намагався переконати татар вступити у війну і за порадою гетьмана Карл XII також звертався до татар і турків стосовно виступу проти Москви¹².

Значною мірою під впливом закликів із боку І.Мазепи, Карла XII, а також хана Девлет-Гірея II рішення про приєднання до короля прийняла Запорозька Січ. Хан був рішуче налаштований на війну з Росією і його стримувала лише позиція Стамбула¹³. Прибуття до шведського війська запорожців знову спонукало Карла XII думати про похід на Москву разом із турецьким, татарським та запорозьким військом¹⁴. Справі співробітництва з Кримом і Туреччиною мав служити й вибір Полтави як опорного пункту для Карла XII. Тут король мав очікувати на підтримку допоміжних шведських сил, Станіслава Лещинського, татар і турків.

У березні 1709 р., після прибуття запорозьких посланців із листом від кошового отамана Костянтина Гордієнка до Карла XII із проханням про прийняття під протекцію короля, І.Мазепа відправив посольство до хана Девлет-Гірея II. Заразом відправляв листа й перший міністр, таємний радник граф Карл Піпер, який за наказом короля мав шукати контактів із турками й татарами задля залучення їх до війни. К.Піпер у своєму посланні до хана писав про прийняття під шведську протекцію І.Мазепи й запорожців¹⁵. Гетьман же звертався до Девлет-Гірея II із проханням прийти в Україну з усією ордою та допомогти козакам у звільненні з-під московської неволі, за що обіцяв давати щорічну данину, таку ж, яка раніше йшла з Москви, зруйнувати Кам'яний Затон. Ст.Лещинський мав заплатити данину від Польщі за всі пропущені роки, обіцялися й багаті дарунки від шведського короля¹⁶. На цих переговорах татари вже порушували питання про конкретний шлях нападу на Росію¹⁷. Утім, Крим не був віль-

ний у своїх діях, адже вирішальне значення мала позиція верхівки Османської імперії.

Під час перебування українського гетьмана в таборі Карла XII у період до Полтавської битви особливий резонанс в Османській імперії викликали звернення його й К.Піпера до Юсуф-паші навесні 1709 р. саме з метою вплинути на позицію Стамбула. Паша на той час перебував в одному з прикордонних осередків Османської імперії – на її північних рубежах, у Бендерах. Це була досить впливова особа. Консул Рагузинської республіки у Стамбулі, один з інформаторів П.Толстого Лука Барка у січні 1709 р. у своєму листі до посла зазначав, що Юсуф-паша користувався довірою султанського двору, уже 16 років він служив сераскером на кордонах¹⁸.

Зазначимо, що таємні взаємини українського гетьмана із сераскером були налагоджені раніше. Так, навесні 1708 р. до Юсуф-паші в Бендери їздив гетьманський посланець грек Згура. Москву І.Мазепа сповіщав, що це було здійснено з розвідувальною метою під час приїзду туди послів від шведів та поляків. Посланець привіз відомості, що туди ж приїжджала людина від Ст.Лещинського – клопотатися про допомогу татар. За припущенням М.Костомарова, Згура насправді їздив до сераскера ще й з іншим завданням від Мазепа, оскільки цей грек відомий як один із прибличників гетьмана¹⁹. Знову представники І.Мазепа прибули до паші вже після переходу гетьмана на бік шведів. 7 грудня 1708 р. Г.Головкін повідомляв київському воєводі князю Д.Голіцину, що царю стало відомо про відправлення І.Мазепою прилуцького полковника та грека Згури до Юсуф-паші. У зв'язку із цим цар повелів Г.Головкіну писати до Д.Голіцина, щоб той перехопив посланців²⁰.

Опрацювання статейного списку П.Толстого за 1709 р., котрий зберігається в Російському державному архіві давніх актів, дозволило нам виявити згадані звернення українського гетьмана й шведського першого міністра, які є важливим матеріалом до історії розвитку взаємин шведів та їх союзників українців із Туреччиною незадовго до Полтавської битви 1709 р. Листи І.Мазепа й К.Піпера до Юсуф-паші (у документах – «Юсуп паші»), а також лист сераскера до великого візира Чорлулу-Алі-паші подаються в додатках до статті. Дані документи були здобуті російським послом і через нього потрапили до Москви. Зауважимо, що про ці звернення вже йшлося в науковій літературі. Приміром, С.Соловйов писав про лист І.Мазепа до Юсуф-паші із проханням про допомогу військами. Гетьман страшив пашу небезпекою з боку Москви не тільки щодо Криму, а й Туреччини. Однак, як зазначив історик, перебільшуючи вплив підношень на сераскера, Юсуф-паша був задарований із російського боку соболим хутром і доповідав Порті, що шведські справи в кепському стані. До того ж він ворогував із ханом²¹. А у М.Костомарова знаходимо дані, що І.Мазепа писав до сераскера, зазначаючи, що настав найбільш зручний час атакувати «москалів». Відправленого з листами до паші волоха Сандула супроводжували запорожці²².

За даними шведського історика А.Стілле, 31 березня 1709 р. Карл XII відправив свого полковника румуна Сандула до Бендер із різними дорученнями, а також із листами К.Піпера та І.Мазепа до сераскера. Історик зазначав, що лист гетьмана містив огляд становища на театрі воєнних дій і звіт про проведені операції. У праці А.Стілле знаходимо й дані щодо реакції турецького керівництва на звернення К.Піпера, яка була передана через сераскера. Останній у своєму листі зазначав, що Порта із задоволенням погоджується на приїзд шведського посла до Стамбула, а він не тільки буде сприяти його поїздки, а й просить про відправлення. Сераскер просив К.Піпера не зволікати з укладенням дружнього договору, оскільки для цього настав особливо сприятливий час. Що ж до воєнної підтримки з боку татар, то це питання, за словами сераскера, ще потрібно було

обговорювати в турецькій столиці зі шведським послом. Крім того, король мав пообіцяти не укладати миру із царем без відома султана²³.

Про звернення до сераскера К.Піпера та І.Мазепи писала й Т.Крилова, згадавши про пропозицію шведського першого міністра паші щодо відновлення переговорів, котрі розпочались в 1707 р. Дослідниця відзначила, що ці «дипломатичні підступи» були дуже небезпечними, оскільки великий візир вагався. Вона назвала особливо гострим періодом кінець квітня – початок травня 1709 р., коли майже збіглися у часі надходження до Порти листа від К.Піпера й приїзд диван-ефендія із Криму від Девлет-Гірея II. Хан прагнув домогтися зруйнування росіянами прикордонної фортеці Кам'яний Затон²⁴. М.Павленко писав про звернення першого міністра й гетьмана до турків через Юсуф-пашу та його лист до Стамбула²⁵, «заклики» К.Піпера і І.Мазепи до султанського двору взяти участь у війні на боці шведів²⁶.

Зазначені різнопланові згадки дозволяють дійти висновку, що в історичній літературі факт звернення І.Мазепи до турків із певними вказівками на його зміст, зокрема щодо прохання про збройну допомогу, таки знайшов своє відображення. Проте безпосереднє представлення документа дасть змогу більш точно та об'єктивно його коментувати. При цьому важливо зберегти контекст – не випускати з поля зору інші матеріали, пов'язані з даним зверненням.

Отже, розглянемо зміст матеріалів, котрі надійшли до Порти. Першим слід приділити увагу посланню від Юсуф-паші до великого візира, яке презентувало послання першого міністра й гетьмана. Сераскер насамперед написав про стратегічну обстановку на театрі воєнних дій, зауваживши, що між шведським і польським королями відстань у 40 годин, шведи перебувають на «козацьких кордонах», а відстань між шведськими і російськими силами становить 4 милі. Зазначав, що між ними відбулися невеликі бої, вирішальної ж битви ще не було, але шведи у щільному оточенні московських військ, так що ніхто не може нікуди перейти з місця дислокації. До того ж уже 8 місяців, як шведи втратили зв'язок із поляками. Сераскер зауважував, що чув про перехід під шведську зверхність запорозьких козаків, але в тому, що шведи заблоковані росіянами, убачається їх безсилля, проте обидва супротивники готуються до битви. Далі сераскер писав про концентрування в Польщі сил, які підтримували царя, а наприкінці повідомляв про пересилку листів від шведів і І.Мазепи (додаток №1).

К.Піпер починав свій лист із зауваження про відсутність результатів переговорів із Мегмет-ефендієм, котрий приїжджав від Юсуф-паші в 1707 р. Писав про те, що шведське військо перебуває в дуже кепському стані, але далі наголошував, що вже багато часу куди б шведи не йшли – ніхто не міг проти них встояти. К.Піпер писав, що король і він просять донести турецькому керівництву, що вони очікують реакції на попередні переговори, про що до цього часу не мали жодної звістки; наголошував на давності дружби та відсутності будь-яких конфліктних ситуацій між сторонами, чого шведи прагнули і тепер (додаток №2).

У посланні ж українського гетьмана найперше звучить пояснення його переходу від Петра I на бік шведського короля. І.Мазепа зазначав, що «не міг нести й терпіти мучительства несправедного і лютого царя московського» та насилу з частиною війська пішов до Карла XII. Гетьман просив донести його слова до верхівки імперії та прийти на допомогу з військом. Далі І.Мазепа писав, що шведи повірили підданству Війська Запорозького після того, як відбулися бої між запорозцями та росіянами. Наостанок гетьман писав про стратегічні наміри Москви, яка прагне здобути не тільки Крим, а може мати загарбницькі наміри й щодо османської держави (додаток №3).

Значно розширює наші відомості стосовно звернення І.Мазепи донесення імператорській вищій військовій раді австрійського посла в Туреччині Йоганна Міхаеля фон Тальмана. У липні 1709 р. він доповідав зі Стамбула, що геть-

ман надіслав зі своїм козаком у Бендери до Юсуф-паші докладного листа на 8 сторінках, а той переслав його в турецьку столицю. І.Мазепа у вигляді детальної апології виклав причини, які примусили його полишити російський бік. Гетьман писав, що московський цар багаторазово порушував привілеї та вольності козаків, і він зі своїми підлеглими був не в змозі більше «нести московське ярмо». І.Мазепа зазначав, що всі козаки вирішили перейти на його бік й лише чекають першої нагоди зробити це, а всі московські бояри запевняють його в тому, що для Туреччини немає нічого ліпшого, ніж те, аби козаки були знову «укріплені у своїх старих правах», і тим самим вони, як вільний народ, будуть міцним бар'єром між Москвою й Туреччиною. За словами гетьмана, шведський король мав намір повернути козакам їхні старі вольності, реалізація чого була б реальнішою, якби цьому сприяла також і Туреччина. І.Мазепа писав, що він краще за будь-кого іншого знає про честолюбні плани московського царя, який після придушення козаків за допомогою нових великих фортець, споруджених неподалік від Криму, у районі Азовського моря, а також флоту вважав себе спроможним при першій можливості напасти на Крим і проникнути в Молдову, Валахію й саму Туреччину за допомогою населення, котре сповідувало «грецьку релігію». Гетьман просив Юсуф-пашу переконати керівництво імперії надати шведам значну допомогу. Австрійський посол також інформував, що після третьої наради великого візира з іншими представниками турецької верхівки й доповіді султану щодо листів від шведів і Станіслава Лещинського до кримського хана та І.Мазепа до Юсуф-паші було прийнято рішення про мобілізацію сухопутних і морських сил і відправку військ до московських кордонів. Однак чи йдеться про розрив миру, чи про зміцнення кордонів – так і не було зрозуміло²⁷.

Зауважимо те, що у своєму донесенні Й.Тальман приділяє пильну увагу посланню від гетьмана, свідчить про велике значення для турків звернення саме від українського правителя, яке викликало, своєю чергою, інтерес австрійця. На нашу думку, особливу вагу мало те, що Стамбул отримав можливість зі слів самого І.Мазепа чимало дізнатися про політичну ситуацію на одному з найнеспокійніших кордонів імперії. Ішлося про причини його переходу до шведів, потенційну можливість підтримки нових союзників значною кількістю козаків та, що мало дуже стурбувати турків, про завоювальні плани Петра I. Захоплення нижньодніпровського плацдарму, Азова, прискорене будівництво флоту та нових фортець поблизу османських володінь – усе це були явні прояви цих планів. Тож слова І.Мазепа звучали дуже вагомо, адже він був однією з найбільш близьких до московського царя осіб.

Дані Й.Тальмана дозволяють вважати, що П.Толстому були передані скорочені варіанти листів К.Піпера та І.Мазепа, в яких викладалася суть оригінальних послань, а не їх детальні списки. На думку, що ці варіанти листів не повні, наштотує й те, що для відомих нам численних епістолярій гетьмана не характерна така лаконічність, надто коли йшлося про важливі міжнародні справи. До того ж переконати турецьку сторону в необхідності підтримки шведського війська можна було б лише за допомогою розгорнутого й добре аргументованого викладу. Саме це й було зроблено, як можна зрозуміти з донесення австрійського посла. Разом із тим вважаємо, що документи, здобуті П.Толстим, мають і важливе самостійне значення. По-перше, у них в концентрованому вигляді знайшов відображення основний зміст послань, а, по-друге, саме ними послуговувалася російська сторона при підготовці контрзаходів.

Першу новину про заходи І.Мазепа в Османській імперії – звернення до хана з клопотанням про вступ із військом «у козацьку землю» – П.Толстой отримав 13 квітня (пропозиції гетьмана хану викладено вище)²⁸. А за два тижні йому повідомили про звернення І.Мазепа й К.Піпера до Юсуф-паші. Інформація

від російського посла, віднайдена разом із посланнями, дає змогу дізнатися про реакцію у Стамбулі на зазначені листи, позиції деяких владних осіб на питання допомоги королю, розглянути заходи П.Толстого у цій ситуації. Відтак можна судити й про їх ефективність.

28 квітня до посла надійшов лист від Луки Барки з повідомленням, що від Юсуф-паші приїхав посланець із листом від самого паші та адресованими йому листами від К.Піпера й І.Мазепи, які передані великому візирю. Л.Барка пересилав П.Толстому копії з усіх трьох документів та обіцяв клопотатися, аби дізнатися, яку відповідь дадуть Юсуф-паші. Для датування присланих зі шведського табору документів важливою є вказівка в листі рагузинського консула, що людина, прислана від Юсуф-паші, витратила на дорогу до Стамбула 7 днів. Самому Л.Барці копії були надіслані віце-канцлером²⁹. Цього ж дня й перекладач при Порті А.Маврокордато (Шкарлат) повідомив російському послу про надходження через Юсуф-пашу послань від шведської сторони й І.Мазепи до Порті, зазначивши, що він їх не бачив, бо Юсуф-паша надіслав листи у перекладі турецькою мовою. А.Маврокордато обіцяв подбати, аби дізнатися про зміст листів, і повідомити П.Толстому. Перекладач радив негайно розповісти про згадані послання муфтію, аби залучити його до справи, та щоб він дав знати послу, що буде відбуватися надалі³⁰.

Скориставшись порадою, наступного дня, 29 квітня, П.Толстой передав муфтію, що він чув про надходження «цими днями» до Порті через Юсуф-пашу підбурливих листів від шведської та мазепинської сторін, а що в них написано – не знає. Посол висловлював побажання, щоби муфтію за своєю обіцянкою зайнявся цією справою й повідомив, коли дізнається про щось нове. Висловлюючи впевненість у допомозі з боку муфтія, П.Толстой відправив йому «у подарунок» два сорока соболів ціною у 600 руб.³¹ Отримавши дарунок, муфтію подякував і відповів, що про прислані від Юсуф-паші листи він чув, а посла не інформував, бо їх ще не бачив, але сподівається незабаром побачити, адже про цю справу має бути нарада у самого султана. Муфтію обіцяв сповістити про те, що відбуватиметься надалі та по мірі можливості працювати на П.Толстого³².

Цього ж дня росіянин викликав до себе свого пристава Асан-агу і повідомив, що дарує його дядькові, вaledесі-кегаї, два сорока соболів, а йому самому – один сорок. На прохання П.Толстого, Асан-ага мав переказати дядьку, що посол чув про надходження цими днями до Порті підбурливих листів від шведської сторони, а особливо від І.Мазепи. П.Толстой обіцяв і надалі не залишати дядька без винагороди за його допомогу³³. Увечері Асан-ага знову відвідав П.Толстого і повідомив, що відвіз подарунки дядьку, які той прийняв із великою вдячністю та пообіцяв уже наступного дня про все донести матері султана, тоді ж і Асан-ага мав приїхати по відповідь³⁴.

30 квітня Асан-ага прийшов до посла і розповів, що він був у свого дядька, який сказав, що цього дня був у матері султана. У результаті кизлар-ага отримав розпорядження передати султану, щоб ніяких підбурливих листів не слухали та ніяких дій проти московської сторони чинити не намірялися. Мати збиралась розмовляти із султаном і під час його відвідин, причому була налаштована рішуче доводити свою точку зору. Цього ж дня дядько зустрічався із селіхтаром, який також сказав, що «неприсстойно» слухати такі листи й вступати в конфлікт із московською стороною. Селіхтар теж хотів говорити султану, щоб за такими листами не задумувати антиросійських дій, коли «московські сидять сумирно». Дядько думав, що й великий візир не буде мати інших намірів, адже й раніше знав, що мати султана дуже не хоче, щоб почалось протистояння з Росією, і буде остерігатися, щоб не втратити своєї посади³⁵. Тоді ж, 30 квітня, П.Толстой відіслав у подарунок селіхтару та його нареченій, якою була дочка

султана, чотири сорока соболів ціною 1220 руб. та передавав клопотання щодо підтримки в його справах. Селіхтар подякував за дарунок, обіцяв допомогу, а також запевняв посла, що з турецького боку мир із Росією ні через кого порушено не буде, зазначаючи, що знає наміри султана й візира³⁶.

Усі ці відомості дали змогу П.Толстому у своїх листах до російського керівництва висловлювати думку, що безпосередньої загрози війни немає. З травня кур'єр повіз листи до Д.Голіцина та Г.Головкіна. У першому листі у загальних рисах зазначалося, що хоча І.Мазепа в погодженні зі шведами почав підсилати до турецького двору підбурливі листи, але посол сподівається, що противнику не вдасться домогтися нічого корисного для себе, розхитавши тверду позицію Стамбула «хитропідступними вимислами», і зазначені звернення будуть відкинуті тамтешнім урядом³⁷. У листі ж до Г.Головкіна П.Толстой писав, що сподівається на те, що підбурливі листи не матимуть ефекту завдячуючи мудрим діям російського графа, який вирішив вдовольнити Юсуф-пашу подарунками. При цьому посол звертав увагу Г.Головкіна, що Юсуф-паша у своєму листі висловився, хоча й приховано, але всупереч шведові, котрий хвалився своїми успіхами. Паша ясно описав поганий стан шведського війська, а турки більше довіряли його листу, ніж сторонній інформації. Далі, пишучи, що у Стамбулі немає проявів супротивних настроїв до жодної сторони та не ведеться військових приготувань, П.Толстой підкреслив, що певну тривогу турецької верхівки викликали слова І.Мазепа в його листі, що московський цар має ворожі наміри не тільки щодо Кримського острова (sic! – В.С.), але й щодо Туреччини. Окремо в листі йдеться про кримського правителя. Посол зазначив, що А.Маврокордато (Шкарлат) переконував, щоб він був безпечний і щодо хана. Від себе ж П.Толстой зауважував, що Девлет-Гірей II «дуже неспокійна» людина, однак зі Стамбула йому забороняють чинити дії проти сторони царської величності, до того ж хан ворогував з Юсуф-пашею, що мало бути на користь Росії. Свої витрати на селіхтара, які могли видатися Г.Головкіну завеликими, посол пояснював необхідністю, адже наречена селіхтара була дочкою султана. Неможливо було також не відправити дарунків муфтію та кегаї матері султана, оскільки необхідно було нейтралізувати «підступи» шведів та І.Мазепа. Крім того, при потребі П.Толстой збирався віддати візиту чорне лисяче хутро. З усіх листів, присланих Юсуф-пашею, П.Толстой пересилав Г.Головкіну зашифровані списки³⁸.

Надалі аж до кінця травня російський посол отримував нові дані, які підтверджували, що Стамбул утримується від воєнних дій проти Росії. 9 травня до П.Толстого приходив Асан-ага й повідомив, що цього дня його дядько звелів передати росіянину, що Порта має намір зберігати мир із царем, а кримському хану та Юсуф-паші забороняє погоджуватися зі шведами й І.Мазепою. Дядько сподівався, що цими днями посол матиме зустріч із великим візиром, від якого почує те ж саме³⁹. А 10 травня П.Толстой приватно відвідав великого візира на його запрошення. На зустрічі той завірив посла, щоб він не мав ані найменших сумнівів щодо реакції турецької сторони на листи від шведів і І.Мазепа до кримського хана та Юсуф-паші, оскільки султан наказав дотримуватися мирних договорів. Російський посол порушив питання про повну заборону листування хана і паші зі шведами та І.Мазепою⁴⁰. Цього ж дня росіянин отримав листа Г.Головкіна від 13 квітня, в якому останній писав, що отримав відомості про приїзд від шведського короля й гетьмана посланців до Девлет-Гірея II та Юсуф-паші з проханнями про татарську допомогу⁴¹.

16 травня П.Толстой сповіщав керівника Посольського приказу, що від Порти надіслані суворі накази до сілістрійського сераскера та хана, щоби вони не листувалися зі шведами і І.Мазепою та не підтримували запорожців⁴². А 30 травня посол писав Г.Головкіну, що до Девлет-Гірея II та паші послано

нові укази, аби вони не чинили щонайменших дій, «підозрілих стороні царської величності», та з ворогами росіян, особливо ж з І.Мазепою, не листувалися і запорожцям не допомагали⁴³.

Отже, звернення К.Піпера й гетьмана І.Мазепи не були задоволені турецьким керівництвом. Відомо, що й за кілька днів до Полтавської битви король отримав повідомлення від хана та сераскера про те, що допомога від них не надійде⁴⁴. Що ж стало причиною такої позиції Стамбула? Уважаємо правильним міркування М.Павленка, який, відзначаючи вправність дій П.Толстого та роль «подарунків», зазначав, що турків стримувала від війни насамперед твереза оцінка ситуації. Але, уточнюючи формулювання цього автора, ми думаємо, що вони вважали становище шведів в Україні не безнадійним⁴⁵, а далеким від тріумфу над Росією. Розглянутий матеріал підтверджує ту позицію, що політика османів визначалась реальним співвідношенням сил, яке складалось у ході російсько-шведського протистояння, і самої Туреччини. Слідом за успіхами шведів активізувалися прибічники війни, а звістки про невдачі викликали прояви миролюбства⁴⁶ – розпочинати конфлікт із Москвою без повної впевненості в перемозі турки не наважувалися. У цілому на той час Туреччина мусила утримуватись від значних воєнних конфліктів, оскільки переживала внутрішню кризу, спричинену попередніми війнами. Усе це відбувалося в період розкладу військової організації Османської імперії⁴⁷. Султанський двір радше був прибічником затягування російсько-шведського протистояння⁴⁸.

Проте і в такій ситуації залишався шанс приходу на допомогу Карлу XII та Івану Мазепі татарських сил. Цікаво, що про це знали і в зацікавленій у турецько-російській війні Франції. Людовік XIV у червні 1709 р. в листі до Ж.Безенваля писав, що шведська армія зазнала великих втрат і єдина його надія – козаки й татари⁴⁹. Адже, попри стриману позицію Порти, татари були близькими до реалізації свого прагнення щодо виступу, оскільки був момент, коли й великий візир вирішив, що Карла XII потрібно підтримати. Через Юсуф-пашу Чорлулу-Алі-паша передав таємний наказ Девлет-Гірею II надати шведському королеві військову допомогу. Але коли про це дізнався султан, то суворо заборонив хану порушувати мирні відносини Порти з Росією. Девлет-Гірей II, котрий уже виступив, був змушений повернутися назад⁵⁰.

У цьому контексті згадаємо й про дипломатичні переговори щодо узгодження питання про допомогу Туреччини напередодні Полтавської битви 1709 р. До сераскера із проханням про підтримку писав шведський король. На це великий візир повідомив сераскеру, що султан схвально поставиться до виступу татар, але лише в тому випадку, якщо Карл XII і Девлет-Гірей II укладуть договір із Туреччиною, згідно з яким мир із Росією вони не підпишуть, поки в нього не ввійде пункт про обмеження експансії росіян на південь⁵¹.

Як бачимо, дипломатичні зусилля шведів та їхніх прибічників, у т. ч. й українського гетьмана, не принесли успіху. Але вони готували ґрунт для майбутнього протистояння Стамбула і Москви. Так, О.Оглоблин уважав, що дипломатична діяльність І.Мазепи в 1708–1709 рр. мала невеликі наслідки, але одним із результатів його заходів була нова російсько-турецька війна, яка завершилася поразкою Москви в 1711 р.⁵² До певної міри «реваншем Мазепи», хоча й посмертним, називає прутську поразку сучасна російська дослідниця Т.Таїрова-Яковлева⁵³. Згадка про те, що гетьман і після Полтави докладав зусиль, спрямованих на зіткнення Туреччини з Росією, міститься в листі Безенваля, котрий перебував на Волині, до Людовіка XIV. Безенваль писав, що шведський король за порадами І.Мазепи вживає заходів, аби викликати збройний виступ Туреччини⁵⁴.

№1

Лист Юсуф-паші до Чорлулу-Алі-паші

В списке с письма которое сераскер Юсуп паша писал к везиру в Константинополь писано.

Иное господине познаете что между шведами и паляками есть расстояние 40 часов сиречь между королями король шведский обретается ныне на рубежах казацких и расстояние между королем шведским и войском московским есть 4 мили были между ими и частная малая сражения, обаче боя как по чину не было еще по се число, однако же швед есть осажен от всех сторон от московских войск тако что невозможно никому вытти и пойти вон никуда с места их, и есть 8 месяцев как швед с поляком не принимывал един от другого ниже какова письма ниже от людей их кто прешол от единые страны на другую ниже ведомостей каких имети, однако же слышали мы что казаки запорожские поддалися шведом, но понеже обретается швед во окружении в таковом и понеже не могут ниже сам ниже люди ево никуда вытти видится во всем безсиле их и худоба как самого короля так и войск ево обаче как московской, так и швед оба они уготовляются ко брани от санаторов же польских санатор глаголемый Синявский которой держит сторону московских слышали мы от людей каторые ходят и приходят от тех стран что приуготовляет денег чтобы платить войску каторые при себе имеет ожидает притти и другому войску от страны московских, обаче прежде, даже сие придет стараются заплатить тому которое при себе имеет, и се посылаю вам и письма каторые пришли ко мне как от страны шведской так и от страны Мазепы и даю вам вся сия ведать и паки как воля Божия будет.

РДАДА. – Ф.89. – Оп.1 (1709). – Спр.1. – Арк.169 зв. – 170.

№2

Лист Карла Пипера до Юсуф-паші

В списке с письма первого министра шведского которое прислал с человеком к Юсуп паше писано.

По поздравлениях.

Понеже не явилось по сие число ни едино знамение ведомости о разглагольствиях каторые были между нами с Мегмет эфендием обретаемся как король наш как и я и войско наше в великом злосердии и горести, однако же да будет хвала Богу есть уже толико времени что куды ни пошли никто не возмог стояти противу нас отвсюду выходим с приобретением, обаче как король мой, так и я просим превосходительство твое да донесет и объявит высочайшему царствию что ожидаем отповедей разглагольствования которое чинили между нами, понеже по се время ни единого известия имели, и молим Бога дабы слова наши проходны были объявля тое знамение ниже король наш ниже мы стыдимся, да будет Бог благословен дружество наше есть древнее и не бывало никогда между нами никакое смущение, и ниже отдалятися будем от такового же дружелюбия отныне и впредь, толико да будет к ведомости.

РДАДА. – Ф.89. – Оп.1 (1709). – Спр.1. – Арк.170–170 зв.

№3

Лист Івана Мазепи до Юсуф-паші

Список с письма Мазепина присланного с человеком ево к Юсу паше.

По поздравлениях.

Аще изволите спросить о преселении моем которое учинихом, да уведаете что не могли нести и терпети мучительства несправедного, и лютого царя московского, и тако насилу с единою частию войска нашего ушел х королу шведскому и ныне обретаюся при войске ево, толико молю превосходительное господство да умиловитися надо мною, еже да объявит дело мое высочайшему царствию, и негли словеса наши будут проходительна, и да придет превосходительство твое с войском своим в помощь к нам. Превосходительство твое разумеет добре на котором пути и в коем намерении обретается московский; Войско Запорожское учинило что поверил им в некоей части швед, понеже и случилось част-

ная сражения между запорожцами и московскими, и тако якоже рехом поверил в частном образе швед что Войско Запорожское подчинилося ему. Тем же познаете что намерение московское несть токмо о Крыме едином но может имети намерение, и о царстве Оттаманском толико да будет к ведомости вашей.

РДАДА. – Ф.89. – Оп.1 (1709). – Спр.1. – Арк.170 зв. – 171.

¹ *Уредссон С.* Карл XII // Царь Пётр и король Карл: Два правителя и их народы. – Москва, 1999. – С.53.

² *Борщак І.* Шведчина й французька дипломатія (за невиданими документами) // Науковий збірник за рік 1928. – К., 1928. – Т.27. – С.78; *Крылова Т.К.* Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // Исторические записки. – Москва, 1959 – №65. – С.260–264; *Геровский Ю.А.* Польша и победа под Полтавой // Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. – Москва, 1959. – С.35–36; *Соловьёв С.М.* История России с древнейших времён. – Москва, 1962. – Кн.8 (Т.15–16). – С.166–168; *Орешкова С.Ф.* Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – Москва, 1971. – С.54–55; *Павленко Н.И.* Птенцы гнезда Петрова. – Москва, 1985. – С.152–154.

³ *Крылова Т.К.* Указ. соч. – С.263–267; *Павленко Н.И.* Указ. соч. – С.155–159.

⁴ *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы // *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. – Т.16. – Санкт-Петербург, 1885. – С.338–339.

⁵ *Соловьёв С.М.* Указ. соч. – С.206–207.

⁶ *Мацьків Т.* Гетьман Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С.106.

⁷ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Москва, 1951. – Т.8. – Вып.2. – С.878.

⁸ *Глаголева А.П.* Русско-турецкие отношения перед Полтавским сражением // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: Сб. ст. – Москва, 1959. – С.138.

⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.9. – Вып.2. – С.689; *Глаголева А.П.* Указ. соч. – С.138; *Крылова Т.К.* Указ. соч. – С.272–274.

¹⁰ *Крылова Т.К.* Указ. соч. – С.274.

¹¹ *Борщак І.* Вказ. праця. – С.82.

¹² *Мацьків Т.* Вказ. праця. – С.108.

¹³ *Станіславський В.В.* Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Укр. іст. журн. – 1998. – №1. – С.76–86.

¹⁴ *Григорьев Б.* Карл XII, или Пять пуль для короля. – Москва, 2006. – С.291.

¹⁵ *Мацьків Т.* Вказ. праця. – С.153; *Возгрин В.Е.* Россия и европейские страны в годы Северной войны: История дипломатических отношений в 1697–1710 гг. – Ленинград, 1986. – С.224; *Григорьев Б.* Указ. соч. – С.243.

¹⁶ *Соловьёв С.М.* Указ. соч. – С.259.

¹⁷ *Шутой В.Е.* Позиция Турции в годы Северной войны 1700–1709 гг. // Полтавская победа: Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. – С.125.

¹⁸ Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). – Ф.89. – Оп.1 (1709). – Спр.1. – Арк.1 зв.–2.

¹⁹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.7. – Вып.2. – С.824; *Костомаров Н.* Указ. соч. – С.354–355, 602–603.

²⁰ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.8. – Вып.2. – С.946.

²¹ *Соловьёв С.М.* Указ. соч. – С.259.

²² *Костомаров Н.* Указ. соч. – С.516.

²³ *Стилле А.* Карл XII как стратег и тактик в 1707–1709 гг. – Санкт-Петербург, 1912. – С.87, 93–94.

²⁴ *Крылова Т.К.* Указ. соч. – С.274.

²⁵ *Павленко Н.И.* Птенцы гнезда Петрова. – С.161–162.

²⁶ *Павленко Н.И.* Пётр Великий. – Москва, 1990. – С.300.

²⁷ Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата) // Перевод, введение и примечания В.Е.Шутого. – Москва, 1977. – С.41–43.

²⁸ *Павленко Н.И.* Птенцы гнезда Петрова. – С.161.

²⁹ РДАДА. – Ф.89. – Оп.1 (1709). – Спр.1. – Арк.169.

³⁰ Там само. – Арк.171–171 зв.

³¹ Там само. – Арк.171 зв.

- ³² Там само. – Арк.171 зв.–172.
³³ Там само. – Арк.172.
³⁴ Там само. – Арк.172 зв.
³⁵ Там само. – Арк.172 зв.–173.
³⁶ Там само. – Арк.173–173 зв.
³⁷ Там само. – Арк.177–178.
³⁸ Там само. – Арк.178–181.
³⁹ Там само. – Арк.191 зв.
⁴⁰ Там само. – Арк.200 зв.–201 зв.
⁴¹ Там само. – Арк.196 зв.–197; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.9. – Вып.2. – С.897.
⁴² РДАДА. – Ф.89. – Оп.1 (1709). – Спр.1. – Арк.213 зв.–214.
⁴³ Там само. – Арк.236 зв.–237.
⁴⁴ Григорьев Б. Указ. соч. – С.313–314.
⁴⁵ Павленко Н.И. Птенцы гнезда Петрова. – С.161.
⁴⁶ Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Первого. – Москва, 1986. – С.221.
⁴⁷ Орешкова С.Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – Москва, 1971. – С.41, 48–50.
⁴⁸ Павленко Н.И. Птенцы гнезда Петрова. – С.162.
⁴⁹ Мацьків Т. Вказ. праця. – С.108.
⁵⁰ Архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук. – Ф.83. – Оп.1. – Спр.3166. – Арк.1; Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т.15. – С.166; Стилле А. Указ. соч. – С.97–98; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2003. – С.190.
⁵¹ Возгрин В.Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны... – Ленинград, 1986. – С.227.
⁵² Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.301.
⁵³ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – Москва, 2007. – С.238.
⁵⁴ Борщак І. Вказ. праця. – С.85–86.

The article is dedicated to examination of one of the key directions of hetman I.Mazepa's foreign policy in the times of Ukrainian-Swedish Union – the search of support from Ottoman Empire in struggling against Russia. Special attention is paid to hetman's appeal alongside with the first minister and Swedish king Charles' XII privy councilor duke Charles Piper to Turkey in spring 1709 and reaction on it from Istanbul.

В.М.Горобець*

**СТРУКТУРА ВРЯДУВАННЯ ТА СОЦІАЛЬНЕ ДИСЦИПЛІНУВАННЯ
В ПІВДЕННИХ ПОЛКАХ ГЕТЬМАНАТУ
(за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.)**

У статті на підставі матеріалів ревізій, що проводились у Полтавському полку в 1719, 1721 і 1732 рр., аналізується соціальна структура населення Полтавщини, реконструюється модель адміністративного устрою та системи організації влади на полковому, сотенному і курінному рівнях, встановлюється персональний склад козацьких ударників.

Переписні книги Полтавського полку 1719, 1721 та 1732 рр. є надзвичайно цінним і свого роду унікальним джерелом із соціальної історії Гетьманату пер-

* Горобець Віктор Миколайович – д-р іст. наук, професор, завідувач центру досліджень проблем соціальної історії Інституту історії України НАНУ.

шої половини XVIII ст. Унікальність названих документів обумовлюється насамперед належною якістю збереження джерел та повнотою представленої в них інформації. На противагу, скажімо, вельми деталізованому, але незавершеному в усіх сотнях Полтавського полку Генеральному опису 1765–1769 рр.¹, названі ревізії було проведено в усіх адміністративних одиницях і населених пунктах полку. Крім того, цінність досліджуваного джерела обумовлюється і тією обставиною, що жодної іншої подібної документальної серії, де б фіксувалася соціальна структура певних адміністративних одиниць Гетьманату з періодичністю відповідно у два та дев'ять років, на жаль, не збереглося.

Попри свою унікальність, переписи 1719, 1721 і 1732 рр. не ставали об'єктом спеціального комплексного вивчення², на противагу, знову ж таки, добре дослідженим матеріалам Рум'янцівського опису другої половини XVIII ст.³

Загальна характеристика переписних книг

Перепис 1719 р. – «Компут всего полку Полтавского товариства и посполства конних и піших также и воловую упряж міючих за [...]вого рейментарства ясневелможного его мсти пана Іоанна Ільича Скоропадского [...] по указу его велможности есаул[...]ойсковый енералный его мст пн Василий Жураковский, 1719 року»⁴ – як можна зробити висновок із його преамбули, був ініційований гетьманським урядом Івана Скоропадського та реалізований під керівництвом генерального осавула Війська Запорозького Василя Жураковського.

Документ містить 188 аркушів оригінального тексту.

Ініціатива складання перепису 1721 р. – «Компут всего товариства комонного служащего, козаков воловью упряж меючих и піших, також людей посполитих тяглых, піших, ніщетних и подсосудков по указу его млсти пана Івана Черняка полковника войска Его Црского Превтлого Влчства Запорожского Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721 марта 20»⁵ – виходила вже від полтавського полковника Івана Черняка й переслідувала мету впорядкування козаками та поспільством несення служб і виконання повинностей, насамперед по утримуванні російських драгун.

Документ містить 210 аркушів оригіналу звітів, надісланих із сотенних канцелярій від городових отаманів, війтів і старост. Усі вони скріплені підписами і печатками відповідних урядників.

Перепис 1721 р., на відміну від попереднього, не фіксує склад полкової старшини, а встановити особовий склад старшини сотенного і городового рівня можна лише за підписами під справозданнями (щоправда, їх візували лише представники, а не всі члени старшинського корпусу). Натомість перепис цього року містить вичерпні відомості про склад військових слуг полкового рівня, а також соціо професійні групи слюсарів і ковалів, належних до Переволочанського замку, або ж гетьманських перевізників – «от сустанцій волних»⁶.

Найповнішою з-поміж досліджуваних версій ревізією Полтавського полку є перепис 1732 р., ініційований гетьманським урядом Данила Апостола та представлений у формі механічно зведених в один документ надісланих із місць ревізій, наприклад, «Виденіє полкового города Полтави сколко в оной обретаецца полковой старшины, бунчуковых товаришей и знатних вдов, полковых служителей, значковых товаришей, атаманов, козаков можных, промыслом великим и малым бавячихся, грунтовых и малогрунтовых, убогих и крайне убогих козаков и вдов козаков, коней и волов не имеют и служит войсковой службы не могут, дворов владельческих, приїжджих, дворов пустых и футоров, значит нижей сего 1732 года юля 16»⁷.

Загальний обсяг цього документа становить 568 аркушів.

Перепис 1732 р. містить інформацію про склад полкової, сотенної, городової і курінної старшин. У ньому ж містяться і відомості про бунчукових та значкових товаришів. Причому з документа можна почерпнути й унікальну інформацію про нечисленні соціальні групи: «знатные вдовы бунчуковые» та «знатне вдовы значковые»⁸. Найвність останніх у соціальній структурі Гетьманату є вповні логічною, проте поки що неописаною в історіографії.

Перепис містить також додаткову інформацію про «козаків промислом купеческим знатним бавячіся»⁹ або ж «козаків купчих неболшим промыслом бавячіся»¹⁰, про «протекціантів» різних впливових осіб із числа козацької адміністрації Полтавського полку та вищих російських офіцерів і сановників.

В адміністративній структурі полку принципово новим явищем порівняно з попередніми роками є поява соціальної групи «асаульцов» – козацьких служителів низового рівня.

Як уже зазначалося вище, добра збереженість матеріалів ревізій дає змогу провести комплексне дослідження адміністративної та соціальної структури Полтавського полку, чого не можна досягти на основі аналізу інших історичних джерел.

Як певний недолік цього комплексного джерела – а саме так можна розглядати переписи 1719, 1721 та 1732 рр. – варто розцінювати недостатню уніфікованість його окремих частин. Адже переписи, як можна зробити висновок з їх фактичного результату, проводилися за відмінною методикою, їх матеріали містять підчас відомості, виведені з різних оціночних критеріїв, або ж такі, що стосуються тих сфер соціального життя, які не бралися до уваги в інших документах. У кінцевому ж результаті це не дозволяє простежити трансформацію тих чи інших соціальних характеристик у їхньому розвитку, вдовольнившись почасті лише констатацією факту існування того чи іншого соціального феномену.

Територіально-адміністративний устрій Полтавського полку

Перепис 1719 р. фіксує на території Полтавського полку, крім самого полкового центру – міста Полтави, ще 61 населений пункт. Ревізійні відомості початку 1730-х років вказують на існування 69 населених пунктів. Порівняльний аналіз індексу поселень Полтавщини у варіантах 1719 та 1732 рр. вказує не лише на появу цілої низки нових позицій, але й зникнення окремих поселень, згадки про які існували раніше. Причому, зважаючи на ту обставину, що мова йде не лише про зникнення слобід чи сілець, а й повноцінних сіл, вважаємо, що, швидше за все, причина не потрапляння того чи іншого населеного пункту у звітну документацію крилася не у його фізичному зникненні, а у втраті звітності по ньому або спробі виведення його з-під фіскального дисциплінування.

В адміністративному відношенні, згідно з матеріалами ревізій, Полтавський полк у 1710–1730-х рр. поділявся на 16 сотень. Своєю чергою Перша та Друга полкові сотні (названі в матеріалах ревізії 1719 р. за іменами їх сотників, відповідно «сотня пана Якова Черняка полковая» та «сотня пана Дмитрія Самарського полковая») поділялися на низку куренів, що об'єднували козаків окремих сіл і містечок, належних до цих сотень. У 1719 р. у сотні Якова Черняка таких куренів налічувалося 10, а в сотні Дмитра Самарського – 11 (за переписом 1732 р. їх стало, відповідно, 9 і 12).

У переважній більшості сотень Полтавського полку, згідно з матеріалами переписних книг, поділ на курені, як правило, не простежується. За переписом 1719 р. виняток становлять лише Білицька сотня, до складу якої входить Комарівський курінь¹¹, Сокольська сотня – Лучківський і Ханделіївський курені та Нехворощанська сотня – Шедіївський курінь.

У частини дрібних населених пунктів (сілець, слобід чи поселень, «на купленному ґрунті осажених»¹²⁾) присутність представників козацького товариства не фіксується. Відтак, у цих поселеннях діють лише самоврядні інституції поспільства або владні повноваження здійснюють особи, призначені державцем цього поселення.

Окремішне положення посідав Переволочанський замок, що «до власності рейментарської належав». Він мав власну адміністрацію, очолювану «переволочанським дозорцею», а також, до певної міри, самобутню соціальну структуру.

Як можна зробити висновок з аналізу переписних книг, упродовж першої третини XVIII ст. структура полково-сотенного устрою зазнавала певних змін. Змінювалися також назви сотень і куренів. Зокрема, якщо за переписом 1719 р. Рибцівський курінь входив до складу Першої полкової сотні, то за переписом 1732 р. – до Другої. Натомість Грабинівський курінь, який у 1719 р. належав до Другої полкової сотні, у переписних книгах 1732 р. приписаний до міста Полтави, поряд із Полтавським міським куренем.

По-різному названі в переписах 1719 і 1732 рр. Перша та Друга полкові сотні. У першому випадку вони позначаються прізвиськом сотників, які їх очолювали – відповідно «сотня пана Якова Черняка полковая» та «сотня пана Дмитрія Самарського полковая». Крім того, перепис 1719 р. фіксує в списку мешканців с. Яківці «козаків сотенних яковських і павленковських», а вже у матеріалах ревізії 1732 р. у структурі Першої полкової сотні вказана наявність «Павленковського» куреня, без згадки про входження до його складу яківцівських козаків¹³.

За переписом 1719 р., сотенні козаки Лучківського і Ханделіївського куренів вписані до Сокольської сотні¹⁴, переписом 1721 р. – Переволочанської¹⁵, а переписом 1732 р. – Кишеньківської¹⁶. Щоправда, у цих випадках маємо справу зі специфічними адміністративними й соціальними умовами. Адже села Лучки і Ханделіївка були «маєтностями рейментарськими» (як це фіксує перепис 1721 р.)¹⁷ та «належали до замку Переволочанського» (згідно з формулюваннями переписних книг 1719 р.)¹⁸. І за такого їх адміністративного статусу, частина козаків вважалася такими, що є «прислужающие до замку рейментарского Переволочанского», а частина – «козаки к сотні Кишенковской належные»¹⁹. Згідно з переписом лучківських козаків 1732 р., до першої групи входило 77 козаків (точніше – козацьких дворів), а до другої – 15²⁰. У с. Ханделіївка відповідно було 27 сотенних і 8 замкових козаків²¹. Зрозуміло, що кожна із цих груп мала власну місцеву адміністрацію.

Своєрідність же Рибцівського куреня полягає в тому, що у 1719 р. рибцівське товариство (всього 76 козаків), хоч і було представлене в структурі Першої полкової сотні (точніше – «сотні Якова Черняка»), але за своїм підпорядкуванням було виведене з-під влади сотника, оскільки значилось у статусі «курінчиків» (про цю категорію козацтва див. далі) полтавського полковника Івана Черняка²². Перепис 1732 р. проводився вже після смерті полковника і після втрати рибцівськими козаками статусу «курінних козаків полковника». Втім, чим була обумовлена потреба у включенні тепер уже 84 рибцівських сотенних козаків до складу Другої²³, а не Першої полкової сотні – виявити не вдалося.

У переписі 1732 р. до складу Новосанжарської сотні вперше було вписано козаків Лелюхівського куреня, «которые сотни прислужаючие» (всього 30 дворів)²⁴, наявність котрих раніше в сотенному компуті не фіксувалася. У переписних книгах 1719 р. зазначалося, що «село Лелюховка под Новими Санжарами, в подданстве пану Григорію Буцкому осавулу полковому и пану Павлу Ждановичу сотнику новосанжаровскому»²⁵.

Таблиця 1
Адміністративна структура Полтавського полку згідно з матеріалами
переписів 1719 і 1732 рр.

За переписом 1719 р.		За переписом 1732 р.	
Полковий центр	Полтава	Полковий центр	Полтава <i>Грабинівка</i> Вакулинці Іскрівка, слобідка
Перша полкова сотня	<i>Петрівці</i> Петрівська слобідка <i>Гавронці</i> <i>Стасовці</i> <i>Брусія</i> Брусійська слобідка <i>Кам'янка</i> <i>Тахтаулове</i> <i>Диканька</i> <i>Жуки</i> <i>Івончинці</i> <i>Яківці</i> <i>Павленки</i> <i>Рибці</i>	Перша полкова сотня	<i>Петрівці</i> Петрівська слобідка <i>Кам'янка</i> <i>Стасовці</i> <i>Брусія</i> Брусійська слобідка <i>Диканька</i> <i>Гавронці</i> Черняківка <i>Тахтаулове</i> Патлаївка Ковалівка Павлівка <i>Жуки</i> <i>Івончинці</i> <i>Яківці</i> <i>Павленки</i> Прирівська слобідка
Друга полкова сотня	<i>Гуджолі</i> <i>Шостаки</i> <i>Супрунівка</i> <i>Івашки</i> <i>Пушкарівка</i> <i>Мильці</i> Куклинці Ольшанка Чернечий Яр Нові Млини Комарівка, сільце	Друга полкова сотня	<i>Рибці</i> <i>Гуджолі</i> <i>Шостаки</i> <i>Супрунівка</i> <i>Івашки</i> <i>Мильці</i> <i>Мачохи</i> <i>Нижні Млини</i> <i>Пушкарівка</i> Куклинці Ольшанка <i>Мачохи</i> Микілка Писарівка <i>Грабинівка</i> Буланове Малинівка Росошинці Ольшани, слобідка
Великобудищанська сотня	Великі Будища, містечко <i>Мачохи</i> <i>Нижні Млини</i> <i>Грабинівка</i> Іскрівка, слобідка Микілка, слобідка Тягамлик, слобідка Росошинці, сільце Тростянка, сільце Ольшанови, слобідка Буланове, слобідка	Великобудищанська сотня	Великі Будища, містечко Чернечий Яр Нові Млини Комарівка, сільце

Продовження табл. 1

	Слобідка монастирська Старі Млини		
Решетилівська сотня	Решетилівка, містечко	Решетилівська сотня	Решетилівка, містечко Димівщина
Старосанжарська сотня	Старі Санжари, місто	Старосанжарська сотня	Старі Санжари, місто
Новосанжарська сотня	Нові Санжари, містечко Лелюхівка	Новосанжарська сотня	Нові Санжари, містечко Лелюхівка (???)
Білицька сотня	Білики, містечко Федорівка	Білицька сотня	Білики, містечко Федорівка

Як уже неодноразово зазначалось у спеціальній літературі²⁶, за кількістю козаків сотні, як і полки, суттєво різнились одна від другої. Переконливим свідченням цього є й наведені у таблиці обрахунки кількості козацьких дворів Полтавського полку в 1732 р. Так, наприклад, якщо в Орлянській сотні кількість дворів товариства обраховувалася в 93 одиниці, Переволочанській і Китайгородській – 84, а Маяцькій – лише 72, то відповідні показники в Білицькій сотні становили 411, Кобеляцькій – 588, Першій полковій – 783, а в Другій полковій – аж 799.

Так само різною була і кількість козацького товариства в куренях. Найменшою вона була в Грабинівському і Брусівському куренях – по 24 козацьких двори, а найбільшою в Полтавському міському, Петровському та Мачоському – відповідно, 202, 221 та 219 дворів. Як бачимо, останні три курені за кількістю товариства не лише переважали нечисленні Орлянську, Переволочанську, Китайгородську та Маяцьку сотні, а й були численнішими за середньостатистичні Келебердську (153) та Царичанську (138) сотні, і приблизно такими ж, як Сокольська (202), Старосанжарська (219), Нехворощанська (222) та Великобудичанська (228) сотні.

Вочевидь, у контексті порівняння показників кількісного складу окремих сотень доречним буде зауважити, що найменші за кількістю козацьких дворів і такі, що складалися переважно лише із самого сотенного центру, тобто без належних до них куренів, були так звані Поорельські сотні, що виникли в середині 70-х рр. XVII ст., коли на момент занепаду Правобережного гетьманату на Полтавщину стрімко почали переселятися козаки з Правобережжя на Лівобережжя. Як зазначав із цього приводу сучасник подій, до того ж за народженням і проживанням тісно пов'язаний із Полтавщиною, Самійло Величко: «Осідали вони новими містами в Полтавському полку по річці Орелі, тобто Китайгородом, Царичанкою, Маячкою, Нехворощою й Керебурдою...»²⁷. Зважаючи на небезпеку сусідства з Диким Полем, а також не досить сприятливі кліматичні умови, порівнюючи з іншими регіонами Полтавщини, упродовж останньої третини XVII – початку XVIII ст. Поорелля так і не стало густонаселеним краєм.

Полкова старшина

Соціальна група полкової старшини у першій третині XVIII ст. включає до свого складу десять осіб. Інституційно до складу полкової старшини включено традиційний для гетьманату перелік урядів полкового рівня – полковник, писар, два осавули та два хорунжих. Крім того, компути 1719 та 1732 рр. називають серед полкової старшини також гарматних осавула і хорунжого, яких

дослідники зазвичай не включають до складу козацької адміністрації полкового рівня²⁸.

Зважаючи на прикладне значення перепису 1721 р. – встановлення спроможності козаків і поспільства виконувати повинності, насамперед утримувати російських драгун, а також ту обставину, що старшина була звільнена від цих обов'язків, – інституційний і персональний склад цієї соціальної групи у документі не фіксується.

Аналізуючи ж поіменний реєстр полкової старшини, не можна не звернути увагу на той факт, що за тринадцять років, які минули від перепису 1719 р. до перепису 1732 р., персональний склад цієї соціальної групи козацтва оновився докорінно. Так, із числа представників полкової старшини 1719 р. на початку 1730-х років при владі залишилося лише троє урядовців: Лаврентій Никитович (щоправда, тепер він записаний як «Лаврентій Никитов»), Михайло Руденко та Павло Герасимович. За час, що минув від 1719 р., Лаврентій Никитович з уряду другого осавула перемістився на другу за впливовістю і престижністю полкову посаду обозного. Михайло Руденко з уряду хорунжого піднявся щаблем вище – на уряд другого осавула. Так само і службове зростання Павла Герасимовича вимірювалося лише одним щаблем ієрархічної драбини – з уряду другого полкового хорунжого на уряд першого полкового хорунжого.

Достеменно відомо, що ще двоє полкових старшин списку 1719 р. – полковник Іван Черняк і полковий писар Григорій Богаєвський – у 1720-х рр. пішли із життя (їхні вдови – «Ірина Іванова Чернякова» та «Анюта Богаєвська» у ревізії 1732 р. значаться, відповідно, серед «знатных вдов бунчуковых» і «знатных вдов значковых»²⁹).

Стосовно подальшої долі та службового переміщення решти полкових старшин списку 1719 р. виявити інформацію не пощастило. Гіпотетично ж можна стверджувати, що такі темпи оновлення старшинського корпусу полкового рівня (а мова йде про оновлення впродовж тринадцяти років аж на 70%) загалом не були характерними для гетьманату. Причини ж цієї кардинальної заміни кадрів варто шукати у тій політичній нестабільності, що встановилася в Україні після смерті гетьмана Івана Скоропадського в 1722 р. Адже саме на 20-і роки випадають спроби привнесеної урядом Петра I на політико-адміністративний ґрунт гетьманату російської владної структури – Малоросійської колегії перебрати на себе важелі формування полкового проводу, включення до нього представників імперських владних структур. Кардинальну «чистку» старшинського корпусу було проведено на початку 1724 р. емісаром імператора Олександром Рум'янцевим у контексті викорінення старшинської опозиції інкорпораційним заходам Петербурга³⁰.

Таблиця 2

Зведена відомість полкової старшини Полтавського полку 1721 і 1732 рр.³¹

	1721 р.	1732 р.
Полковник	Іван Черняк	Василь Кочубей
Обозний	Климентій Нащинський	Лаврентій Никитович (Никитов)
Суддя	–	Василь Зеленський
Писар	Григорій Богаєвський	Андрій Руновський
Осавул	Григорій Буцький	Іван Левенець
Осавул другий	Лаврентій Никитович	Михайло Руденко
Хорунжий	Михайло Руденко	Павло Герасимович
Хорунжий другий	Павло Герасимович	
Осавул арматний	Григорій Терещенко	Тимофій Слуцький
Хорунжий арматний	Яків Фиранка	Антон Кованька

В історіографії традиційно вважається, що інституційно сотенну старшину формують сотник, городовий отаман, писар, хорунжий та осавул (або ж декілька осавулів чи осавул і підосавул)³². У випадку з Полтавським полком, то в його структурі сотенного управління першої третини XVIII ст. обов'язковою є присутність лише перших двох урядників, наявність наступних двох (тобто писаря і хорунжого), згідно з переписами 1719 та 1721 рр., могла варіюватись: у реєстрах одних сотень знаходимо лише хорунжого (Перша полкова, Решетилівська, Старосанжарська, Білицька сотні), в інших – лише писаря (Кобеляцька, Сокольська, Переволочанська, Китайгородська, Маяцька сотні), ще в інших і тих і других (Великобудичанська, Царичанська сотні). У Другій полковій, Кишеньківській, Келебердській, Орлянській і Нехвороцанській сотнях вказівки на писаря і хорунжого взагалі відсутні. І вже зовсім не існує підтверджень щодо функціонування в той час інституту осавулів.

Якщо ж вести мову про сотенну старшину як певну соціальну групу, то передовсім варто зазначити, що у першій половині XVIII ст. маємо справу з доволі замкнутою соціальною структурою, якій мобільність не була притаманною. Особливо чітко тенденція такого консерватизму простежується на прикладі старшин, що посідали сотницький уряд. Зокрема, упродовж 1719–1732 рр. посаду сотника зберігають за собою: Василь Єфимович у Білицькій сотні, Григорій Потоцький – у Кишеньківській, Павло Тройницький – у Келебердській. Яків Черняк значиться як сотник Першої полкової сотні у 1719 та 1721 рр., а вже після його смерті у переписі 1732 р. на його місце вписано сина Григорія Черняка. Аналогічним чином проблема заміщення сотницької вакансії була вирішена у Сокольській сотні, де на місце Федора Тимофійовича прийшов Федір Федорович, та Маяцькій, де Власа Прийма замінив Андрій Прийма. У двох із трьох реєстрів зустрічаємо згадки як про сотників Івана Гаєцького (Решетилівська сотня), Івана Тарнавського (Старосанжарська), Павла Ждановича (Новосанжарська), Павла Вакуленка (Келебердська), Йосифа Яковлевича (Орлянська), Данила Ждановича (Царичанська), Стефана Василевича (Китайгородська), Гордія Савича (Нехвороцанська). Двічі, у 1719 та 1732 рр., сотенний уряд у Великих Будищах обіймав Іван Сулима. Так само двічі владу до своїх рук перебирав суперник Сулими – Дмитро Колачинський, котрий сотникував перед 1719 р. та з 1721 р. і до самої смерті, що сталася перед 1732 р. Лише у випадку з реєстрами Другої полкової і Кобеляцької сотень виявити подібну довготривалість сотенної каденції чи своєрідне «успадкування» рангу нащадками діючого старшини не вдалося. Втім, за інформацією інших джерел, і Дмитро Колачинський і Сава Михайлович (Тарануха) не обмежилися настільки коротким урядуванням, як може скластися враження з переписних книг, і, принаймні, до відомості 1721 р. їхні прізвища не потрапили суцільно із суб'єктивних причин, оскільки вони зберігали за собою уряд і надалі³³. Наступником же Колачинського на сотництві став також далеко «невипадковий» претендент, а син колишнього полтавського полкового судді Петра Кованьки – Герасим.

Звертає на себе увагу і тенденція своєрідного «закріплення» за тим чи іншим старшиною чи старшинським родом певної адміністративної одиниці. Так, скажімо, лише у випадку з Йосифом Яковлевичем простежується практика пересідання із сотницького уряду у Переволочні на відповідний уряд в Орлі. Не можна також встановити й існування практики висунення на полкові старшинські уряди представників сотенної адміністрації. Перші, як правило, рекрутувалися з числа значних козаків полкового центру.

Судячи з традиційного розташування у ревізіях і компутах, інститут *городового отамана* в сотенній службовій ієрархії містився на другій–третьій позиції, відразу після сотника або наказного сотника, якщо такий був.

Втім, попри таку значимість на рівні місцевого самоврядування, виявити тенденцію до посідання колишніми городовими отаманами урядів сотника чи полкового старшини не вдалося. Порівнюючи ж матеріали ревізій з іншими джерелами інформації, пощастило виявити лише один такий приклад, коли царичанський городовий отаман у 1721 р. Федір Бабанський уже наступного року посів уряд царичанського сотника, залишаючись на ньому до 1727 р.³⁴ Натомість відомим є приклад зворотного характеру, коли Марко Лазоренко у 1721 р. посідав уряд наказного сотника в Білицькій сотні, а в переписі 1732 р. записаний уже як отаман городовий білицький³⁵.

На відміну від корпорації сотників, городовим отаманам, вочевидь через близькість до товариства і підзвітність волі товариства, так і не вдалося створити якусь відокремлену спільноту. Як свідчать матеріали переписів, каденція городових отаманів не перевищувала і кількох років. Із-поміж встановлених прізвищ городових отаманів усіх сотенних центрів Полтавського полку лише декілька значаться у двох списках, зокрема: Федір Товстий як городовий отаман у Великих Будищах (1721, 1732), Степан Романиченко – у Старих Санжарах (1719, 1721), Денис Соравець – у Келеберді (1719, 1721) та Євстафій Житинський – в Орлі (1719, 1721).

У сотнях, де існував поділ на курені на низовому рівні, адмініструє *курінний отаман*. У структурі місцевого самоврядування саме на курінних отаманів покладалась обов'язки врядування козацьким товариством відповідної базової одиниці. Відтак, своїми функціями курінні отамани до певної міри копіювали інститут сотництва, а за соціальним статусом і можливостями корпоративної самоідентифікації більшою мірою нагадували городових отаманів. Принаймні, в матеріалах переписів каденція курінних отаманів рідко перевищувала один термін. Лише у випадку з курінними отаманами Тяхтялова, Івончинців та Яківця переписи 1719 та 1721 рр. подають одні й ті ж прізвища. У всіх інших випадках на уряді курінного отамана фіксуються нові люди, згадок про яких уже в іпостасях старшин вищого рангу, виявити не вдалося. Чи не єдиним винятком із правила швидкоплинності каденції врядування курінних отаманів є приклад з отаманом козаків с.Гавронці Першої полкової сотні Дмитром Шутом, котрому вдалося зберегти за собою врядування від 1719 р. до 1732 р., попри те, що змінився статус самих гавронських козаків, які із сотенного товариства перейшли в розряд курінчиків сотника Григорія Черняка.

Як можна зробити висновок із матеріалів переписів, влада курінного отамана поширювалася на всі групи сотенного козацтва, що проживало на певній території. Як певний виняток сприймається згадка у переписі куренів, що належать до Переволочанського замку, 1721 р. про «пішого отамана лучківського», котрий функціонує поруч із «звичайним» лучківським отаманом. Так само у переписних книгах 1719 р. у Кобеляцькій сотні серед переліку козаків піших натрапляємо на згадку про якогось «Лукьяна атамана піхотного»³⁶.

Перепис 1732 р. фіксує впровадження у структуру місцевого козацького самоврядування інституту «*осавульців*» (в оригіналі – «ассаулцов»). У більш ранніх ревізіях згадку про осавульців зустрічаємо лише один раз і то у контексті згадування про самоврядні інституції поспільства³⁷. Тепер же інститут осавульців представлений у всіх сотнях Полтавського полку.

Стосовно існування згадок про осавульців в інших полках Гетьманату, то О.Лазаревський ідентифікував їх як військових слуг сотника³⁸. Натомість В.Дядиченко, аналізуючи суспільно-політичний устрій гетьманату початку XVIII ст., згадував осавульців (чи осавульчиків) як служителів, які несли службу при ратушах, допомагаючи городовому отаману в забезпеченні громадського порядку в місті, дотримання норм пожежної безпеки, доправлення листів і розпоряджень, що стосувалися міського врядування, тощо³⁹.

Враховуючи місце, де подано згадки про осавульців у переписі 1732 р., говорити про них як про відгалуження міського самоврядування, вочевидь, не доцільно. Швидше за все, у даному випадку можна вести розмову про імплементацію інституції, яка існувала в рамках міського управління, структуру козацького врядування. І, вочевидь, у майбутньому саме назва цієї інституції трансформується в «сотенного осавула», згадки про існування уряду якого у структурі Київського полку знаходимо в середині XVIII ст.⁴⁰

У тих сотнях, де існував поділ на курені, зокрема у Першій та Другій, інституція осавульця присутня у списках майже всіх куренів. Виняток становлять лише Диканьківський, Яківський, Шостаківський, Грабинівський і Гавронський курені. І якщо відсутність згадок про осавульця в Гавронському курені можна хоча б гіпотетично пояснити особливим статусом його товариства, адже в 1732 р. усі гавронські козаки були курінчиками Григорія Черняка⁴¹, то щодо інших куренів не існує навіть і такого, досить непереконливого пояснення.

У більшості сотень зустрічаємо на згадку лише про одного осавульця. У Решетилівській, Великобудищанській, Новосанжарській, Білицькій, Нехворощанській сотнях і Петровецькому курені першої Полкової сотні обов'язки осавульців виконують по два козаки. У Старосанжарській сотні осавульців уже троє, а в Кобеляцькій – аж четверо. Відразу про трьох осавульців маємо згадку й у Мачоському курені Другої полкової сотні.

Шлях імплементації інституту *комісарів* у сотенну адміністрацію також пов'язаний із традиціями некозацького самоврядування. Перед тим, як з'явитися серед сотенної старшини, у матеріалах перепису 1719 р. комісари значилися відразу після в'їтів і бурмистрів, тобто урядників поспільства⁴². У ревізійних книгах 1732 р. сотенні комісари вже включені до складу сотенної старшини у Першій полковій і Старосанжарській сотнях (у другому випадку їх два). Щоправда, відзначаючи генетичний зв'язок нової владної інституції сотенного рівня з аналогом, що існував у середовищі поспільства, варто пам'ятати про те важливе значення, яке набули комісари при реалізації фіскальних заходів уряду Петра I за часів правління Малоросійської колегії⁴³.

Так само спровокованою зовні виглядає й поява серед сотенних урядників *«комисаров овчарных заводов»*. Перепис 1732 р. фіксує їхню присутність серед старшини Першої полкової, Старосанжарської (тут їх двоє), Новосанжарської, Сокольської (троє), Келебердської і Царичанської сотень.

У 1732 р. у Нехворощанській сотні серед старшин значаться також сотник й отаман компанійського війська, що адміністративно перебували поза межами адміністративної структури Полтавського полку, а в соціальному плані вносили до загальної картини полчан свій нюанс.

Логічно було б припустити, що наявність на генеральному і полковому рівні практики «наказництва» об'єктивно мала призвести до існування подібних практик і на низовому рівні. Власне, це припущення і знаходить підтвердження у згадках про існування інституту «наказного сотника» в Кобеляцькій і Білицькій сотнях у 1721 та 1732 рр., чи «наказного атамана» в Нехворощанській сотні в 1721 р.

Причому інститут «наказних» існував як у випадку появи вакансій на тому чи іншому уряді, так і при наявності «повного» урядника, зокрема сотника. Згадки про існування наказних сотників зустрічаємо у Старосанжарській (1732 р.), Новосанжарській (1721 р.), Білицькій (1721 р.), Кобеляцькій (1721, 1732 рр.) сотнях. У випадку з Новосанжарською сотнею уряд наказного сотника посідає Василь Жданович – брат діючого козацького урядника Павла Ждановича⁴⁴.

Загалом же порівняння відомостей 1719, 1721 та 1732 рр. дозволяє говорити про певне удосконалення адміністративної структури низового рівня, її помітної уніфікації. Так, якщо переписи 1719 та 1721 рр. вказують на різно-

маніття індексу адміністративних посад сотенного рівня (за якого в окремих сотнях поруч із сотником і отаманом діють сотенні писарі, а в інших – сотенні хорунжі), то адміністративна структура, що існувала в 1732 р., є фактично уніфікованою, а наповненість вакансій сотенного рівня на той час становить доволі високий відсоток.

Таблиця 3
Зведена відомість сотенної, городової і курінної старшин
Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.

	1719 р.	1721 р.	1732 р.
Отамани городові полтавські	Іван Коломак		Лука Старицький
Осаульці			Оврам Литвин Михайло Матвієнко Семен
Перша полкова сотня			
Сотники	Яків Черняк	Яків Черняк	Григорій Черняк
Хорунжі	Сидір Федорович	Карпо Герасименко	
Писарі		Яків Дем'янов	Яків Шидловський
Комісар сотенний			Гаврило Грива
Комісар овечих заводів			Лаврентій Одновол
Петрівці			
Отамани городові	Павло Глоба		Григорій Старий
Осаульці			Іван Лось Ясько Татієнко
Гавронці			
Отаман	Дмитро Шут		
Отаман курінчиків			Дмитро Шут
Стасовці			
Отамани	Федір Купрієнко		Онисько Мовчан
Осаулець			Ничипір Коротченко
Тахтаулове			
Отамани	Кирик Педуренко	Кирик Педуренко	Григорій Явор
Осаулець			Іван Бурдя
Диканька			
Отамани	Савка Негонизайченко	Сава Стефанович	Кіндрат Нелюба
Осаулець			Петро Дяченко
Жуки			
Отамани	Іван Супруненко	Федір Семенко	Пилип Таран
Осаулець			Кіндрат Човновський
Отаман курінчиків	Павло Рожвал		
Івончинці			
Отамани	Клим Пискуненко	Клим Пискуненко	Григорій Волошин

Продовження табл. 3

	1719 р.	1721 р.	1732 р.
Осаульці		Маско	Іван Корогва
Яківці і Павленки ⁴⁵			
Отамани	Улас Матієнко	Улас Матієнко	Корнило Лучко
Осаулець			Василь Колибаба
Рибці			(у складі Другої полкової сотні)
Отаман курінчиків	Клим Смачний		
Друга полкова сотня			
Сотники	Дмитро Самарський		Герасим Кованька
Хорунжий			Карпо Герасимов
Писар			Йосиф Носач
Рибці	(у складі Першої полкової сотні)		
Отаман			Василь Ющенко
Осаулець			Михайло Оробець
Гуджули			
Отамани	Федір Кублицький		Грицько Хвеєнко
Осаулець			Грицько Хоменко
Шостаки			
Отамани	Мирон Кабачний		Кость Кутувий
Супрунівка			
Отамани	Іван Романенко		Филон Трикопа
Осаулець			Грицько Кучер
Івашки			
Отамани	Федір Пилипенко		Дмитро Нестеренко
Осаулець			Фацько Прокопенко
Мильці			
Отамани	Василь Дручко		Андрій Косточко
Осаулець			Андрій Рудий
Мачохи			
Отамани	Максим Туркенич		Антон Лисогора
Осаульці			Федір Будник Семен Деса Грицько Будник
Грабинівка			
Отамани	Іван Андрущенко		Семен Міщенко
Кам'янка			
Отамани	Сергій		Лаврін Гурін
Осаулець			Матвій Парасотченко
Брусія			
Отаман			Микита Холодний
Осаулець			Василь Товстовій
Нижні Млини			
Отамани	Лесько Кабан		Михайло Ус

Продовження табл. 3

	1719 р.	1721 р.	1732 р.
Осаулець			Федір Адаменко
Пушкарівка			
Отаман			Іван Дем'яненко
Осаулець			Лукаш Селочко
Великобудищанська сотня			
Сотники	Федір Семенович Іван Сулима (можливо, наказний або колишній) ⁴⁶	Дмитро Колачинський	Іван Сулима
Колішній сотник	Дмитро Колачинський		
Колішній сотник	Максим Левченко		
Колішній сотник	Іван Педан		
Отамани	Сидір Яременко	Федір Товстий	Федір Товстий
Хорунжі	Охрім Замірко		Стефан Дащенко
Писар			Яків Іванов
Осаулець			Грицько Чахова
Решетилівська сотня			
Сотники	Ієремії Федорович	Іван Гаєвський	Іван Гаєвський
Отамани городові	Радіон Іванович	Іван Довгопол	Петро Брадинокій
Хорунжі	Семенець Заїка		Григорій Крамаренко
Писар			Іван Пиковець
Осаульці			Кирик Кисеновський Михайло Косенко
Старосанжарська сотня			
Сотники	Іван Тарнавський	Іван Тарнавський	Григорій Занковський
Наказний сотник			Терентій Юрашев
Отамани городові	Степан Романиченко	Степан Романиченко	Василь Павелко
Хорунжі	Петро Поставний		Євстафій Буйша
Писар			Іван Канасевич
Осаульці			Павло Баранник Федір Швидкий Олістрат Литвин
Комісари сотенні			Леонтій Бужма Семен Соляник
Комісари овечих заводів			Петро Телятник Кирило Филоненко
Новосанжарська сотня			
Сотники	Павло Жданович	Павло Жданович	Дмитро Левенець
Сотник наказний		Василь Жданович (брат П.Ж.)	
Отамани городові	Яків Куц	Грицько Ященко	Федір Писаренко

Продовження табл. 3

	1719 р.	1721 р.	1732 р.
Писар			Іван Кущинський (Кущ)
Хорунжий			Андрій Груздій
Хорунжий колишній	Зінець		
Осаульці			Кирик Одинець Кіндрат Стороженко
Комісар овечих заводів			Семен Скляр
Білицька сотня			
Сотники	Василій Єфимович	Василій Єфимович	Василій Єфимович (Євфименко)
Сотник наказний		Марко Лазоренко	
Отамани городів	Яків Цисарський	Іван Слюсар	Марко Лазоренко
Хорунжі	Іван Білзорський	Юхим Боровиченко	Дмитро Конюшенко
Писар			Андрій Гаїда
Осаульці			Іван Рудий Лесько Вовк
Отамани комарівські	Омелько Пащенко		Антон Махновський
Кобеляцька сотня			
Сотник	Сава Михайлович		
Сотники наказні		Павло Козельський	Стефан Бродський
Отамани городів	Василь Рубан	Іван Сук	Ємельян Середа
Писарі	Омелько Середа		Василь Стоянов
Хорунжий			Данило Мошенець
Отаман піхотний	Лук'ян		
Осаульці			Яків Каністра Тимко Киктенко Яцик Малий Іван Гарбуз
Сокольська сотня			
Сотники	Федір Тимофійович	Федір Тимофійович	Федір Федорович
Отамани городів	Софроній Лісний	Йосиф Кульбака	Лукаш Штепа
Писарі	Семен Жданович		Семен Іванович
Хорунжий			Іван Благодар
Осаулець			Стефан Пухар
Комісари овечих заводів			Данило Полян Василь Яровий Павло Швець
Переволочанський замок			
Отамани лучківські	Семен Тупало	Кіндрат Довженко	Дмитро Яровий
Піший отаман лучківський		Тишко Іваненко	
Дозорець переволочанський		Василь Зеленський	

Продовження табл. 3

	1719 р.	1721 р.	1732 р.
Отамани ханделіївські	Іванко	Кіндрат Олексієнко	
Кишенська (Кишеньківська) сотня			
Сотники	Григорій Потоцький	Григорій Потоцький	Григорій Потоцький
Отамани городові		Михайло Лук'янович	Федір Мамот
Писар			Іван Синьогуб
Хорунжий			Лук'ян Тараненко
Осаулець			Гаврило Смілин
Отаман лучківський			Федір Яланський
Отаман ханделіївський			Никифор Іванченко
Переволочанська сотня			
Сотники	Йосиф Яковлевич	Павло Вакуленко	Павло Вакулов (Вакуленко)
Отамани городові	Іван Яреськовський	Опанас Сопільняк	Леонтій Лаврененко
Писарі	Стефан Висоцький		Леонтій Іванов
Осаулець			Зінець Таран Василь
Келебердська сотня			
Сотники	Павло Тройніцький	Павло Тройніцький	Павло Тройніцький
Отамани городові	Денис Соравець	Денис Соравець	Федір Робота
Писар			Дмитрій Могилевський
Хорунжий			Василь Росоха
Осаулець			Іван Ялець
Комісар овечих заводів			Стефан Солдат
Орлянська сотня			
Сотники	Петро Медзяновський	Йосиф Яковлевич	Йосиф Яковлевич
Отамани городові	Євстафій Житинський	Євстафій Житинський	Григорій Давибаран
Писар			Тимофій Стефанов
Осаулець			Роман Халява
Китайгородська сотня			
Сотники	Стефан Васильович	Стефан Васильович	Єрофей Семенов
Отамани городові	Антон Маренич	Парфеній Немировський	Кирило Мельниченко
Писарі	Омелян Михайлович		Гаврило Волинський
Хорунжий			Василь Андрійченко

Закінчення табл. 3

	1719 р.	1721 р.	1732 р.
Комісар овечих заводів			Стефан Солдат
Орлянська сотня			
Сотники	Петро Медзяновський	Йосиф Яковлевич	Йосиф Яковлевич
Отамани городові	Євстафій Житинський	Євстафій Житинський	Григорій Давибаран
Писар			Тимофій Стефанов
Осаулець			Роман Халява
Китайгородська сотня			
Сотники	Стефан Васильович	Стефан Васильович	Єрофей Семенов
Отамани городові	Антон Маренич	Парфеній Немировський	Кирило Мельниченко
Писарі	Омелян Михайлович		Гаврило Волинський
Хорунжий			Василь Андрійченко
Осаулець			Іван Сідний
Царичанська сотня			
Сотники	Данило Жданович	Данило Жданович	Василь Баядник
Отамани городові	Корній Яковенко	Федір Бабанський	Іван Богун
Писарі	Йосиф Іванович		Іван Корнієнко
Хорунжі	Максим Яковенко		Стефан Клімченко
Осаулець			Дем'ян Рудченко
Комісар овечих заводів			Йосип Лесік
Маяцька сотня			
Сотники	Влас Прийма	Влас Прийма	Андрій Прийма
Отамани городові	Семен Чвертка	Лесько Чета	Семен Корсун
Писарі	Гаврило Стефанович		Павло Солошичов
Осаулець			Данило Конвака
Нехворощанська сотня			
Сотники	Трохим Самойлович	Гордій Савич	Гордій Савич
Отаман городовий			Стефан Борецький
Отаман городовий наказний		Захарій Перетятко	
Писар			Каленик Прокопів
Хорунжий			Семен Іванов
Осаульці			Іван Сарафин Іван Литвин
Шедіївські отамани курінні	Филон		Федір Федорака
Осаулець			Андрій Кучер
Сотник компанійців			Тенохвер Шуличенко
Отаман компанійців			Павло

Бунчукове і значкове товариство Полтавщини

Категорію бунчукових товаришів Полтавського полку вперше фіксує перепис 1732 р. Всього таких упривілейованих членів козацького товариства троє: Іван Прокопович Левенець, Іван Тарнавський і Дмитро Колачинський⁴⁷. Як бачимо, всі вони є доволі знаними на Полтавщині та гетьманаті загалом козаками. Зокрема Іван Левенець (батько полкового осавула Івана Івановича Левенця⁴⁸) упродовж 1701–1709, 1725–1729 рр. обіймав уряд полтавського полковника⁴⁹. Іван Тарнавський у переписних книгах 1719 і 1721 рр. записаний як сотник старосанжарський, а Дмитро Колачинський перед 1719 р. та у 1721 р. обіймав уряд сотника великобудищанського.

Відразу після бунчукових товаришів у переписі 1732 р. вписано і двір «знатної вдови бунчукової» – «Ірини Іванової Чернякової», тобто вдови по полковнику полтавському Івану Черняку.

Категорія значкового товариства вперше осібно фіксується у переписі 1732 р. За матеріалами компуту 1719 р., прізвища значкових товаришів Полтавського полку можна виявити лише у випадку володіння ними посполитими. Зокрема саме в такому контексті згадуються значкові товариші Іван Цурка, Семен та Іван Максимовичі⁵⁰.

До ревізії 1732 р. вписано 45 осіб, які перебували під значком полковника. Щоправда, через те, що в документі виявилася відсутньою сторінка, встановити поіменний склад цієї групи та, відповідно, спираючись на нього, простежити шляхи її формування неможливо. Збережений фрагмент лише вказує на їхню загальну кількість і називає прізвища шести значкових товаришів, а саме: Андрій Овенко, Афанасій Корвицький, Іван Боблій, Іван Грабовець і Гаврило Штепа⁵¹. З-поміж названих прізвищ лише Гаврила Штепу можна ідентифікувати як родича (сина??) городового отамана в Сокилках Лукаша Штепи⁵².

Опосередковано, з інших джерел, зокрема з інформації про власників маєтностей і посполитих, що їх населяють, можна встановити імена ще п'яти значкових товаришів, зокрема, вже відомих із матеріалів перепису 1719 р. Івана Цурку, Семена й Івана Максимовичів, а також нововписаних козаків – Семена Черняка та Івана Старицького. Максимовичі і Черняк, безперечно, були представниками добре знаних на Полтавщині і вельми заслужених старшинських родів, а Івана Старицького з великою долею вірогідності можна ідентифікувати як сина тогочасного полтавського городового отамана Луки Старицького.

Так само опосередковано, через згадки про власників козацьких шинків Полтавщини можна встановити ще деяких членів цієї соціальної групи. Зокрема, у с. Мачохи власниками тамтешніх двох шинків виступають значкові товариші Василь Самарський і Данило Захарієв. І якщо родичі останнього помітних посад у козацькій ієрархії не посідали, то Василь Самарський доводиться сином колишнього полкового сотника Дмитра Самарського, влада котрого якраз і поширювалася на Мачохи. У селі Пушкарівка власником шинку (до речі, єдиного козацького) був ще один значковий товариш із добре знаним на Полтавщині прізвищем – Григорій Чуйкевич. Прізвища ще трьох встановлених подібним же чином значкових товаришів – Андрія Гординського, Григорія Афанасєва і Павла Кота – важко ідентифікувати щодо належності до певної старшинської династії Полтавщини.

Таким чином, з аналізу частково реконструйованого реєстру значкових товаришів Полтавського полку напрашується висновок, що кістяк цієї соціальної групи, наділеної не лише певними пільгами в адмініструванні і вилученнями у фіскальному дисциплінуванні, а й певними авансами щодо можливостей службового зростання, формували нащадки козацької старшини полкового і сотенного рівня. Водночас до неї входило й немало заслуженого безурядового козацтва, яке до того ж, як правило, виділялось із козацького загалу значним економічним потенціалом.

Значно очевиднішими є колігаційні зв'язки при формуванні групи «вдів знатних значкових», адже до їх числа зараховано «Анюту Богаєвську» (вірогідно вдову по полковому писарю в 1719 р. Григорію Богаєвському⁵³), «Марію Яковиху Чернякову» (вдову по полтавському сотнику Якову Черняку) та «Марину Левенцову» (можливо, вдову по полтавському полковнику Прокопові Левенцю)⁵⁴.

Таким чином, аналіз матеріалів переписних книг Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр. містить надзвичайно цінний матеріал не лише про майнове становище полчан, а й про соціальну структуру населення, адміністративний устрій полку та систему організації влади в ньому. Загалом названі елементи відповідали тим канонам, що існували в інших полках Гетьманату. Проте звертають на себе увагу й певні особливості соціальної та адміністративної організації, які дослідниками при аналізі інших регіонів козацької держави не розглядалися. Наявність останніх переконує в потребі виявлення таких особливостей і в інших полках, аби, вже володіючи інформацією про них, класифікувати існуючі форми суспільної і політичної організації на такі, що мали універсальний характер, і ті, що були винятками.

¹ У зв'язку з початком російсько-турецької війни О.П.Рум'янцев 10 лютого 1769 р. наказав припинити перепис, хоча в більшості полків (у тому числі й Полтавському) робота не була завершена. А тому в розпорядженні дослідників відсутні матеріали тринадцяти із сімнадцяти існуючих у XVIII ст. на Полтавщині сотень. Збережено лише описи Полтавських міських сотень і двох периферійних – Великобудушанської і Решетилівської. – Див.: Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів / Ред. І.Л.Бутич. – К., 1959. – С.68–88.

² Як правило, дослідники зверталися до них лише в контексті з'ясування окремих локалізованих територіально чи тематично питань. Наприклад, див.: *Мицик Ю.* Царичанка козацька. – К., 2004. – С.78–84.

³ Наприклад, див.: *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи, полк Черниговский // Черниговские губернские ведомости. – 1866. – №33. – С.35–37, 44–46; *Багалей Д.* Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. – 1883. – Ноябрь. – С.402–432; Козаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи. – Ч.І. – Полтава, 1913; Ч.ІІ. – Полтава, 1914; *Ткаченко М.* Наукове розроблення Рум'янцівської ревізії // Україна. – 1924. – №3; *Шамрай С.* Козаки м. Полтави в 1676 р. за Рум'янцівським описом // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн.6.

⁴ Компут всего полку Полтавского... 1719 р. // Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукописів (далі НБУ. ІР). – Ф.І. – Спр.І–54480. – Арк.1.

⁵ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721 // Там само. – Спр.154481. – Арк.1.

⁶ Там само. – Арк.158 зв.

⁷ Виденіє... 1732 года // Там само. – Ф.І. – Спр.І–54335. – Арк.2.

⁸ Там само. – Арк.1 зв., 3.

⁹ Там само. – Арк.3 зв.

¹⁰ Там само.

¹¹ Компут всего полку Полтавского... 1719 р. // Там само. – Арк.121 зв. – 122.

¹² Там само. – Арк.54 зв.

¹³ Виденіє... 1732 года // Там само. – Арк.51.

¹⁴ Компут всего полку Полтавского... 1719 р. // Там само. – Арк.144–146 зв.

¹⁵ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721 // Там само. – Арк.159–162.

¹⁶ Виденіє... 1732 года // Там само. – Арк.165–169.

¹⁷ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721 // Там само. – Арк.159.

¹⁸ Там само. – Арк.144.

¹⁹ Виденіє... 1732 года // Там само. – Арк.165.

- ²⁰ Підраховано за: Виденіє... 1732 года // Там само. – Арк.165.
- ²¹ Там само. – Арк.168.
- ²² Компут всего полку Полтавского... 1719 р. // Там само. – Арк.35.
- ²³ Виденіє... 1732 года. // Там само. – Арк.62–63.
- ²⁴ Там само. – Арк.109 зв. – 110.
- ²⁵ Компут всего полку Полтавского... 1719 р. // Там само. – Арк.108 зв.
- ²⁶ Див., наприклад: *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С.250.
- ²⁷ *Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т.2. – С.179.
- ²⁸ Див., наприклад: *Gajesky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol. 1–2. – Cambridge, Mass., 1978. – 789 p.
- ²⁹ Виденіє... 1732 года // НБУ.ІР. – Арк.1 зв., 3.
- ³⁰ Детальніше див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. – К., 1998. – С.220–223.
- ³¹ Складено за: Компут всего полку Полтавского... 1719 року // НБУ.ІР. – Арк.2; Виденіє... 1732 года // Там само. – Арк.1.
- ³² *Дядиченко В.А.* Вказ. праця. – С.252–255, 269–270. Щоправда, М.Слабченко, розглядаючи структуру сотенного управління гетьманату у другій половині XVII–XVIII ст., обмежувався згадками лише про сотника, городового отамана, писаря і курінного отамана (див.: *Слабченко М.Е.* Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С.126).
- ³³ Див.: *Gajesky G.* The Cossack Administration... – P.533, 541.
- ³⁴ *Ibid.* – P.563.
- ³⁵ Виденіє... 1732 года // НБУ.ІР. – Арк.113.
- ³⁶ Компут всего полку Полтавского... 1719 г. // Там само. – Арк.126.
- ³⁷ Там само. – Арк.208.
- ³⁸ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т.2: Полк Нежинский. – К., 1897. – С.288.
- ³⁹ *Дядиченко В.А.* Вказ. праця. – С.295.
- ⁴⁰ Наприклад, див.: «О захвате водки урядником Киевского магистрата Сильвестром Саливским с товарищами у сотенного есаула Григория Голика» // ЦДІАУ в м. Києві. – Ф.63. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.1–17.
- ⁴¹ Виденіє... 1732 года // НБУ.ІР. – Арк.53 зв. – 55.
- ⁴² Компут всего полку Полтавского... 1719 року. // Там само. – Арк.56, 108 зв. та ін.
- ⁴³ Див.: *Горобець В.* Вказ. праця. – С.260–275.
- ⁴⁴ Компут всего товариства... Полтавского в сотнях через ревізію справлений в року 1721 // НБУ.ІР. – Арк.100, 109 зв.
- ⁴⁵ Компут всего полку Полтавского... 1719 р. // Там само. – Арк.32 зв. – 33.
- ⁴⁶ Згадка про Івана Сулиму як про сотника великобудищанського в контексті володільницьких прав на «посполитих, крайне убогих» в Нижніх Млинах (Компут всего полку Полтавского... 1719 р. // Там само. – Арк. 55).
- ⁴⁷ Виденіє... 1732 года // Там само. – Арк.1.
- ⁴⁸ Указівку на ступінь родинних зв'язків див.: Виденіє... 1732 года. // Там само. – Арк.10.
- ⁴⁹ *Gajesky G.* Op. cit. – P.519–520.
- ⁵⁰ Компут всего полку Полтавского... 1719 р. // НБУ.ІР.– Арк.55.
- ⁵¹ Виденіє... 1732 года // Там само. – Арк.3.
- ⁵² Там само. – Арк.149.
- ⁵³ Компут всего полку Полтавского... 1719 р. // Там само. – Арк.2.
- ⁵⁴ Виденіє... 1732 года // Там само. – Арк.3.

Basing on the materials of revisions held in Poltava regiment in 1719, 1721, 1732 the article analyses social structure of population of Poltava region, reconstructs the model of administrative system and the system of authorities' organization on regimental, sotnia and kurin' levels and defines personal staff of Cossack functionaries.

О.В.Вінниченко*

**ЗАСВІДЧЕННЯ І СВІДКИ ШЛЯХЕТСЬКИХ ТЕСТАМЕНТІВ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛЬВІВСЬКОГО ГРОДСЬКОГО СУДУ)**

У статті здійснено аналіз шляхетських заповітів, які в першій половині ХVІІІ ст. були вписані до реляційних книг Львівського гродського суду, зокрема розглянуто способи засвідчення заповітів – субскрипції тестаторів та свідків у текстах актів, особовий та чисельний склад осіб, що підписалися, зміст формул та термінологію тестацій. Інститут тестаментових свідків не був чітко регламентованим у коронному законодавстві. На практиці при укладенні та завірненні шляхетських заповітів були присутніми майже винятково вихідці зі шляхти різного статусу (родичі-спадкоємці, екзекutori, магнати, урядники, військові) та духовні особи; подекуди свідками виступали представники чернечого стану та міщани. Загалом свідками ставали наближені до бажаних скласти заповіт особи.

Спадкування у шляхетському соціумі Речі Посполитої могло реалізовуватися за наявності заповіту – письмового акту останньої волі, правильно укладеного і засвідченого гідними віри свідками¹ (їх відсутність допускалася тільки при власноручному тестаментуванні). Процедура засвідчення полягала у скріпленні документа підписами і притисненні печаток тестатором та свідками. У випадку недотримання цієї умови заповіт міг бути визнаний недійсним². Побойуючись цього й, відповідно, невиконання своєї останньої волі, заповідачі намагалися якомога ефективніше затвердити свій тестамент – так, щоби факт легітимного тестаментування не викликав жодних сумнівів. Для цього коло свідків мало складатися з людей повноправних і вільних³ у цивільному розумінні та свідомих покладеного на них обов'язку. Мотивація засвідчення акту як свідками, так і особисто заповідачами, яка останніми найчастіше висловлювалася у самому заповіті у вигляді розпоряджень щодо способу його завірнення, була одним із найважливіших і невід'ємних елементів, що лежали в основі узаконення актів останньої волі.

Нижче спробуємо на підставі шляхетських заповітів, що були в першій половині ХVІІІ ст. вписані до реляційних книг Львівського гродського суду⁴, локалізувати субскрипції тестаторів та свідків у тексті заповіту, проаналізувати особовий та чисельний склад осіб, що підписалися, порівняти зміст формул, термінологію тестацій та сам спосіб засвідчення тестаментів.

1. Засвідчення власноручних тестаментів

За характером засвідчення акти останньої волі можна поділяти на такі, в яких даний елемент складається лише з підпису заповідача (*subscriptio testatoris*), і ті, де, окрім підпису тестатора, містяться підписи свідків (*testatio*).

До перших належать тестаменти, написані власноручно, – вони, відповідно до законодавства Речі Посполитої, містили лише субскрипцію самого заповідача, присутність свідків у даному випадку була необов'язковою⁵. Серед досліджуваних нами актів останньої волі чимало тестаментів, в яких підпис тестатора є єдиним⁶.

* *Вінниченко Оксана Володимирівна – аспірантка кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.*

Дана формула у значній кількості актів останньої волі містилася після⁷ або перед⁸ вказівкою на місце і час написання заповіту (датацією). В окремих тестаментях підпис ішов відразу після диспозиції і фактично завершував акт, оскільки датація була відсутньою⁹. Зокрема, у тестаменті Казімежа Вишоватого в есхатоколі дата не вказана, а на її місці, перед завіренням, є вказівка про те, що ця інформація міститься вище («has die et data ut supra»)¹⁰. У заповітах Лукаша Юзефа Скшійського та львівського мечника Антонія Дунстана Коритка дата є перед підписом, проте після нього містяться ще короткі розпорядження тестаторів¹¹. У двох інших випадках дату і субскрипцію розділяє короткий фрагмент диспозиції¹². У тестаменті великого коронного гетьмана Станіслава Матеуша Жевуського після підпису міститься поширене покращення «пункту п'ятого» диспозиції. У кінці заповідач поставив неповноцінний підпис, в якому не було імені, а лише вказівка на власноручність («manu propria»)¹³. Остання воля Матеуша Польковського вирізняється тим, що містить два підписи автора – перший покладений після дати перед додатком до диспозиції, другий – уже в кінці акту¹⁴. Натомість у тестаменті підляського каштеляна Домініка Коссаковського, де після дати і субскрипції дописаний значний за розміром додаток до заповіту, який закінчується лише іншою датацією, повторний підпис відсутній¹⁵.

Формули субскрипції у різних тестаментях відрізнялися. Основу цієї клаузули складали ім'я і прізвище тестатора, іноді вказувалося суспільне становище особи із вказівкою на займані посади та уряди, а також описувалися обставини та спосіб поставлення особистого підпису. Щодо імені та прізвища, то їх містили практично всі взяті нами до уваги субскрипції 35 власноручних тестаментів, окрім останньої волі Лукаша Юзефа Скшійського, який, підписуючи, проставив лише прізвище «Skrzyiski» (про повне ім'я довідуємося з початкового канцелярського впису)¹⁶.

Інформацію про уряди містять лише окремі субскрипційні формули, оскільки лише невелике число заповідачів посідали якісь посади. Точна назва займаного уряду зазвичай міститься після імені і прізвища, як наприклад, у засвідченні мечника Львівської землі А.Д.Коритка: «Dunstan Antoni Korytko miecznik ziemi lwow(skiey)»¹⁷; інскрипційна формула тестаменту Домініка Коссаковського містить вказівку на його підляське каштелянство¹⁸. Субскрипція останньої волі Єжи Сокольніцького була дещо поширенішою: «Już tedy koń(z)е u podpisuіe sie na tym testamencie Irzy Sokolnicki podczaszy lwowski»¹⁹. У випадках, коли особа займала дві посади, *subscriptio* є наступним: у С.М.Жевуського – «Stanisław Mateusz Rzewuski woiewoda bełski, hetman wielki koronny»²⁰; у Казімежа Станіслава Ліґензи Мінора: «Kazimierz Stanisław Ligęza Minor kasztelan chełmski, sędzia generalny woyskowy»²¹. Вартим уваги є також заповіт летичівського хорунжого Євстахія Станіслава Шептицького, який він підписав як «Eustachi Szeptycki chorąży latyczewski», не вказавши свого другого імені «Станіслав», хоча вжив його в інтитуляції²². Так само інший заповідач – Марцин Якуб Пшилуський – у субскрипції фігурує лише як Якуб Пшилуський²³.

Тестатори, котрі несли військову службу, також вказували в інскрипції своє службове становище. Зокрема Константи Загорівський підписався як польний обозний²⁴, а Геронім Безан – як ротмістр короля і Речі Посполитої²⁵.

Зустрічаються також випадки, коли заповідачі не згадують своїх посад та службового становища, як, наприклад, Казімеж Козловський не зазначив, що є дворянином магната²⁶. Схожа ситуація у тестаменті Яна Ігнатовського, де у засвідчувальній формулі не вказано, що він був товаришем волоської хоругви королевича Александра²⁷. Королівський полковник (про що згадано у початковому канцелярському записі та інтитуляції) Міхал Олейовський в есхатоколі пише: «Ja podpisuіe się ręką własną Michal Oleiowski»²⁸. Субскрипція товариша

панцерної хоругви Антонія Понятовського також обмежується його іменем і прізвищем²⁹. Не згадує у підписі своєї професійної належності й жовківський провентовий писар Анджей Вольський³⁰.

Невід'ємним елементом субскрипції є вказівка на власноручність. Дана формула передавалася польською або латинською мовами відповідно «*reka własna*»³¹ і «*manu propria*»³².

Особливим з огляду на інформацію про обставини засвідчення є підпис шляхтича Матеуша Польковського: «*Mateusz Polkowski reka swą choć chora*»³³ заповідач, підписуючись, підкреслює важливість даної чинності. Специфічним є спосіб завірення тестаменту Зигмунта Долонжека, оскільки він був скріплений двома підписами. Уперше, 13 травня 1712 р., заповідач підписав акт власноручно у присутності Терези Лончинської, після чого здійснив доповнення до останньої волі. Удруге автор підписався цього ж року 12 червня, проте вже без формули «*manu propria*»³⁴.

Щодо печаток, то поряд із субскрипцією вони присутні лише у заповітах холмського каштеляна К.С.Лігензи Мінора та бецького каштелянича Миколая Куропатницького³⁵. В останній волі Казімежа Козловського печатка відділена від підпису додатковим фрагментом акту – «*post scriptum*»: підпис розміщений після датації, перед додатковим розпорядженням тестатора, а вже після нього є печатка³⁶. Оскільки у нашому дослідженні ми використовуємо обляти (записи документів до судово-адміністративних книг) заповітів, слід зазначити, що такий елемент засвідчувальної формули, як печатка, передавався ґродським канцеляристом у формі «*locus sigilli*», «*locus sigilli usitati*», іноді цей фрагмент зустрічається з уточненням «*locus sigilli in cora rubra expressi*»³⁷.

2. Засвідчення заповідачем тестаментів, укладених у присутності свідків

Основними елементами засвідчувальної формули невластноручного заповіту були субскрипція тестатора та підписи свідків, якими фактично мав завершуватися цей акт.

Відповідно до місця розміщення та наявності підпису заповідача акти останньої волі можна поділити на заповіти письмених та неписьмених. Із-поміж перших слід виділити такі, де субскрипція є власноручною і розміщена після датації. Наявність підпису заповідача після датації характерна для більшості розглянутих есхатоколів³⁸. Поза тим у багатьох заповітах письмених типова послідовність датація – субскрипція – тестація у різний спосіб була порушена. Трапляються випадки, коли підпис тестатора плавно впливає з короборації, як, наприклад, в актах останньої волі Марцина Боратинського³⁹, Антонія Блендовського⁴⁰ та Станіслава Мілевського⁴¹. У тестаментах першого і останнього вказівки про місце і час укладення містяться після засвідчувальних формул, а в останній волі А.Блендовського датація повністю відсутня. Непоодинокими були випадки, коли підпис тестатора розміщувався поміж підписів свідків. Зокрема так було при завіренні тестаментів Уршулі Лозінської⁴² та Яна Антонія Лампрехта⁴³ – підпис першої є четвертим за ліком, останнього – третім, причому в обох актах першими підписалися особи духовні (проте при жодному із цих підписів не вказано, в якій якості ці особи були присутніми). У тестаменті Якуба Францішека Войтинського кінцевий протокол містить підписи двох шляхетних свідків, які розміщені після датації, і завершується субскрипцією тестатора⁴⁴. У спільному тестаменті брата і сестри Анджея і Анни Крассовських наявна подвійна субскрипція, причому першою підписалася сестра⁴⁵. Доволі унікальною є ситуація із засвідченням тестаменту Теодора Вінницького, товариша хоругви теребовельського старости Александра Цетнера. Особливість полягає у тому, що вказівок про неписьменність заповідача немає, а підпис відсутній. Част-

ково цю ситуацію прояснює зміст коробораційної формули тестаменту, де Теодор Вінницький говорить наступне: «Оскільки цей тестамент і останню волю мою особисто підписати не можу, тому запрошую до чинення того тестаменту вельможних (осіб – *О.В.*) притомних (тобто присутніх – *О.В.*). Прошу, щоб вони своїми підписами дали свідчення». Те, що при облятації даного акту не було випадково пропущено підпис тестатора, підтверджує початковий канцелярський запис, в якому наголошено на засвідченні документа виключно власноручними підписами «приятелів»⁴⁶. Серед присутніх свій підпис поставив також писар, запрошений для запису останньої волі Т.Вінницького.

Значна частина кінцевих протоколів заповітів містить позаесхатокольні елементи – ідеться про наявність поряд із засвідчувальними формулами різного роду розпоряджень, доповнень та повноцінних правотворчих зобов'язань нетестаментового характеру. Деякі з розпоряджень стосуються винятково завірення самого заповіту, як це зробив Ян Ковнацький, висловлюючи побажання (відразу після датації), щоб усі присутні при укладенні тестаменту «приятелі» підписали його⁴⁷. Деякі зі шляхтичів у кінцевому протоколі вміщували умову, яка згодом надавала право тестаторові на внесення змін до акту або ж зміну певних розпоряджень. Так учинив Томаш Пілавський, записавши, оскільки тестамент підписаний власною рукою, то він матиме право його скасувати і розпорядитися майном так, як уважатиме за потрібне⁴⁸. Ян Незабітовський після датації висловив певні майнові розпорядження на користь своїх братів і сестер⁴⁹. Брацлавський мечник Ян Станіслав Кунашевський позиває на Страшний Суд тих, хто наважиться скасувати його останню волю, в якій він усе «добре зважив». Відповідний фрагмент у тестаменті цього шляхтича виступає санкцією, яка мала міститися в основній частині акту⁵⁰. Рідкісним є фрагмент, уміщений в есхатоколі Павла Мокерського, який має форму лаконічного фундаційного акту на користь отців піарів у Золочеві⁵¹. В окремих кінцевих протоколах шляхта називає суми щойно пригаданих боргів⁵² заподіяні за життя кривди⁵³, а також висловлює побажання продати особисті рухомі речі і виручені кошти роздати на богослужіння за душу⁵⁴.

Переважає більшість субскрипцій заповітів письмених осіб така ж, як у власноручних заповітах, тобто складається з імені, прізвища та в окремих випадках займаних тестатором на той момент урядів та посад. Урядництво при своїх підписах зазначають наступні тестатори: галицький хорунжий Стефан Злочевський⁵⁵, лукувський підчаший Стефан Ян Ожґа⁵⁶, більський підчаший Александр Моравець⁵⁷, сохачевський підчаший Казімеж Ізбінський⁵⁸, овруцький ловчий Александр Гадомський⁵⁹, підляський війський Адам Юзеф Бжозовський⁶⁰, брацлавські підчаший Адам Краєвський⁶¹, ловчий Ян Мацей Міхаловський⁶², мечник Ян Станіслав Кунашевський⁶³, буський підчаший Ян Сцібор Мархоцький⁶⁴, галицький війський Міколай Гурський⁶⁵.

Досить часто окремі заповідачі не вказували займаних урядів. Ними були галицький підчаший Пьотр Феліціан Телефус⁶⁶, бидгощський хорунжий Ян Юзеф Бялоскурський⁶⁷, київський підстолий Ян Стефан Курдвановський⁶⁸, буський стольник Александр Жечицький⁶⁹, волинський мечник Міхал Пясковський⁷⁰.

Шляхтянки-тестаторки нерідко зазначали уряди своїх чоловіків, це зробили львівська підчашина Катажина Марциана Ожджина⁷¹, жидачівська підчашина Барбара Урбанська⁷², закročимська підчашина Йоанна Гумовська⁷³, смоленська підстолина Катажина Рапацька⁷⁴. Натомість не вказали урядів чоловіків, хоча їх подав канцелярист у початковому канцелярському вписі, кам'янецька скарбникова Софія Цебровська⁷⁵, луцька підкоморина Кристина Гулевичова⁷⁶, дроговицька старостина Анна Роевська⁷⁷, київська підстолина Уршула Убишова⁷⁸, люблінська каштелянка Маріанна Галензовська⁷⁹ та подільська мечникова Александра Секежинська⁸⁰.

Єжи Фердинант Бартошевський⁸¹ та кам'янецький канонік Станіслав Джевецький⁸² у субскрипції вказали свою належність до духовного стану. Не зазначили свого службового становища поручник краківського каштеляна Блажей Антоній Лентош⁸³, королівський ротмістр Мухарем Улан Постайський⁸⁴, хорунжий королівської гвардії Міхал Гедзінський⁸⁵, полковник війська Речі Посполитої Самуель Муховецький⁸⁶, товариш панцерної хоругви Міхал Корабевський⁸⁷, овруцький гродський регент Томаш Слюбіч Допнярський⁸⁸ та секретар королеви Костянтина Антоній Ян Лампрехт⁸⁹.

У тестаментях неписьменних такий елемент, як власноручний підпис заповідача, є відсутнім. Проте шляхтич, який не вмів чи не міг писати, повинен висловити свою присутність до укладення власної останньої волі. Ця необхідність реалізовувалась по-різному. Як правило особа, котра записувала під диктовку такого тестатора, замість його підпису у засвідчувальній формулі писала ім'я та прізвище. Власноручність досягалася проставлянням хреста, про що, як правило, писар від особи заповідача зазначав вище фразою «iako nieumieiący pisać». Місце розміщення прізвища та імені поряд із хрестом є аналогічним до структури субскрипції у тестаментях письменних заповідачів, тобто ці елементи засвідчувальної формули знаходяться після або перед вказівкою про місце та час укладення, а також в інших комбінаціях. Зазвичай власноручний хрест розміщувався після прізвища тестатора, якому передувало ім'я⁹⁰. Відомі також випадки, коли хрест передував імені та прізвищу тестатора⁹¹. У деяких есхатоколах останньої волі неписьменних субскрипція замінювалася хрестом, біля якого не вказувалося ані імені, ані прізвища заповідача. Подібний випадок ілюструє заповіт Дороти Ясенської, де засвідчувальна формула починається словами: «Ze pisać nieumiem Krzyż S. na znak podpisu moiego kładę własną ręką +», після чого слідує підпис сповідника і свідків⁹². Непоодинокими є випадки, коли в есхатоколах облятованих заповітів хрест відсутній, хоча тестатори вказують про неписьменність, а також про те, що підписуються саме цим знаком⁹³. У даному випадку можна припустити, що канцеляристи при облятуванні технічно пропустили цей рівноцінний власноручному підпису елемент. Серед тестаментів вдалося виявити і такі, де підпис хрестом заповідача є єдиним. У заповіті Францішека Трембецького перед датацією, яка завершує акт, стоїть ім'я та прізвище тестатора, а хрест проставлений перед ними. Із цього приводу шляхтич надиктував наступне: «dla lepszej wiary u wagi ile nie mogą pisać przy imieniu u nobilitacyi mojej znak krzyża świętego kładę + Franciszek Trembecki». Тобто тут про неписьменність тестатора не йдеться. Більше того, у початковому канцелярському вписі – у тому місці, де йдеться про спосіб завірення акту, – канцелярист згадує лише те, що тестамент завірений хрестом⁹⁴. Подібно виглядає засвідчувальна формула у кінцевому протоколі заповіту Стефана Орловського. Проте тут хрест розміщений після імені та прізвища. Окрім того, тестатор чітко наголошує на своїй неписьменності. У початковому ж канцелярському вписі вказується, що цей акт, окрім хреста, завірений ще й власноручним підписом отця Антонія Банковського, автографу якого у тексті обляти немає⁹⁵. Хрестом підписувалися також неписьменні й водночас незрячі тестатори. Так, Анна Собеська перед своїм іменем та прізвищем надиктувала наступне: «Iako nieumieiąca pisać do tego z łaski Bozey chorobą ciężką ślepoty nawiedzona znak krzyża Świętego czynię». Та наявність хреста ніде в обляті не згадано⁹⁶.

Непоодинокими є акти останньої волі, у засвідчувальній формулі яких підписи неписьменних заповідачів повністю відсутні, а наявна лише тестація. Таке спостерігається у тестаментях неможливої шляхти – представників родів Лозинських і Селецьких⁹⁷. Серед заповітів неграмотних шляхтичів виявлено також два подвійні акти. В одному з них, Яцка і Катажини Селецьких, першим є ім'я і прізвище чоловіка, після якого слідує ім'я і прізвище дружини, хрести,

які задекларовані в тексті заповіту, відсутні⁹⁸. В іншому заповіті, укладеному подружжям Тужинських, імена і прізвища подружжя подані у тому ж порядку, що і в останній волі Селецьких, проте після кожного прізвища стоїть хрест⁹⁹.

Отже, оперуючи облятами заповітів, складно стверджувати, чи в деяких заповітах підпису справді не було, або ж писарчук помилково пропустив імена та прізвища тестаторів, біля яких мав би розміщуватися хрест.

3. Завірення заповітів свідками

У тестаментах, укладених у присутності свідків, окрім субскрипції у кінцевому протоколі міститься тестація. Ця формула у досліджуваних нами облятах заповітів включає у себе перелік осіб, присутніх при написанні останньої волі, причому ще часто супроводжується інформацією про обставини та спосіб здійснення даної чинності. Засвідчення свідками міститься на загал після субскрипції¹⁰⁰.

Свідків для завірення останньої волі запрошували тоді, коли це вимагалось законом (часто, очевидно, неписаним), коли це було в особистих інтересах тестатора або ж коли воля заповідача потребувала певного оприлюднення чи публікації. Відразу варто зауважити, що практика тестаментування знала два приводи покликання свідків – їх запрошували для присутності при укладенні акту та завіренні, або не посвячували у зміст документа, а лише просили взяти участь у підписанні останньої волі¹⁰¹. Іншими словами, свідки були потрібні як гаранті своєї рідної легітимізації певних розпоряджень заповідаючої особи, котрі мали виконуватися тоді, коли ця особа помре і не зможе забезпечити виконання висловленої волі. Свідки відіграють при складанні заповітів значну роль. Вони підтверджували те, що записана воля була ідентичною до виголошеної тестатором, і скріплювали заповіт своїми підписами, а також печатками на випадок, коли їхні свідчення будуть потрібними у цій же справі. Підписи осіб при здійсненні цієї юридичної чинності означали, що все відбулося згідно з правом або звичаєм, і надавали акту останньої волі юридичної сили¹⁰². Свідок також підтверджував правомірність дій своїм авторитетом у суспільстві чи просто шляхетним походженням. Не маючи власних інтересів, які б перетиналися зі змістом тестаменту, свідок своїм підписом робив себе причетним до даного правочину. Можемо стверджувати, що свідками виступали люди, яким можна було повною мірою довіряти¹⁰³.

У розумінні тестаторів свідки постають як особи, котрим можна довіряти, – заповідачі часто вказують, ким ці особи для них є. Даніель Лозинський чинив останню волю «при своїх віри гідних сусідах»¹⁰⁴. Незряча тестаторка Анна Собеська вчинила заповіт, як і багато інших, при «своїх приятелях»¹⁰⁵. Владислав Збиковський при своїх «дорогих» приятелях¹⁰⁶. При укладенні останньої волі Анни Роевської присутні «гідні свідки»¹⁰⁷. Ян Жеребецький уклав акт у присутності «гідних людей та братів шляхти»¹⁰⁸, а Гелена Мрозкова – «при людях і шляхті, братах і духовних особах»¹⁰⁹.

Кількість присутніх при укладенні тестаментового акту осіб коронним правом фактично не регламентувалася¹¹⁰. Литовське ж право передбачало обов'язкову присутність трьох свідків, лише під час війни це число дозволялося зменшити¹¹¹. Щоб дослідити кількість присутніх осіб у тестації заповітів коронної юрисдикції, варто звернути увагу на практичне застосування цієї форми засвідчення. На практиці формули тестації в окремих тестаментах відрізнялися поміж собою кількісним складом присутніх осіб, статтю, останнім стосунком до тестатора, станом належності, майновим станом та освіченістю. Важливими для форми тестації були обставини тестаментування, а також те, хто саме укладав акт останньої волі.

Кількість осіб, які у той чи інший спосіб підписалися під тестаментовими актами, є різною і коливається у проміжку від одного до кільканадцяти. Найбільше тестаментів (36) засвідчені лише двома підписами свідків¹¹². Значне число актів підписане трьома (25)¹¹³ і чотирма (24)¹¹⁴ особами. Одним свідком підписані заповіти дев'ятнадцяти осіб¹¹⁵. Найменше тестаментів завірені п'ятьма (10)¹¹⁶, шістьма (6)¹¹⁷, сімома (3)¹¹⁸ підписами. Лише у двох актах останньої волі підписи поставили вісім¹¹⁹ і одинадцять¹²⁰ осіб. На питання, чим зумовлена та чи інша кількість свідків при завіренні акту, однозначно відповісти складно.

Заповіти, завірені одним свідком. Тестаменти письмених і неписьмених, засвідчені підписом одного свідка, є цікавими з огляду на те, що особи, які їх ставили, могли виступати у різній якості. Досить часто присутні при тестаментуванні вказували те, ким вони є на даний момент. Їх стосунок до заповідача можна визначити за прізвищами (якщо вони зустрічаються в тексті самого тестаменту) чи іншими ознаками. Перше добре ілюструє тестація неписьменної Терези Чарнолузької, де свідком виступає писар акту ксьондз Марцин Жалівський, про що сам він і зазначає¹²¹. Ідентична ситуація у заповіті іншої шляхтянки Маріанни Лянцкорунської, де свідком і водночас писарем-укладачем виступив священник Костянтин Теодорович¹²². У кінцевому протоколі тестаменту брацлавського мечника Яна Станіслава Кунашевського підписується Ян Юзеф Клаповський «iako prozony przyiaciel do tego testamentu pisania»¹²³. Ідентичного змісту є тестації і в інших заповітах¹²⁴. Не менш цікавою і навіть унікальною є ситуація з тестацією спільного тестаменту брата і сестри Анджея та Анни Красовських. Документ був написаний рукою брата¹²⁵, підписаний обома тестаторами, а також «асистентом панни Красовської» Яном Міхалом Паствіцьким¹²⁶. Існує також група тестацій, де єдина присутня при укладенні заповіту особа окреслює себе як «приятель». Зокрема в останній волі Зоф'ї Краєвської тестаційна формула наступного змісту: «Iako uproszony przyiaciel podpisuje się Stanisław Iurkowski». Що мав на увазі свідок, коли підписувався під актом як «приятель», встановити на підставі самого цього лаконічного окреслення неможливо. Проте дещо прояснює сам контекст акту, де заповідачка признає цього шляхтича езекутором своєї останньої волі, а також просить бути свідком при укладенні акту¹²⁷. Подібною є ситуація у тестації заповіту підляського войського Адама Юзефа Бжозовського, де єдиним свідком виступає львівський скарбник Томаш Ожеховський, котрий підписується як езекутор¹²⁸. У засвідченні тестаменту галицького каштелянича Стефана Карчевського єдиний свідок – ксьондз Пьотр – підписується як сповідник («spowiednik») заповідача¹²⁹.

Серед тестацій є й такі, в яких присутній при завіренні акту однозначно ідентифікує себе як свідок. Так, у тестації неписьменного Станіслава Краєвського Францішек Ласоцький підписується і свідчить, що заповідач дійсно особистою рукою підписався хрестом¹³⁰. Свідок тестаментування Маріанни Стажевської ксьондз Марцин Ян Лосовський завіряє акт як приятель, запрошений до підписання¹³¹. Свідок останньої волі Маріанни Галензовської ксьондз Ян Капістран Вдзенковський підписується як присутній при «повторному» написанні цих «пунктів» (зі змісту акту видно, що цей монах-бернардин мав фінансові справи із заповідачкою)¹³².

У деяких тестаціях підписалися особи, щодо яких немає відомостей про характер їхніх стосунків із заповідачем. Таке, зокрема, спостерігаємо в останній волі неписьменної Зоф'ї Семковської (Сендковської). Проте тут ситуацію дещо прояснює неграмотність заповідачки, тому її свідка Яна Попеля Порошньовського можна підозрювати у написанні даного акту¹³³. Подібною є ситуація у засвідчувальній формулі Маріанни Ожджини; щоправда, тестаторка вміла і могла писати, тож достеменно не можна визначити, чи грабовецький хорунжий Єнджей Жечичський був писарем акту, чи запрошеним свідком¹³⁴.

Цікавим з огляду на тестацію є заповіт Яна Жеребецького, який не зазначивши про свою неписьменність, підписався хрестом, як і його свідок Домінік Лозинський. Проте у початковому канцелярському вписі канцелярист вказує, що тестамент створений рукою заповідача і підписаний хрестом приятеля¹³⁵. У тестаментах Томаша Пелавського та Констанції Захажеської єдиними свідками стали, відповідно, братанок¹³⁶ і син¹³⁷, які також були серед оголошених спадкоємців.

Отже, бачимо, що всі перелічені засвідчення поєднує присутність при укладенні тестаменту однієї особи, яку ми не можемо чітко назвати свідком, оскільки сама формула не містить однозначної інформації із цього приводу. Серед цих осіб окремі вказують, що виступають писарями цих актів, деякі фігурують як приятелі, асистенти, ексекutori, а також присутні при написанні. Важливо відзначити, що окрім тих, хто чітко вказав, в якій саме якості вони були при завіренні акту, ніхто чітко не вказує своєї функції, а також того, чи був присутнім при самому укладенні. Це дає нам підстави не вважати всіх, хто підписався (не враховуючи субскрипції тестатора), свідками саме тестаментування. Не виключено також, що окремі з розглянутих заповітів могли бути власноручними.

Заповіти, завірені двома свідками. Значно краще про інститут тестаментових свідків інформують тестації, в яких присутні підписи (чи хрести) двох і більше осіб. Це спричинене більш поширеним змістом самої засвідчувальної клаузули, а також тим, що посеред більшої кількості підписів окремі точно належатимуть саме свідкам. Не менш важливим є й те, що саме від форми засвідчення, суспільного становища та, у першу чергу, кількості свідків, згідно з Пшемиславом Домбковським¹³⁸, залежала видова належність того чи іншого заповідального акту.

Як і у попередній групі актів, присутні при завіренні заповіту особи часто вказують, яким чином і в якості кого вони присутні. Так, на тестаменті галицького хорунжого Стефана Злочевського власноручно підписалися «ustnie» запрошені Томаш Лещинський та Ян Войтковський¹³⁹. Гродський канцелярист означив їх як «certos amicorum». Останню волю Зоф'ї Цебровської також засвідчили «запрошені» і «притомні» Александр Міхал Горецький та Матеуш Голубович¹⁴⁰. Тестація заповіту Стефана Длузького містить підписи кам'янецького каноніка Казімежа Целінського, який представився як «testis testamenti», та, можливо, згадуваного вище М.Голубовича¹⁴¹. Свідок останнього волевиявлення Яна Стефана Курдвановського устецький плебан Марцин Міхал Голубович підписався як «do dysprozusu i duchowienstwie wokowany»¹⁴². Варто уваги є також засвідчувальна клаузула тестаменту Отто Ернеста Фіркса, який, завершуючи контекст акту, попросив присутніх при заповіданні нурського підстоля Яна Порукевського і Войцеха Качковського дати свідоцтво. Перший свідок, завіряючи своїм підписом заповіт, подав, що заповідач підписався підтримуваною рукою (очевидно через неміч) і все майно та поховання тіла дійсно перед «публікою» заповів генералові Єжи Сакіну. В.Качковський також засвідчив те, що тестатор висловив саме таку волю, а не іншу¹⁴³.

Серед двох наявних у тестаціях підписів часто зустрічаються підписи осіб, що писали останню волю. Так, заповіт неписьменного Міколая Пшеджимірського написав і підписав «notarius hujus testamenti Stephanus Szuba»¹⁴⁴. У тестаменті Антонія Писанки підписи поставлені двома присутніми особами – ксьондзом Костянтином Міхалом Грабовським та писарем тестаменту Валентином Бжозовським, причому перший не зазначив, яку саме функцію виконував¹⁴⁵. Заповіт Катажини Рапацької також підписав свідок (ксьондз Єжи Белінський) і писар акту (Казімеж Кремпович)¹⁴⁶. Ці два тестаменти поєднує те, що їх писали світські особи. Цікавою є тестація заповіту Антонія Зайончковського, де один із присутніх представляється як приятель, запрошений до підпису, а інший про

себе повідомив наступне: «Będąc u przy ostatnim prawie terminie życia zwyż podpisanego się iegomość pana Antoniego Zaiączkowskiego, y do ostatniey woli dyspozycyi będąc uproszony, y ten testament napisawszy, podpisuie się Kazimież Antoni Koczański, pisarz przysięgły uprzywilejowany iurysdykcii Świętoianskiej dziekańskiej lwowskiej»¹⁴⁷.

Не надто типовою є тестація заповіту Войцеха Дембіцького (Рембіцького), ось її зміст: «Ustni(e) u oczywisto proszony od iego mości pana Woyciecha Rębickiego pieczętarz do tego testamentu na ten czas będących przytomnych dla wiary dania ostatniey woli y dyspozycyey iego podpisuie się xiądz Ian Ignacy Zaborowski proboszcz sokolnicki manu propria. Ustnie y oczewisto proszony od iego mości pana Woyciecha Rębickiego do tego testamentu pieczętarz nie czytając go ani wiedząc co się w nim zachowuie przy ich mościach xsięzy Iarskim y Słoniewskim exekutorach tego testamentu na ten czas będących dla wiary dania ostatniey woli y dyspozycyey iego podpisuie Maciey I. Komorowski». Як бачимо, підписи поставлені на тестаменті лише двома печатниками, хоча при засвідченні були присутні також два ксьондзи – виконавці даного акту¹⁴⁸. Очевидно, цей факт свідчить про те, що екзекутори були небажаними у колі свідків.

Примітним є й факт відсутності у цій обляті згадки про печатки. Відсутня вона і в облятованому заповіті Яна Незабитовського, де одним зі свідків фігурує також як печатник військовий каплан Антоній Бартоломій Гозман¹⁴⁹, і в обляті тестаменту Мугарема Улана Лостайського¹⁵⁰. Слід зазначити, що навіть при обов'язковості завірення заповітів печатками лише окремі з них були скріплені ними. Поодинокі тестатори, які завірили заповіт власною печаткою, іноді вказують, якою вона є. Так вчинив лукувський підчаший Стефан Ян Ожґа, повідомивши в короборачійній формулі, що затверджує акт «pieczęcią sygnetu»¹⁵¹.

Доволі часто тестаменти засвідчувалися саме екзекуторами. Зокрема виключно ними був, з волі тестатора, завірений заповіт Адама Краєвського¹⁵². Тестаменти Зоф'ї Омецинської та Блажея Антонія Лентоша засвідчив один з екзекуторів¹⁵³. Тестація Станіслава Піліка також містить підпис свідка-екзекутора, яким виступив вікарій львівської вірменської церкви Деодатус Нікорович. Інший свідок був сповідником львівського кафедрального костелу. Обидва отці представилися як свідки¹⁵⁴.

Частим у тестаціях є застосування поняття «przytomności». Воно вживалося свідками, очевидно, для підтвердження своєї цивільної дієздатності при вчиненні такого правочину, як завірення чи написання надиктовуваного тестаменту. Шимон Себастьян Дзідзінський в есхатоколі заповіту Анни Роевської підписався «będąc przytomny przy pisaniu testamentu tego»¹⁵⁵, тоді, як інший свідок – ксьондз Ігнатій Янішовський – просто підписався як запрошений для цього тестаторкою. Свідки укладення останньої волі Марцина Боратинського підписалися як «przytomni» при власноручному підписанні акту тестатором¹⁵⁶.

Трапляються тестації, де субскриптори чітко вказують, з якою саме метою вони були покликані заповідачами. Такий випадок ілюструє засвідчення останньої волі Францішки Стемпковської: «Xiądz Samuel z Ossy Ozga scholastyk chełmski kanonik lwowski będący przy podpisie testamentu. Xiądz Ian Felix Szaniawski kanonik archikatedralny iakoznaczony u przytomny podpisu tego testamentu świadek manu propria»¹⁵⁷. Тут свідки наголошують на своїй присутності лише при підписанні акту. Подібне вказують і свідки-приятелі у тестації заповіту Антонія Блендовського. Один із них, до речі, зазначив, що тестатор підписав цей акт власною рукою при добрій свідомості¹⁵⁸. Під цим кутом зору цікавою є також остання воля Анастасії Карчевської (Куземської), де свідки підписуються після смерті тестаторки і чітко вказують, чому саме свідчать. Ось зміст цієї формули, яка слідує одразу після датації: «Poniewasz pan Kowalski czyni gwałt świętey pamięci Anastazii Kuziemskiej oto ia te testimonium daie

Annie Adelskiej iako prawdziwie w tym testamencie legowana krowa dla niey u na to się podpisuię ręką moią własną paroch staroiaryczewski. Ia zeznaie ze krowa prawdziwie testamentem legowana i(ey) m(oś)c(i) pani Adelskiej a siostr(z)e moiey na co się podpisuię M.Przeclaska»¹⁵⁹. Тут свідки дають свідчення через загрозу невиконання виголошеної заповідачкою майнової диспозиції, яка вже на момент укладення акту наразилася на спротив зацікавлених осіб.

Окремі свідки вказують і мотивацію поставлення своїх підписів. Зокрема субскриптори останньої волі Міхала Корабевського підписалися «dla lepszey wiary»¹⁶⁰.

Зустрічаються, щоправда, доволі рідко, тестаментові акти, завірені підписами ґродських урядників. До таких належить акт останньої волі Яна Юзефа Стахурського, який засвідчили запрошені «приятелі»: «регент львівської землі» Александер Антоній Мсцівуєвський і Адам Юзеф Бжозовський – «actorum capitanelium leopolien(sium) regens»¹⁶¹. На увагу заслуговує тестація заповіту Міхала Гедзінського, де також підписалися ґродські урядники. Ось її текст: «Będąc przytomny przy tey dyspozycyi i(ego) m(ości) pana Michała Giedzińskiego, którą przy zdrowey pamięci y umyśle, a słabym na ciele бędąc zdrowiu uczynił, iako proszony przyiaciel ten testament ręką własną podpisuię Iózef Mogielnicki skarbnik drohicki pisarz grodzki lwowski manu p(ropri)a. Locus sigilli genuini. Jako proszony przyiaciel od w(ielmoznego) i(ego) m(ości) pana chorążego gwardyi J(ego) K(rolewskiej) M(os)ci y Rz(eczy) P(ospoli)tey na affektacyą tegoz i(e)g(o) m(o)ści ia przy tym testamencie бęдący ręką moią podpisuię się Ian Uruski burgrabia grodzki lwowski m(anu) p(ropri)a. Locus sigilli genuini»¹⁶². Як бачимо, згадані особи підписалися як приятелі і жодним чином не наголосили на тому, що були присутні і як урядники. Відзначимо, що самоозначення свідками себе як приятелів зустрічається також у заповітах ксьондзів Єжи Фердинанда Бартошевського¹⁶³ й Станіслава Джевецького¹⁶⁴, шляхтянок Таціанни Дашкевичової¹⁶⁵ та Анни Бельської¹⁶⁶.

Тестація останньої волі Стефана Мілевського здається на перший погляд звичайною, оскільки обидва свідки підписуються лаконічно, не подаючи ширших відомостей про сам акт засвідчення. Проте тестатор в короборації зазначає, що підписується власноручно, «uprosiwszy do tego testamentu szlachty dwóch y innych sąsiadów prostey konducyi do podpisu y za świadków»¹⁶⁷. І дійсно акт підписали два свідки-шляхтичі, а підписи інших осіб відсутні. Цілком можливо через нешляхетність вони не підписалися або ж були запрошені лише для усного засвідчення чи своєї рідної публікації.

Серед тестаментів, засвідчених двома особами, є такі, що завірені підписами родичів, як-от остання воля Александра Жечицького, де наявні автографи свідків із таким самим прізвиськом¹⁶⁸.

Рідкісний випадок, коли свідком виступає жінка, ілюструє тестація заповіту Пьотра Феліціана Телефуса, яка містить підпис його дружини Тереси як свідка¹⁶⁹. Зустрічаються тестації, в яких свідки вказують лише імена і прізвища – таким є засвідчення заповітів Юзефа Пруса Шуманчевського¹⁷⁰, Якуба Францішека Войтинського¹⁷¹ та Томаша Слюбіча Допнярського¹⁷².

Серед заповітів, засвідчених підписами двох осіб, наявний тестамент «темної» Анни Собеської. Така ситуація є щонайменше нетиповою, оскільки при укладенні ускладненої останньої волі мало бути присутнім значно ширше коло свідків, принаймні кілька¹⁷³. Потреба у великій кількості присутніх при укладенні заповіту незрячої є цілком природною – маючи таку фізичну ваду, тестатор не може самостійно захистити свою останню волю від зловживань. Проте заповіт А.Собеської підписали лише Ян Шалковський та Пьотр Завіша, щоправда, при печатках¹⁷⁴.

Заповіти, завірені трьома свідками. Тестаменти, укладені у присутності трьох свідків, істотно не відрізняються від тих, що належать до попередньої гру-

пи. Проте серед них досить чітко – разом зі збільшенням кількості присутніх при засвідченні осіб – накреслюється тенденція до збільшення числа заповітів неписьменних або неспроможних підписатися. Якщо з-поміж тридцяти п'яти testamentів, засвідчених підписами двох осіб, наявний лише один акт неписьменного, то серед двадцяти п'яти заповітів, підписаних трьома свідками, таких аж шість.

Посеред testamentів, підтверджених трьома руками, варто відзначити кілька актів, тестаційні формули яких додають цінну інформацію про практику засвідчення. До таких, у першу чергу, відносимо акт останньої волі товариша хоругви теребовельського старости Т.Вінницького, який із невідомої причини не зміг підписатися особисто. Його testament засвідчений так: «Basyli Zubrycki publiczny stolicy świętey apostoł(skiey) pisarz, parohialny cerkwie Świętego Ierzego drohobyckiego presbiter do spisania tego testamentu od samego testatora i(ego) m(oś)ci pana Theodora Winnickiego uproszony manu propria. Locus sigilli usitati. Do przytomności czynienia tego testamentu od tegoz iegomości pana Theodora uproszony przyziaciel podpisuię się Woyciech Iasiński. Do przytomności tegosz testamentu od tegosz i(ego) m(oś)ci pana Theodora uproszony przyziaciel Ian Iaworski»¹⁷⁵. Як бачимо, присутній підпис писаря, що вже зустрічалося у попередніх групах. Особливістю ж даного випадку є не лише відсутність підпису тестатора, а й те, що ним чітко не пояснено свою неспроможність підписатися і причину запрошення писаря.

Рідкісною є тестація останньої волі Францішека Трембінського, де підписався уповноважений («plenipotent») Стефан Помаський, від імені якого викладено зміст testamentу¹⁷⁶. Цікавим з огляду на термінологію є засвідчення заповіту неписьменної Дороти Ясінської, оскільки її testament підписав «iako ieu srowiednik u świadek prawdziwy» францисканець Бонавентура Шпальдінг¹⁷⁷. Окрім того, що останній виступає при укладенні акту у двох іпостасях, він ще й від імені тестаторки вміщує поряд із тестацією санкцію, яка мала б міститись у контексті акту.

Мотивацію присутності свідків при testamentуванні містить тестаційна формула заповіту Яна Антонія Лампрехта, в якій свідок Францішек Лоховський підписався «z rozkazu», очевидно, когось із королевичів Собеських¹⁷⁸. Свідок testamentа Барбари з Єльців Урбанської ксьондз Мацей Івановський свідчить, що був при диспозиції як пастир і наголошує про вчинення диспозиції тестаторкою при досконалій свідомості. Як бачимо, мотивом присутності цієї особи, окрім зобов'язання покладеного тестаторкою, було надання свідчення про її повну дієздатність для підсилення юридичної сили укладеного акту¹⁷⁹.

Подібно, як і у попередній групі, у цій також є testament, в якому свідком виступає жінка (щоправда, цього разу духовного стану). Це акт останньої волі Магдалени Петравської, яку засвідчила бенедиктинка Катажина Вольська (разом зі старосельським плебаном ксьондзом Якубом Вольським)¹⁸⁰. Також у групі, що розглядається, наявні акти останньої волі, завірені підписами екзекуторів. Така ситуація, зокрема, має місце в testamentі Яна Кароньського, де Ян Маркевич підписується як присутній при testamentі сповідник, а також як запрошений екзекутор. Цей випадок наводить на думку про те, що присутні при testamentуванні особи намагалися уточнити причину своєї присутності¹⁸¹. Практику частого засвідчення testamentу підписами свідків-екзекуторів підтверджує і тестаційна формула заповіту Яна Сцібора Мархоцького: «Iako ehektor tego testamentu ręką moją własną podpisuię się Antoni Lychowski. Iako ehektor tego testamentu podpisuię się Franciszek Kowalski manu propria. Iako ehektor tego testamentu ręką własną podpisuię się Stanislaw Marchocki»¹⁸². Отже, жоден із субскрипторів не ідентифікував себе як свідок чи запрошений до підпису, а радше наголосив на своєму статусі виконавця.

Особливим у даній групі є спільний testament подружжя Тужинських, написаний від імені чоловіка. У заповіті виступають два свідки, проте ми віднес-

ли його до цієї групи, оскільки дружина була одночасно і тестатором, і свідком¹⁸³.

У більшості випадків термінологія цієї групи тестацій збігається з попередньою групою. Тобто, присутні при засвідченні особи називають себе конкретно свідками, приятелями та присутніми при підписанні чи прошеними до підпису. Картину суттєво доповнює тестація в останній волі Яна Матеуша Міхаловського, де Юзеф Вітковський підписується як «przyiaciel y świadek». Таке окреслення підтверджує тезу про те, що не всіх присутніх при укладенні чи підписанні заповіту можна назвати свідками – підписи певних осіб трактувалися як засіб додаткового зміцнення юридичної сили акту¹⁸⁴.

Як і у попередніх групах, окремі заповіді даної групи скріплені підписами близьких родичів і почасти спадкоємців. Зокрема заповіт Яна Пшедимирського лаконічно, проставивши хрести, завірили Миколай, Еліаш та Базилій Пшедимирські¹⁸⁵.

Заповіді, завірені чотирма свідками. Наступну групу складають двадцять чотири тестаменти, які засвідчили по чотири особи. Із них вісім, тобто на два більше, ніж у попередній групі, укладені неписьменними заповідачами. Зрозуміло, що серед цих тестацій переважно трапляються такі, про які вже йшлося вище.

Натомість унікальною (і не лише для даної групи актів останньої волі) є тестація-свідчення у заповіті Катажини Блешинської наступного змісту: «*My iako świadkowie proszoni będąc przytomni, słysząc to wszystko co iest od ieymości pani powiedziane y wypisane y przy naszey bytności przed ieymością panią Katarzyną Bleszyńską czytane iako iest prawdziwe we wszystkim dla lepszey wiary rękami naszymi podpisuemy. Xiądz Iózef Kazimierz Matyszkiewicz pleban bielecki. Stanislaw Iurkowski manu propria. Adam Kraiewski manu propria. Ia będąc przytomny to wszystko co wzwyż wyrażone iest we wszystkim ze iest prawdziwe zeznanie y dla lepszey wiary ręką własną podpisuie xiądz Andrzej od świętey Agnieszki, lektor świętey theologiey zakonu Troycy Świętey wykupienia niewolnika manu propria*»¹⁸⁶. Тут чітко субскриптори представляються як свідки, а окремі з них указують на обставини, наявність яких слід було підтвердити. Не менш цікавою є тестаційна формула у заповіті неписьменного Яна Днестшанського, де два свідки від свого імені підписуються саме під такою «диспозицією душі», яку почули¹⁸⁷.

У цій групі актів, звісно, присутні тестаменти, завірені родичами. Так, в есхатологічному заповіті Григорія Батка підписався Ян Батко «iako brat starszy»¹⁸⁸.

Серед цих тестаментів виявлено єдиний випадок, коли свідки дають свідчення про наступну, окрему від тестаментування, дію. Ось зміст тестації у заповіті Яна Родкевича: «*Ia iako proszony przyiaciel podpisuie się Alexander z Skrzeniawa Trzebiński. Iako proszony y będący na ten czas przyiaciel Wojciech Kamiński. Tego testamentu zesmy oryginał do zniesienia się z i(ego) m(oś)c(ią) panem Kniszyńskim y i(ego) m(oś)c(ią) panem Wolanowskim przy sobie zatrzymali iako naznaczeni exekutorowie daemy prawdziwą iego iey m(oś)ci Rodkiewiczowey kopią podpisując się w Rownym [...] Krzysztof Rzewuski manu propria. T.Szomplawski manu propria*»¹⁸⁹.

Термінологію тестаційної формули доповнює засвідчення заповіту сохачевського підчашого Казімежа Ізбінського, де один із субскрипторів підписався «будучи прошеним [...] за приятеля»¹⁹⁰. Як бачимо, ця особа ідентифікувала себе як приятель, а не свідок. Показовою у цьому плані є тестація заповіту Александра Моравця, де особи, що підписалися, ідентифікують себе по-різному. А саме ксьондз Войцех Ян Лукевський підписується «iako przyiaciel y świadek prozony», ксьондз Шимон Ян Кучинський – як «świadek, przyiaciel», Міхал Стшижовський – як «przyiaciel y sąsiad», жидачівський ґродський реґент Домінік Вавжинець Роля Садковський – як «przyiaciel prozony». Без сумніву, значимість трьох осіб, окрім М.Стшижовського, при укладенні цього акту була без-

заперечною. Зрозумілою при тестаментуванні є роль духовних осіб, які до того ж виступили у ролі приятелів і свідків. Тут наявний чи не єдиний випадок, коли обидва терміни подані поряд. Із цього можна зробити висновок, що вони нетотожні у випадках окремого вживання. Гродський регент підписується як приятель, але він швидше за все виконував у цьому конкретному випадку свою урядову функцію. Останнє підтверджується тим, що А.Моравець тестамент приніс до Жидачівського ґроду особисто, або ж навіть уклав його там¹⁹¹.

Заповіти, завірені п'ятьма свідками. Наступну умовно сформовану нами групу актів складають десять тестаментів, засвідчених п'ятьма особами. Із них три укладені неписьменними тестаторами. Тут тенденція до збільшення числа субскрипторів у заповітах неписьменних не простежується (у попередній групі таких була третина). Та ця група актів з огляду на моменти, які нас цікавлять, є репрезентативною, зокрема, щодо термінології та мотивації присутності підписаних осіб.

Суттєво доповнює картину тестаційна формула останньої волі Йоанни Ґумовської. У ній усі, хто підписалися, досить повно, а, головне, по-різному повідомили, в якій саме якості були присутніми при тестаментуванні. Перший субскриптор Б.В.Сокольницький підписався лаконічно, як присутній при тестаменті. Єжи Смігловський підписався як присутній при написанні акту. Третій субскриптор І.І.Добек Криницький виступив притомним при написанні та читанні останньої волі. Майже ідентично підписався Станіслав Куклінський. Тестацію останнього свідка цитуємо з огляду на її процесуальну інформативність: «Іа бадąc uproszony do dyspozycyi duszy y tego testamentu iey m(o)sci pani Gumowski wedłуг woli y zdrowego iey rozumu ten testament teraznieyszy napisalem zgadzaіac się [...] z iey ostatnią wolą we wszystkich punktach wyrazonych przy świadkach rąkami własnemi podpisanych co wszystko dla lepszey wiary y wagi przy zwykley pieczęci podpisuie się X:Stanisław Bursztyński pleban kościoła Panny Maryi W.L. manu propria locus sigilli»¹⁹².

Не менш цікавим серед усього загалу тестацій є також свідчення в есхатологічному заповіту Дороти Ґжибовської, де ксьондз Ян Лукашевич виступив як свідок і сповідник і, окрім цього, «капланським сумлінням» присягнув, що тестаторка не була підмовлена або змушена до саме такого волевиявлення та вчинила його при здоровому глузді¹⁹³.

Заповіти, завірені шістьма свідками. Групу актів, засвідчену підписами шести осіб, складають шість тестаментів. Два з них укладені неписьменними. Чотири тестаменти цієї групи об'єднує присутність ще й неписьменних свідків, а також належність до прошарку збіднілої шляхти, яких гродські канцеляристи позначили як nobilis. У таких випадках є можливість визначити особу, яка писала акт, оскільки серед субскрипцій лише одна власноручна. Водночас засвідчення неписьменними свідками виглядає максимально лаконічним, оскільки є здебільшого лише переліком прізвищ, після яких стоїть хрест.

Унікальним з огляду на засвідчення серед цих актів є тестамент Александра Папари¹⁹⁴. Тестаційна формула у ньому заслуговує на окремий коментар, оскільки детально описує сам процес засвідчення. Окрім цього акт засвідчили дуже різні особи. Серед них були небіж та дружина тестатора, львівський гродський писар Станіслав Коритко, номінант на гродського реґента Адам Юзеф Бжозовський, настоятель церкви Преображення Господнього Єжи Симеон Дроздовський та шляхтич Ян Помажанський. Перші субскриптори підписалися лаконічно як присутні при тестаменті. Гродські урядники в особі писаря виправдовувалися, що не змогли прийти до підпису в попередній день, коли їх безпосередньо запросили для здійснення даної дії. Окрім цього, Ст.Коритко зазначив, що номінант на гродського реґента вже отримав право приймати гродські акти. Інших два свідки засвідчили, що тестаментовий акт був прочитаний у голос

городським писарем і збігся з волею заповідача. Найважливішою у цій тестації є інформація про присутність представників ґроду не як приятелів чи свідків, а запрошених до підпису ґродських урядників. Їх прихід Ст. Коритко пояснив поганим станом здоров'я А. Папари, через що останній не міг особисто з'явитися у ґрод для роборації свого тестаменту¹⁹⁵. Дана тестація є найширшою за змістом посеред усіх узятих до уваги заповітів.

Заповіти, завірені сімома і більше свідками. Три тестаменти засвідчені сімома свідками. Один із них є оригіналом, вшитим у ґродську книгу; усі підписи в ньому, включаючи автограф тестатора Александра Чолганського, є власноручними. Два інші належать убогим неграмотним шляхтичам. Більшість свідків укладення цих актів неписьменні і підписалися хрестом. Цікаво, що в останній волі Дмитрія Селецького навіть два священники завірили її хрестами і лише один свідок підписався «*gęką swoią własną*»¹⁹⁶. Тестамент Даніеля Лозінського завіреним сімома хрестами, проте у присутності ще й двох духовних отців – Петра й Теодора¹⁹⁷.

Всімьома підписами засвідчений лише тестамент неписьменного Базилія Ясниського Тіхурека. Серед тих, хто засвідчив його останню волю, про неписьменність указала лише його дружина¹⁹⁸.

Остання воля Маріанни Лозінської засвідчена одинадцятьма підписами переважно неписьменних осіб¹⁹⁹. Тестація виглядає наступним чином: «*Co przy tym byli panowie szlachta urodzone na imie pan Symeon Łoziński, co dla lepszej wiary rękami swoimi podpisali nieumiejąc pisać tylko znakiem Krzyża Świętego. Podpisuje się pan Hryhory Łoziński, pan Iacenty Popiel, pan Bazyli Sielecki, pan Symeon Iwanikow Wierenciak, pan Alexander Łoziński, pan Roman Giedzgiełowski duchownych dwoch na imie ociec Bazyli, ociec Michał Łoziński u pan Simeon Kazir, pan Teodor Czernikow*». Жодних позначок хрестів у тексті цієї обляти не виявлено, хоча початковий канцелярський впис чітко говорить саме про такий спосіб завірення цього акту. Варто додати, що більшість тестацій, представлених неписьменними свідками, є лаконічними, тобто обмежуються переліком імен та прізвищ поряд із хрестами. Також бачимо, що останнім групам заповітів відповідає тенденція до збільшення числа свідків поряд зі зростанням чисельності неписьменних тестаторів.

Наведені приклади тестацій із різних груп заповітів не є такими, що можна вважати притаманними винятково певній категорії тестаментів. Вони радше випадково особливі у межах різноманітності прикладів усього загалу використаних у дослідженні актів. Кожна група доповнює картину додатковими прикладами – як типовими, так і нетиповими.

Інститут тестаментових свідків як правове поняття не був чітко регламентованим у коронному законодавстві. Про це доволі чітко свідчить простежена нами практика. Можемо зробити висновок, що при укладенні та завірених тестаментових актів представників шляхетського стану були присутніми майже виключно вихідці зі шляхти. Хоча цих людей і окреслено як шляхетних та віри гідних, проте, без сумніву, за довгу практику тестаментування в Речі Посполитій таке означення стало часто вживаною, традиційною для цих актів формулою. Досить часто тестаменти своїми підписами завіряли особи, небажані у колі свідків. Серед них присутні родичі-спадкоємці, екзекутори та жінки. Посеред присутніх при заповіданні людей бачимо також осіб духовних (окремі тестаменти засвідчують по два священники). Трапляються й випадки, коли свідками виступають представники чернечого стану та міщани. В одній із короборацій згадуються й прості нешляхетні люди, проте підписів їх не зафіксовано. Суспільне

становище шляхтичів-свідків було різним. Серед них є представники магнатських і менш заможних шляхетських родин, земські і гродські урядники, рядові військовослужбовці та вищі офіцери тощо. Коронне приватне право не виробило чіткої термінології для означення присутніх при тестаментуванні осіб. Із дослідження випливає вживання доволі різних, часто несинонімічних окреслень. Субскриптори ідентифікують себе як приятелі, покликані до підпису, присутні при підписі, присутні при складенні тестаменту, притомні при тестаменті, печатники, писарі, сусіди й, урешті-решт, як свідки. Часто терміни «приятелі» та «свідки» вживаються поряд, що змушує нас не ототожнювати їх. Крім цього, часто особи-субскриптори стверджують, що були присутніми при конкретних діях – укладенні акту або ж його підписанні чи повторному прочитанні вже при свідках. Це також свідчить на користь припущення, що не можна називати свідком тестаменту того, хто був присутнім лише при підписанні акту, а не при безпосередньому укладенні. Останнє підтверджують факти, які чітко вказують на те, що субскриптори не завжди знали, про що йдеться в тестаменті. Беззаперечним є й факт законодавчої невизначеності щодо числа свідків при укладанні цього приватноправового акту. Практика показує, що ця чисельність залежала від обставин тестаментування, стану здоров'я заповідача та наявності певних людей у певному місці у конкретний час. Найбільше актів завірені або лише підписом заповідача, або підписами двох осіб. Загалом же чисельність свідків у досліджених актах коливається від одного до одинадцяти. Зі збільшенням числа свідків доволі виразно вимальовується тенденція до збільшення числа написаних тестаторів. Не менш промовистим є й той факт, що свідками у заповітах здебільшого виступають неграмотні шляхтичі. Це дозволяє зробити висновок про те, що свідками ставали наближені до бажаних скласти чи підписати заповіт особи. Тобто ті, хто був поблизу і мав бажання бути причетним до даної дії. Безперечно, коло таких осіб складали шляхтичі, яким тестатор міг довіряти і з якими у нього на момент заповідання не було конфлікту.

¹ *Ostrowski T.* Prawo cywilne albo szczegolne narodu polskiego z statutow i konstytucyi koronnych i litewskich zebrane, rezolucjami Rady Nieustaiacey obiasnione, dodatkami, z praw kanonicznego, magdeburskiego i chełmskiego pomnożone, a porządkiem praw rzymskich ułożone. – Warszawa, 1784. – Т.І. – S.153.

² *Dąbkowski P.* Prawo prywatne polskie. – Lwów, 1910. – Т.ІІ. – S.90.

³ *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.111.

⁴ Докладніше про ці заповіти див.: *Вінниченко О.* Заповіти шляхти Руського воєводства першої половини XVIII століття (На матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Л., 2006. – Т.СCLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С.685.

⁵ *Dąbkowski P.* Prawo prywatne polskie. – Т.ІІ. – S.83.

⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДА України у Львові). – Ф.9 (Львівський гродський суд). – Оп.1. – Спр.479. – Арк.437–438; Спр.482. – Арк.413, 816–817; Спр.483. – Арк.1843; Спр.486. – Арк.1837; Спр.488. – Арк.2076, 2652; Спр.490. – Арк.1405; Спр.491. – Арк.1001; Спр.492. – Арк.2398; Спр.499. – Арк.1265; Спр.500. – Арк.2569; Спр.506. – Арк.2022; Спр.509. – Арк.358; Спр.511. – Арк.124; Спр.513. – Арк.1050; Спр.517. – Арк.195; Спр.520. – Арк.352; Спр.522. – Арк.2980–2981; Спр.525. – Арк.1358; Спр.527. – Арк.913; Спр.528. – Арк.1409; Спр.530. – Арк.1700; Спр.532. – Арк.1879, 1975, 2307; Спр.540. – Арк.5; Спр.544. – Арк.2864; Спр.545. – Арк.1053; Спр.551. – Арк.216; Спр.552. – Арк.1771; Спр.560. – Арк.1523.

⁷ Там само. – Спр.482. – Арк.413; Спр.483. – Арк.1843; Спр.497. – Арк.619–620; Спр.506. – Арк.2021–2022; Спр.511. – Арк.124–125; Спр.513. – Арк.1050; Спр.517. – Арк.195; Спр.532. – Арк.1879, 1958; Спр.540. – Арк.5; Спр.551. – Арк.216; Спр.560. – Арк.1523.

- ⁸ Там само. – Спр.492. – Арк.2398; Спр.500. – Арк.2569–2570; Спр.520. – Арк.351; Спр.532. – Арк.2307.
- ⁹ Там само. – Спр.490. – Арк.1405; Спр.491. – Арк.1001; Спр.509. – Арк.358; Спр.527. – Арк.915; Спр.530. – Арк.1700.
- ¹⁰ Там само. – Спр.488. – Арк.2076.
- ¹¹ Там само. – Спр.486. – Арк.1837; Спр.552. – Арк.1771.
- ¹² Там само. – Спр.499. – Арк.1265; Спр.528. – Арк.1409.
- ¹³ Там само. – Спр.522. – Арк.2980–2981.
- ¹⁴ Там само. – Спр.479. – Арк.437–438.
- ¹⁵ Там само. – Спр.525. – Арк.1358–1359.
- ¹⁶ Там само. – Спр.486. – Арк.1833, 1837.
- ¹⁷ Там само. – Спр.552. – Арк.1771.
- ¹⁸ Там само. – Спр.525. – Арк.1358.
- ¹⁹ Там само. – Спр.490. – Арк.1404–1405.
- ²⁰ Там само. – Спр.522. – Арк.2980.
- ²¹ Там само. – Спр.488. – Арк.2652.
- ²² Там само. – Спр.492. – Арк.2394, 2398.
- ²³ Там само. – Спр.500. – Арк.2569.
- ²⁴ Там само. – Спр.499. – Арк.1265.
- ²⁵ Там само. – Спр.532. – Арк.1879.
- ²⁶ Там само. – Спр.482. – Арк.810, 816.
- ²⁷ Там само. – Спр.483. – Арк.1843–1844.
- ²⁸ Там само. – Спр.491. – Арк.997, 1001.
- ²⁹ Там само. – Спр.509. – Арк.358.
- ³⁰ Там само. – Спр.511. – Арк.124.
- ³¹ Там само. – Спр.491. – Арк.1001.
- ³² Там само. – Спр.486. – Арк.1837; Спр.488. – Арк.2076; Спр.499. – Арк.1265; Спр.506. – Арк.2022; Спр.509. – Арк.358; Спр.522. – Арк.2981; Спр.525. – Арк.1358; Спр.527. – Арк.915; Спр.528. – Арк.1409; Спр.530. – Арк.1700; Спр.540. – Арк.5.
- ³³ Там само. – Спр.479. – Арк.438.
- ³⁴ Там само. – Спр.497. – Арк.619–620.
- ³⁵ Там само. – Спр.488. – Арк.2652; Спр.544. – Арк.2864.
- ³⁶ Там само. – Спр.482. – Арк.816–817.
- ³⁷ Там само. – Спр.482. – Арк.816–817; Спр.488. – Арк.2652; Спр.544. – Арк.2864.
- ³⁸ Там само. – Спр.479. – Арк.819, 1104, 1236; Спр.484. – Арк.519; Спр.487. – Арк.825, 831; Спр.488. – Арк.2258, 2967; Спр.489. – Арк.633; Спр.490. – Арк.1719, 2035; Спр.491. – Арк.191, 1020; Спр.492. – Арк.1460; Спр.493. – Арк.556, 1801, 1868–1869, 1883; Спр.496. – Арк.414, 609–610; Спр.497. – Арк.239, 1853; Спр.499. – Арк.560, 1010, 1287, 1402; Спр.501. – Арк.903; Спр.502. – Арк.1190, 1334; Спр.503. – Арк.749, 1014–1015, 1082, 1212, 1276; Спр.504. – Арк.35; Спр.506. – Арк.1783–1784; Спр.512. – Арк.1208, 1517; Спр.514. – Арк.500, 1164; Спр.515. – Арк.2036, 2742; Спр.516. – Арк.3401, 3845, 3947; Спр.517. – Арк.856г; Спр.518. – Арк.1055; Спр.519. – Арк.2226–2227; Спр.520. – Арк.121; Спр.521. – Арк.1142–1143, 1172; Спр.522. – Арк.3284; Спр.525. – Арк.576, 2525; Спр.526. – Арк.1358–1359; Спр.529. – Арк.189, 345; Спр.530. – Арк.1490, 1771–1772; Спр.531. – Арк.442, 1371, 1413–1414; Спр.532. – Арк.2196, 2705, 2837, 2880; Спр.533. – Арк.112; Спр.535. – Арк.2315; Спр.536. – Арк.2522; Спр.537. – Арк.815; Спр.540. – Арк.435; Спр.543. – Арк.401, 690, 962, 964; Спр.545. – Арк.943, 2322; Спр.550. – Арк.590, 1308; Спр.551. – Арк.402, 866; Спр.560. – Арк.2397, 2606.
- ³⁹ Там само. – Спр.512. – Арк.1496–1497.
- ⁴⁰ Там само. – Спр.533. – Арк.729.
- ⁴¹ Там само. – Спр.545. – Арк.871.
- ⁴² Там само. – Спр.478. – Арк.1284.
- ⁴³ Там само. – Спр.499. – Арк.449.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.540. – Арк.991.
- ⁴⁵ Там само. – Спр.498. – Арк.1402.
- ⁴⁶ Там само. – Спр.484. – Арк.333, 338–339.
- ⁴⁷ Там само. – Спр.488. – Арк.1472.

- ⁴⁸ Там само. – Спр.480. – Арк.768.
⁴⁹ Там само. – Спр.492. – Арк.2231.
⁵⁰ Там само. – Спр.496. – Арк.1274.
⁵¹ Там само. – Спр.527. – Арк.1109–1110.
⁵² Там само. – Спр.515. – Арк.2742; Спр.519. – Арк.1813; Спр.550. – Арк.590.
⁵³ Там само. – Спр.532. – Арк.2887.
⁵⁴ Там само. – Арк.2417–2418.
⁵⁵ Там само. – Спр.479. – Арк.819.
⁵⁶ Там само. – Спр.493. – Арк.1868.
⁵⁷ Там само. – Спр.515. – Арк.2036.
⁵⁸ Там само. – Спр.529. – Арк.189–190.
⁵⁹ Там само. – Спр.532. – Арк.2705–2706.
⁶⁰ Там само. – Спр.533. – Арк.112.
⁶¹ Там само. – Спр.536. – Арк.2522.
⁶² Там само. – Спр.537. – Арк.815.
⁶³ Там само. – Спр.496. – Арк.1274.
⁶⁴ Там само. – Спр.519. – Арк.1813.
⁶⁵ Там само. – Спр.546. – Арк.1303.
⁶⁶ Там само. – Спр.480. – Арк.1236.
⁶⁷ Там само. – Спр.493. – Арк.556.
⁶⁸ Там само. – Спр.497. – Арк.239.
⁶⁹ Там само. – Спр.531. – Арк.1414.
⁷⁰ Там само. – Спр.551. – Арк.402.
⁷¹ Там само. – Спр.491. – Арк.1020.
⁷² Там само. – Спр.543. – Арк.962.
⁷³ Там само. – Спр.525. – Арк.2525.
⁷⁴ Там само. – Спр.491. – Арк.191.
⁷⁵ Там само. – Спр.484. – Арк.520.
⁷⁶ Там само. – Спр.492. – Арк.1460–1461.
⁷⁷ Там само. – Арк.1802.
⁷⁸ Там само. – Спр.496. – Арк.609–610.
⁷⁹ Там само. – Спр.540. – Арк.435.
⁸⁰ Там само. – Спр.545. – Арк.943.
⁸¹ Там само. – Спр.512. – Арк.1517.
⁸² Там само. – Спр.516. – Арк.3846.
⁸³ Там само. – Спр.403. – Арк.1276.
⁸⁴ Там само. – Спр.531. – Арк.1371.
⁸⁵ Там само. – Спр.531. – Арк.442.
⁸⁶ Там само. – Спр.532. – Арк.2196.
⁸⁷ Там само. – Спр.535. – Арк.2315.
⁸⁸ Там само. – Спр.560. – Арк.2606.
⁸⁹ Там само. – Спр.499. – Арк.449.
⁹⁰ Там само. – Спр.489. – Арк.633; Спр.499. – Арк.1010; Спр.503. – Арк.1082; Спр.513. – Арк.982; Спр.516. – Арк.3401; Спр.526. – Арк.2350; Спр.544. – Арк.2182; Спр.552. – Арк.1826.
⁹¹ Там само. – Спр.497. – Арк.1853.
⁹² Там само. – Спр.491. – Арк.684.
⁹³ Там само. – Спр.493. – Арк.414; Спр.503. – Арк.1212; Спр.522. – Арк.3284; Спр.543. – Арк.600.
⁹⁴ Там само. – Спр.481. – Арк.1116, 1120.
⁹⁵ Там само. – Спр.503. – Арк.76, 78.
⁹⁶ Там само. – Спр.490. – Арк.1661–1662.
⁹⁷ Там само. – Спр.489. – Арк.1336–1337; Спр.516. – Арк.4138; Спр.520. – Арк.582.
⁹⁸ Там само. – Спр.504. – Арк.35.
⁹⁹ Там само. – Спр.545. – Арк.283.
¹⁰⁰ Там само. – Спр.479. – Арк.819; Спр.480. – Арк.1236; Спр.484. – Арк.216, 520; Спр.487. – Арк.831; Спр.488. – Арк.2258, 2967; Спр.489. – Арк.633; Спр.490. – Арк.1719, 2035; Спр.491. – Арк.191, 684, 1020; Спр.492. – Арк.1460; Спр.493. –

Арк.556, 1802, 1865, 1883; Спр.496. – Арк.414, 609–610; Спр.497. – Арк.239, 1853; Спр.499. – Арк.449, 1010, 1287; Спр.501. – Арк.903; Спр.502. – Арк.1190, 1334; Спр.503. – Арк.749, 1014, 1082, 1212; Спр.503. – Арк.1276; Спр.504. – Арк.35; Спр.506. – Арк.1783; Спр.512. – Арк.1208, 1517; Спр.514. – Арк.1164; Спр.515. – Арк.2036; Спр.516. – Арк.3401, 3846, 3947; Спр.518. – Арк.1055; Спр.519. – Арк.2226–2227; Спр.520. – Арк.121; Спр.521. – Арк.1142–1143; Спр.522. – Арк.3284; Спр.525. – Арк.576; Спр.526. – Арк.1358–1359; Спр.529. – Арк.189–190, 345; Спр.531. – Арк.442, 1371, 1413–1414; Спр.532. – Арк.2196, 2418, 2705–2706, 2837; Спр.533. – Арк.112, 729; Спр.535. – Арк.2315; Спр.536. – Арк.2522; Спр.537. – Арк.815–816; Спр.540. – Арк.435; Спр.543. – Арк.401, 687, 962, 964–965; Спр.545. – Арк.2322–2323; Спр.546. – Арк.1304–1305; Спр.550. – Арк.1308; Спр.551. – Арк.402–403, 866–867; Спр.560. – Арк.2135, 2606–2607.

¹⁰¹ *Falniowska-Gradowska A. Wstęp // Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII wieku / Oprac. A.Falniowska-Gradowska. – Kraków, 1997. – S.XVIII–XIX.*

¹⁰² *Ostrowski T. Prawo cywilne... – Т.І. – S.153.*

¹⁰³ *Яковенко Н. Паралельний світ... – С.112.*

¹⁰⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.489. – Арк.107.

¹⁰⁵ Там само. – Спр.490. – Арк.1661; Спр.497. – Арк.1853; Спр.499. – Арк.449, 1287; Спр.515. – Арк.2036, 2742; Спр.516. – Арк.3947; Спр.522. – Арк.3284; Спр.526. – Арк.799; Спр.543. – Арк.401; Спр.550. – Арк.589.

¹⁰⁶ Там само. – Спр.493. – Арк.1883.

¹⁰⁷ Там само. – Арк.1802.

¹⁰⁸ Там само. – Спр.513. – Арк.982.

¹⁰⁹ Там само. – Спр.560. – Арк.2134.

¹¹⁰ *Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. – Т.ІІ. – S.88.*

¹¹¹ Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. / За ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова. – Одеса, 2003. – Т.ІІ: Статут Великого князівства Литовського 1566 р. – С.352.

¹¹² ЦДІА України у Львові. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.479. – Арк.819; Спр.480. – Арк.1236; Спр.484. – Арк.216, 520; Спр.487. – Арк.831; Спр.490. – Арк.1661, 2035; Спр.491. – Арк.191; Спр.492. – Арк.2232; Спр.493. – Арк.1802, 1868–1869; Спр.497. – Арк.239; Спр.503. – Арк.1014–1015, 1276; Спр.506. – Арк.1783; Спр.512. – Арк.1517; Спр.515. – Арк.2742; Спр.516. – Арк.3846; Спр.530. – Арк.1772, 2016; Спр.531. – Арк.442, 1371, 1414; Спр.533. – Арк.729; Спр.536. – Арк.2522; Спр.535. – Арк.2315; Спр.540. – Арк.991; Спр.543. – Арк.401, 690, 962; Спр.545. – Арк.871; Спр.550. – Арк.1308; Спр.552. – Арк.1826; Спр.554. – Арк.625; Спр.556. – Арк.1098; Спр.560. – Арк.2607.

¹¹³ Там само. – Спр.479. – Арк.1104; Спр.484. – Арк.338–339; Спр.487. – Арк.681–682; Спр.489. – Арк.1039; Спр.490. – Арк.1719; Спр.491. – Арк.684; Спр.499. – Арк.449; Спр.502. – Арк.1334; Спр.503. – Арк.749; Спр.512. – Арк.1208; Спр.514. – Арк.1164; Спр.516. – Арк.4138; Спр.518. – Арк.1055; Спр.519. – Арк.1813; Спр.521. – Арк.1173–1174; Спр.525. – Арк.1780; Спр.527. – Арк.1110; Спр.532. – Арк.2196; Спр.537. – Арк.815–816; Спр.543. – Арк.965; Спр.545. – Арк.283; Спр.551. – Арк.402–403; Спр.552. – Арк.1822; Спр.555. – Арк.1155; Спр.557. – Арк.2376.

¹¹⁴ Там само. – Спр.488. – Арк.1472, 2967; Спр.489. – Арк.1337; Спр.492. – Арк.1460–1461; Спр.493. – Арк.1883; Спр.497. – Арк.1853; Спр.499. – Арк.560, 1010; Спр.502. – Арк.1190–1191; Спр.503. – Арк.1212; Спр.510. – Арк.830; Спр.514. – Арк.500; Спр.515. – Арк.2036; Спр.522. – Арк.3284; Спр.526. – Арк.799, 2351; Спр.529. – Арк.189–190; Спр.530. – Арк.1490; Спр.532. – Арк.2418, 2706; Спр.543. – Арк.599–600; Спр.545. – Арк.943; Спр.546. – Арк.1303–1304; Спр.550. – Арк.590; Спр.560. – Арк.2397–2398.

¹¹⁵ Там само. – Спр.480. – Арк.768; Спр.487. – Арк.825; Спр.489. – Арк.633; Спр.491. – Арк.1020; Спр.496. – Арк.609–610, 1274; Спр.501. – Арк.903; Спр.512. – Арк.1497; Спр.516. – Арк.3401, 3947; Спр.517. – Арк.856г; Спр.520. – Арк.121; Спр.526. – Арк.1359; Спр.532. – Арк.2837, 2887; Спр.533. – Арк.112; Спр.540. – Арк.435; Спр.544. – Арк.2182; Спр.557. – Арк.1903.

¹¹⁶ Там само. – Спр.478. – Арк.1284; Спр.479. – Арк.1104; Спр.493. – Арк.556; Спр.519. – Арк.2227; Спр.525. – Арк.576, 2525–2526; Спр.529. – Арк.345; Спр.545. – Арк.2322–2323; Спр.557. – Арк.1881; Спр.560. – Арк.2135.

- ¹¹⁷ Там само. – Спр.499. – Арк.1287–1288; Спр.503. – Арк.1082; Спр.504. – Арк.35; Спр.521. – Арк.1143; Спр.545. – Арк.2414; Спр.551. – Арк.866–867.
- ¹¹⁸ Там само. – Спр.499. – Арк.439; Спр.513. – Арк.982; Спр.520. – Арк.582.
- ¹¹⁹ Там само. – Спр.496. – Арк.414.
- ¹²⁰ Там само. – Спр.489. – Арк.1336–1337.
- ¹²¹ Там само. – Спр.487. – Арк.825.
- ¹²² Там само. – Спр.516. – Арк.3401.
- ¹²³ Там само. – Спр.496. – Арк.1273–1274.
- ¹²⁴ Там само. – Спр.517. – Арк.856.
- ¹²⁵ *Шестакова Н.* Родини Стрілецьких і Красовських у Львові другої половини XVII – початку XVIII століть // ЗНТШ. – Л., 2000. – Т.СХL: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С.252.
- ¹²⁶ ЦДІА України у Львові. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.498. – Арк.1402.
- ¹²⁷ Там само. – Спр.501. – Арк.902–903.
- ¹²⁸ Там само. – Спр.533. – Арк.112.
- ¹²⁹ Там само. – Спр.516. – Арк.3947.
- ¹³⁰ Там само. – Спр.532. – Арк.2880.
- ¹³¹ Там само. – Арк.2837.
- ¹³² Там само. – Спр.540. – Арк.435.
- ¹³³ Там само. – Спр.489. – Арк.633.
- ¹³⁴ Там само. – Спр.491. – Арк.1020.
- ¹³⁵ Там само. – Спр.544. – Арк.2182.
- ¹³⁶ Там само. – Спр.480. – Арк.768.
- ¹³⁷ Там само. – Спр.520. – Арк.121.
- ¹³⁸ *Dąbkowski P.* Prawo prywatne polskie. – Т.ІІ. – S.82–93.
- ¹³⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.479. – Арк.814, 819.
- ¹⁴⁰ Там само. – Спр.484. – Арк.520.
- ¹⁴¹ Там само. – Спр.487. – Арк.831.
- ¹⁴² Там само. – Спр.497. – Арк.239.
- ¹⁴³ Там само. – Спр.490. – Арк.2035.
- ¹⁴⁴ Там само. – Спр.552. – Арк.1826.
- ¹⁴⁵ Там само. – Спр.484. – Арк.216.
- ¹⁴⁶ Там само. – Спр.491. – Арк.191.
- ¹⁴⁷ Там само. – Спр.543. – Арк.690.
- ¹⁴⁸ Там само. – Спр.488. – Арк.2258.
- ¹⁴⁹ Там само. – Спр.492. – Арк.2232.
- ¹⁵⁰ Там само. – Спр.531. – Арк.1371.
- ¹⁵¹ Там само. – Спр.493. – Арк.1868.
- ¹⁵² Там само. – Спр.536. – Арк.2522.
- ¹⁵³ Там само. – Спр.503. – Арк.1276; Спр.550. – Арк.1308.
- ¹⁵⁴ Там само. – Спр.506. – Арк.1783–1784.
- ¹⁵⁵ Там само. – Спр.493. – Арк.1802.
- ¹⁵⁶ Там само. – Спр.512. – Арк.1497.
- ¹⁵⁷ Там само. – Спр.503. – Арк.1014–1015.
- ¹⁵⁸ Там само. – Спр.533. – Арк.729.
- ¹⁵⁹ Там само. – Спр.554. – Арк.625.
- ¹⁶⁰ Там само. – Спр.535. – Арк.2315.
- ¹⁶¹ Там само. – Спр.515. – Арк.2742.
- ¹⁶² Там само. – Спр.531. – Арк.442.
- ¹⁶³ Там само. – Спр.512. – Арк.1517.
- ¹⁶⁴ Там само. – Спр.516. – Арк.3846.
- ¹⁶⁵ Там само. – Спр.526. – Арк.799.
- ¹⁶⁶ Там само. – Спр.543. – Арк.401.
- ¹⁶⁷ Там само. – Спр.545. – Арк.871.
- ¹⁶⁸ Там само. – Спр.531. – Арк.1414.
- ¹⁶⁹ Там само. – Спр.480. – Арк.235–236.
- ¹⁷⁰ Там само. – Спр.530. – Арк.1772.
- ¹⁷¹ Там само. – Спр.540. – Арк.991.

- ¹⁷² Там само. – Спр.560. – Арк.2607.
¹⁷³ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. – Т.ІІ. – S.93.
¹⁷⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.490. – Арк.1661.
¹⁷⁵ Там само. – Спр.484. – Арк.338–339.
¹⁷⁶ Там само. – Спр.487. – Арк.681–682.
¹⁷⁷ Там само. – Спр.491. – Арк.684.
¹⁷⁸ Там само. – Спр.499. – Арк.449.
¹⁷⁹ Там само. – Спр.543. – Арк.964.
¹⁸⁰ Там само. – Спр.503. – Арк.749.
¹⁸¹ Там само. – Спр.514. – Арк.1164.
¹⁸² Там само. – Спр.519. – Арк.1813.
¹⁸³ Там само. – Спр.545. – Арк.283.
¹⁸⁴ Там само. – Спр.537. – Арк.816.
¹⁸⁵ Там само. – Спр.525. – Арк.1780.
¹⁸⁶ Там само. – Спр.499. – Арк.560.
¹⁸⁷ Там само. – Спр.503. – Арк.1212.
¹⁸⁸ Там само. – Спр.497. – Арк.1853.
¹⁸⁹ Там само. – Спр.502. – Арк.1190–1191.
¹⁹⁰ Там само. – Спр.529. – Арк.189.
¹⁹¹ Там само. – Спр.515. – Арк.2036.
¹⁹² Там само. – Спр.525. – Арк.2525–2526.
¹⁹³ Там само. – Арк.576.
¹⁹⁴ Винниченко О. Заповіти шляхти Руського воєводства... – С.685.
¹⁹⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.499. – Арк.1287–1288.
¹⁹⁶ Там само. – Спр.520. – Арк.582.
¹⁹⁷ Там само. – Спр.489. – Арк.1038–1039.
¹⁹⁸ Там само. – Спр.496. – Арк.413–414.
¹⁹⁹ Там само. – Спр.489. – Арк.1336–1337.

The article analyses the nobility wills that were included to relational books of L'viv City Court in the first half XVIII century, particularly examines attempts to testify them. The institute of will witnesses from legal point of view was not distinctly regulated in state laws. On practice while making and attesting nobility wills mostly exceptionally noblemen of different status (relatives-heirs, executors of the last will, retainers, magnates, statesmen, military men) and ecclesiastics; sometimes the witnesses were representatives of monkery and bourgeois. In general people close to those who made a persons will became the witnesses.

А.М.Бовгиря*

«...Я ВАШЕГО ЦАРЯ НЕ ЗНАЮ»: УКРАЇНЦІ ЯК ФІГУРАНТИ СУДОВИХ СПРАВ ПРО ОБРАЗУ ЧЕСТІ МОНАРХА (XVIII ст.)**

У статті проаналізовано діяльність установ політичного розшуку Російської імперії на теренах Лівобережної України-Гетьманщини у XVIII ст. На основі слідчих матеріалів проведено дослідження участі українців у тогочасних політичних злочинах та правопорушеннях, пов'язаних з образою честі монарха.

1700 р. челядник київського полковника Костянтина Мокієвського під час побутової суперечки, що виникла у нього із солдатом російського гарнізону, доз-

* Бовгиря Андрій Маркович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

** Стаття підготовлена за фінансової підтримки Американської ради наукових товариств.

волив собі висловити наступне: «...Я вашого царя не знаю, у нас свой царик есть. Как вы своего царя слушаете, так и мы своего пана гетмана, он у нас второй царь. У вашего царя войско есть и наш царик сыщет столько же войска». Їх наслідком для челядника стало звинувачення в образі честі монарха, в'язниця і тортури, від яких він невдовзі «с воли божьей умре», як зазначено у цій судовій справі¹. П'ятдесят років по тому «казацкая женка» Матрона Оніщенко отримала покарання за такі ж непристойні слова, висказані проти імператриці Єлизавети: «Я вашей государыни не знаю»².

Наведений приклад є лише одним із величезного корпусу судових справ, які за російськими правовими практиками XVIII ст. відносилися до категорії особливо тяжких державних злочинів – образи честі монарха. Це висловлювання є також певним прикладом рецепції верховної влади пересічним українцем XVIII ст. За головну ознаку такої рецепції можна означити певну десакралізацію влади, що було зворотним процесом від сакралізації – як спроби проєкції Бога, божественної сутності на систему державного управління на чолі з монархом³.

У даній розвідці зупинимося саме на цьому процесі та проаналізуємо ті аспекти політичних злочинів XVIII ст., які у своїй основі мали несакральне, профанне ставлення до особи монарха та пов'язаних із нею атрибутів, також спробуємо простежити це явище крізь призму українського соціуму XVIII ст. Відзначимо, що це був час поступового згасання українських автономних традицій, що, безперечно, не могло не позначитися на настроях у суспільстві, та й, зрештою, знайшло відображення в матеріалах судових справ. Їх зміст є до певної міри унікальним, оскільки дає змогу виявити певний зріз суспільної свідомості, що не завжди прослідковується на матеріалах інших актових та наративних джерел.

Варто спочатку проаналізувати правові підстави, що лежали в основі покарань за образу честі монарха, структуру установ політичного нагляду та розшуку («сыска») Російської імперії XVIII ст., у віданні яких перебував контроль над суспільною свідомістю та здійснення судочинства в цій сфері, а також з'ясувати, що в означений період вкладалося у поняття «політичний злочин» і, зокрема, «образу честі монарха/величності».

Із входженням України до складу Московської держави її населення зіткнулося із практично не відомим доти явищем переслідування за завдання образи правлячій особі, монарху. Щоправда, у Литовському статуті існувала норма про «образу господарського маєстату»⁴. Однак під цим злочином розумілася не вербальна дія, а радше замах на життя великого князя, зрада, перехід під суверенітет іншого володаря тощо. Відмінною була ситуація в Московському царстві. В Уложенні царя Олексія Михайловича 1649 р., джерелами формування якого стали Судебник Івана III (1497 р.), Судебник 1550 р. та постанови церковно-державного собору, відомого як Стоглав 1553 р., чітко прописане положення про категорію злочинів проти особи монарха. Так, із двадцяти одного розділу Уложення дев'ять присвячено саме цьому питанню⁵. Як зазначив М.Владимирський-Буданов, поняття образи честі монарха набуло поширення за правління Івана Грозного, Бориса Годунова та наступні часи Смути⁶. Саме тоді остаточного закріплення набуває юридична категорія «слово і діло государеве», під яку підпадали особливо важливі державні злочини, у тому числі й спрямовані проти особи володаря, прерогативу у вирішенні яких мав особисто правлячий монарх. Подальше правове оформлення цього поняття було пов'язане із посиленням абсолютної влади царя та необхідністю сакралізації його особи, при цьому влада доволі жорстко реагувала на будь-які прояви неґації щодо неї⁷. Так, у судових справах 1621 та 1625 рр. зустрічаються згадки про «непригожие речи про государя», 1643 р. такі «речи», зокрема, говорив «черкашчанин» Лучко

Хулемич⁸. У 1660 р. розглядалася судова справа ще одного «черкашчанина», який плюнув на парсуну (портрет) Івана Грозного, вимовивши: «*Что-то де за черт*». За що винуватця били батогами, проте дісталася також і власнику портрета, за те, що «*держал оную парсуну у себя*»⁹.

В Уложенні 1649 р. існувала наступна градація вищих державних злочинів: проти церкви, проти царя та проти державного правління. Злочини проти особи царя у свою чергу розподілялися на три категорії: 1) бунт, зрада; 2) «поносные слова противу государя»; 3) «земская измена» (здача ворогу міста під час облоги, передача території та ін.)¹⁰. Подібна градація була збережена і на початку XVIII ст. Петро I лише удосконалив юридичне підґрунтя для визначення поняття державного злочину, запровадивши нові правові акти для їх розслідування. Найважливішим із них був Військовий статут 1716 р., що включав Артикули військові та Коротке зображення процесів. Відтак, військові статuti поширювалися і на цивільне населення. Як зазначає Є.Анісімов, це було пов'язано з тим, що суворі переслідування за образу честі монарха як сакрального вищого володаря збігалися з ідеєю субординації, яка захищала правителя як вищого воєначальника¹¹.

За основу цих правових документів була запозичена європейська модель, зокрема подібні Військові артикули, що існували у Швеції, Данії, Бранденбурзі, Голландії¹². Вони уклалися в XVII ст. упродовж Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) для підтримання дисципліни у військах та забезпечення цивільного населення від свавілля солдат. На ці кодекси у свою чергу мали вплив ордонанси французьких королів. У XVII ст. в європейському праві поступово витіснявся так званий «змагальний» судовий процес, який характеризувався відкритістю, участю свідків та адвоката, та замінявся таємним інквізиційним, що передбачав широке застосування тортур¹³.

В указі Петра I від 25 січня 1715 р. наголошується про найвищу категорію злочинів «по трём пунктах», в яких, на відміну від Соборного уложення 1649 р., на перше місце ставиться «злой умысел противу персоны его величества». Лише потім слідували пункти про бунт та розкрадання державної казни¹⁴. Звинувачення по перших двох пунктах вважалися особливо важливими і саме до них застосовувалася формула «слово і діло», яка одразу ставила фігурантів судового процесу у виключно правову площину. При наступниках Петра I – Катерині I та Анні Іоанівні – зберігалися жорстокі покарання включно із завданням тяжких тілесних ушкоджень, каторгою, стратою щодо звинувачень по перших двох пунктах. За правління Єлизавети I і, особливо, Катерини II відбувається певне пом'якшення покарань за ці правопорушення.

Тепер коротко зупинімося на характеристиці установ Московського царства, Російської імперії, які займалися розслідуванням майже виключно злочинів проти особи монарха та процедурі таких розслідувань.

До Петра I в Московській державі не існувало особливого органу, який би займався політичними злочинами, тобто справами із категорії «слово і діло». Їх розгляд брали на себе прикази, у віданні яких перебувала певна сфера державного управління. Так, звинувачення по «слову і ділу» українців проходили через Малоросійський приказ, аналогічні справи монахів розглядалися в Монастирському приказі і т. д. Часто первинне розслідування таких справ було у компетенції місцевої воеводської адміністрації. Особливо важливі з них направлялися царю та розслідувалися у приказі Таємних справ, що існував у період правління Олексія Михайловича як особиста секретна канцелярія царя¹⁵.

Із приходом до влади молодого енергійного Петра I ситуація змінилася. Ще за правління Софії майбутній цар створив «потешный двор» у селі Преображенському під Москвою. Згодом після його приходу до влади виник однойменний Преображенський приказ, що займався виконанням особливо важливих до-

ручень Петра І. Його очолювала довірена особа царя князь Ф.Ромодановський. Саме у віданні цієї установи перебували судові справи політичного характеру, вона виконувала роль своєрідної служби безпеки, установи політичного розшуку («сыска»). Пізніше цю роль на себе перебрала сумнозвісна Таємна канцелярія. Вона постала на основі тимчасової комісії з розслідування справи царевича Олексія, після страти якого за нею зберігся статус слідчого органу з виключними прерогативами розгляду особливо важливих справ¹⁶. Діяльність Таємної канцелярії продовжувалася з невеликими перервами до правління Петра III (при Катерині II її функції виконувала Таємна експедиція Сенату). Варто зазначити, що присутність означення «таємний» у назвах цих установ було синонімом поняття «вищий», «верховний», тобто передбачав задіяність інтересів царської/імператорської влади, захист інтересів монарха, його життя та честі.

Такій назві цілком відповідала і специфіка самого слідства, що проводилося цілком таємно і виключало будь-який відкритий судовий процес. Його початком зазвичай був «извет», тобто донос. Особа («изветчик»), яка повідомляла про знання нею справи по «слову і ділу», негайно мала бути доставлена до найближчої владної установи разом із тим, на кого був складений донос, а згодом, після проведення первинного етапу розслідування, повинна бути відправлена безпосередньо до столиці, до установ політичного розшуку, де і відбувалися всі етапи слідства. В Україні, як виявляє аналіз деяких судових документів, фігуранти справи направлялися спочатку до центральних органів автономії – канцелярії гетьмана, Генеральної військової канцелярії, Малоросійської колегії, звідки після первинного слідства їх відвозили до Преображенського приказу, Таємної канцелярії. Тут доносителя та обвинуваченого допитували, часто із застосуванням тортур. Причому тортурам піддавалися як обвинувачуваний, так і «изветчик». Останній мав підтвердити свій донос при тортурах, які зазвичай проводилися тричі. Якщо людина витримувала тортури і без змін повторила і підтвердила свій донос, у такому разі підсудний вважався винним і залишалося, знову ж таки за допомогою тортур, добитися в нього признання¹⁷. У судовій практиці Преображенського приказу й Таємної канцелярії керувалися неписаною істиною: «Собственное признание – лучшее свидетельство всего света», що і досягалося за допомогою тортур¹⁸. Часто існувала практика допитувати доносителя і обвинуваченого, допоки хтось із них не визнавав своєї провини. У таких випадках правила трьох допитів із тортурами не дотримувалися¹⁹. А при повній закритості процесу та свавіллі його суб'єктів часто спрацьовував принцип, який сповідував очільник Преображенського приказу князь Ф.Ромодановський: «Пытать, пока не издохнет или повинится»²⁰. Ураховуючи це, фігуранти процесу часто не доживали до його завершення. Часто у судових засіданнях брав участь сам Петро І. У матеріалах одного із допитів зустрічається фраза, що характеризує царя та його фаворита Ф.Ромодановського: «Которого дня великий государь и стольник князь Ромодановский крови попьют, того дня они веселы, а коли не попьют, то и хлеб им не естца»²¹.

Узагалі використання тортур, що було відоме в Європі ще із часів римського права, а пізніше ввійшло до судових практик інквізиції, маґдебурзького права було поєднанням слідчих дій, як засіб отримання свідчень і одночасно як елемент покарання²². Тортури також вважаються несвідомою реакцією індивіда до помсти, що стало пізніше прерогативою держави²³.

У судовій практиці Гетьманщини також використовувалися окремі методи тортур, однак у розглядуваній період вони не були основним знаряддям отримання свідчень, а загалом побутували як спосіб покарання (наприклад, побиття батогами)²⁴.

Якщо проаналізувати діяльність установ політичного розшуку Росії кінця XVII–XVIII ст. у часовому відношенні, то виявиться, що основна кількість су-

дових справ припадає на періоди правління Петра I та «кротчайшей сердцем», як її називали сучасники, Єлизавети Петрівни. Це певною мірою підважує установлене ще у XVIII–XIX ст. твердження про «кривавий режим епохи Анни і Бірона», на царювання яких нібито припав апогей діяльності Таємної канцелярії та пов'язану із цим хвилю політичних репресій.

У значній частині судових справ, які належать до категорії тяжких державних злочинів, що розглядалися вищезазначеними судовими органами, фігурують вихідці з України. Якщо спробувати простежити статистику, представники яких станів тогочасного українського суспільства найчастіше виступали фігурантами справ категорії «слово і діло», виявиться що найбільш «активними» були козаки і міщани, потім ішло духівництво і, нарешті, селяни. Такий розподіл був, очевидно, пов'язаний з освітнім рівнем цих трьох станів, можливістю доступу до інформації, що давало можливість свідомо чи несвідомо висловлювати власне бачення чи характеристику певних процесів, персоналій, часто не відаючи про можливі наслідки. Оскільки предметом розгляду таких справ виступало слово, вербальна дія, то зміст цих матеріалів є надзвичайно цінним відображенням ментальності людини XVIII ст., рецепції нею історичних реалій.

Отже із загальної кількості таких документів виділимо ті, що стосуються означеній у назві статті тематики – образи честі монарха. Виявляється, що дане формулювання є доволі багатограним і включає у себе численні аспекти. В.Анісімов, який дослідив діяльність установ політичного розшуку XVIII ст. на російських матеріалах, виявив близько десяти видів злочинів, які за тогочасними правовими уявленнями і практиками трактувалися як найбільш важливі й небезпечні, бо були спрямовані проти особи імператора²⁵. Серед них такі екзотичні та курйозні види правопорушень, як «непитие за здравие», оскільки ухилятися від частування за здоров'я монарха означало явну неповагу до нього та вважалося особливим видом магічної образи²⁶, «неснимание шапки при чтении императорского указа» та ін. За такі провини, як правило, винуватцю загрожувало сибірське заслання.

Найбільш розповсюдженим видом політичних злочинів у судовій практиці XVIII ст. було висловлювання непристойних слів на адресу монарха. У судових матеріалах їх часто позначали як «брань», «матерные», «непристойные», «зловредные», «поносные» слова, «слова по-соромски» і т. п. Тракткування вербальної дії як серйозної загрози монаршій особі в тогочасних юридичних практиках обґрунтовувалося не лише необхідністю захисту авторитета монарха. У сприйнятті людей XVIII ст. слово наділялося магічною силою, здатною завдати реальної шкоди здоров'ю того, проти кого воно було висловлене. Цим пояснюється особлива жорстокість покарань за такий вид правопорушень.

У такому контексті провинна полтавського жителя Олексія Задорожного вважалася особливо тяжкою через пряме побажання негараздів на адресу Єлизавети I. Під час урочистого дзвону 25 квітня 1747 р. із нагоди її коронації він запитав у міщанина Дворовенка про причину врочистостей, а коли почув відповідь, сказав: «Лучше, чтоб издохла»²⁷. Задорожного тут же було заарештовано за доносом Дворовенка, били батою «нещадно» та заслали після цього до Сибіру. Варто зазначити, що приписка у судових рішеннях «бить кнутом нещадно» означала нерегламентовану кількість ударів, а якщо враховувати, що часто і двадцять ударів вважалися смертельними, таке покарання було надзвичайно жорстким і нерідко мало летальний результат.

Не менш суворо покарали запорожця Буряка, товариш якого під час перебування у Москві привіз звідти портрет імператриці Анни Іоанівни і поставив його у своєму курені на видному місці. Буряк, який зайшов провідати приятеля, побачивши портрет сказав: «Для чего ты такую нехорошую и некрасивую рекуню (жінка, яка доглядає за худобою – А.Б.) привез? Глаза вытаращила,

словно кислотиці прошлогодніе, да ещѣ и в короне, будто святая какая»²⁸. Очевидно, запорожець Буряк знав, хто зображений на портреті, бо після цього додав: «Вот если бы то слышав какой-нибудь москаль, от мне бы за то было». Утім, роль донощика виконав його ж товариш – власник портрета.

Узагалі як при розгляді українського аспекту діяльності Преображенського приказу й Таємної канцелярії, так і усіх справ категорії «слово і діло» чітко простежується, що донощиками найчастіше виступали близькі знайомі засудженого і навіть родичі. За спостереженнями Н.Голікової, із проаналізованих нею 772 справ, лише 5 почалися не з доносу²⁹.

Популярність доносів, зокрема у XVIII ст., визначалася перш за все матеріальними вигодами для того, хто доносив (якщо донос був підтвердженим, у тому числі й при тортурах), можливістю звільнення, у разі, коли дощик був кріпаком і доносив на свого поміщика. Також існувала норма закону, згідно з якою недоносительство жорстоко каралося і натомість всіляко заохочувалися доноси, які у трактуванні законотворців були виявом моральної доброчинності та відданості монарху. Доносительством займалися навіть священики, використовуючи для цього таємницю сповіді, до чого їх також примушував закон³⁰. Тому доносили всі, хто мав для цього підстави, бажання й можливості. «Знатное дело! Все изменники! Донеси меня Бог до его царского величества, на всех стану доносить...»³¹, – говорив у 1722 р. українець Данило Забіла, виголошуючи цим самим кредо багатьох своїх сучасників. Принагідно зауважимо, що Д.Забіла – син генерального хорунжого Василя Забіли, за «ложный извет» на гетьмана І.Мазепу потрапив на Соловки в 1699 р.³², повернувшись із заслання, він знову потрапляє туди ж, тепер уже за донос на гетьмана І.Скоропадського³³. Навіть перебуваючи в ув'язненні, Д.Забіла не полишав своєї пристрасті, доносячи на своїх співвітчизників.

Надзвичайно прискіпливо з боку установ політичного розшуку було ставлення до навіть цілком нейтральних висловлювань на адресу імператорської особи. Як виявляє аналіз судових справ такого змісту, піддані проявляли жвавий інтерес як до офіційного, так і приватного життя монархів і їх оточення, активно пліткували з цього приводу. Однак це було дуже небезпечним, бо висловлене «всуе» ім'я чи титул імператора трактувалося за тяжкий злочин, що тягнув за собою тривале розслідування і жорстоке покарання. Слідчі в таких випадках особливо цікавилися обставинами висловленої крамоли: чи з власної волі це було висловлено, «аль кто научил»? Часто звинувачуваний, не витримуючи тортур, міг оговорити своїх знайомих та близьких, тоді безневинна, на початку, справа обростала новими подробицями та фігурантами. У багатьох випадках людина навіть не могла підозрювати, що стане об'єктом уваги «спецслужб». Так, лише значним штрафом був покараний значковий товариш Михайло Несміян, який побив у 1747 р. полтавського полкового писаря Борсука, але не за сам факт побиття, а за те, що він не припинив побоїв, навіть не зважаючи на благання Борсука дати йому спокій в ім'я імператриці³⁴.

Ще більш курйозний випадок стався із конотопським жителем Данилом Білоконником. Під час спільної пиятики з російським гренадером Спіциним останній запросив Білоконника випити за здоров'я імператора, на що той відповів: «...Чёрт вас знает, кто такой ваш император, я знаю праведного государя!». Від Спіцина одразу надійшов донос до командира полку, той, зважаючи на важливість категорії справи – «по слову и делу» – відправив обох до Малоросійської колегії, звідки після попереднього розслідування фігуранти справи були відправлені до Санкт-Петербурга, де її розглядав Сенат, а потім Таємна канцелярія. Білоконник, витримавши тортури, своєї провини не визнав, пославшись на непоінформованість, оскільки він не знав, що російський цар прийняв титул імператора «а мыслил я, что пьёт он за какого боярина и называет его им-

ператором, а не про государя...»³⁵. Урятувала Білоконника особиста позиція начальника канцелярії Толстого, який повірив в'язню в тому, що означені слова він промовив «в пьянстве по простоте и незнанию».

Навіть у відносно ліберальні часи необережно висловлене судження про імператорську особу могло мати серйозні наслідки. Так, два жителя м. Погар приїхали в 1797 р. до Санкт-Петербурга, сподіваючись потрапити на аудієнцію до Павла I, аби залагодити справи міського магістрату. Побачивши, як імператор робить нагінку своєму лакею, один із погарців зробив висновок, що імператор «слишком суров, зол и недобросердечен». Донський козак, який був свідком цих слів, негайно доніс до Таємної експедиції Сенату про злочин. Очільник цієї установи князь Ф.Куракін, провівши належне розслідування, подав його результат на резолюцію царю, який наклав досить м'яку резолюцію «сделав надлежащие нравоучения, отпустить»³⁶.

За тяжку образу імператорської величності вважалось недостойне поводження з його зображенням. Під останнім розумілися не лише картини, але й монети, на яких був царський профіль чи вензель. В архівних фондах зберігається навіть цілий реєстр справ під назвою «Дела о недостойном обращении с монетами»³⁷. Для наочності варто навести назву однієї з таких справ, зафіксованої В.Анісімовим, що розпочалася з доносу прислуги на поміщицю Устинію Мельникову «о убитии ею на рублёвой манете на партрете императрицы Елизаветы Петровной воши»³⁸. На жаль, результат розслідування цього «державного злочину» у справі не зберігся.

Подібними до вищезазначених прикладів за сутністю, але значно тяжчими за наслідками і в розумінні тогочасного права, були злочини, пов'язані з державними документами, зокрема, імператорськими грамотами, інструкціями. До таких правопорушень належало вже згадуване «неснимание шапки при чтении императорского указа», а також «сквернословие» і «брань» при його читанні, «ношение не по чину». За фактом останнього в 1660 р. була порушена справа проти боярського сина Федора Усова, який носив царську грамоту за халявою чобота, коли її належало тримати за пазухою. За це правопорушник був побитий батогами³⁹.

Подібним же чином був покараний київський сотник Павло Гудима. Під час проведення перепису населення на Подолі у 1748 р. сотник вступив у суперечку з міщанином Григорієм Каневським, який сказав Гудимі, що його дії йдуть у розріз із відповідною інструкцією Сенату. На що той відповів, що «оная инструкция никуда не годится, ею можна разве что ж... подтереть». Згодом «гнилые и зловредные слова» П.Гудима висловив бургомістру: «Указом этим я свою пани старую подотру»⁴⁰. Подібним же чином висловився про імператорський указ Остап Голобородько – житель Серебрянки, який пригрозив плюнути на документ⁴¹. Так само вчинив економ гадяцького полковника Петра Галецького⁴². Житель Полтавського полку Іван Козирев від погроз перейшов до дій і кинув імператорський указ на землю й почав його топтати⁴³. «Ваша грамота лукава», – була відповідь городиського сотника Мойсея Одинця на докази монахів про належність пасовиська їхньому монастирю. На біду сотника, цією грамотою виявився царський указ⁴⁴. Через незнання чи емоційність постраждав також миргородський житель Павло Ткач, назвавши імператорський указ «грамотою от чёрта»⁴⁵. А коропський сотник Безносий, згідно з доносом сотника Логвиненка, «слушая государев указ, приподняв свой кафтан, говорил: Ось мне куда ваш указ»⁴⁶. У подібному ж контексті сприйняв царський указ козак Гадяцького полку Яким Хоменко, який у відповідь на звинувачення, що чинить «не по указу», сказав, що «каляет на этот указ естественным калом»⁴⁷.

Покарання за всі вищезазначені провини було порівняно м'яким, звинувачені відбулися побиттям батогами та значним штрафом. Очевидно, це було

пов'язане зі специфікою політичної кон'юнктури в імперії, адже всі ці події сталися у правління Єлизавети Петрівни, відомої своїм прихильним ставленням до українців. Можливо справа також полягала у загальній лібералізації видів покарань. За подібні правопорушення у часи Петра I винуватців часто засуджували до смертної кари або заслання⁴⁸.

До категорії злочинів «оскорбление царского указа» відноситься також помилка в написанні імператорського титулу, його виправлення, підчистка (тобто, коли вичищали з паперу невірне написане слово і писали поверх нове). Згідно зі встановленими правилами, при помилці в титулі чи імені потрібно було переписувати весь аркуш. Ці ж імена і титули повинні були писатися, як зазначається у проекті «Уголовного уложення» Єлизавети Петрівни, що підтвердив попередні інструкції в означеному питанні, «письмом отменным, крупными литерами острожно, дабы отнюдь никакой неисправности не было»⁴⁹. Цього правила дотримувалися не лише в офіційному діловодстві, але й у приватному листуванні, щоденникових записках (рукописи щоденників генерального підскарбія Якова Марковича та генерального хорунжого Миколи Ханенка), історико-нарративних текстах (рукописні списки козацьких літописів, історичних хронік XVIII ст.). І знову ж таки, якщо в добу Єлизавети за некоректне написання відповідних імен і титулів загрожувала лише догана, то в попередні часи за це накладали штраф або присуджували до побиття батогами. Показовою у цьому плані є справа 1731 р., згідно з матеріалами якої писар допустився помилки, написавши «Перт I», замість «Петр I», за що був покараний батогами «в страх другим, дабы впредь так чинить не повадно было»⁵⁰. Як приклад також можна навести справу чернігівського полкового обозного Федора Молявки (1738–1748 рр.), який був оштрафований на 300 руб. за помилку в титулі Анни Іоанівни⁵¹.

У добу Єлизавети також вважалося злочином тримати у себе будь-які оригінали чи копії указів «с известными именами». Ідеться про документи, де згадувалися представники брауншвейзької родини – усунутий Єлизаветою в результаті палацового перевороту малолітній імператор Іоан VI та його батьки – Анна Леопольдівна та Антон Ульрих Брауншвейзький. Застереження про неприпустимість зберігання таких небезпечних документів було розіслано по всій імперії⁵².

Одним із найтяжчих політичних злочинів у XVIII ст. вважалося самозванство, коріння якого, як зазначає В.Анісімов, крилося у масовій психології середньовіччя, вірі людини у чудесне спасіння монарха від рук убивць⁵³. Ще у Соборному уложенні Олексія Михайловича досить чітко була прописана відповідна норма про тих, хто «хочет Московским государством завладеть и государём быть» – за це, як правило, карали смертю⁵⁴. Правляча еліта доволі різко і жорстко сприймала будь-які прояви цього явища, навіть таких, які не становили жодної загрози для влади. Причиною цього був цілий шерег реальних самозванців – «царевичів Олексіїв», «Петрів Федоровичів» чи, скажімо, княжна Тараканова, що видавала себе за дочку Єлизавети Петрівни.

У більшості справ, у тому числі й тих, де фігурантами були українці, фіксуються прояви своєрідного побутового самозванства, коли люди висловлювали сентенції на кшталт «если б я был государём», «я для вас царь» під час сварок чи приватних бесід, іноді не уявляючи можливих наслідків подібних слів. Зокрема, козак Городницької сотні Мирон Кузьменко у відповідь на благаання побитого ним чернігівського жителя сказав: «Я над тобою и Бог и царь»⁵⁵. Українець Михайло Орлов у 1768 р., відаючи, напевно, про своїх знаменитих однофамільців, братів Орлових, які були фаворитами імператриці, під час п'яної бійки кричав, що він «государ» і про нього «відомо по всій імперії». Зважаючи на ліберальні часи та «безудержное пьянство», обвинувачений уник суворого покарання, однак його тримали під вартою «до указу»⁵⁶. У самозванстві був також звинувачений житель Гадяцького полку Іван Фоменко, який назвав себе госуда-

рем. Контроль за розслідуванням цієї справи узяв під свою відповідальність Григорій Потьомкін, оскільки інцидент стався в Азові (1770 р.), де І.Фоменко перебував на військовій службі. На допиті «самозванець» зізнався, що государем його називали близькі та друзі за його сміливість і відвагу. Однак ні ті, ні інші не підтвердили слів І.Фоменка. У результаті фінал справи мав трагічні наслідки для її основного фігуранта. Під час розслідування були задіяні всі відомі на той час правові акти про самозванство: Соборне уложення 1649 р., Військовий артикул та Морський статут, в яких одногосно стверджувалося про смертну кару за такий вид правопорушення. Однак цей вирок неможливо було здійснити, аби не зашкодити образу «просвещённого правления» Катерини II. Оскільки І.Фоменко під час допитів і тортур збожеволів, його наказано було тримати у в'язниці «пока ум его не придёт в прежнее совершенство». Цього так і не сталося – підсудний помер, провівши 23 роки у в'язниці⁵⁷.

Трагічною також була доля ще одного українського самозванця – Івана Минецького, монаха Києво-Печерської лаври, який 1738 р. проголосив себе царевичем Олексієм. Йому вдалося навіть привернути на свій бік декількох прибічників, серед них священника с. Ярославця Київського полку та декількох жителів села. Після тривалого розслідування священник і сам звинувачений були колесовані, різним видам тілесних покарань були піддані ті, хто встиг присягнути «царевичу»⁵⁸. Резонанс від учинку І.Минецького був доволі помітним. Після його страти уряд Анни Іоанівни видав маніфест, в якому влада попереджала своїх підданих, «чтобы они твёрдо и непоколебимо стояли в верности к её императорскому величеству, а обману отнюдь не верили под страхом лишения живота своего»⁵⁹. Інформація про самозванця І.Минецького також потрапила до однієї з історичних хронік, які уклалися на теренах Лівобережної України у XVIII ст. Ідеться про один зі списків «Короткого опису Малоросії», написаний у 30–50-х рр. цього ж століття Григорієм Покасом⁶⁰, який у 1738 р. перебував на уряді полкового писаря Київського полку.

Особливу групу фігурантів у справах про образу імператорської честі становлять представники духовного сану – священники та монахи. Узагалі їхні провини, які не відносилися до політичних злочинів «по первых двух пунктах», розглядалися в духовних консисторіях, але в разі існування доносу по «слову і ділу» включався механізм передачі справи світським властям, при цьому звинувачений проходив через обряд розстриження.

Слідчі справи зі звинувачення священників та монахів мають часто прямий стосунок до їх діяльності. Духовні особи в «добре регульованій державі» мали виконувати чиновницькі функції, як-от оприлюднення указів, проведення панакхид за упокій монарших осіб чи врочистих молебнів за їх здоров'я або річницю вступу на престол та народження спадкоємців престолу. Часто священники ухилялися від своїх обов'язків, висловлюючи суб'єктивне бачення. «Чтоб добра тому не было, кто повывдумывал эти панихиды», – так висловився ієромонах Паїсій про так звані «указные панихиды», що мали регулярно проводитися за упокій померлих монарших осіб. Після доносу на монаха справа потрапила до чернігівського архієпископа Амвросія Дубневича, який, зважаючи на важливість, передав її до Таємної канцелярії⁶¹. Про щорічні молебні «за здравие» інший представник духівництва священник Тимофій Попович, на якого доніс його ж колега – борзненський протопіп Дублянський, висловився так: «Сіи проименованія ко вражой и заклятой матери»⁶². Навіть у засланні колишні священники не пропускали можливості висловитися про нагальні проблеми. Так, у 1724 р. колишній лохвицький протопіп Рогачевський, перебуваючи на засланні в Архангельській губернії, під час виголошення анафеми в одній із тамтешніх церков говорив: «Наш Мазепа свят и будет на небе, а ваш государь нет»⁶³. Донос на священника був складений уже згадуваним Данилом Забілою. Через три

роки, під час такої ж акції, що проводилася в церкві Соловецького монастиря, виходець із України, ієромонах Гарвасій висловився більш радикально: «Наш Мазепа свят, а ваш москаль – скурвий сын»⁶⁴. В обох справах рішення про вирок немає, але як показувала тогочасна практика, за повторний злочин в'язню призначалося додаткове покарання у вигляді тілесних езекуцій або ж посилення режиму утримання. Утім, нова справа по «слову і ділу» вимагала нагального відправлення такого звинуваченого до Таємної канцелярії. Довга дорога із Соловків давала примарну надію на можливість утечі, або ж хоча б звільнення на час такої подорожі від жахів монастирської в'язниці. Відтак, окремі засуджені свідомо йшли на повторне звинувачення у політичному злочині⁶⁵.

Секуляризаційна політика Петра I, його відверто антиправославні вчинки та поведінка – для прикладу достатньо навести хоча б пародійні перетворення традиційного хресного ходу на Вербну неділю у привід для п'яних богохульних маскарадів на кшталт «всеянейшого и всешутейшого собора»⁶⁶, – викликали спротив у населення, що звикло до усталених традицій. Тому не дивно, що у свідомості багатьох людей XVIII ст. цар асоціювався з гонителем православ'я чи навіть з антихристом. Матеріали Преображенського приказу й Таємної канцелярії містять сотні справ такого характеру⁶⁷.

Можливо, саме усталений образ Петра як противника православ'я дав привід ієромонаху Києво-Печерського монастиря Костянтину повідомити, що він бачив, як цар ходив печерами і хотів повикидати мощі святих, за що його «архиереи киевские и переяславские бранили и кляли»⁶⁸.

Петро I часто проводив конфіскації церковного майна на потреби армії. Під час знімання золотих окладів з ікон, що відбувалося за імператорським указом 1722 р. у м. Кролевець, місцевий священник, що був свідком цього, сказав: «Нехай бы с государя чёрт так шкуры драл, нежели иконы обдирают. Что никогда не бывало, то теперь стало»⁶⁹.

Сфера державного злочину, що трактувалася у XVIII ст. як образа честі монарха, була надзвичайно широкою і включала не лише монарших осіб чи їх близьких. Згідно з указом Петра I від 1723 р. «О форме суда», до числа таких державних злочинів належали також «слова противные на императорское величество и его величество фамилею»⁷⁰. Пізніше ця норма поширилася не лише на імператорську родину, але й на фаворитів і навіть слуг при дворі⁷¹. У такому контексті не дивно, що цілий корпус судових справ, які перебували на розгляді в Таємній канцелярії, складають документи стосовно відносин імператриці Єлизавети Петрівни й Олексія Розумовського, а також відносно самих братів Розумовських. Службовці цієї установи навіть упорядкували цілий реєстр подібних справ «О бранных словах о е.и.в. императрице Елизавете Петровне и графе Алексее Разумовском», що нараховує декілька десятків подібних справ⁷². Такий кількісний феномен, очевидно, був пов'язаний з особливостями людської вдачі та значною популярністю різноманітних альковних пліток про особисте життя монархів та їх фаворитів. Особливо, коли це лежало у сфері таємного і суто приватного, адже, приміром, морганатичний шлюб Єлизавети та Олексія Розумовського тримали тоді у суворій таємниці. Це знаходить підтвердження і у змісті самих справ – люди в основному обговорювали, пліткували про зв'язки імператриці із О.Розумовським, їх спільних дітей та ін. Не останню роль у таких справах відігравала проста заздрість та невдоволення успіхами фаворита, що піднявся із низів завдяки протекції імператриці. Таке особливе становище Розумовських при дворі, незважаючи на його очевидну користь для Гетьманщини, не могло не викликати невдоволення передусім серед її «старої еліти». Дуже показовою в цьому плані є справа 1747–1754 рр. проти бунчукового товариша, представника відомого старшинського роду Марка Марковича – сина генерального підскарбія Андрія Марковича та брата відомого автора «Дневных записок» Яко-

ва Марковича, за його слова проти Олексія Розумовського. Маркович, зокрема, розповідав своєму супутникові Петрові Яневському – роменському священику, з яким разом повертався із Санкт-Петербурга, – про те, як село Андріївку, що колись належало їхній родині, а потім перейшло до Мініха, замість того, щоб передати законним власникам, було віддано у власність О.Розумовському. На що у пориві гніву Маркович висловив гнівну тираду, яку вважаємо за доцільне зацітувати повністю – цілком можливо, що ці слова відповідали настроям багатьох представників старої еліти: «Насеру твоей матери, пиворез проклятый, что нам своими происками сделал, что мы последнего добра лишились. Никакой он не Разумовский, а Говномозкий и Чертовский. Уж да мы много таких чертей перебули, а сему де нажертись не дамо. Недавно он воскрес, да вскоре и исчезнет. На ша де фамилия по всей Малороссии как была, так и будет, и кроме сего славна, а его де чёрт знает откуда взялся и что он такое». Коли ж супутник Марковича читав книгу німецькою мовою про європейські знатні роди, той із сарказмом запитав, чи немає там «нашего обер-егермейстера»⁷³. Ця справа, окрім змістового наповнення, цікава ще й своєю процедурою здійснення. Адже описувана подія відбулася в 1743 р., проте сам донос був здійснений лише через чотири роки в 1747 р. І лише в 1749 р. Марковича заарештували. Він ще провів п'ять років у в'язниці, де й помер через тортури у 1754 р.

Схожа доля очікувала й іншого представника цієї родини Василя Марковича, «выходца из Малороссии», солдата Преображенського полку. Він упродовж тривалого часу зі своїм колегою по службі Борозенським ділився власними думками щодо родини Розумовських. Зокрема він висловив тверде переконання, що «скоро будут бить всех Разумовских и их родичей как прежде всех временщиков били». А ще зізнався, що хотів би бити на площі батоном молодого Розумовського «за его горделивость». За означені слова Василь Маркович десять років із 1749 р. по 1759 р. просидів у казематах Петропавлівської фортеці, де і помер⁷⁴.

Справи про образу гетьманського маєстату (ідеться про часи гетьмана Кирила Розумовського) розглядалися часто самим гетьманом, який і призначав відповідні покарання за цей вид правопорушень або передавав справи до Генеральної військової канцелярії чи то Генерального військового суду. Так, Генеральна військова канцелярія у 1754 р. за відповідним поданням гетьмана розглядала справу переяславського полкового осавула Михайла Лукашевича, який згадав у розмові, що гетьман «хаживал когда-то в убогом платье». За вироком цієї установи М.Лукашевич позбувся свого уряду та мав заплатити штраф 100 руб. Однак гетьман йому пробачив із нагоди народження спадкоємця престола Павла Петровича⁷⁵.

Виявляється навіть, що в добу Єлизавети Петрівни будь-які негативні висловлювання в бік українців трактувалися як державний злочин і розглядалися відповідними органами. Для ілюстрації цього варто коротко зупинитися на справі князя В.Прозоровського, який називав українців при дворі «хохлачами» і не змінив власних слів, навіть після того, як придворний півчий, виходець з України, нагадав йому, що той «поступает против императорского указа ея императорского величества, ибо не токмо придворных, но и никого из Малороссии хохлачами называют и ругать не велено»⁷⁶. Звичайно, зважаючи на високий титул, В.Прозоровський відбувся лише незначним штрафом. Дуже цікавий зразок рецепції росіян до Розумовських і українців у цілому містить справа поручика Остафія Замлинського, який різко критикував імператрицю за те, що вона «милостива ныне к малороссиянам, а к нам нет ... малороссияне, которые хаживали в убогом платье, ныне все вышли по Разумовскому и носят богатое платье с позументами». Він також звинувачував Єлизавету в тому, що вона марно витрачає кошти на молодшого Розумовського, а не на інші більш корисні справи: «Вот де как на строительство каменной церкви, так жаль денег дать, а как бра-

ту Разумовского, поехавшего за море на жительство, не жаль было, да и тех денег он уже прожил и ещё требует»⁷⁷.

У цих двох останніх справах українці хоч і не виступають як звинувачувані, утім, у них яскраво присутній український контекст. На основі їх змісту можна реконструювати певні елементи ментальності та суспільних процесів XVIII ст., які б не вдалося виявити за допомогою інших видів джерел того ж періоду. Ідеться зокрема про особливості сприйняття тогочасною російською елітою українців, які до кінця XVIII ст. стали активним чинником розбудови імперії, займаючи провідні позиції в її владних структурах.

Отже, підбиваючи підсумки, варто відзначити, що у XVIII ст. остаточного закріплення набув перелік державних злочинів, чинне місце серед яких займають справи про образу честі володаря, що включає у себе широкий комплекс часто курйозних видів правопорушень, які, однак, ставали об'єктом розслідування органами політичного розшуку – Преображенським приказом, Таємною канцелярією, які визначали різні види покарань, суворість яких була обумовлена видом правопорушень та часом. Аналізуючи зміст судових справ, який є цінним матеріалом для реконструкції процесів ментальності українського суспільства XVIII ст., варто відзначити, що, по-перше, українці були доволі обізнані з політичними подіями, які відбувалися у столицях імперії, розумілися на їх специфіці. Джерелом такої інформації були як офіційні документи, зміст яких відповідно трансформувалася, так і чутки. По-друге, можна стверджувати про відсутність у тогочасному суспільстві ставлення до верховної влади як до чогось сакрального. Радше навпаки – влада, її атрибути та носії сприймалися профанно, з елементами іронії, а її сакральність підтримувалася здебільшого репресивними заходами. І, по-третє, можна говорити про те, що в українському суспільстві XVIII ст. зберігалась ідентичність поняття «вашої» і «нашої» влади та певна латентна опозиція до іноземного правління.

¹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.371. – Оп.4. – Спр.132.

² Там само. – Ф.7. – Оп.1. – Спр. 1452. – Арк.10.

³ *Хачатурян Н.* Сакральное в человеческом сознании // Священное тело короля. Ритуалы и мифология власти. – Москва, 2006. – С.9.

⁴ Статут великого княжества Литовского 1529 г. – Минск, 1960. – Арт.4.

⁵ *Владимирский-Буданов М.* Обзор истории русского права. – Санкт-Петербург; К., 1909. – С.223–225.

⁶ Там же. – С.340.

⁷ *Анисимов Е.* Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII веке. – Москва, 1999. – С.18.

⁸ *Веретенников В.* История Тайной канцелярии петровского времени. – Харьков, 1910. – С.3.

⁹ *Оглоблин Н.* Известное дело об оскорблении царской парсуны // Русская старина. – 1894. – Т.81. – С.164.

¹⁰ Уложение государя и великого князя Алексея Михайловича. – Москва, 1913. – С.167.

¹¹ *Анисимов Е.* Указ. соч. – С.54–55.

¹² *Бобровский П.* Происхождение «Артикула воинского» и «Изображения процессов» 1716 г. Петра Великого. – Санкт-Петербург, 1881. – С.4.

¹³ Там же. – С.340.

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т.5. – №2887.

¹⁵ *Писарькова Л.* Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века. – Москва, 2007. – С.28.

¹⁶ *Веретенников В.* Указ. соч. – С.190.

¹⁷ Там же. – С.192; *Анисимов Е.* Указ. соч. – С.391–393.

¹⁸ *Владимирский-Буданов М.* Обзор истории русского права. – С.641.

¹⁹ *Голикова С.* Политические процессы при Петре I. – Москва, 1965. – С.123.

²⁰ *Веретенников В.* Указ. соч. – С.196.

- ²¹ РДАДА. – Ф.371. – Спр.144. – Арк.3.
- ²² Фуко М. Наглядати та карати. Історія в'язниці. – К., 1998. – С.53.
- ²³ Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права. – С.354.
- ²⁴ Лазаревский А. Практика смертной казни в старой Малороссии // Украинские исторические мелочи. – К., 1901. – С.41–43.
- ²⁵ Анисимов Е. Указ. соч. – С.13–95.
- ²⁶ Там же. – С.78.
- ²⁷ РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1157. – Арк.4.
- ²⁸ Там само. – Спр.592. – Арк.3–4.
- ²⁹ Голикова С. Политические процессы при Петре I. – С.58.
- ³⁰ ПСЗРИ. – Т.5. – №2726.
- ³¹ РДАДА. – Ф.371. – Спр.1346. – Арк.21.
- ³² Ефименко А. Ссылные малороссияне в Архангельской губернии // Киевская старина. – 1882. – №9. – С.399–401.
- ³³ Указ Петра I о ссылке Забелы и Загоровского // Киевская старина. – 1887. – №8. – С.777–778. Донос Д.Забіли на гетьмана І.Скоропадського (РДАДА. – Ф.124. – Оп.І. – Ч.1. – Спр.10 (1712 р.).
- ³⁴ РДАДА. – Ф.248. – Кн.322. – Спр.41. – Арк.55–57.
- ³⁵ Там само. – Ф.7. – Оп.3. – Картон XXXI. – Спр.9; Семевский М. Очерки и рассказы из русской истории XVIII века. Слово и дело. 1700–1725. – С.17–26.
- ³⁶ Арсеньев А. Старые дела об оскорблении величества. Очерки из нравов XVIII века // Исторический вестник. – 1881. – Т.4. – С.834–838.
- ³⁷ РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1480. – Ч.1–2.
- ³⁸ Анисимов Е. Указ. соч. – С.76.
- ³⁹ Дело о ношении царской грамоты не по чину // Русская старина. – 1894. – Т.81. – С.230–231.
- ⁴⁰ РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1245. – Арк.18.
- ⁴¹ Там само. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Спр.33. – Арк.6–8.
- ⁴² Там само. – Спр.36. – Арк.91 зв.
- ⁴³ Там само. – Спр.39. – Арк.53–56.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.42. – Арк.96–98.
- ⁴⁵ Там само. – Спр.49. – Арк.129.
- ⁴⁶ Там само. – Спр.31. – Арк.28 зв.
- ⁴⁷ Там само. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Спр.37. – Арк.48–50.
- ⁴⁸ Анисимов Е. Указ. соч. – С.72–74.
- ⁴⁹ Проект уголовного уложения 1754–1756. – Санкт-Петербург, 1882. – С.72.
- ⁵⁰ Описка в имени Петра I и её последствия // Русская старина. – 1897. – Т.90. – С.380.
- ⁵¹ РДАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Спр.35. – Арк.36–38.
- ⁵² Веретенников В. Из истории Тайной канцелярии. 1731–1762: Очерки. – Харьков, 1915. – С.61–68.
- ⁵³ Анисимов Е. Указ. соч. – С.43.
- ⁵⁴ Уложение царя и великого князя Алексея Михайловича. – Санкт-Петербург, 1913. – С.19–21.
- ⁵⁵ РДАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Спр.42.
- ⁵⁶ Там само. – Ф.7. – Оп.2. – Спр.2170. – Арк.1–6.
- ⁵⁷ Там само. – Ф.7. – Оп.2. – Спр.2453. – Арк.7 зв. – 19.
- ⁵⁸ Горбань М. Слово і діло государеве. – К., 1993. – С.106–118.
- ⁵⁹ ПСЗР. – Т.10. – №7653.
- ⁶⁰ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург). – Ф.IV. – Спр.812.
- ⁶¹ РДАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Спр.416. – Арк.105.
- ⁶² Там само. – Спр.53. – Арк.59–60.
- ⁶³ Там само. – Ф.371. – Оп.1. – Ч.1 (1). – Спр.1140. – Арк.18.
- ⁶⁴ Там само. – Спр.1262. – Арк.143.
- ⁶⁵ Колчин М. Ссылные и заточённые в остроге Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв. // Русская старина. – 1887. – Т.56. – С.126–128.
- ⁶⁶ Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии. – Москва, 2004. – Т.1. – С.72.

- ⁶⁷ Голикова Н. Политические процессы при Петре I. – С.132–154.
⁶⁸ РДАДА. – Ф.371. – Оп.2. – Спр.1850. – Арк.6.
⁶⁹ Тайная канцелярия в царствование Петра I // Русская старина. – 1885. – Т.7 – С.12.
⁷⁰ ПСЗР. – Т.7. – №4344.
⁷¹ Анисимов Е. Указ. соч. – С.56.
⁷² РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1408.
⁷³ Там само. – Спр.1170. – Арк.2; Маркевич А. Дела о Маркевичах в Тайной канцелярии // Киевская старина. – 1891. – №5. – С.298–302.
⁷⁴ РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1203. – Арк.19; Маркевич А. Указ. соч.
⁷⁵ Ал. Андр. Из дел об оскорблении гетманской чести // Киевская старина. – 1884. – №12. – С.731.
⁷⁶ РДАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1077. – Арк.3–9.
⁷⁷ Тайная канцелярия в царствование императрицы Елизаветы Петровны // Русская старина. – 1875. – Т.12. – С.534–535.

The article analyzes activity of the institutes of political investigation of the Russian Empire on the ground of Left Bank Ukraine-Het'manschyna in the XVIII c. Basing on investigation materials the author has held a research of Ukrainians' participation in political crimes and offences of that time entailing insult of monarch's honor.

С.О.Борисевич*

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ІПОТЕЧНОЇ ПОЛІТИКИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті проаналізовано законодавчі акти Російської імперії першої половини ХІХ ст., які сприяли розвитку державної іпотечної політики. Її особливість полягала в забезпеченні матеріального інтересу лише дворянства й гальмуванні розорення поміщицьких господарств. Аналіз здійснено в контексті поземельної політики Російської імперії в Правобережній Україні.

Для дослідження автор використав законодавчі акти, що містяться в першому й другому виданнях «Полного собрания законов Российской империи» (далі – ПСЗ). Вони набували чинності лише після підпису імператором. Існували ще й сенатські укази, які видавались за розпорядженням чи погодженням з імператором і мали характер інструктивного підзаконного законодавчого акту.

Відсутність формалізації у справі укладання законів у перших десятиріччях ХІХ ст. зумовлювала фіксацію в них перебігу подій, принагідні міркування автора законопроекту й лише наприкінці подавалось рішення, яке схвалював імператор¹. Відтак вони містять величезний фактичний матеріал, важливий для історичного дослідження. Із кінця 1830-х рр. законодавчі акти набувають складнішої форми, проте до 1880-х рр. не існувало як чіткого визначення «юридичного закону», так і формалізації його укладання.

В історіографії відсутні спеціальні праці, в яких би на підставі аналізу законодавчих актів, досліджувалося законодавче регулювання державної іпотечної політики в першій половині ХІХ ст. Утім, цій тематиці принагідно приділяли увагу царські чиновники.

Так, чиновник з особливих доручень при київському генерал-губернаторі В.І.Жорчак-Савицький, який контролював укладання інвентарів у

* Борисевич Сергій Олександрович – канд. іст. наук, доцент кафедри управління суспільним розвитком Національної академії державного управління при Президентові України (Київ).

1847–1848 рр., опублікував статистику історичних форм землеволодіння в краї, а також висвітлив іпотечну політику держави й окреслив питання її законодавчого регулювання². Чиновник міністерств внутрішніх справ і державних маєтностей, публіцист А.П.Заблоцький-Десятовський присвятив свою 4-томну працю реформуванню графом П.Д.Кисельовим становища державних селян та способів управління казенними маєтками, а також аналізу іпотечної політики самодержавства в першій половині XIX ст. У контексті його дослідження фіксувались усі законодавчі новації з аналізованих питань³.

Отже, законодавче регулювання державної іпотечної політики в Російській імперії досліджувалось неісториками. Піонерами в цій справі в XIX ст. були чиновники, які виконали певну аналітичну роботу.

Слід відзначити, що хоча до 1797 р. в Російській імперії функціонував Державний позичковий банк, але системної й цілеспрямованої державної іпотечної політики не було.

Імператорський маніфест від 18 грудня 1797 р. проголосив створення державного допоміжного банку для дворян. Цим заходом самодержавство продемонструвало стурбованість розоренням поміщицьких маєтків. В акті наголошувалось: «...з великою скорботою бачимо, що багато дворянських родів перебувають під тягарем боргів, які успадковуються, і не багато хто з них спромоглися позбутися цього тягара за допомогою державних банків, навпаки, більша їх частина збільшує свої борги, потрапили в залежність від жадібних та корисних лихварів ... і готують жебрацький жереб невинним своїм нащадкам»⁴.

Створивши банк, який отримав статус державного, влада запропонувала фінансову допомогу імперському дворянству. Кредит призначався лише дворянам, які володіли обтяженими боргами маєтностями, від яких вони неспроможні були позбутися. Він видавався під заставу, але не землі, а кріпаків, записаних за останньою ревізією (тобто без кріпаків земельні угіддя не становили значної цінності). У різних місцевостях імперії ціна ревізьких душ різнилася. Відтак у законі всі губернії імперії поділялися на 4 категорії, від цього визначалась і ціна селян. У губерніях 1-ї категорії кріпаки оцінювались у 75 руб., 2-ї – 65, 3-ї – 50, 4-ї – 40⁵. Отже, поділ губерній залежав від дефіцитності кріпацьких рук.

Банк виплачував допомогу банківськими білетами, які вільно обертались. Проте невдовзі міністерство фінансів визнало за доцільне розраховуватися лише коштами, адже банківські білети не виправдали себе як кредитно-розрахунковий фінансовий засіб, не користуючись довірою приватних осіб⁶.

Позичальник повинен був розпочати повертати борг за 5 років, адже кредит видавався на 25 років. Його можна було повернути й раніше визначеного строку, але все ж слід було сплатити всі відсотки, котрі нарахувалися б за 25 років. Заставлений у банку маєток не дозволялось описувати для продажу або піддавати стягненню за казенні чи приватні судові позови. Позичальник мав право з дозволу банку продати маєток іншим дворянам, якщо покупець брав на себе всі зобов'язання стосовно застави. Запроваджувалась система пільг щодо погашення недоїмки з поточного повернення іпотечного кредиту⁷.

У маніфесті відкриття банку проголошувалося з 1 березня 1798 р.⁸, а його статут імператор затвердив 17 лютого 1798 р.⁹ Таким чином, маніфест був одним із перших своєрідних свідчень визнання існування кризи феодално-кріпосницьких соціально-економічних відносин. Ним ініціювались заходи стримування процесу розорення поміщицьких маєтків, як основи пануючої соціально-політичної системи, та прилаштування їх до поширення товарно-грошових відносин, котрі руйнували натуральне господарство «дворянських гнізд». У Правобережній Україні ці процеси стримувалися панщиною як найбільш жорстокою формою кріпацького примусу та особливостями етнорелігійної ситу-

ації. Відкриття державного допоміжного банку для дворян було першою фінансовою спробою держави призупинити кризу кріпосництва.

У розвиток положень маніфесту указ від 7 серпня 1798 р. дозволив оцінювати поміщицькі маєтки, що потрапили в заставу до державного допоміжного банку для дворян, не за кількістю ревізьких душ, а за прибутковістю маєтку. Така законодавча традиція існувала в Речі Посполитій, яку використали в Росії й поширили лише на новоприєднані території¹⁰. Її варто було б поширити на всю імперію, адже вона дозволяла більш вірно оцінити спроможність маєтку. Цей факт ілюстрував нерозуміння правлячими колами ситуації, адже в 1840-х рр. усе ж повернулося до цієї практики.

Головний директор державного допоміжного банку для дворян граф М.П.Румянцев звернувся з доповіддю до імператора. У ній він привертав увагу монарха до того факту, що поміщики, котрі брали кредит на 25 років, мали можливість і бажали повернути його та викупити свій маєток з-під заборони раніше визначеного кредитним контрактом терміну. Вони не бажали платити банку відсотки за всі 25 років. Граф запропонував вихід із цієї ситуації. Із метою покриття відповідних банківських збитків, які з'являлись від недоплати відсотків, пропонувалось на місце попередніх позичальників приймати інших, які б погоджувались брати цей самий кредит, але на кількість років, що не вистачало до 25-річного терміну. Отже, за будь-яких умов банк отримував 167 руб. прибутку з кожної 1000 руб. кредиту. Павло I пристав на цю пропозицію й 10 травня 1799 р. підписав указ¹¹. Це законодавче нововведення надавало більшій гнучкості в кредитній діяльності державного банку.

Продовжуючи новації в іпотечній політиці держави, імператор затвердив у квітні 1800 р. зміни до правил отримання позики з ощадної та позичкової казни – дозволялося видавати позики не тільки на 5–6 років, а на 8¹². Правила збільшували тривалість контрактів державної позики. На відміну від державного допоміжного банку для дворян ці кредитні державні установи видавали значно менші за розміром позики. Це був черговий захід у збільшенні терміновості державних іпотечних кредитів, порівняно з останньою третинною XVIII ст.

Державний допоміжний банк для дворянства за 4 роки кредитування поміщиків опинився у скрутній фінансовій ситуації. Попит на банківську позику під заставу поміщицьких маєтків був настільки великий, що активів банку не вистачало. З огляду на це уряд удався до його ліквідації (указ від 19 липня 1802 р.). Банк як кредитно-фінансову організацію приєднали у формі 25-річної експедиції до позичкового банку. Це зумовлювалося потребою концентрації кредитних ресурсів¹³. Попри це, статут ліквідованого банку не втратив чинності.

Міністр фінансів у своїй доповіді на ім'я імператора запропонував доповнити статут реорганізованого банку, дозволивши його неплатоспроможним боржникам, маєтки яких перебували в опіці, перекласти свій борг на іншу особу, яка погоджувалась на передачу в заставу свого маєтку. У цьому випадку маєток боржника звільнявся від опіки, а банк отримував платоспроможного позичальника. 23 березня 1803 р. імператор затвердив доповнення до статуту¹⁴. Проте скористатись можливостями, що їх надавало статутне доповнення, було вкрай складно – допомогти боржнику таким чином могли лише родичі або занадто вдячні йому за щось особи.

19 лютого 1803 р. Сенат затвердив правила видачі кредитів із позичкового банку мешканцям колишніх польських територій. Правила не порушували місцевих традицій, законодавчо закріплених сеймовими конституціями 1588, 1726 та 1784 рр. За російським законодавством, усі операції з нерухомістю повинні були реєструватись протягом одного року та 6 тижнів у земському або головному суді. До їх реєстрації вони не визнавались законом і не захищались ним. У Правобережній Україні з реєстрацією таких операцій виникали склад-

ності. Справа в тому, що межі губерній і повітів із 1793 р. багато раз змінювались¹⁵. Старі судові реєстраційні книги були втрачені або залишилися у судових інстанціях інших повітів. Виникла плутанина з видачею довідок для інформації позичкового банку про стан поміщицького господарства та право власності на маєтки, котрі мали потрапити в банківську заставу. Унаслідок цього власники різноманітних кріпосних актів, контрактів, розписок стосовно нерухомості повинні були перереєструвати їх. Це стосувалося всіх власників документів про права на маєтки, навіть тих, котрі не бажали брати банківську позику. Усі приватні кредитори поміщиків, котрі не вважали за потрібне відкривати свої позичкові угоди, не могли мати надію на захист своїх прав державою в разі невиконання землевласниками боргових зобов'язань. На Правобережжі існували місцеві традиції не реєструвати різноманітні операції з поміщицькими маєтками, аби уникнути сплати мита. Російська влада стала на шлях боротьби з цією традицією¹⁶. Відтак затверджені Сенатом правила видачі банківських кредитів були першим кроком у цьому напрямку. Підкреслювалось, що Російська держава не визнавала родових прав польських поміщиків на маєтки, якщо вони не реєстрували в судових установах акти на право володіння ними та не платили за це мито. Правила дозволили російському самодержавству здійснити заходи щодо з'ясування критеріїв належності польської шляхти до привілейованого стану імперії.

Поява царського маніфесту (2 квітня 1812 р.) була зумовлена стурбованістю правлячих кіл імперії розоренням дворянських маєтностей та зростанням їх перманентної заборгованості. Визнавалось, що 8-річні позики в державному позичковому банку не поліпшували фінансового стану поміщицького господарства. Дворяни були неспроможні повернути кредити, і їх майно потрапляло в опіку. Тому на рівні Державної ради було прийнято декілька рішень. Несплачені 8-річні кредити відстрочувались на 12 років, починаючи з 1 січня 1812 р. міністерству фінансів доручалось підготувати таблиці щорічних платежів позичальника. Маєтки поміщиків, котрі не були спроможні вчасно надсилати щорічний платіж до банку, продавалися з торгів. Позичальникам дозволялось на власний розсуд або скористатись відстрочкою платежу, або продовжувати користуватись правилами 8-річних кредитів. Маєтки, які призначалися на продаж за борги, бралися в опіку, але у випадку повернення позичальником відсотків на капітал та сплати пені, йому надавалась відстрочка на 12 років і майно звільнялось від опіки. Встановлювався трирічний термін, протягом якого поміщики мали право визначитися, чи скористатись відстрочкою з повернення позики, чи залишитися на попередніх умовах кредитування¹⁷. Сьогодні подібний законодавчий акт назвали б умовами реструктуризації боргів, які сприяли пошуку нових джерел для їх ліквідації. На початку XIX ст. на зміну приватним лихварям прийшла державна банківська система. Державні банки надавали пільгові умови кредитування на різноманітні терміни з відстрочками повернення боргів, але лише для дворян. Державне кредитування інших соціальних станів імперії не здійснювалось. Але й ці заходи не могли звільнити поміщицьку власність від пут лихварів, адже банківське кредитування теж відбувалось за відсоткову премію й, до того ж, не передбачало отримання нового кредиту. Такого обмеження не було в лихварів. Отже, хоча доля державного банківського кредитування весь час зростала, але приватний кредитор займав значне місце в борговій експлуатації поміщицької земельної власності, що відбивалось на матеріальному стані поміщицьких селян та їх господарстві.

Із кінця 1812 р. до Сенату та на височайше ім'я посипалися прохання про полегшення умов погашення поміщицьких боргів перед державним позичковим банком, що зумовило появу положення Комітету міністрів від 21 січня 1813 р. про пільги позичальникам банку. Держава визнала, що багато поміщиків не-

спроможні сплатити свої борги внаслідок війни з наполеонівською Францією. Позичальників банку було поділено на 2 категорії. До першої належали поміщики, маєтки яких були розорені окупантами. Другій категорії відповідали: а) власники маєтків, які не мали можливості брати участь в управлінні ними, оскільки вони перебували в ополченні або на військовій службі; б) поміщики, які «принесли на користь держави пожертвування»; в) боржники, що не мали змоги вчасно внести до банку чергові платежі через перешкоди з поштовим зв'язком (до цієї категорії належали поміщики Правобережної України). На підставі такої градації міністр фінансів розпорядився звільнити цих позичальників від платежу пені за кожний місяць 1811 р. на користь приказу громадської опіки¹⁸. Це положення не надавало нових пільг кредитування, адже вони надавались вибірково, хоча, враховуючи чиновницький менталітет, неможливо відкидати випадки, що пільги могли отримувати не ті особи, які мали на них право. Держава й, зокрема, державний банк потребували коштів для покриття значних збитків від військової кампанії 1812–1814 рр. Тож урядові кола не мали можливості проголосити досить вагомі пільги для поміщиків. Доволі незначна кількість землевласників Правобережної України мала підстави скористатися нагодою полегшити умови повернення боргів, особливо враховуючи те, що багато з них перебували за кордоном і навіть у складі військ, ворожих Російській імперії.

Для уніфікації законодавства указом від 4 липня 1817 р. на всі губернії Російської імперії поширювався принцип оцінки поміщичьких маєтків, які передавались у заставу за кредит приказів громадської опіки у великоросійських губерніях. У приказах кріпак оцінювався в 100 руб. асигнаціями. Нові позики мали видаватися з розрахунку останньої ревізії. Якщо кредит був узятий до видання цього закону й позичальник хотів, щоб йому надали додатковий кредит, оскільки підвищувалася ціна кріпака, тоді додаток дозволялось видавати лише на стільки років, скільки залишилось до остаточного погашення основного кредиту й у випадку відсутності в позичальника нових кредитів. Зміна умов оцінки поміщичьких маєтків обумовила підвищення розмірів кредитів для дворян у державних кредитних установах¹⁹.

З одного боку, здавалося б, що цей новий захід держави полегшував фінансовий стан дворянства. З іншого ж, він відтягував крах феодально-кріпосницького господарства дворян, оскільки не звільняв їх від боргів та відсотків за них, а, навпаки, дозволив ще певний час зволікати з докорінними змінами у способі господарювання та зтягуванні боргового зашморгу на поміщичькому господарстві. Цей законодавчий акт стосувався Правобережної України у тому сенсі, що автоматично поширювався принцип оцінки маєтків для вирахування мінімальної їх ціни під час продажу, стягнення державного мита й надання кредитів позичкового банку.

Початок 1820-х рр. відзначився неврожами в різних регіонах європейської частини Російської імперії. Урядові кола, попри надзвичайний дефіцит державного бюджету, вирішили надати дворянству фінансову допомогу. Її узаконив указ від 9 червня 1823 р., за яким із бюджету державному позичковому банку виділялось 5 млн руб., які передбачалось за певними правилами надавати бажаним. Ця позика видавалась на 12 років. Для того, щоб таким кредитом могло скористатись якомога більше дворян, його розмір обмежили 30 000 руб. Позика не видавалась під заставу маєтків, які вже перебували в кредитній заставі²⁰. Це був черговий захід держави в напрямку полегшення матеріального стану поміщичьких маєтків, що також спрямовувався на поліпшення умов розвитку сільського господарства в поміщичьких економіях. Державна кредитна лінія запровадила нову форму державної позики, спрямовану на відновлення обігових коштів поміщиків після декількох років неврожаю. Але практика показала, що «...небагато поміщиків спроможні були надати в заставу взагалі вільні від

боргів маєтки...». Тому для полегшення умов отримання поміщиками цих кредитів Комітет міністрів дозволив їх видачу, але з відрахуванням суми несплаченого попереднього кредитного боргу державному позичковому банку й ощадній казни. Указ від 23 січня 1824 р. легалізував це рішення уряду²¹.

У Російській імперії існувало 2 ощадні казни – у Санкт-Петербурзі й Москві. Мати імператора – Марія Федорівна, яка керувала виховним будинком, що фінансувався з ощадної казни, оприлюднила думку опікунських рад, з якою погодився Олександр I, підписавши 3 червня 1824 р. відповідний закон. Казна мала видавати іпотечні позики асигнаціями строком на 24 роки під 6% річних і одноразової 1% премії на користь виховного будинку. Попередні 8- та 12-річні позики залишались чинними. У неспроможних боржників, якщо недоїмка не ліквідовувалась протягом пільгового строку, маєток брався в опіку і його описували. Під час опікунського управління поміщицьким майном із його прибутків гасилась недоїмка. Торги розпочинались через 4 місяці з дня появи оголошень про них. Заставлені на 8 та 12 років поміщицькі маєтки дозволялось перезаставляти на 24-річний термін із додатком капітальної суми кредиту залежно від категорії губернії. За цим законом губернії поділялись на 2 категорії з огляду на оцінку ревізької душі. До першої категорії губерній, де ревізька душа оцінювалась у 200 руб., належали Київська та Подільська губернії, а до другої, де кріпак цінився в 150 руб. – Волинська губернія²².

Отже, запровадження 24-річної іпотечної позики виявилось п'ятою фінансовою пільгою дворянству протягом першої чверті XIX ст. Термін позики збільшувався в 2–3 рази, що автоматично зменшувало у 2–3 рази щорічні платежі в рахунок повернення кредиту. Крім того, дозволялось перезаставити старі позики на нових умовах. Нова фінансова пільга дворянству свідчила про недостатню ефективність поміщицьких господарств та неплатоспроможність багатьох їх власників, які опинилися у вирі товарно-грошових відносин. Зростанню дворянської заборгованості сприяла незбалансованість прибутків поміщицьких маєтків із непропорційними витратами їх власників. Тому все нові й нові фінансові пільги поміщикам не були ефективними, а, навпаки, пришвидшували їхнє розорення та ротацію власників поміщицьких маєтків.

Наступного дня, 4 червня 1824 р., Олександр I підписав правила надання 24-річних кредитів державним позичковим банком. Цей закон був скоординований із попереднім²³. Щоправда, умови банківського кредиту були більш жорсткі та регламентовані, ніж у казни, обмежуючи можливість спекуляцій і зловживань із ними. Передбачались усі відомі ситуації кредитної практики. Відмінність банківських правил, зокрема, полягала в тому, що відсотки та частина капіталу за кредити сплачувались відповідно до розрахункових таблиць. За 8-річну позику дозволялось сплачувати лише відсотки, а капітальну суму боргу повернути в кінці кредитного періоду або частинами. Визначались граничні розміри кредиту (не менше 5000 руб. і не більше 500 000 руб.). Дозволялось передчасно повертати позику, а відсотки сплачувати лише за період до її повернення. Заставлений у банку маєток можна було продати за умови переведення на покупця позики на залишок її терміну. Під час видачі кредиту банк відсилав кошти з його суми для погашення приватних та державних боргів. Заставлений маєток дозволялось ділити між спадкоємцями й за неплатоспроможності одного з них перед банком відповідали й інші спадкоємці. Якщо запропонована на торгах ціна за протрочену заставу не ліквідувала всього боргу позичальника або на торги не з'являлись бажані торгуватись, тоді маєток переходив у повну власність банку й претензії до позичальника припинялись. У банківському маєтку управління мав здійснювати призначений чиновник або він здавався в оренду з дозволу міністра фінансів, який дозволяв новий його продаж²⁴. Отже, 24-річні кредити, які запроваджували ощадна казна та держав-

ний позичковий банк, спрямовувались на досягнення однієї мети – надання позичкових пільг дворянству. Відбулась уніфікація правил видачі іпотечних позик державними кредитними установами (конфірмовані висновки Державної ради від 16 березня 1827 р.).

Того ж таки 1827 р. міністр юстиції звернувся до Державної ради з поданням, в якому висловив позицію щодо недоцільності продовження чинності правил продажу поміщицького маєтку, власник якого заборгував позичковому банку суму не меншу, ніж була оцінена нерухомість. Міністр аргументував свою думку тим, що нераціонально затягувати торги (проведення обов'язкових трьох торгів), адже це обтягувало додатковими відсотками боржника та ускладнювало грошовий обіг банку. Державна рада визнала слушними пропозиції міністра й запровадила правила, якими дозволялось затверджувати результати перших торгів, якщо найбільша запропонована сума була менше оцінки нерухомого маєтку, і з нею погоджувався банк та його боржник. За вимогою банку могли проводитись і наступні торги, але їхні результати мали бути вже остаточними. Висновок Державної ради 2 листопада 1827 р. затвердив Микола I. Відтепер скасовувалось правило обов'язкових трьох торгів, хоча й лише стосовно продажу поміщицьких маєтків, власники яких заборгували позичковому банку²⁵. Закон спрямовувався не тільки на усунення ускладнень фінансового становища банку та його боржника, але й умисного затягування чи зриву торгів для збереження прав власності на родову нерухомість. Ці нововведення змінювали попередній принцип проведення торгів та свідчили, що наявність грошей і прискорений їх обіг подекуди цінувались уже більше, аніж самі поміщицькі маєтки, а також окреслювали доволі значне проникнення капіталістичних елементів у феодаліні відносини.

Сенатський указ від 22 листопада 1827 р. розповсюдив конфірмований висновок Державної ради, який виявився продовженням попереднього закону. За указом, заставлені в позичковому банку поміщицькі маєтки, продаж котрих не відбувся, але які ще не стали власністю банку, спрямовувались на нові торги за новими правилами²⁶. Цей законодавчий акт лобіював уже інтереси кредитора та сприяв більш швидкій ротації власників поміщицьких маєтків.

У 9 параграфі положення про державний позичковий банк зазначалось, що через 3 роки дозволялось змінити деякі його норми, якщо цього вимагатимуть обставини. Виходячи з цього, міністр фінансів Є.Ф.Канкрін запропонував Державній раді доповнити деякі статті положення, затверджені імператором 16 (26) січня 1828 р. Уперше фіксувався порядок залучення коштів на депозит. Це робилось для того, щоб стабілізувати ситуацію з ліквідністю банку. Поміщикам заборонили продавати заставлених селян із землею або переселяти їх без дозволу банку, адже такими діями багато землевласників прагнули нелегально звільнити з-під його застави власне нерухоме майно та селян і вберегти їх від продажу. Отже, відтепер накладалась офіційна заборона на заставлене в банку майно. Зміни в положенні збільшили пільговий термін гасіння поточних боргів позичальників. Із метою привабити потенційних покупців маєтків, які банк продавав із торгів через неплатоспроможність їх власника, їм дозволили заставляти куплений маєток на 8, 12 чи 24 роки. Фактично цим заходом банк мав змогу замінити неплатоспроможного позичальника на дисциплінованого. У змінах до положення визначався статус маєтків, які банк не зміг продати з торгів. Якщо цей маєток переходив у власність банку, який був державний, селяни, що мешкали в ньому, усе ж залишались у статусі поміщицьких. Це обумовлювалось тим, що банк уважався неперспективним власником населених селянами маєтків, тому в подальшому їх передбачалось продати або здати в оренду, що успішно можна було зробити лише за умови перебування селян на поміщицькому праві. Маєтки, які не продавались із торгів, потрапляли в уп-

равління казенних палат за рахунок банку чи казначейства. Якщо не було бажаних взяти їх в оренду, до них призначали адміністратора або, у крайньому випадку, він здавався в управління навколишніх казенних селян²⁷. У Правобережній Україні державним селянам не могли б передати подібні маєтки в управління, адже вони самі перебували в селах, якими тимчасово володіли польські шляхтичі. Отже, доповнення до положення про надання кредиту позичковим банком свідчили, що держава черговий раз запроваджувала додаткові заходи всебічного сприяння поміщикам у поверненні кредиту та заборгованості з поточних платежів. Була з'ясована недоцільність переведення непродаваних заставлених поміщицьких маєтків у власність банку, тому їх продаж повторювався. Держава вважала кориснішим для себе повернути кредитні кошти, аніж залишати у своїй власності нерухомість, адже гроші мали змогу обертатись і принести прибуток. А це було вже більш привабливим порівняно з невизначеними прибутками від нерухомих населених маєтків, якими управляли адміністратори чи орендарі, що свідчило про досить сильний вплив товарно-грошових відносин на економічні процеси.

16 (2) жовтня 1828 р. імператор затвердив кредитні правила, які стосувались суто губерній Правобережної України. Дозволялось продавати на київських контрактах заставлені в державному позиковому банку маєтки без попереднього повідомлення кредитної установи. При цьому враховувалось, що банк повинен був щорічно, до 1 листопада, скласти докладну відомість усіх заставлених поміщицьких маєтків, власники яких протягом року зверталися до цієї кредитної установи з проханням про продаж застави, і надіслати до Київського головного суду цю відомість, а той визначав, хто з їх власників мав право продавати їх із торгів²⁸. Отже, суд, як місцева державна установа, зобов'язувався наглядати за фінансовим та господарським станом заставлених маєтків і бути для банку гарантом його майнових інтересів. Це робилось і для того, щоб унеможливити продаж поміщицьких маєтків у краї без реєстрації в державних установах та сплати мита. Таким чином, законодавчий дозвіл поміщикам Правобережної України продавати на контрактах свої, заставлені в банку маєтки, мав обмежений характер. Право на відповідний дозвіл встановлював Київський головний суд, який не контролювався польськими землевласниками. Нововведення скоротило час продажу маєтку неспроможного боржника, сприяло зменшенню накладних видатків і прискорило ротацію польських землевласників, перетворюючи родові маєтки на товар.

Ці правила згідно з указом від 3 (16) листопада 1828 р. поширились на поміщицькі маєтки краю, заставлені в ошадній казні²⁹, а через рік, 27 жовтня 1829 р., були запроваджені нові правила іпотечної діяльності³⁰. Порівняно з правилами 1824 р., вони створили більш ліберальні умови кредитування поміщиків, що зумовлювалось кризою феодального способу виробництва й стрімким падінням рентабельності поміщицьких маєтків з огляду на те, що їх господарство все більше втягувалось у товарно-грошові відносини, які прискорювали процес розорення поміщицьких економій, у першу чергу дрібнопомісних, а частково й середньопомісних. Саме тому державна кредитна політика лише відтягувала процес остаточного розорення, від якого могла врятувати лише зміна способу ведення господарювання та все більша орієнтація поміщицьких економій на виготовлення товарної продукції. Щоправда, поміщики ще остаточно не зрозуміли, що основним їх багатством на той період уже були не кріпаки, а земля.

Прогалину в державній кредитній політиці виявила Тверська рекрутська канцелярія, яка звернулася із рапортом до Сенату, зазначаючи, що деякі поміщики, маєтки яких були заставлені в державних кредитних установах, віддавали своїх кріпаків у рекрути для заліку майбутніх наборів. За це вони от-

римували залікові квитанції, які на підставі указів від 7 вересня 1804 р., 22 жовтня 1809 р. і 4 лютого 1810 р. передавались до казни й ті отримували по 500 руб. за кожного рекрута. Унаслідок таких дій втрачалась цінність заставленого маєтку. Управляючий міністерством внутрішніх справ А.А.Закревський запропонував Сенату запобіжні заходи, затверджені імператором 5 квітня 1828 р. Передбачалось видавати поміщикам за залікові квитанції всі належні кошти лише у випадку, коли вони документально доводили, що здані в рекрути селяни не заставлені в державних кредитних установах. Якщо вільних від застави кріпаків не існувало, тоді кошти, які поміщики мали отримати за квитанціями, спрямовувались на погашення кредиту³¹.

Зміни в умовах надання позик із посиленням пільгового кредитування поміщиків тривали й у 1830 р. Із 1 січня 1830 р. впроваджувались нові правила державного кредитування, які дозволили видавати позики не лише на 24 роки, а на 26 із зменшенням на 1% (до 5%) кредитної ставки. На цих же підставах започатковувалась і 37-річна позика. Дозволялось переоформлювати на такі строки й попередні 8-річні кредити. У разі переоформлення платіж зменшеної 5% ставки починався лише через один рік, і цей період називався строком переведення позики. До правил додавались таблиці розрахунків щорічних платежів по 26- та 37-річним кредитам (додаток 2). Переведення позик починалось із 1 січня 1831 р. До цього часу відсоткові ставки залишались у розмірі 6%. Видача чи переведення на 37-річні позики в наказах громадської опіки заборонялась. Прикази зберігали 8-річні кредити з 6% інтересом, які ліквідувались у банку й ощадній казни³². Отже, в державних кредитних установах запроваджувались нові, більш тривалі, терміни позик для поміщиків зі зниженням кредитної ставки. Боржникам дозволялось у черговий раз переоформити попередні позики на нових пільгових умовах. Фактично держава ставала кредитором вічних позичальників, які мали змогу передавати свою заборгованість у спадщину. Держава змушена була йти на подібні заходи, адже цього вимагали інтереси дворянства.

Отже, у першу третину XIX ст. в Російській імперії в законодавчому порядку було приділено значну увагу питанням державного кредитування поміщиків, що зумовлювалось усім ходом соціально-економічного розвитку. Проникнення товарно-грошових відносин у майже всі сфери суспільного життя обумовило розвиток і поглиблення кризових явищ у поміщицькому господарстві різних регіонів Російської імперії. Державна іпотечна політика поширилась на терени Правобережної України. Запроваджуючи все нові й нові правила видачі іпотечних позик, держава вдосконалювала їх регламентацію з метою охорони інтересів казни, а боржники отримали право перезаставляти свої позики на більш тривалий термін, чим відстрочувався момент продажу їхнього майна з торгів.

У період кризи кріпосницької системи господарювання в поміщицьких маєтках як ніколи невпинно зростала заборгованість поміщиків. Це зумовило велику кількість законодавчих змін у державному кредитуванні поміщиків. Так, за поданням С.Ф.Канкріна, Державна рада розглядала питання дозволу конкурсам продавати заставлені в позичковому банку маєтки неспроможних боржників, з переводом на покупця банківського боргу. На підставі конфірмованого висновку Державної ради від 12 листопада (17 грудня) 1830 р. за конкурсами залишалось право втручатися в усі права боржника й розпоряджатися його майном. Кредитна установа передавала майно боржника конкурсам і банкрут позбувався права розпоряджатися ним. Конкурсам дозволили продавати заставлене в банку майно, що прискорило вирішення колізій припиненням процесу розорення маєтності боржника та поверненням кредитного боргу. Їм дозволили передавати заставу в повне володіння особи, яка наважилася взяти на себе обов'язок повернути борги попереднього власника застави, хоча в такому випадку борг і не повертався, але створювалась нова можливість його перспективно-

го повернення, що було вигідно кредиторам (він усе одно спрямовував кошти на новий кредит для отримання прибутків). Фактично створювалась можливість кредиторам оформляти нову кредитну угоду з більш дисциплінованим позичальником та обмежити руйнівний вплив на заставлений маєток конкурсного управління³³. Імператорський указ від 15 лютого (7 березня) 1831 р. поширив чинність цього закону також і на маєтки, заставлені в ощадній казні³⁴.

На прохання Петербурзької опікунської ради ощадної казни імператор заборонив продавати маєтність боржника казни на трьох торгах – їх замінили одними. Це робилось для того, щоб перекрити канали авантюризм діям боржників, які за допомогою підставних осіб на перших двох торгах піднімали ціну до такого рівня, що на третіх торгах не було бажаючих торгуватися³⁵.

Конфірмованим висновком Державної ради від 6 жовтня 1828 р. поміщикам Правобережної України дозволялось укладати купчі на маєтки, заставлені в позичковому банку, у місцевих цивільних палатах, а не на київських контрактах чи в столиці. Із цього приводу імператор затвердив 3 лютого 1835 р. доповідь Петербурзької опікунської ради³⁶. Отже, лише поміщикам Правобережної України дозволили укладати купчі в місцевих цивільних палатах. Правила їх укладання спрямовувались не на запобігання розоренню землевласників, а на зменшення шансів завдання збитків державним кредитним установам унаслідок банкрутства позичальників.

Закон від 1 жовтня 1836 р. вніс зміни в існуючий порядок фіксації свідоцтв у позичковому банку під час переходу прав власності на заставлений маєток для уніфікації цього правила в банку й ощадній казні³⁷. Ці зміни дозволяли порушувати закон шляхом надання хабара чиновникам цивільної палати від нового власника заставленого маєтку задля невідсилки належного свідоцтва до кредитної установи. Порушуючи закон, чиновники ризикували лише переведенням по службі, а банківський борг залишався на продавці маєтку, який мав у судовому порядку доводити свою правоту.

Указ від 12 січня 1838 р. запровадив більш просту форму опису поміщицьких маєтків, призначених для продажу за несправність платежів державним кредитним установам³⁸. Конфірмований висновок Державної ради від 1 листопада 1839 р. встановив 5-місячний строк для проведення опису поміщицьких маєтків. Визначались точні строки проведення торгів для кожної кредитної установи³⁹. Установлення чітко зафіксованого часу проведення торгів дозволяло бажаючим торгуватися з'являтися на них і без ознайомлення з відповідним оголошенням. Цим заходом передбачалось збільшити кількість бажаючих брати участь у торгах і прискорити фінансове задоволення інтересів державних кредитних установ.

1841 р. влада вдалася до нового заходу з метою запобігти розоренню поміщицьких маєтків. 16 квітня 1841 р. побачив світ маніфест про розмір позик державних кредитних установ. Така імператорська милість зумовлювалася шлюбом спадкоємця престолу – великого князя Олександра. Відтепер розмір позик державних кредитних установ залежав від категорії губерній. У губерніях I категорії видавалась позика, якщо придатної землі припадало не менше 4 дес., по 70, у протилежному випадку – по 60 руб. сріблом, а у другій вона дорівнювало 60 руб. сріблом. Маєтки дозволялось перезаставляти за новими свідоцтвами цивільних палат та отримувати додатковий кредит, що залежав від різниці цін ревізьких душ⁴⁰. Раніше в Київській і Подільській губерніях кріпак оцінювався у 200 руб. асигнаціями. Після грошової реформи 1839–1843 рр. 1 руб. сріблом був дорожчий ніж 1 руб. асигнаціями в 3,5 рази. Асигнації, запроваджені в 1769 р., досягли 20% своєї ціни й поступово виводились з обігу та замінювалися металевими грошима й казначейськими кредитними білетами. Отже, ціна однієї ревізької души збільшилась не набагато. У Подільській і

Київській губерніях, де вона дорівнювала 200 руб. асигнаціями, почала оцінюватися у 245 руб. асигнаціями, у Волинській відповідно збільшилась зі 150 до 210 руб. асигнаціями. Тобто ціна кріпака на Волині збільшилась на більший відсоток, ніж в інших двох губерніях Правобережної України. Але якщо помножити різницю в ціні на велику кількість кріпаків, то виходила доволі значна цифра. І все ж у маніфесті більше заслуговує на увагу те, що в маєтках, які належали до однієї й тієї ж категорії, ціна ревізької душі залежала від кількості земельних угідь. У Подільській і Київській губерніях, які вважались малоземельними щодо кількості населення, траплялося не дуже багато випадків, коли на кожного кріпака в земельному наділі припадало 4 дес. земельних угідь. Не рідко сім'я кріпака мала від 7 до 15 дес. землі. Ця її кількість складалась із присадибної ділянки, оранки, сіножаті та громадського вигону. Але якщо врахувати, що таку кількість земельних угідь спроможна була мати велика родина (більше 4 осіб чоловічої статі), то на одного кріпака ніяк не припадало 4 дес. землі. Необхідно також узяти до уваги, що існувало багато дрібнопомісних поміщиків, які володіли частиною села. Селяни цих поміщиків не мали й 2 дес. на одну ревізьку душу. Таким чином, велика кількість землевласників Київської й Подільської губерній мали право отримати надбавку до переоформлених позик на рівні поміщиків Волинської губернії. Маніфест також свідчив, що земля все більше ставала товаром, і ціна її невпинно зростала.

Указ від 26 лютого 1848 р. привів законодавство з продажу поміщицьких маєтків боржників державних кредитних установ у відповідність до указу від 8 листопада 1847 р., який надавав місцевим селянам перевагу в купівлі поміщицьких маєтків⁴¹. Але він відштовхував дворян від участі у торгах, оскільки їх витрати не покривалися відсотками, які нараховувалися на суму задатку, у разі бажання селян викупити відповідний маєток.

Навесні 1852 р. в Сенаті слухалась доповідь управляючого міністерством фінансів П.Ф.Брока, в якій наголошувалось, що до банківських установ надійшло багато прохань про перезаставу поміщицьких маєтків на підставі результатів останньої 9 ревізії 1851 р. за правилами, схваленими імператором 11 листопада 1836 р. Управляючий запропонував установити нові правила перезастави поміщицьких маєтків, які імператор узаконив 29 липня 1852 р. Поміщики мали нову нагоду отримати додаткову державну позику⁴².

Іпотечна політика Російської імперії у другій третині XIX ст. мала два вектори розвитку. По-перше, держава вдосконалила законодавство зі збереження й захисту своїх фінансових інтересів в особі державних кредитних установ. По-друге, влада знизила кредитні ставки для поміщиків та декілька разів переоформлювала позики в бік грошових доплат позичальникам унаслідок проведення загальноімперської ревізії й грошової реформи. Усе це зумовлювалось значними соціально-економічними змінами в суспільстві, яке швидкими темпами рухалось до епохи реформ 1860-х рр.

Таким чином, з кінця XVIII – початку XIX ст. відбувались суттєві зміни в поземельних стосунках у краю, зумовлені розвитком товарно-грошових відносин. Витрати поміщиків зростали, а прибутків від маєтків не вистачало на їх відшкодування, що штовхало землевласників на збільшення приватних запозичень. Унаслідок цього поміщики опинялися в стані перманентної й усе зростаючої заборгованості перед приватними кредиторами, що зумовило масовість продажу родових маєтностей у рахунок її покриття. Ці процеси змусили владу вжити законодавчих заходів для призупинення зростаючої ротації власників поміщицьких маєтків і звільнення їх від пут лихварського капіталу за допомогою державного іпотечного кредитування дворянства. Його розвиток відбувся в напрямку збільшення терміну запозичень, урізноманітнення умов пільгового повернення кредитних боргів та їх відстрочки й розстрочки.

- ¹ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С.16.
- ² Корчак-Савицкий В.И. Об ипотечной системе вообще и о пользе введения её в Юго-Западном крае России и о мирской земле в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. – К., 1879.
- ³ Заблоцкий-Десятовский А. Граф П.Д.Киселёв и его время. – Т.І–ІV. – Санкт-Петербург, 1882.
- ⁴ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Т.24. – №18274. – С.823.
- ⁵ Там же. – С.824–825.
- ⁶ Там же. – Т.25. – №18788. – С.485–486.
- ⁷ Там же. – Т.24. – №18274. – С.826–829.
- ⁸ Там же. – С.823–829.
- ⁹ Там же. – Т.25. – №18383. – С.78–89.
- ¹⁰ Там же. – №18612. – С.331.
- ¹¹ Там же. – Т.25. – №18961. – С.647–648.
- ¹² Там же. – Т.26. – №19366. – С.113.
- ¹³ Там же. – Т.27. – №20336. – С.196.
- ¹⁴ Там же. – Т.27. – №20679. – С.507–508.
- ¹⁵ Рудакова Ю.К. Формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України в 1793–1801 рр. // Наукові записки: Історичні науки. – Т.41. – К., 2005. – С.4–12.
- ¹⁶ ПСЗ. – Т.27. – №20619. – С.460–462.
- ¹⁷ Там же. – Т.32. – №25072. – С.274–275.
- ¹⁸ Там же. – Т.32. – №25324. – С.515–516.
- ¹⁹ Там же. – Т.34. – №26955. – С.440–441.
- ²⁰ Там же. – Т.38. – №29503. – С.1031.
- ²¹ Там же. – Т.39. – №29734. – С.12.
- ²² Там же. – №29937. – С.344–347.
- ²³ Там же. – №29940. – С.354–365.
- ²⁴ 2 ПСЗ. – Т.2. – №964. – С.244–247.
- ²⁵ Там же. – №1503. – С.934–935.
- ²⁶ Там же. – №1554. – С.996–997.
- ²⁷ Там же. – Т.3. – №1710. – С.31–35.
- ²⁸ Там же. – №2348. – С.908–909.
- ²⁹ Там же. – №2402. – С.973.
- ³⁰ Там же. – Т.4. – №3262. – С.754–766.
- ³¹ Там же. – Т.3. – №1920. – С.362–363.
- ³² Там же. – Т.5. – Отд.1. – №3399. – С.3–7; Доп. к тому. – С.1.
- ³³ Там же. – Отд.2. – №4090. – С.370–371.
- ³⁴ Там же. – Т.6. – Отд.1. – №4356. – С.163–164.
- ³⁵ Там же. – Т.7. – №5614. – С.619–620.
- ³⁶ Там же. – Т.10. – Отд.1. – №7826. – С.93–95.
- ³⁷ Там же. – Т.11. – Отд.2. – №9571. – С.65.
- ³⁸ Там же. – Т.13. – Отд.1. – №10879. – С.17–18.
- ³⁹ Там же. – Т.14. – Отд.2. – №12843. – С.821–822.
- ⁴⁰ Там же. – Т.16. – Отд.1. – №14461. – С.313–314.
- ⁴¹ Там же. – Т.23. – Отд.1. – №22026. – С.150–151.
- ⁴² Там же. – Т.27. – Отд.1. – №26492. – С.494.

The article analyzes legislative acts of the Russian Empire of the first half of the XIX century that contributed to the development of the state hypothecary policy. Its peculiarity was in ensuring of only nobility's financial interest and in delaying of ruining of landowners' farming. The analysis is made in context of land policy of the Russian Empire in Right-Bank Ukraine.

О.М.Завальнюк*

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО І ТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ (1917–1920 рр.)

З'ясовується питання про участь УНТ та його найбільш активних членів у творенні і забезпеченні функціонування українських університетів – важливих осередків національного відродження українства.

Масовий український освітній рух, який яскраво заявив про себе вже у березні 1917 р., мав стратегічну мету, яка полягала у витворенні повноцінної системи національної освіти як важливого засобу підвищення культурного рівня молоді нації, її поступового входження до кола європейських народів. Нова школа повинна була стати відповіддю на прагнення багатьох поколінь українців, їх поводитирів мати ступеневу освіту – від нижчої до вищої. Свій голос за негайну реалізацію зазначеного проекту підняли різні національні організації, що об'єднували передову частину нації, у т.ч. Українське наукове товариство (УНТ), яке постало ще 1907 р.

Уже 21 березня 1917 р. Михайло Грушевський, який поєднував посади голови Української Центральної Ради і голови УНТ, сформулював завдання присутити до українізації не лише нижчої і середньої, а й вищої школи на українській землі. Щоби розвіяти сумніви щодо неможливості здійснити цей намір, він запевняв, що «наукових українських сил є для того досить», і закликав професорів, доцентів і молодших викладачів із числа українців узяти участь у педагогічному з'їзді, на якому збиралися обговорювати, зокрема, питання про залучення науковців-українців до організації вищої школи в Україні («для обдумання самого переведення українізації вищої школи»¹).

Загальні збори УНТ, які відбулися в березні 1917 р., розглянули серед інших і питання про заснування у Києві Українського народного університету². Утім, до самої організації названого закладу на початку революції справи так і не дійшли. Під час I українського з'їзду вчителів, що відбувся 6–7 квітня 1917 р., працювали різні секції, у т.ч. з вищої школи, до якої ввійшли чимало членів УНТ, що взяли участь у педагогічному форумі. Вони разом із професорами-українцями, що представляли київські вищі навчальні заклади, висловилися за необхідність українізації школи й ухвалили «звернутись до професорів та вчителів вищих шкіл України, які володіють українською мовою, із закликом аби зараз же переводити на українську мову або принаймні відкривали паралельні курси на українській мові». Щоб полегшити виконання поставленого завдання, делегати з'їзду вирішили просити Українську Центральну Раду аби та, своєю чергою, звернулася до міністерства освіти Росії і вищих навчальних закладів в Україні із пропозицією посприяти українізації вищої школи. Тій самій меті мала слугувати діяльність секції вищої школи, яку вирішили створити при УНТ. Поділяючи думку М.Грушевського про те, що українські наукові сили «розпорошені і дезорганізовані обставинами старого режиму»³, вирішили звернутися «до українських учительських робітників, що живуть поза території України, предкладаючи їм негайно перенести свої виклади на Україну»⁴.

Отже, з'їзд не розглядав ініційоване УНТ питання про заснування Українського народного університету. Вочевидь, для делегатів від професури воно видавалось набагато складнішим, аніж запровадження у трьох функціонуючих в Україні російських університетах паралельних українських кафедр. До того ж

* Завальнюк Олександр Михайлович – канд. іст. наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

з'їзд закликав українізуватися стихійно, явочним порядком, із наступною санкцією самих навчальних закладів і міністерства освіти Росії, що, на перший погляд, не вимагало значних фінансових витрат. Що ж до окремого українського навчального закладу, хай навіть і народного, тобто неофіційного, недержавного, що не керуватиметься у своїй діяльності чотирирічними навчальними планами класичних університетів і встановленими офіційними документами вимогами до науково-педагогічних кадрів, то розв'язання цього питання, мабуть, негласно було вирішено відкласти до кращих часів, з одного боку, через незрозуміле на той момент ставлення Тимчасового уряду до Української Центральної Ради, а, з іншого, з огляду на підготовку керівниками українського національно-визвольного руху звернення на ім'я петроградської влади про автономію України у складі Росії.

Порівнюючи рішення з'їзду щодо вищої школи із вимогами української делегації (О.Лотоцький, М.Славинський, М.Корчинський, М.Чечель, Т.Гайдар, А.Лобода), яка 17 березня 1917 р. побувала у голови Тимчасового уряду Г.Львова, видно, що вони в основному збігаються⁵. Тож логічним було дочекатись відповіді від петроградських урядовців, а вже потім виставляти наступні українські проблеми, які потребували розв'язання в руслі загальноросійської політики. Щоправда, домагання до уряду, викладені в декларації Петроградського відділення Союзу українських прогресистів (так офіційно назвали пам'ятну записку української делегації голові Тимчасового уряду), не були підкріплені аналогічним зверненням Української Центральної Ради з Києва, що, на думку Української національної ради Петрограда, могло певним чином зашкодити справі⁶. Згодом у програмній статті «Велика хвиля», видрукованій 7 квітня газетою «Нова рада», М.Грушевський закликав українських політиків відмовитись від тактики дрібних прохань до Тимчасового уряду й поставити українські домагання набагато ширше⁷.

Про утворення у Києві Українського народного університету наголосив у своєму привітанні Українському національному конгресу (6–8 квітня 1917 р.) член УНТ професор Харківського університету М.Сумцов. При цьому він рекомендував відкрити у новому навчальному закладі «декілька професур із українознавства, запросивши [на них] тих молодих вчених, які за останні роки заявили про себе в науковій літературі в розрізі тих чи інших українських досліджень»⁸.

Як свідчать документи ради УНТ, рішення про створення своєї вищої школи, про яку йшлося на I всеукраїнському вчительському з'їзді, було ухвалене лише 26 квітня 1917 р. Про її структуру, навчальні плани, викладацькі кадри нічого не було сказано⁹. Проте відомо, кого керівний орган УНТ направив до складу комісії зі створення Українського народного університету. 15 червня 1917 р. після доповіді І.Фещенка-Чопівського про курси лекцій, які у приміщенні Київського університету св. Володимира влаштувало технічно-агрономічне товариство «Праця», рада УНТ ухвалила делегувати до зазначеної комісії своїх представників – Г.Павлуцького, О.Черняхівського, В.Яковлева та В.Козловську¹⁰.

Допоки тривала робота із вироблення концепції, розв'язання інших питань, пов'язаних зі створенням народного університету у Києві, до справи долучилась активна частина громадян. 14 травня 1917 р. українська фракція виконкому Київської ради солдатських депутатів заклікала українців жертвувати кошти на відкриття українського університету¹¹.

Крім УНТ, своїх представників до «Спільної комісії про улаштування народного університету» направили товариства шкільної освіти, «Праця», «Просвіта». Вони зібралися 19 червня 1917 р. у приміщенні бюро товариства «Праця» (вул. Терещенківська, 13, кімн.27) і визначили осінь як час відкрит-

тя університету. Головував на засіданні член УНТ професор Г.Павлуцький, обов'язки секретаря були покладені на іншого науковця – О.Грушевського. У центрі уваги комісії була дискусія щодо плану майбутнього університету, умов його діяльності та програм викладання, яку розпочав заступник голови товариства «Праця» професор Н.Левинський. Для усунення різних підходів, що виявилися у ході дискусії, обрали спеціальну комісію, якій доручили виробити проект детального плану діяльності Українського народного університету (УНУ) (відповідальний І.Свенціцький) і підготувати відповідну доповідь про завдання нового навчального закладу (доручили О.Грушевському)¹². Більшість присутніх висловилися за збільшення представництва у спільній комісії, прийнявши до неї лекторів вечірніх курсів, заснованих товариством «Праця», а саме І.Свенціцького, О.Грушевського, С.Гаєвського, членів самої «Праці» – професорів Н.Левинського, І.Ганицького, І.Фещенка-Чопівського (усі троє члени УНТ), О.Грушевську. Українське наукове товариство мали представляти професори Г.Павлуцький, О.Черняхівський, а також В.Яковлев і В.Козловська, тобто ті, коло, власне, і делегувала рада УНТ. Від Товариства шкільної освіти членами комісії стали І.Стешенко (член УНТ), П.Холодний, С.Русова, а від «Просвіти» – Рафальський і Більський¹³.

Як свідчать архівні документи, члени УНТ брали участь у роботі різних комісій, які готували відповідні пропозиції, зокрема щодо відкриття факультетів і вироблення під них навчальних планів. Так, до адміністративно-господарської комісії ввійшов І.Фещенко-Чопівський. Сюди ж від УНТ згодом кооптували О.Корчак-Чепурківського і Ткаченка. Історичну комісію очолював Г.Павлуцький. Її членами були, зокрема, приват-доценти Ф.Сушицький та І.Огієнко. До правничої комісії ввійшов також С.Гаєвський. У природничо-технічній комісії працювали І.Ганицький, доцент Ф.Швець. Медичну комісію очолив О.Черняхівський.

Представники Українського наукового товариства були помітні під час засідання комісії, підготовки доручених їм питань. 4 липня 1917 р. під час засідання комісії у розширеному складі відбулася дискусія про характер майбутнього закладу. Зокрема О.Грушевський наполягав, що «народний університет має бути заснований на основі наукових принципів, його завдання – дати загальну освіту і такий план відомостей, який дає університет державний». О.Корчак-Чепурківський піддав сумніву доцільність надати закладові наукового характеру. Коробцов запропонував таку структуру університету: для слабо підготовлених слухачів – підготовчі курси; для тих, хто має необхідні знання, – вищі курси. Присутній на засіданні голова УНТ М.Грушевський підтримав пропозицію свого брата – О.Грушевського. Він, зокрема, наголосив: «Не треба боятися за долю вповні наукового народного університету. Є потреба в такому університеті, український нарід знайде потрібні кошти і знайде потрібне число слухачів. Центральна Рада може допомогти в сій справі грошовою допомогою. Певну перевірку знанням слухачів треба робити, але ліпше не при початку, а потім, під час самих студій. ... [Треба] буде запрошувати слухачів до більш серйозних студій та серйознішого відношення. Народний університет має поширити число української інтелігенції, дати можливість прийому бажаючих набути певну суму знань»¹⁴.

25 липня 1917 р. Г.Павлуцький головував на засіданні комісії, І.Фещенко-Чопівський оприлюднив міркування від природничо-технічної комісії¹⁵.

8 липня М.Грушевський провів спільне засідання секцій УНТ, під час якого було з'ясовано стан українізації вищої школи. Для більш успішного розгортання цього процесу, а також завершення вироблення навчальних планів і програм для Українського народного університету створили відповідні комісії: математичну (Лащенко, Н.Шульгина, М.Кравчук), медичну (О.Черняхівський, С.Черняхівський, О.Корчак-Чепурківський, Квятковський), природничо-

технічну (І.Фещенко-Чопівський, І.Ганицький, Г.Холодний, В.Різниченко, В.Лучицький), юридичну (Ткаченко, А.Яковлев, Б.Кістяківський), історико-філологічну (О.Грушевський, М.Василенко, Г.Павлуцький, А.Лобода)¹⁶. А вже 27 липня комісії прозвітувалися про своє бачення структури УНУ, змісту і тривалості навчання¹⁷.

10–12 серпня 1917 р. відбувся II Всеукраїнський учительський з'їзд. Напередодні нового навчального року делегати висловилися зокрема за те, аби Українська Центральна Рада через генерального секретаря з народної освіти подбала, аби у вищих навчальних закладах України «були заведені виклади курсів на українській мові». Конкретні доручення отримала і секція вищої школи, утворена з числа членів УНТ. Їй у співпраці із УЦР та Генеральним секретаріатом належало розв'язати одне із непростих завдань – роздобути кошти «при приготуванні нових наукових сил для українських викладів», а також «для утворення паралельних кафедр з українськими викладами». По суті, Українське наукове товариство мало стати одним із основних рушіїв процесу творення національної вищої школи на базі російськомовних вищих навчальних закладів. Окремим пунктом з'їзд ухвалив рішення про відкриття восени 1917 р. у Києві Українського народного університету. У зв'язку з цим секції вищої школи УНТ належало розробити «широкий науковий план викладів». Інші питання (виділення приміщень, створення наукової бібліотеки, фінансування діяльності закладу) адресувались Українській Центральній Раді¹⁸.

За кілька днів після завершення роботи з'їзду, 15 серпня 1917 р., М.Грушевський провів засідання секції вищої школи, де було обговорено питання про українізацію вищих шкіл України, у т.ч. відкриття українознавчих кафедр¹⁹. На жаль, прийнятих рішень, які стосувалися цієї складової проблеми, віднайти в архівосховищах поки що не вдається. Як зазначав пізніше О.Грушевський, вироблення навчальних планів народного університету «йшло в організаційнім гуртку, а потім задля координації праці цього гуртка з науковою діяльністю товариства (УНТ – О.З.) було делеговано представників товариства з відповідних секцій»²⁰. Робота завершилась очікуваним результатом – погоджені навчальні плани і програми були готові до застосування. У вересні 1917 р. завершилося вироблення статуту Українського народного університету у Києві. Заклад складався із трьох факультетів – історико-філологічного (декан Г.Павлуцький), фізико-математичного (Ф.Швець) і правничого (М.Туган-Барановський), а також підготовчого відділення (директор І.Свенціцький).

Комісія у справі організації УНУ не змогла вирішити фінансового питання. Як зазначав очевидець тих подій В.Ігнатієнко, «грошей то не було, уряд російський не давав, і довелося самим подбати про те, щоб потрібні кошти десь добути». 27 серпня 1917 р. із цією метою у Києві організували великий концерт українських творчих сил, який сприяв частковому вирішенню проблеми. Відповідаючи на звернення засновників закладу, різні українські громадські організації, а також кооперативи і кооперативні союзи жертвували певні суми на користь народного університету²¹.

Ректором новопосталого закладу обрали І.Ганицького (в деяких працях стверджується, що його призначили²²). У «Перспекті Народного українського університету» йшлося, що НУН є вищою школою з українською мовою викладання (окремі дисципліни могли викладатися російською). Університет приділяв велике значення українознавству, обслуговував потреби передусім українців, хоча, як стверджувалося у документі, він рівнявся на університети інших народів і тому передбачав «широкий обсяг наукових предметів викладання»²³.

5 жовтня 1917 р. відбулося урочисте відкриття Київського українського народного університету. Члени УНТ прочитали для його слухачів дві змістовні лекції. Так, Ф.Сушицький запропонував аудиторії тему «Принципи українозна-

вства», а І.Огієнко – «Українська культура» (обидві лекції згодом були опубліковані²⁴). Згодом КУНУ став базою для проектування народних університетів в різних містах України – Києві (другий народний університет), Житомирі, Холмі, Одесі, Харкові, Сумах, Херсоні, Черкасах, Умані, Ніжині, Вінниці, Кременчуці, Єлизаветграді²⁵. Наприкінці 1917 р. рада лекторів університету схвалила пропозиції щодо заснування в закладі четвертого факультету – медичного (ініціатива виходила від члена УНТ О.Черняхівського²⁶).

Навесні 1918 р., після повернення органів державної влади до столиці, Українське наукове товариство, за повідомленням преси, узяло участь у виробленні плану відкриття українських державних і народних університетів. У першу чергу мали заснувати 3 держуніверситети (Київ, Кам'янець-Подільський, Катеринослав) і 8 народних університетів (Харків, Суми, Полтава, Кременчук, Черкаси, Житомир, Вінниця і Чернігів). Далі планувалося перетворити Полтавський і Чернігівський народні університети на державні²⁷.

За часів гетьмана П.Скоропадського члени УНТ були представлені у Тимчасовій комісії у справах вищих шкіл і наукових інституцій (голова академік В.Вернадський), яка функціонувала при Міністерстві освіти й мистецтва. До складу комісії входили відомі представники Українського наукового товариства – І.Ганицький, Ф.Сушицький, М.Василенко, А.Лобода, Г.Павлуцький, І.Огієнко, Д.Багалій, Б.Кістяківський, О.Корчак-Чепурківський. За місяць із невеликим роботи комісія розробила й ухвалила два важливих законопроекти – «Про перетворення Київського українського народного університету в Київський державний український університет» і «Про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету», які 5 серпня 1918 р. з невеликими змінами прийняла Рада Міністрів і 17 серпня 1918 р. затвердив гетьман України²⁸.

13 жовтня, незадовго до відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, рада УНТ затвердила підготовлений А.Кримським текст вітальної адреси вогнищу національної освіти, науки і культури на Поділлі і для участі в урочистостях, які мали відбутися 22 жовтня, обрала делегацію у складі трьох осіб – доктора Галіни, В.Прокоповича і С.Гаєвського²⁹. У тексті привітання зазначалося: «Мало хто може так щиро вітати Кам'янецький університет, як Київське наукове товариство, бо, мабуть, чи не всі професори Кам'янецького університету – вони ж члени самого наукового товариства. ... Це рідна мати вітає свою любу дитину. Рости, дороге дитятко, як юний богатир у казці, не днями, а годинами! Рости, виростай, Україну прославляй, світові нових робітників давай! І суди Боже, щоб якнайшвидше заснувалося коло Кам'янецького університету своє власне, могутнє Українське наукове товариство, яке б виростило своєму старшому братові – Київському та ще другому братові – Львівському свою молоду, дужу руку для спільної праці на користь нашому народові!»³⁰.

Чимало молодих українців, які не мали завершеної гімназійної освіти, не могли стати студентами українських університетів. Тому знову актуалізувалося питання про необхідність мати у столиці народний університет, який би, за словами О.Грушевського, зміг «побільшити кадр нашої свідомої української інтелігенції зі сталими українськими переконаннями і певним українським світоглядом»³¹. 25 серпня 1918 р. рада УНТ, розглянувши прохання культурно-освітньої комісії майбутнього українського народного університету щодо допомоги у створенні закладу, направила на засідання комісії свого представника Д.Антоновича³². 29 (за іншими даними 30) вересня загальні збори товариства вирішили «взяти ініціативну участь у заснуванні Українського народного університету» і вповноважили С.Веселовського представляти УНТ у комісії із заснування в Києві Українського народного університету³³. Згодом представни-

цтво УНТ у комісії зросло – сюди делегували Г.Александровського, П.Зайцева, С.Єфремова, М.Старицьку-Черняхівську, О.Дорошкевича та О.Грушевського³⁴. Утім, з огляду на державно-політичну кризу Української Держави гетьмана П.Скоропадського відкрити потрібний українцям заклад не вдалося.

6 жовтня 1918 р. було відкрито історико-філологічний факультет у Полтаві. Навчальний процес тут забезпечувала частина викладачів, які були членами УНТ. Серед них – Д.Багалій, М.Сумцов, М.Таранущенко (усі – Харківський університет), В.Щербаківський³⁵.

У Київському державному українському університеті, відкритому 6 жовтня 1918 р., до викладацької праці стало чимало представників Українського наукового товариства. Так, на історико-філологічний факультет прийняли Г.Павлуцького, Є.Тимченка, А.Лободу, Ф.Сушицького, О.Грушевського, К.Широцького; на фізико-математичний – І.Ганицького, В.Лучицького, В.Дуб'янського, Ф.Швеця, М.Кравчука, С.Тимошенка; на правничий – Б.Кістяківського, С.Веселовського; на медичний – О.Корчак-Чепурківського, Є.Черняхівського і О.Черняхівського³⁶. У Кам'янець-Подільському державному українському університеті працювали члени УНТ І.Огієнко, М.Драй-Хмара, С.Гаєвський, П.Клименко, П.Клепатський, Л.Білецький та ін.³⁷

Українське наукове товариство не стояло осторонь національно-освітнього процесу й при Директорії УНР. 27 грудня 1918 р. в.о. міністра освіти П.Холодний доповідав на засіданні Ради Народних Міністрів «про штати й утримання особового складу університетів в Україні». Урядовці ухвалили рішення про створення при Міносвіти спеціальної комісії за участю представників Національного союзу, УНТ, Товариства українських економістів, чотирьох міністерств – народної освіти, здоров'я, праці і фінансів, а також державного контролю. Комісію зобов'язали розглянути впродовж 5 днів такі питання: про склад університетської професури і звільнення з роботи «злочинних елементів»; про назву російських університетів в Україні (св.Володимира, Харківського, Новоросійського); про механізм звільнення професури і заміщення вакантних посад; про право Українського наукового товариства обирати нових професорів³⁸. Свої міркування комісії належало передати на засідання уряду 2 січня 1919 р. М.Грушевський доповів раді УНТ про намір української влади вирішити долю російських університетів в УНР. Представляти товариство у зазначеній вище комісії (вона змінила назву на «нараду») доручили Г.Павлуцькому і Д.Антоновичу³⁹.

Архівне джерело зафіксувало участь у «наradі по негайних питаннях, пов'язаних зі становищем російських університетів в Україні» від УНТ Д.Антоновича (Д.Багалій представляв Міністерство народної освіти). На першому засіданні наради, яке відбулося 5 січня 1919 р., він узяв участь у дискусії щодо долі російських університетів, зокрема Київського університету св.Володимира, наголосивши, що останній «в такому стані, як зараз, існувати не може – його треба закрити. Треба відкрити новий університет, скласти для нього кошторис»⁴⁰. Д.Багалій категорично заперечив своєму колезі, уважаючи, що шлях, запропонований Д.Антоновичем, нераціональний. «Треба йти шляхом державного будівництва, на зразок Європи, – наголосив він. – Не можна руба вирішувати такого складного питання. Його треба розбити на два і можна вирішувати окремо. Питання грошове (заборгованість по зарплаті персоналу університету – О.З.) негайне»⁴¹.

Позиція більш авторитетного науковця не вплинула на думку Д.Антоновича. Він продовжував наполягати на своєму плані, підкреслюючи, що вимагає, аби в українській державі існували лише українські університети. Російські університетські заклади, на його думку, слід обов'язково закрити, оскільки під час національного відродження не можна цілком поклатися на їх професуру, і особливо це стосувалося університету св.Володимира. Водночас він уважав за

доцільне зберегти в Україні російську спеціальну вищу школу. Утім, для цього слід було «подумати і знайти шлях»⁴².

Наступного дня ані Д.Багалій, ані Д.Антонович на нараду не з'явилися. Що стосується Дмитра Антоновича, то він, очевидно, готувався до від'їзду за кордон на чолі однієї з українських дипломатичних місій. Напередодні він ознайомився із проектом рішення наради з дорученого питання, підготовленим представником Національного союзу Д.Левицьким: 1) у весняному семестрі 1918–1919 навчального року російські університети в Україні, інші вищі школи перетворити на українські; 2) звільнити з роботи в зазначених університетах професорсько-викладацький склад; Міністерству народної освіти в порозумінні з Українською академією наук сформувати нову професуру для реформованих вищих шкіл; 3) нові професорські колегії сформувати як з українських, так і тих російських професорів, які дадуть згоду викладати в українських університетах і за 2 роки вивчать українську мову⁴³.

Своє ставлення до запропонованого проекту рішення Д.Антонович виклав у записці, яку головуєчій наради П.Холодний зачитав 6 січня 1919 р.: «Підтримуючи у цілому проект Національного союзу, – ішлося у документі, – я, представник наукового товариства в Києві, маю додати. ... Справа університету св.Володимира має бути відділеною від інших вищих російських закладів [і] розв'язаною в той спосіб, що перед початком весняного півріччя 1919 р. університет св.Володимира має бути зачинено, а все майно, рухоме і нерухоме, передано Українському державному університетові»⁴⁴.

Чи прислухалися учасники наради до міркувань представника УНТ наразі невідомо. Власне, як і досі нез'ясованим залишається питання, чи погоджував Д.Антонович свої пропозиції із керівництвом товариства. Достеменно відомо, що нарада не ухвалила жодного рішення і таким чином не виконала доручення уряду. Освітній діяч тих часів С.Постернак, який по свіжих слідах відтворював ситуацію, що склалася в Україні з російськими університетами в перший місяць періоду Директорії УНР, зазначав, що на тій нараді лише «було порушено питання про закриття всіх російських університетів як таких і відкриття натомість нових українських [університетів]»⁴⁵.

Це ж питання позапланово розглядали на засіданні Ради Народних Міністрів УНР 21 січня 1919 р. Тоді міністр народної освіти І.Огієнко доповідав про необхідність асигнувати 87,5 тис. крб на ремонт будівлі університету св.Володимира. Опублікований протокол засідання, на жаль, не дає змоги з'ясувати перебіг обговорення питання. Швидше за все, міністр доповів і про роботу наради щодо становища російських університетів, бо погодившись профінансувати ремонтні роботи члени уряду несподівано доручили І.Огієнкові «виробити законопроект про перетворення університету св.Володимира в український державний університет»⁴⁶.

Питання, яке могло набути великого розголосу, І.Огієнко не наважився вирішувати одноосібно чи кулуарно. Беручи до уваги досвід гетьманського міністра освіти і мистецтва М.Василенка, він 24 січня 1919 р. розпорядився створити при очолюваному ним міністерстві Комісію по справах щодо вищих шкіл та наукових інституцій, в якій були представлені 26 осіб від 13 різних структур (квота Українського наукового товариства становила 7 осіб, відтак членами комісії стали М.Грушевський, Ф.Сушицький, І.Ганицький, Г.Павлуцький, О.Корчак-Чепурківський, Б.Кістяківський та І.Фещенко-Чопівський⁴⁷). Утім, через державно-політичну кризу УНР комісія встигла провести всього одне, організаційне, засідання.

Велику роботу із розбудови національної університетської освіти у 1919 р. провів І.Огієнко. Він приділяв велику увагу розвитку Кам'янець-Подільського державного українського університету (КПДУУ з лютого по серпень 1919 р.

перебував під радянським контролем). Уже 5 лютого у Вінниці І.Огієнко видав наказ, за яким КПДУУ у тимчасове користування передавалася садиба колишньої двокласної церковно-парафіяльної школи зі всіма будівлями і майном; затвердив «Тимчасові умови для вступу до Київського та Кам'янець-Подільського державних українських університетів», пішов назустріч студентській молоді і дозволив бажаючим здобувати вищу освіту в українських університетах не за 4, а за 3 роки, зменшив розмір плати за право навчання на 30%, розпорядився здешевити обіди у студентській їдальні КПДУУ за рахунок дотації із земських коштів⁴⁸.

Того ж дня, 5 лютого 1919 р., І.Огієнко взяв участь у засіданні Ради Народних Міністрів і обґрунтував необхідність заснувати при Кам'янець-Подільському університеті друкарню. Уряд ухвалив рішення видати на початкові роботи з її обладнання 200 тис. крб. 6 лютого 1919 р. після ґрунтовної доповіді І.Огієнка РНМ УНР прийняла закон «Про заснування від 1-го лютого 1919 року в усіх вищих школах Української Народної Республіки лектури української мови як обов'язкового предмету для всіх факультетів і відділів денної вищої школи».

Наприкінці перебування у Вінниці міністр освіти вніс до уряду законопроект (і пояснювальну записку до нього) «Про право Київського та Кам'янець-Подільського державних українських університетів проводити іспити на ступені магістра та доктора», що мав на меті забезпечити кращі умови підготовки українських науковців для національної вищої школи, в яких відчувалася гостра потреба. 30 березня 1919 р. з подачі І.Огієнка РНМ УНР ухвалила «Закон про пільги для приват-доцентів Київського та Кам'янець-Подільського державних українських університетів в отриманні наукового ступеня магістра», а 6 і 12 квітня – закони про відкриття з 1 квітня 1919 р. у структурі КПДУУ відповідно сільськогосподарського і правничого факультетів⁴⁹.

Як головноуповноважений уряду УНР І.Огієнко з листопада 1919 р. по квітень 1920 р. забезпечив для КПДУУ вироблення проекту нових штатів, де передбачалися вищі посадові оклади академічному, допоміжному і технічному персоналам, а також урядові рішення про асигнування 125 млн крб на утримання професури, працівників та придбання у власність закладу двох будинків і фінансування роботи університетських комісій зі складання історичного словника української мови та вироблення правничої термінології. Було виділено 2 млн 200 тис. крб на стипендії 200 незаможним студентам, 300 тис. крб – на відновлення роботи студентської їдальні, 3,5 млн крб – на утримання зразкового городу сільськогосподарського факультету, 2 млн крб – на видання наукових записок і курсів лекцій професорів, а також чималу суму на придбання літератури для бібліотеки⁵⁰.

Поразка Української революції 1917–1920 рр. негативно позначилася на долі українських університетів, які нова влада скасувала. Утім, праця професури, яка брала активну участь у формуванні української інтелігенції, зусилля членів УНТ, спрямовані на розвиток української науки і вищої школи залишили глибокий слід як у свідомості тисяч молодих людей, так і в історії національного відродження України у революційну добу.

Таким чином, Українське наукове товариство та його найбільш активні члени стали одним із дієвих чинників формування, функціонування і розвитку національної університетської системи освіти у 1917–1920 рр. Результатом їхньої праці стала поява спочатку Українського народного університету в Києві, а згодом – двох українських державних університетів, історико-філологічного факультету в Полтаві. У навчально-виховному процесі новопосталих закладів особливо помітною була діяльність членів УНТ, що заслуговує на схвальні оцінки. Як і праця двох міністрів освіти – М.Василенка та І.Огієнка, які зробили вагомий внесок в юридичне оформлення, організацію і розвій національних

вищих навчальних закладів, перших осередків формування національно-свідомої і патріотичної української інтелігенції – потужного рушія національного відродження.

¹ *Грушевський М.* [Звернення] До українців-професорів і преподавателів вищих шкіл» [21 березня 1917 р.] // Твори у 50 т. – Т.4. – Кн.І. – Л., 2007. – С.5.

² *Онопрієнко В., Щербань Т.* Українське наукове товариство: Вклад у національну культуру // Вісник Академії наук Української РСР. – 1990. – №11. – С.70; *Онопрієнко В., Рєєнт О., Щербань Т.* Українське наукове товариство: 1907–1921 роки. – К., 1998. – С.78; *Щербань Т.О.* Фундатори Українського наукового товариства. – К., 1992. – С.24.

³ *Грушевський М.* Вказ. праця. – С.5.

⁴ Див.: *Соловей Д.* Втрата орієнтиру: українська інтелігенція у визвольних змаганнях. – К., 1998. – С.17.

⁵ Див.: Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року: Док. і мат. – К., 2003. – С.59.

⁶ Там само. – С.177–178.

⁷ *Грушевський М.* Велика хвиля // Твори у 50 т. – Т.4. – Кн.І. – С.7.

⁸ Див.: Український національно-визвольний рух... – С.197.

⁹ Див.: Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. – Інститут рукопису (далі – НБУ ім. В.І.Вернадського. – ІР). – Ф.Х. – Спр.32919. – Арк.87.

¹⁰ Державний архів міста Києва (далі – ДАМК). – Ф.Р.936. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2 зв., 4; *Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я.* М.С.Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – С.82.

¹¹ *Ігнатієнко В.* Про Київський український народний університет // Громада: Громадсько-кооперативний і літературний народний журнал. – 1919. – 28 лютого. – №4–5. – С.7.

¹² ДАМК. – Ф.Р.936. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.5зв., 6.

¹³ Там само. – Арк.8.

¹⁴ Там само. – Спр.6. – Арк.3–3зв.

¹⁵ Там само. – Спр.1. – Арк.18.

¹⁶ Там само. – Арк.90; *Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я.* Вказ. праця. – С.84.

¹⁷ *Ігнатієнко В.* Вказ. праця. – С.7.

¹⁸ Вільна українська школа: Орган Всеукраїнської учительської спілки. – 1917. – Ч.І: вересень. – С.3.

¹⁹ *Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я.* Вказ. праця. – С.86.

²⁰ *Грушевський О.* Українське наукове товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській академії наук в рр. 1914–1923 // Україна: науковий трьохмісячник українознавства. – К., 1924. – Кн.4. – С.184.

²¹ *Ігнатієнко В.* Вказ. праця. – С.7.

²² Див.: *Щербань Т.В.* Вказ. праця. – С.29.

²³ *Ганицький І.М.* Проспект Народнього українського університету // Університетські вісті (Київ). – 1917. – №1. – С.11.

²⁴ *Сушицький Ф.П.* Принципи українознавства // Вільна українська школа. – 1917. – №2: жовтень. – С.83–88; *Огієнко І.* Українська культура: академічна промова на одкритті Українського народного університету у Києві. – К., 1917. – 31 с.

²⁵ ДАМК. – Ф.Р.936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.6зв.

²⁶ *Щербань Т.О.* Вказ. праця. – С.30.

²⁷ Державні й народні університети // Поділля. – 1918. – 2 квітня (20 березня). – Ч.17. – С.2.

²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.329. – Арк.3; Державний вістник. – 1918. – 29 серпня. – №41. – С.2–3.

²⁹ НБУ ім. В.І.Вернадського. – ІР. – Ф.Х. – Спр.32919. – Арк.104.

³⁰ Там само. – Спр.32283. – Арк.39.

³¹ *Грушевський О.* Український народний університет // Шлях: вістник літератури, мистецтва та громадського життя. – 1918. – Ч.2: лютий. – С.55.

³² НБУ ім. В.І.Вернадського. – ІР. – Спр.32919. – Арк.14.

³³ Там само. – Арк.15.

- ³⁴ Щербань Т.О. Вказ. праця. – С.30–31.
- ³⁵ Щербаківський В. Український університет у Полтаві: Спогади. – Полтава, 1994. – С.11–12.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.336. – Арк.58–61; Колпакова О.В. Український державний університет у Києві (1917–1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 1993. – №7-8. – С.33–34.
- ³⁷ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.130–130зв.
- ³⁸ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док і мат.: У 2 т., 3 ч. – Т.1. – К., 2006. – С.124.
- ³⁹ НБУ ім. В.І.Вернадського. – IP. – Ф.Х. – Спр.32919. – Арк.106зв.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.5.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само. – Арк.6.
- ⁴³ Там само. – Арк.10.
- ⁴⁴ Там само. – Арк.9зв.
- ⁴⁵ Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. – К., 1920. – С.76.
- ⁴⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Листопад 1918 – листопад 1920 рр. – Т.1. – С.204.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.173. – Арк.15–15зв.
- ⁴⁸ Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2006. – С.72.
- ⁴⁹ Там само. – С.72–73.
- ⁵⁰ Там само. – С.74–78.

The article reveals the items on UNC (Ukrainian National Community) participation, its active members in creating and providing the functioning of Ukrainian national universities-sufficient centers of reviving the Ukrainian in 1917–1920.

І.Б.Дацків*

ДИПЛОМАТІЯ ЗУНР НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ 1919 р.

Ідеться про дипломатичні заходи Західноукраїнської Народної Республіки в обороні державності на Паризькій мирній конференції. Перший вихід дипломатії ЗУНР на міжнародну арену й активна участь української делегації в роботі конференції поряд із провідними державами світу, представленими президентами і прем'єрами, відбувався в надзвичайно складних зовнішньополітичних умовах.

Від першого дня існування Західноукраїнської Народної Республіки (1 листопада 1918 р.) її політичному проводу довелось зосередити першочергову увагу на зовнішньополітичній діяльності. Слід було насамперед домогтись визнання ЗУНР країнами-переможцями в Першій світовій війні (Антанта, США) й за їх сприяння припинити агресію з боку Польщі. Отже, Національна рада під проводом Є.Петрушевича й уряд К.Левицького терміново приступили до формування зовнішньої політики ЗУНР, визначення її пріоритетів та створення дипломатичної служби, яку очолив державний секретар закордонних справ В.Панейко. Саме він, як згадував К.Левицький, «на доручення державного секретаріату і Національної ради у Львові іменем ЗУНР виїхав до Парижу на мирову конфе-

* Дацків Ігор Богданович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Тернопільського національного економічного університету.

ренцію, щоби добиватися державної незалежності ЗУНР у побідних держав, що скликали були цю мирову конференцію, зокрема у членів Найвищої ради, з огляду на те, що Польща пішла війною проти західноукраїнської держави»¹.

Перший вихід дипломатії ЗУНР на міжнародну арену й участь західноукраїнської делегації в роботі Паризької мирної конференції висвітлено в науково-історичних і мемуарних працях перш за все колишніх громадсько-політичних діячів і дипломатів ЗУНР. Важливі аспекти проблеми розглядали К.Левицький, С.Витвицький, О.Назарук, М.Лозинський, С.Томашівський, Л.Цегельський². Значну пізнавальну цінність містять праці українських істориків з діаспори І.Борщака, В.Косика, М.Дольницького, Т.Гунчака, М.Стахіва та ін.³ Аналізуючи діяльність дипломатичної місії ЗУНР на Паризькій мирній конференції, автори слушно відзначали, що участь галичан на високому міжнародному форумі, прями переговори з главами держав Франції, Англії, США, Італії вивели українську проблему на розгляд світового співтовариства. І хоча поставлених завдань домогтися не вдалося, проблема Східної Галичини ще не раз виникала на порядку денному міжнародних конференцій та засідань Ліги Націй.

У радянській історіографії тривалий час діяльність галицьких дипломатів на Паризькій мирній конференції піддавалася гострій критиці і брутальній фальсифікації. Тон задавали колективні багатотомні монографії з історії УРСР, громадянської війни 1917–1921 рр., а також праці М.Супруненка, Р.Симоненка, А.Лихолата, В.Маланчука, М.Герасименка, Б.Дудикевича та ін., які не добирали слів, тавруючи боротьбу дипломатів ЗУНР в обороні державності⁴.

Після здобуття незалежності України позбавлені ідеологічного тиску вітчизняні історики і дослідники присвятили чимало праць проблемам зовнішньої політики ЗУНР та участі галицьких дипломатів у роботі Паризької мирної конференції. Серед них слід відзначити студії О.Павлюка, М.Литвина, С.Макарчука, О.Реєнта, В.Ададунова, В.Солдатенка та ін.⁵

На основі залучених нових, насамперед архівних, джерел вони висвітлили невідомі аспекти першого виходу на міжнародну арену дипломатії ЗУНР. Проте дипломатична історія України, зокрема зовнішня політика ЗУНР, усе ще потребує серйозного дослідження. У першу чергу на увагу істориків заслуговує її головний напрямок – забезпечення незалежності української держави шляхом вагомих дипломатичних акцій, якою була діяльність спеціальної місії у Парижі.

Паризька мирна конференція відкрилася 18 січня 1919 р. і тривала з перервами до 21 січня 1920 р. В її роботі взяли участь 27 держав, які воювали на боці Антанти й були залучені до вирішення проблем повоєнного устрою Європейського континенту. Домінуючий вплив на діяльність керівних органів конференції, безперечно, справляли президенти Франції Ж.Клемансо та США В.Вільсон, прем'єр-міністри Великобританії Д.Ллойд-Джордж та Італії В.Орландо, які склали Найвищу раду, або т. зв. Раду чотирьох⁶.

Відомий галицький дипломат Михайло Лозинський зауважував, що тодішнє світове суспільство, і в т. ч. українське, сподівалися побачити конференцію «як збір рівноправних делегацій усіх тих дотеперішніх і нових держав, які заінтересовані в заключенні мира і впорядкуванню міжнародних відносин». Проте насправді Паризька мирна конференція являла собою «трибунал, зложений у першій мірі з делегацій так званих «головних держав Антанти», себто Англії, Франції, Америки, Італії і Японії; далі з делегацій цілого ряду менших держав, які або дійсно вели війну на стороні головних держав Антанти, або формально прилучилися до них, не маючи нагоди вести війни; в кінці з делегацій тих нових держав, які постали наслідком побіди головних держав Антанти та які Антанта признала своїми союзниками (Чехословаччина і Польща)»⁷.

Іншу групу делегацій склали представники переможених центральних держав – Німеччини, Австрії, Угорщини, Болгарії, Туреччини, які повинні були

підписати без обговорення представлений проводом Паризької конференції мирний договір. До третьої групи делегацій, які прибули в Париж для вирішення власних проблем, слід зарахувати представників нових країн, що виникли на руїнах Російської імперії. Саме серед них були дипломати Української Народної Республіки, до яких приєдналася й делегація ЗУНР. Держави Антанти і США не вважали їх противниками, водночас не визнаючи їх суверенітету.

Негативне ставлення до УНР було наслідком укладення сепаратного Брестського миру в лютому 1918 р. з блоком центральних держав, а також боротьба за повну незалежність, тоді, як Антанта докладала чимало зусиль (дипломатичних і військових) для відновлення єдиної Росії, допомагаючи Колчаку, Денікіну та іншим білим військовим формуванням. Відтак делегацію УНР запрошували лише на окремі засідання. Але проблема Східної Галичини та ЗУНР посіла помітне місце в діяльності конференції.

Одним із найважливіших факторів цього було геополітичне становище ЗУНР, адже молода українська держава опинилася у прицілі інтересів Антанти, яка будувала надійний бар'єр на шляху проникнення більшовизму в Європу. Головну роль у вирішенні українського питання відігравала позиція Франції, яка надавала значну морально-політичну і матеріальну допомогу Польщі та Румунії, і на думку якої зважали союзники, у першу чергу Англія й США. «Світова війна, – як слушно зауважує В.Ададуров, – перетворила Францію на наймогутнішу військово-політичну силу континентальної Європи, радикальним чином зміцнивши її вплив на вирішення актуальних проблем міжнародного життя»⁸.

Варто відзначити, що цю роль Франції визнавали всі запрошені делегації, які в першу чергу намагалися отримати аудієнцію в Ж.Клемансо та схилити його на свій бік. Коли у Париж прибув президент США В.Вільсон, який розраховував на крісло голови конференції, Ж.Клемансо одразу ж «поставив його на місце» заявою, що головуватиме саме він як глава держави, де проходить міжнародний форум. За пропозицією Ж.Клемансо було створено Раду десяти для підготовки умов договору з окремих проблем і Раду чотирьох, яка їх затверджувала. Відтак державний секретар США Р.Лансінг слушно відзначав, що «домінуючою фігурою на Паризькій конференції ... найсильнішим із сильних людей, які брали участь у паризьких переговорах був безперечно Ж.Клемансо»⁹.

Керівництво Франції в особі президента Ж.Клемансо зробило ставку на сильну союзню Польщу й активно допомагало їй у війні проти ЗУНР. «Польща мала бути тим парканом, – зауважував згодом начальник штабу Української галицької армії генерал Віктор Курманович, – що поставить опір дальшому поході більшовизму на захід, що в той час мав свій зародок в осередку Європи – Бела Куна в Угорщині, Курта Аскера у Баварії»¹⁰. Крім того, в особі сильної Польщі Франція отримувала противагу Німеччині – своєму одвічному ворогові. Партнер Ж.Клемансо на переговорах у Парижі прем'єр Великобританії Д.Ллойд-Джордж визнавав, що «створення великої Польщі було одним із головних намагань французької військової стратегії»¹¹.

Іншою важливою причиною уваги головних учасників Паризької мирної конференції до західноукраїнської проблеми було прагнення припинити широкомасштабну війну між Польщею й ЗУНР – безперечно, на вигідних для Варшави й Антанти умовах, залишивши за Польщею Львів і Прикарпатський нафтовий басейн – об'єкт французьких і британських капіталовкладень.

Ще одним фактором розгляду галицької проблеми на конференції була бурхлива діяльність із дискредитації ЗУНР польських представництв у Парижі і Лондоні, заснованих ще в роки Першої світової війни й очолюваних досвідченими громадсько-політичними діячами Р.Дмовським і К.Длуським, до яких після проголошення незалежності Польщі приєдналися військові аташе генерали Т.Розвадовський і Б.Рой та адмірал В.Клочковський.

І, зрештою, у Парижі держави Антанти дотримувалися однозначної думки щодо відновлення Росії й негативно ставилися до виникнення на її території незалежних національних держав, у т. ч. й української. Вони не визнавали УНР, мотивуючи це фактом підписання сепаратного Брестського миру, проте прагнули вичленити з українського питання східногалицьку проблему. У результаті широкомасштабної діяльності дипломатичної місії ЗУНР та залучення зусиль української діаспори у США й Канаді, за слушним зауваженням О.Павлюка, «східногалицька проблема була єдиною справою, в якій Паризька конференція офіційно зносилася з українською делегацією»¹².

Визначну роль у вирішенні глобальних завдань Паризької конференції відіграв президент США Вудро Вільсон. До речі, Ж.Клемансо був дуже незадоволеним його приїздом у Париж. У листі до Д.Ллойд-Джорджа він писав: «Не приховуватиму від вас, що вважаю його присутність і небажаною, і неможливою»¹³.

Причинами такої реакції глави французької держави насамперед були ідеї В.Вільсона щодо повоєнного устрою Європи і світу взагалі, викладені у знаменитих «Чотирнадцяти пунктах», які з ентузіазмом зустріли поневолені народи Росії і Австро-Угорщини, зокрема українці, адже у пунктах В.Вільсона йшлося про право народів на самовизначення та створення міжнародного представницького органу – Ліги Націй.

В.Вільсон своїми ідеями намагався вивести США в лідери світу. І для цього були підстави. Так, доля США у світовому промисловому виробництві становила: з видобутку вугілля 46,6%, з виплавки чавуну 51%, сталі 50,8%, видобутку нафти 74,3%, випуску автомобілів 85%. Країни Антанти заборгували США 9,5 млрд дол.¹⁴

Відтак президент ЗУНР Є.Петрушевич і голова уряду К.Левицький у першу чергу розраховували на підтримку президента США. Сподівання керівників ЗУНР ґрунтувалися не лише на деклараціях американського президента, але також на активній діяльності заокеанської української діаспори. Утворення незалежної ЗУНР та запекла боротьба галичан викликала хвилю національно-патріотичних почуттів українців у США і Канаді, настрої й думки яких висловила газета «Український голос»: «Гарматна війна закінчилася, однак заведення справедливості, переміна границь і звільнення поневолених народів доперва починається. Наші родини в Європі через століття добивалися звільнення і тепер спільно з іншими поневоленими народами звертаються до делегатів на мировій конференції. ... Тому ми мусимо помочі своїм рідимцям в Європі у сій справі. За допомогою преси й іншими способами мусимо предложити справу наших рідимців в Європі перед співгромадянами і правительством. Мусимо вислати також делегата на мирову конференцію, аби інформувати урядових делегатів альянтських держав про справу України і щоби допомогти українським урядовим делегатам уложити справу звільнення України»¹⁵.

Організатором і координатором різноманітних акцій на підтримку дипломатичних зусиль ЗУНР у США був Український народний комітет на чолі з о. П.Понятишином, який ще до відкриття конференції в Парижі разом із В.Лотоцьким та С.Ядловським прибув до Вашингтона й встановив зв'язок із сенатським комітетом у закордонних справах, що формував міжнародну політику США. Керівникам УНК удалося схилити на свій бік кількох впливових сенаторів, зокрема майбутнього президента Франкліна Рузвельта, який під час дискусії у сенаті заявив: «Фінляндія, балтійські провінції, Литва й Україна мусять бути незалежними»¹⁶.

Українська делегація мала плідні переговори з державним секретарем США і учасником Паризької конференції Р.Лансінгом, який на офіційний лист УНК заявив про цілковиту підтримку Україні, але лише у федерації з Росією. Тоді українці, дізнавшись, що президент В.Вільсон пароплавом вирушає в Європу на

конференцію, вручили в порту меморіал УНК із вимогами позитивно вирішити питання УНР і ЗУНР, перш за все визнати право на самовизначення. Крім того, як писала «Свобода» 19 березня 1919 р., Український народний комітет надіслав до Парижа делегацію у складі К.Білика та конгресмена Дж.А.Геміла із завданням «заступати домагання і бажання українців в З'єднаних Державах, та допомагати українській мирній делегації в її праці та заходах, а також нав'язувати зносини між рідним краєм і українцями в Америці». Невдовзі до них приєдналася делегація українців із Канади – О.Мегас та І.Петрушевич, – які мали контакти з прем'єр-міністром Канади Р.Боденом, а через нього – з Д.Ллойд-Джорджем.

Діяльність діаспорних делегацій певним чином впливала на позиції В.Вільсона і Д.Ллойд-Джорджа, які не завжди підтримували думку Ж.Клемансо, а подеколи вступали з ним у гострі дискусії з української проблеми. Зокрема, так сталося на одному із засідань конференції 14 березня 1919 р., коли розглядалася концепція В.Вільсона щодо самовизначення народів. Глави США й Англії окреслили пункти, за якими це право мали народи, що переважали чисельно на певній території, мали інші походження й історію, ніж панівна нація, свою мову, віру, духовну й матеріальну культуру. Оскільки населення Східної Галичини повністю відповідало цим умовам, В.Вільсон і Д.Ллойд-Джордж на першому етапі роботи конференції не підтримували зазіхань Польщі на українські землі, що не сподобалось Ж.Клемансо. Дипломати ЗУНР намагалися використати найменші можливості для позитивного вирішення української проблеми, хоча це й було пов'язано з великими труднощами¹⁷.

Отже, у такій ситуації 18 січня 1919 р. відбулося врочисте відкриття Паризької мирної конференції, сформовано головний керівний орган – Раду десятиох та 52 комісії, на яких покладалося завдання підготовки мирного договору з окремих проблем: Ліги Націй, державних кордонів, репарацій та ін. 24 березня було створено Раду чотирьох, яка працювала у закритому режимі й ухвалювала вирішальні постанови. Головна увага конференції була зосереджена на «російському питанні», визначенні кордонів, репараціях, утворенні Ліги Націй. Позапланове українське питання виникло за ініціативи делегації УНР.

20 листопада 1918 р., ще до перемоги антигетьманського повстання, провідні діячі Директорії УНР В.Винниченко, Ф.Швець та О.Андрієвський звернулися до держав Антанти і висловили сподівання, «що свободолюбиві і демократичні правительства народів світу цілком зрозуміють прагнення українського народу і виявлять природну готовність допомогти йому закінчити державну будову у молодій Українській Народній Республіці»¹⁸.

У наступному зверненні Директорія УНР відзначала: «Спираючись на принципи самовизначення народів, висловлені президентом великої Американської Республіки Вільсоном, [Директорія] звертається до народів усього світу та до їх високих правительств із братнім щирим привітом і закликом до підтримання добросусідських, дружніх, приятельських зносин з українським народом, Українською Народною Республікою, ... яка вже готова зараз відповідно прийняти представителів інших правительств і натомість послати своїх»¹⁹.

Проте звернення та інші акції УНР із метою отримати запрошення на Паризьку мирну конференцію залишилися без уваги з боку її організаторів. За цих умов 29 грудня 1918 р. голова Ради Народних Міністрів і міністр закордонних справ УНР Б.Чеховський вислав до Парижа надзвичайну дипломатичну місію на чолі з Г.Сидоренком та А.Петрушевичем (син президента ЗУНР Є.Петрушевича), які дісталися до Франції лише 20 січня 1919 р. До складу делегації ввійшли також галичани С.Томашівський, М.Лозинський, М.Рудницький, О.Кульчицький та як військовий консультант державний секретар військових справ ЗУНР полковник Д.Вітовський. Делегацію УНР поповнили Д.Ісаєвич,

В.Матюшенко, О.Шульгин, А.Марголін, С.Шелухин, П.Дідушок. Обидві українські делегації тісно співпрацювали. Також до них прилучилися представники заокеанської діаспори К.Білик, І.Петрушевич, сенатор Дж.Геміль, які сприяли зв'язкам українців з урядовими делегаціями США і Канади, часто були перекладачами і корисними радниками²⁰.

Оскільки українська делегація прибула на Паризьку конференцію без формального запрошення, і, відтак, не була визнана повноправним учасником, її члени розгорнули активну пропагандистську діяльність, нав'язали стосунки з делегаціями Азербайджану, Білорусії, Грузії, Естонії, Латвії та ін. держав, які постали на руїнах Російської імперії, боролися за незалежність і не були визнані й запрошені на конференцію. Наддніпрянці та особливо галичани шукали контактів із членами делегацій великих держав. Їм удалося схилити на свій бік деяких впливових дипломатів. Так, полковник М.Гауз (приятель і радник В.Вільсона) не без впливу українців, за висновком І.Борщака, «до української, спеціально до галицької, справи ставився із симпатією, бо вважав, що домагання українців справедливі. ... Йому головню треба завдячити, що В.Вільсон слідував за галицькою справою». Прихильно до українських прагнень щодо незалежності ставився впливовий голова американської експертної комісії І.Бауман. Натомість Д.Ллойд-Джордж, який, як слушно зауважував І.Борщак, не мав ані симпатій, ані антипатій до України, але йшов у річищі традиційної англійської політики й з усіх делегатів найбільш вороже ставився до того, щоб віддати Східну Галичину Польщі, що у принципі відповідало прагненням галичан²¹.

Першим офіційним виступом української делегації у Парижі стала нота від 10 лютого 1919 р., виголошена Г.Сидоренком, в якій було викладено історію України як незалежної у минулому держави, вимогу про визнання УНР і прохання допустити до участі в роботі конференції. Аргументи представників УНР, що республіка веде боротьбу проти більшовицької Росії власне на боці Антанти, а також пропозиції визнати незалежність усіх утворених на території колишньої Російської імперії національних держав і створити їх федерацію антибільшовицького спрямування, не змогли вплинути на провідні держави, які, і в першу чергу Франція, бачили вирішення «російського питання» у відновленні єдиної Росії. Саме на початок 1919 р. припала найбільш активна допомога Антанти і США військам Колчака, Денікіна та інших білих генералів.

Слід відзначити, між делегаціями УНР і ЗУНР в Парижі не було досягнуто повного розуміння й хоча 22 січня 1919 р. відбулося врочисте підписання акту злуки, Є.Петрушевич зберігав свій галицький уряд і формував зовнішню політику, яка не завжди збігалася з курсом УНР.

Пізніше міністр закордонних справ УНР В.Темницький визнавав, що об'єднання республік відбулося «похапцем», маса справ залишилася неврегульованими, було дві армії і дві закордонні політики.

Це стало особливо очевидним, коли Паризька конференція розпочала розгляд східногалицького питання у зв'язку з намаганнями припинити польсько-українську війну. Варто зауважити, що до цього кроку конференцію підштовхували неодноразові дипломатичні західноукраїнські ноти до керівників держав Антанти і США. Так, у ноті до В.Вільсона Є.Петрушевич писав: «Утворивши державу 19 листопада 1918 р. у Львові, ми визначили границю цієї держави дотримуючись справедливих принципів Ваших, пане президенте». Є.Петрушевич просив допомоги ЗУНР, припинити агресію Польщі й виступити арбітром українсько-польського конфлікту²².

Відчувши неабияку зацікавленість Паризької конференції східногалицькою проблемою, що яскраво проявилось у створенні 29 січня 1919 р. в її рамках спеціальної комісії у польських справах під головуванням досвідченого французького дипломата Ж.Камбона, у сформуванні міжсоюзної місії у Варшаві на

чолі з Ж.Нулансом та великої (70 членів) місії у справах українсько-польського конфлікту під орудою генерала Ю.Бертелемі, дипломатія ЗУНР відчутно посилила свою діяльність. Її важливим напрямком було нейтралізувати польську пропаганду, яка дезорієнтувала учасників конференції.

Треба визнати, що, на відміну від керівництва ЗУНР, Варшава, за влучним висловом М.Литвина, «спритно використала кон'юнктуру міжнародної ситуації та активізувала дипломатичні акції для забезпечення сприятливих зовнішніх умов державного відновлення, з визнання Польщі державами Європи і Америки»²³.

Закордонні представництва Польщі, насамперед у Франції, утворення ЗУНР трактували як австро-угорську «інтригу», стверджуючи, що «100-тисячна» Українська галицька армія є згуртованим «українських націоналістичних банд» і діє під керівництвом австро-німецьких офіцерів. Поляки мали значні здобутки у військовій співпраці з Францією, де в період роботи конференції формувалася 60-тисячна польська армія генерала Ю.Галлера, що готувалася для перекидання на Галицький фронт.

Ще в ході перших засідань конференції занепокоєні масштабами польсько-української війни емісари США, Англії і Франції прибули у Східну Галичину, де зібрали більш-менш правдиву інформацію про справжній стан речей. Зокрема, у середині грудня в окупованому поляками Львові побував англійський військовий аташе полковник Г.Вейд. Його переговори з Ю.Пілсудським, А.Шептицьким, М.Омеляновичем-Павленком та ін., і пропозиції полякам припинити війну викликали невдоволення Варшави. У листі в Лондон до К.Длуського (19 січня) Ю.Пілсудський обурено писав: «Ліквідувати нашу війну з русинами полковник Вейд хотів би у спосіб окупації Східної Галичини військом Антанти, а зокрема окупації Львова і Борислава». Міністр закордонних справ Великобританії лорд Гардінг відреагував на скаргу відкликанням Г.Вейда.

Після відвідин Галичини американський генерал Ф.Кернан у листі до президента В.Вільсона спростував поширюване поляками звинувачення галичан у більшовизмі. Член місії США у Парижі підполковник Е.Казяр, який побував у Галичині та Львові, доповідав главам конференції, що поляки навмисне вводять в оману керівництво міжнародного форуму щодо наявності в ЗУНР регулярної 100-тисячної армії. Але найважливішим його повідомленням, яке поставило польську делегацію у скрутне становище, була заява про участь армії генерала Ю.Галлера в бойових діях не проти більшовиків, для чого її, власне, і сформували, а проти Української галицької армії. Після цього польське командування вислало американця зі Львова як персону нон-грата²⁴.

Об'єктивна інформація представників США й Англії, а також активна пропагандистська діяльність української делегації в Парижі надзвичайно турбували польську місію Р.Дмовського та її покровителя Ж.Клемансо. У результаті було сформовано об'єднану міжсоюзну делегацію з мандатом Паризької мирної конференції та широкими повноваженнями на чолі з французьким генералом, командувачем піхотним корпусом у Салоніках Ю.Бертелемі, яка повинна була виїхати у Польщу та Галичину й вивчити ситуацію. У зв'язку з масштабами завдання до складу місії ввійшли 70 осіб, серед них англійці полковник Ф.Сміт, бригадний генерал А.Картон, американці професор Р.Лорд, капітан Д.Бас, французи майор де Летоїле, капітан Ламарк, італійський майор Стабіле та ін.²⁵

Делегація ЗУНР у Парижі вважала цей крок конференції корисним для української сторони й сподівалася, що місія Бертелемі, вивчивши стан справ у Східній Галичині, дійде об'єктивних висновків і рішень щодо припинення війни. 25 січня 1919 р. відбулося спеціальне засідання Найвищої ради, яке санкціонувало поїздку місії в Галичину. Щоправда, у п'ятигодинній промові Р.Дмовський намагався ще до її від'їзду створити негативне враження про українців, які нібито нездатні утворити свою державу, авторитетний уряд і

регулярну армію. Він прагнув також переконати Найвищу раду у тому, що Східна Галичина є спірною територією, яка історично тривалий час входила до складу Польщі і була відірвана від неї в результаті австро-російських поділів Речі Посполитої²⁶.

Отже, місія Бертелемі, яка була найважливішою військово-дипломатичною акцією Найвищої ради Паризької конференції щодо Східної Галичини, наприкінці січня 1919 р. прибула до Варшави, оскільки була підпорядкована Ж.Нулансу – досвідченому дипломату, колишньому послу Франції в Росії, який займав відверто ворожу позицію щодо українців. Саме він умовляв Париж надіслати у Польщу армію генерала Ю.Галлера, оскільки вважав ситуацію, в якій опинилися польські війська, майже безнадійною. А вона дійсно у середині лютого стала такою.

17 лютого 1919 р. Українська галицька армія розпочала наступальну операцію, яка ввійшла в історію як Вовчухівська і мала хороші перспективи. Підготовлений колишніми полковниками генерального штабу російської армії талановитими штабістами УГА Є.Мишківським та М.Какуріним план передбачав силами 1-го і 3-го корпусів перерізати сполучення Перемишля зі Львовом, оволодіти Городком, блокувати Львів і розгромити його 15-тисячний гарнізон. 3-й корпус УГА атакував околиці столиці Східної Галичини зі сходу, відволікаючи польські сили. Уже 18 лютого українські війська вийшли на залізницю і по суті блокували львівське угруповання польських військ, що спричинило велику паніку у місті. Проте в розвиток блискавично початої українцями операції втрутився Париж.

17 лютого Ж.Нуланс, а наступного дня Ю.Бертелемі від імені Найвищої ради звернулися до ЗУНР із категоричною вимогою припинити бойові дії й забезпечити проїзд до Львова та Ходорова міжсоюзної місії для переговорів. А 22 лютого, після оголошеного тимчасового перемир'я, делегація Паризької конференції прибула до ставки генерала М.Омелянвича-Павленка у Ходорів, де й розпочалися переговори з командуванням УГА. Як згадував генерал М.Омелянчик-Павленко, Ю.Бертелемі з перших хвилин не приховав прихильності до поляків. Як умову до переговорів він висунув вимогу негайно припинити бойові дії, на що український генерал відповів, що для цього потрібно кілька днів і спеціальне рішення уряду. Водночас Ю.Бертелемі виклав погляд Антанти на польсько-українську війну, заявивши, що вона прагне її припинити й встановити тимчасову демаркаційну лінію, яку представив на карті – вона проходила на схід від Львова, Дрогобича і Борислава й залишала за поляками близько двох третин Східної Галичини, зокрема територію, яку на цей момент займала УГА. Ці умови були явно на користь Польщі, хоча становище на фронті – на користь українців. Щоправда, уже тоді генерал А.Картон і дехто з американців висловлювали М.Омелянвичу-Павленкові свою незгоду з Ю.Бертелемі і не вважали ці умови остаточними²⁷.

Переговори, в яких узяли участь представники уряду, дипломати та прибулий до Галичини головний отаман УНР Симон Петлюра були важкими і тривали до 28 лютого. Умови генерала Ю.Бертелемі були явно неприйнятними для ЗУНР. М.Лозинський слушно зауважував, що ці вимоги були «одностороннім диктатом, який комісія на основі порозуміння з поляками рішила накинути українцям»²⁸.

В останній день переговорів з Ю.Бертелемі зустрівся С.Петлюра, який уважав за можливе підтримати план місії Бертелемі за умови, якщо Антанта визнає незалежність УНР і ЗУНР у вказаних кордонах і надасть реальну допомогу українцям у боротьбі з більшовицькою Москвою. Водночас головний отаман умовляв галичан не відкидати пропозиції, але провід в особі Є.Петрушевича й М.Омелянвича-Павленка не пішов ні на які компроміси й обрав принцип «усе, або нічого», вимагаючи звільнення поляками Львова й території по р.Сян. Після

закінчення переговорів у Львові 1 березня командування УГА звернулося до армії із заявою, в якій, зокрема, зазначалося: «Запропоновано нам остаточно демаркаційну лінію, яка являється образою наших найсвятіших почувань, бо на основі цієї лінії Камінка Струмилова, Львів, Дрогобич та від тих місцевостей на захід великі простори української території мали би остати на далі в руках поляків... З чувством тяжкої образи за кров наших братів, за святу пам'ять полеглих за волю і народню честь старшин, стрільців і козаків начальна команда примушена продовжати війну»²⁹.

Перед від'їздом до Варшави і Парижа, де Бертелемі мав звітувати керівництву конференції про переговори, генерал заявив українській стороні, що до 5 березня чекатиме у Львові остаточної відповіді й попередив про «незвичайну відповідальність, яку ви візьмете на себе і на трудність вашого положення супроти мирової конференції»³⁰.

Але ще до вказаного терміну, 4 березня, голова уряду ЗУНР С.Голубович надіслав до Парижа телеграму, в якій висловив позицію стосовно проекту, представленого місією Бертелемі: «До правительств Франції, Англії, Злучених Держав Північної Америки й Італії і до всіх інших правительств союзних держав, як також до правительств держав цілого культурного світу! ... Наказуючи нам віддати полякам добру половину нашої території зі столицею Львовом і з Бориславом ... місія потоптала принцип самовизначення народів і стала на стороні польського імперіалізму. Сим рішенням місія посіяла в нашій народі недовір'я до Антанти і до тих високих принципів справедливості, які Антанта проголосила. В ім'я сих принципів протестуємо проти сього рішення місії, зокрема протестуємо проти ультимативної заяви місії, що ми несемо перед державами Антанти відповідальність за дальше ведення війни. Ми примушені воювати з поляками в обороні нашої землі. Із державами Антанти ми хочемо жити в мирі і приязні і сподівалися від них помочі проти польського наїзду. Тому просимо правительства Франції, Англії, Злучених Держав Північної Америки й Італії вислати до нашої держави окрему місію, яка, не підлягаючи польським впливам, безсторонне розслідила би наші відносини. Ми готові кожної хвили спинити воєнні кроки проти Польщі, але на основі справедливого рішення»³¹.

Провал місії Бертелемі на переговорах з українцями був, безперечно, тенденційно представлений на конференції й викликав широкий резонанс. На думку В.Ададурова, «розрив перемир'я українською стороною був розцінений громадською думкою Європи як зневага до миротворчих зусиль великих держав» і, насамперед, Франції. Відтак «французька політична лінія стосовно західноукраїнської державності стає все більш жорсткою»³².

Ця ситуація значно ускладнила діяльність дипломатичної делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції. Один з її керівників, С.Томашівський, який знав про офіційне визнання Францією незалежності Польщі 22 лютого 1919 р. і що її східним кордоном було визнано Збруч, уважав нерозумним загострювати відносини з Антантою і цілком перспективним – погодитися на лінію Бертелемі, що створювало реальні передумови для визнання ЗУНР. За тодішньої зовнішньополітичної ситуації справедливий, але нерозважливий, максималізм українських вимог вів до втрати державності взагалі³³.

Проте навесні 1919 р. військово-дипломатична місія ЗУНР знову опинилася у центрі уваги Паризької мирної конференції, оскільки Найвища рада зробила нову спробу припинити польсько-українську війну й зосередити головні зусилля Польщі на боротьбу з більшовицькою Росією. Переконавшись, що Франція та місії під проводом її представників розглядають східногалицьку проблему через призму Варшави й польської делегації Р.Дмовського, галицькі дипломати під проводом В.Панейка спільно з місією УНР зосередили зусилля на представниках США й Англії, які мали принципові розходження з Францією, зокрема в

питанні польсько-української війни та, особливо, застосування армії Ю.Галлера на Галицькому фронті. До цього також спричинилися численні ноти, звернення, заяви делегації ЗУНР на Паризькій конференції.

13 березня В.Панейко звернувся з листом до президента США, в якому проінформував його про діяльність і заангажованість місії Бертелемі при вирішенні проблеми перемир'я. 17 березня В.Вільсон у відповіді голові делегації ЗУНР відзначив, що він усвідомлює важливість припинення війни і завірив, що днями «буде вислана на місце окрема місія Антанти». Президент США висловлював сподівання, «що Україна матиме довір'я до доброї волі коаліційних правительств довести до вдоволяючої угоди між Польщею й Україною та через справедливе полагодження справи усунути конфлікт між обома націями»³⁴.

Отже, 19 березня 1919 р. з Парижа до генерала М.Омеляновича-Павленка за підписом В.Вільсона, Д.Ллойд-Джорджа, Ж.Клемансо й В.Орlando надійшла телеграма з пропозицією тимчасово припинити бойові дії. Наголошувалося, що «Найвища рада подає, що вона готова вислухати представлення територіальних бажань обох сторін у тій справі і посередничати при делегаціях українській і польській, або через таке представництво, які сторони уважати будуть за потрібне, щоб перемінити завішення зброї в перемир'я. Вислухання українських і польських представників у справі їх спірних бажань є зрештою підчинене формальній умові негайного занехання ворожих кроків»³⁵.

22 березня В.Голубович повідомив, що його армія негайно припиняє бойові дії на заклик конференції й готова до перемир'я та переговорів. Водночас він пропонував керівникам Паризької конференції підтримувати зв'язок з його урядом через галицьку делегацію в Парижі та вплинути на польську сторону щодо участі в нових переговорах.

Відтак 27 березня 1919 р. в зайнятому поляками Хирові розпочалися безпосередні переговори між делегаціями ЗУНР і Польщі за участю члена комісії Камбона американського генерала Ф.Кернана. Від галичан до Хирова прибули командир 3-го корпусу УГА генерал В.Генбачов, представник зовнішньополітичного відомства М.Лозинський, перекладач о. Ж.Бон та кілька старшин. Польську сторону представляли граф А.Скарбек, полковник М.Кулінський із групою офіцерів. Слід відзначити, що рівень представництва сторін явно не відповідав рівню завдань, які стояли на переговорах. Як виявилось, це було цілком законним, оскільки українська сторона заявила про готовність припинити бойові дії, а питання про перемир'я і припинення війни повинно було вирішуватися на Паризькій мирній конференції, про що свідчать її ініціативи. Польська сторона погоджувалася припинити вогонь за умови, якщо ЗУНР за три дні заявить про готовність укласти перемир'я на основі проекту місії Бертелемі. Прихильний до позиції українців генерал Ф.Кернан марно намагався переконати поляків заключити перемир'я з тим, щоб умови миру були вирішені в Парижі. Уже 28 березня генерал М.Омелянович-Павленко надіслав до Парижа президентові США В.Вільсону телеграму, в якій доповів про перебіг переговорів. Він наголошував, що на пропозицію українців надіслати делегації до Парижа для укладення миру, «польська делегація заявила, що вона не має уповноваження заключити завішення зброї згідно з Вашою депешею від 19 березня й зірвала переговори. ... Маю за честь довести до Вашого відома про цю поведінку поляків, констатуючи, що вся вина продовження цієї війни падає виключно на поляків»³⁶.

Спільними зусиллями дипломатів і військових ЗУНР уже 2 квітня вдалося домогтися засідання зверхників конференції – В.Вільсона, Ж.Клемансо, Д.Ллойд-Джорджа й В.Орlando, на якому було прийнято рішення про створення спеціальної міжсоюзної комісії «зادля справи мирових переговорів між представниками Польщі й України, щоби довести до перемир'я у Східній Галичині». До комісії під головуванням члена англійської делегації прем'єра Південно-Афри-

канського Союзу генерала Луїса Боти ввійшли лише представники Франції, США, Англії та Італії. Водночас від імені конференції до Варшави було надіслано повідомлення про прийняте рішення і вимогу припинити бойові дії³⁷.

Створення нової комісії стурбувало Варшаву, оскільки за висловом польського історика М.Климецького, вона «не займала виразного становища щодо сторін галицького конфлікту», тобто була нейтральною. Відтак уже 4 квітня І.Падеревський надіслав до Найвищої ради ноту, в якій наголошував, що «зважаючи на визнання Польщі суверенною державою та прихильність до Антанти, дії русинів є ворожим актом не лише проти Польщі, але й проти держав коаліції». Він просив Антанта скерувати дві румунські дивізії проти УГА у бік Станіслава, щоби змусити її припинити бойові дії.

Нарешті полякам вдалося переконати головнокомандувача союзними військами в Європі маршала Ф.Фоша віддати наказ про передислокацію армії Ю.Галлера на Галицький фронт. На цей крок делегація ЗУНР у Парижі на чолі з В.Панейком відреагувала нотою протесту на адресу Найвищої ради (від 18 квітня). Водночас голова делегації ЗУНР звернувся телеграмою до уряду в Станіславі на прохання президента В.Вільсона припинити тимчасово бойові дії на фронті й запропонувати те саме полякам, а також вислати до Парижа співробітника Генерального штабу полковника М.Тарнавського або полковника В.Курмановича для безпосередньої участі в переговорах із комісією генерала Л.Боти. Уряд негайно вислав до Парижа військового міністра ЗУНР полковника Д.Вітовського і М.Лозинського. Але на перше засідання комісії Л.Боти з українсько-польського питання 29–30 квітня вони не встигли й розгляд проблеми по суті не відбувся. Щоправда, цим скористалися поляки. Комісія заслухала виступи І.Падеревського та Р.Дмовського, які в один голос домагалися згоди Антанти на повну окупацію Східної Галичини з метою сполучення Польщі з Румунією й утворення спільного фронту проти більшовиків, ішлося також про демобілізацію УГА. «У Києві постав советський уряд, – читав заяву І.Падеревський. – Цей уряд разом із московським заключив військовий договір із Будапештом проти Польщі й проти союзників. Українські війська займають частину Галичини, Волині й Поділля і раніше чи пізніше підпадуть під большевицьку пропаганду. ... Ми є змушені бути готовими до відпертя спільної офензиви трьох советських республік». Р.Дмовський, керуючись вказівками Варшави, стверджував, що ані перемир'я, ані демаркаційна лінія не допоможуть зняти більшовицьку небезпеку, що лише польсько-антантівський контроль над Галичиною зможуть зміцнити антибільшовицький фронт³⁸.

Проте комісія Л.Боти, у роботі якої в ті дні брали участь: від США – І.Бауман і полковник Ембік, від Англії – генерал Л.Бота і підполковник Кіш, від Франції – генерал Ле-Ронд і Дегран, від Італії – Г.Брамбілла і майор М.Перголяні сприймала виступи поляків неоднозначно, особливо щодо використання армії Ю.Галлера проти галичан (зокрема представники США й Англії) та безперспективності перемир'я. Оскільки галицькі інтереси у ті дні представляла делегація УНР, то комісія відклала прийняття якихось рішень до прибуття місії ЗУНР.

Засідання комісії Л.Боти 8 травня 1919 р. стало генеральною битвою галицької військово-дипломатичної делегації на Паризькій мирній конференції. Перед членами комісії виступали й відповідали на питання Д.Вітовський, М.Лозинський, Г.Сидоренко. Особливо багато питань було до щойно прибулого з Галичини Д.Вітовського – 32-літній полковник переконав учасників засідання у тому, що УГА є регулярним військом, яке захищає рідну землю від агресії Польщі, і вона готова припинити бойові дії та виконувати умови перемир'я. На запитання генерала Л.Боти щодо прийнятої для ЗУНР демаркаційної лінії Д.Вітовський твердо відповів, що вона повинна пролягти по р. Сяну – кордону Східної Галичини, проте висловив припущення, що Львів, де поляки становлять

більшість, міг би отримати статус території під контролем держав Антанти і США. Д.Вітовський навів докази, що перекинута в Галичину із Франції армія Ю.Галлера зосереджена на українському фронті й готується до наступу. М.Лозинський пояснив причини провалу місії Бертелемі і висловив тверду позицію уряду ЗУНР щодо припинення війни й укладення угоди з поляками³⁹.

Того ж дня була створена підкомісія у складі представників Англії, США та Італії, яка опрацювала проект перемир'я з тринадцяти пунктів, що був переданий галицькій делегації на розгляд. Він був значно ліпшим від проекту Бертелемі, і хоч Львів залишався за поляками, нафтовий басейн відходив українській стороні. Проте ЗУНР не влаштувало обмеження УГА до 20 тис. вояків, українська делегація вимагала уточнення демаркаційної лінії на північ від Львова й передачі ЗУНР залізниці Самбір – Сянки, яка забезпечувала вихід до Чехословаччини й Угорщини⁴⁰.

13 травня відбулося останнє засідання комісії Л.Боти. Після дискусії, у ході якої пролунали протилежні думки, були заслухані делегати від Польщі й ЗУНР. Поляки висловили категоричну незгоду з проектом перемир'я, запропонованим комісією Л.Боти, і демонстративно залишили засідання. Українська делегація натомість заявила про прийнятність умов перемир'я. У заключній постанові, поданій комісією Найвищій раді 15 травня за підписом усіх її членів, зокрема, зазначалося, що вона «вважає, що треба прийняти прохання українців відносно демаркаційної лінії й зглядного числа військ. Якщо проект, встановлений комісією одногосно, не буде прийнятий обидвома сторонами, то комісія буде вважати, що її мандат закінчився й може тільки передати у Найвищу раду пропозиції, що вона їх встановила з метою привести обидві сторони до згоди»⁴¹.

14 травня, після того, як поляки відкинули пропозиції комісії Л.Боти та делегації ЗУНР, армія Ю.Галлера розгорнула генеральний наступ по всьому фронті й домоглася значних успіхів. Корпуси й бригади УГА до кінця місяця змушені були залишити майже всю територію Східної Галичини. Українська дипломатична місія на Паризькій мирній конференції звернулася до міжнародного форуму з рішучою нотою, в якій висловлювалося обурення діями Польщі, яка, вочевидь, користується підтримкою Антанти й брутально порушила рішення навіть самої Паризької конференції щодо врегулювання конфлікту («Чи держави Антанти мають волю і змогу спинити польську офензиву? Чи вони не є байдужі до українського народу, який напружує останні сили проти своїх неприятелів, що грозять йому зі всіх боків, і проти анархії? Не знаходячи в державах Антанти реальної й успішної помочі, якої ми все сподівалися для нашої окривавленої вітчизни, ми доводимо до вашої відомости, що в таких обставинах вважаємо безцільним оставатися довше в Парижі»⁴²).

Проте вже за кілька годин після надіслання цієї ноти галицька делегація була запрошена на засідання Найвищої ради. Власне, запрошення надійшло від В.Вільсона, але коли галицька делегація прибула в резиденцію президента США, там на неї чекали Ж.Клемансо, Д.Ллойд-Джордж, міністр закордонних справ Італії Д.Сонніно та члени комісії генерала Л.Боти. На прохання В.Вільсона висвітлити становище в Галичині, В.Панейко і Г.Сидоренко, який приєднався до делегації ЗУНР, відповідали, що проти соборної України ведуть агресивну війну Польща й більшовицька Росія, що український народ бореться за право нації на самовизначення, що визнається Антантою. В дискусії особливу активність виявив Д.Ллойд-Джордж. На його численні питання українці переконливо стверджували, що Україна не хоче приєднання ані до Польщі, ані до Росії. В.Панейко, Д.Вітовський і М.Лозинський завірили присутніх, що ЗУНР прагне миру з Польщею і її армія готова до боротьби з більшовиками. Цікаво, що коли на запитання Д.Ллойд-Джорджа: «виходить, що Україна веде війну з біль-

шовиками, а поляки атакують її з тилу?», – українці відповіли, що саме так і є, той кинув Ж.Клемансо: «Ось, бачите, що роблять ваші поляки!»⁴³.

Дипломати ЗУНР продовжували боротьбу. На прохання В.Панейка наступного дня галицьку делегацію прийняв Ж.Клемансо. До галичан приєдналася місія УНР. Ж.Клемансо повідомив, що саме очікує від Ю.Пілсудського відповіді на запит щодо широкомасштабного польського наступу за участю армії Ю.Галлера, яка не повинна була брати участі у бойових діях у Галичині. Він підтвердив, що Найвища рада прагне припинення польсько-української війни і прийняв меморіал делегації ЗУНР із цієї проблеми⁴⁴.

24 травня за ініціативи Д.Вітовського галицька делегація знову звернулася до генерала Л.Боти з пропозицією вислухати її. Але той відповів, що українсько-польською проблемою відтепер займається Найвища рада. 27 травня М.Лозинський і Д.Вітовський звернулися до керівництва конференції з обширною нотою, в якій ще раз виклали історію проблеми та підтвердили, що саме Польща напала на українську незалежну державу («Польська політика знаходиться у суперечності не тільки з основними провідними принципами Антанти, але також з її заявами. Держави Антанти проголосили для всіх народів право самовизначення, – поляки хочуть завоювати й анексувати українську землю»⁴⁵). Галицькі дипломати переконливо засвідчили, що всі мирні пропозиції комісії конференції та Найвищої ради відкидалися саме польською стороною.

Делегацію ЗУНР підтримав нотою від 29 травня Г.Сидоренко, який у зверненні до керівництва Паризької мирної конференції заявив, що у відповідь на мирні пропозиції українців про перемир'я польські війська розгорнули широкомасштабну наступальну операцію – у результаті Україна не може протистояти наступу більшовицької Росії. Відтак бойові дії Польщі грають на руку російським більшовикам, а Польща використовує допомогу Антанти не проти них, а проти України (саме у ці дні польські війська затиснули УГА в невеличкому трикутнику в районі Чорткова).

6 червня М.Лозинський і Д.Вітовський надіслали голові конференції Ж.Клемансо чергову ноту, в якій спростовували заяви Ю.Пілсудського, що, мовляв, причиною польського наступу була військова активність українців.

Нарешті 18 червня Найвища рада повернулася до розгляду східногалицької проблеми на спеціальному засіданні глав зовнішньополітичних відомств під головуванням міністра закордонних справ Франції П.Пішона. У ході дискусії голова англійської делегації лорд А.Бальфур висловив думку, що, по-перше, слід створити умови, щоби Галичина змогла протистояти більшовикам своїми збройними силами. Він заявив, що «військова окупація у Східній Галичині зашкодить політичному розвитку цієї країни». Водночас він уважав, що поляки все ж окупували Галичину, але тимчасово, і під контролем Ліги Націй, а пізніше галичани повинні самостійно визначити свій статус. Італієць Д.Сонніно пропонував автономію для Галичини в межах Польщі. Представник США Р.Лансінг бачив Галичину у складі Польщі, а не УНР, і пропонував дозволити полякам окупувати її до Збруча, на що А.Бальфур відповів незгодою й підкреслив своє переконання, що українці не хочуть підпасти під панування польської меншості. До остаточного рішення так і не дійшло, але В.Панейко отримав завдання терміново підготувати проект статусу Східної Галичини під протекторатом Ліги Націй⁴⁶.

Саме у ці дні УГА під командуванням генерала О.Грекова розгорнула Чортківську стратегічну наступальну операцію (8–28 червня 1919 р.), в результаті якої був визволений Тернопіль і передові частини УГА впритул наблизилися до Львова. Стурбований поразкою, Ю.Пілсудський особисто прибув на фронт та очолив усі стягнуті проти галичан війська. До Парижа полетіли панічні телеграми з обвинуваченнями на адресу українців.

У цій ситуації 25 червня Рада чотирьох терміново зібралася на нараду й прийняла фатальне для українців рішення, яке й надіслала до Варшави: «Із метою забезпечити особи й майно мирного населення Східної Галичини супроти небезпеки, яка йому загрожує від більшовицьких банд, Найвища рада союзних держав вирішила вповноважити сили Польської Республіки вести свої операції аж до річки Збруч. Цей дозвіл не включає у себе рішень, які Найвища рада постановить пізніше в питанні політичного статусу Галичини. (підпис) Вільсон, Ллойд-Джордж, Клемансо, Орландо»⁴⁷.

Українські дипломати в Парижі відповіли нотою, в якій ще раз відтворили події в Галичині від здобуття незалежності в листопаді 1918 р. «Українське правительство, – наголошували Г.Сидоренко, М.Лозинський і Д.Вітовський, – довіряючи принципам, проголошеним державами Антанти, сподівалося, що ці держави ... стануть в обороні права самовизначення українського народу. Українська делегація стверджує, що так не сталося». Автори ноти відзначали, що уряд і армія ЗУНР здатні захистити «особи і майно мирного населення Східної Галичини» від більшовиків, яких на території республіки немає. Небезпека ж загрожує лише з боку агресивної Польщі, заявляли вони. Рішення Найвищої ради від 25 червня галичани кваліфікували як брутальне порушення прав і свобод українського народу, яке матиме наслідком рішучу боротьбу українців проти польської окупації⁴⁸.

На початку липня 1919 р. ситуація на Галицькому фронті змінилася на користь поляків, які притиснули галичан до Збруча, країна була практично окупована. Найвища рада передала проблему на розгляд підкомісії з польських справ Ж.Камбона й доручила опрацювати статут для Східної Галичини. На жаль, серед галицької делегації стався розкол – М.Лозинський і Д.Вітовський уважали, що слід продовжувати відстоювати інтереси ЗУНР, проте В.Панейко й С.Томашівський були проти роботи в комісії Ж.Камбона й без узгодження з усіма членами делегації В.Панейко надіслав негативну відповідь, що галичани відмовляються брати участь у роботі підкомісії. Отже, на засіданні 3 липня були присутні лише поляки. М.Лозинський цілком слушно вважав цей крок помилковим. Проте, на його ж думку, вплив галичан на опрацьований без їхньої участі статут для Східної Галичини був мінімальним. «Уже вся історія перемир'я доказала, що Найвища рада слухала тільки Польщу», – писав він⁴⁹. Слід зазначити, що навіть такий статут поляки відкинули.

7 липня 1919 р. Париж покинув Д.Вітовський. Він дістався до Німеччини й 4 серпня із Бреслау вилетів у напрямку Кам'янця-Подільського, де перебував уряд ЗУНР, зі звітом про діяльність делегації на Паризькій мирній конференції. Але в районі німецько-польського кордону літак зазнав катастрофи й усі його пасажери загинули. Поховали першого військового міністра ЗУНР у Берліні⁵⁰.

Галицька дипломатична делегація залишилась на Паризькій мирній конференції, співпрацювала з комісією Ж.Камбона, яка опрацювала й оприлюднила 23 вересня, на останньому своєму засіданні, статут для Східної Галичини. Він був, незважаючи на протести з боку Польщі, прийнятий конференцією 20 листопада 1919 р. Згідно з документом, Польщі на 25 років надавався мандат на управління автономною Східною Галичиною під контролем Ліги Націй. Запроваджувалися галицький сейм, рівноправність української та польської мови, гарантувалися інші права українців. Проте з мовчазної згоди Антанти й США ці умови не були втілені у життя. Загалом слід зауважити, що в Парижі держави-переможниці розглядали українську проблему в антибільшовицькому аспекті, покладаючись здебільшого на Польщу, Румунію та білу Росію, ніж на ЗУНР.

Підсумовуючи діяльність дипломатії ЗУНР на Паризькій мирній конференції, І.Борщак писав: «Так закінчилася справа польсько-української війни в Парижі й такий був кінець справи Східної Галичини на конференції миру 1919-го року. Але

ця справа не була цим ще остаточно вирішена. Чотири роки пізніше мирового конференція, що складалася з послів Англії, Франції, Італії і Японії, віддала остаточно Східну Галичину полякам»⁵¹.

Незважаючи на невдачу першого виступу на міжнародній арені галицьких дипломатів, М.Литвин наголошує: «Отже, на цьому розгляд східногалицької проблеми, а, відтак, польсько-української війни, яка стала одним із центральних питань на Паризькій мирній конференції, було закінчено. Оцінюючи діяльність галицької делегації в Парижі, треба відзначити, що перебуваючи у вкрай несприятливих умовах, подеколи у ворожому оточенні, репрезентуючи невизнану державу, вона робила все можливе для припинення польської агресії і збереження державного суверенітету»⁵².

Позитивним наслідком діяльності галицьких дипломатів було винесення східногалицької проблеми на найвищий міжнародний форум. У Парижі в 1919 р. українські дипломати виявили почуття національної гідності, патріотизму і самовідданості в обороні незалежності своєї держави.

¹ *Левицький К.* Дипломатична діяльність ЗУНР (1918–1923) // Літопис Червоної калини. – 1938. – Ч.ХІ. – С.3–4.

² *Левицький К.* Дипломатична діяльність...; *Витвицький С.* Галичина в міжнародній політиці в 1914–1923 роках // Український історик. – 1995. – №1-4. – С.101–111; *Назарук О.* В українській дипломатичній службі в роках 1915–1923 // Літопис Червоної калини. – 1938. – Ч.Х. – С.16–18; *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – 228 с.; *Український голос.* – 1918. – 13 листопада. – Ч.49; *Цегельський Л.* Від легенди до правди. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1960. – 313 с.

³ *Борщак І.* Відгомін УГА на Версальській конференції // Українська галицька армія: Матеріали до історії. – Т.ІІ. – Вінніпег, 1960. – С.121–153; *Його ж.* Мировая конференція 1919 // Історичний календар-альманах Червоної калини на 1939 р. – Л., 1938. – С.107–113; *Його ж.* Як була організована мирова конференція 1919 р. // Там само. – С.102–107; *Косик В.* Франція та Україна: Становлення української дипломатії. – Л., 2004. – 262 с.; *Дольницький М.* Роль Антанти в українсько-польській війні // Українська галицька армія: Матеріали до історії. – Т.І. – Вінніпег, 1958. – С.435–444; *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. – К., 1993. – 288 с.; *Стахів М.* Західна Україна: Нарис державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1919 рр. – Т.3. – Скрантон, 1960. – 212 с.; *Його ж.* Західна Україна: Нарис державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1919 рр. – Т.4. – Скрантон, 1960. – 122 с.; *Трембіцький В.* Американські українці в допомозі українській державі і її народові 1914–1923 рр. // Альманах УНС на рік 1971. – Джерсі-Сіті, 1971. – С.48–63.

⁴ *Супруненко Н.И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918–1920). – Москва, 1966. – 450 с.; *Симоненко Р.* Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. – К., 1962. – 440 с.; *Лихолат А.В.* Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні. 1917–1922. – К., 1955. – 622 с.; *Маланчук В.* Історія однієї зради. – Л., 1958. – 71 с.; *Герасименко М., Дудикевич Б.* Боротьба трудящих Західної України за воз'єднання з радянською Україною. – К., 1960. – 222 с.

⁵ *Павлюк О.* Дипломатія ЗУНР (ЗОУНР) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.358–377; *Його ж.* Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – №3/4 – С.114–138; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л., 1998. – 470 с.; *Макарчук С.А.* Українська республіка галичан. – Л., 1997. – 192 с.; *Реєнт О.* Дипломатичні аспекти «східного питання» й Україна // Нариси з історії дипломатії України. – С.302–311; *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – 318 с.; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: Концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – 508 с.

⁶ *Павлюк О.* Дипломатія ЗУНР (ЗОУНР)... – С.369.

⁷ *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – С.113.

⁸ *Ададуров В.* Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 // Україна в минулому (Київ, Львів). – Вип. VII. – 1995. – С.18–32. – С.19.

- ⁹ Див.: Прицкер Д.П. Жорж Клемансо. – Москва, 1983. – 316 с. – С.242.
- ¹⁰ Курманович В. Відворот УГА за Збруч // Літопис Червоної калини. – 1934. – Ч.V. – С.4.
- ¹¹ Ллойд-Джордж Д. Правда о мирных переговорах. – Т.І. – Москва, 1967. – 340 с. – С.270.
- ¹² Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР. – С.118.
- ¹³ Див.: Ллойд-Джордж Д. Правда о мирных переговорах. – Т.І. – С.133.
- ¹⁴ Гершов З.М. Вудро Вильсон. – Москва, 1983. – 334 с. – С.202.
- ¹⁵ Див.: Український голос. – 1918. – 13 листопада. – Ч.49.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Мегас О. У порятунку Галицької України // Альманах Українського народного союзу (Вінніпер). – 1971. – С.33–35.
- ¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1429 (Канцелярія Директорії УНР). – Оп.1. – Спр.4. – Арк.3–4.
- ¹⁹ Там само. – Ф.3696 (Міністерство закордонних справ УНР. Фонди посольств і дипломатичних місій). – Оп.1. – Спр.66. – Арк.2–4.
- ²⁰ Борщак І. Як була зорганізована мирова конференція 1919 р. – С.102–107.
- ²¹ Його ж. Мирова конференція 1919. – С.111–112.
- ²² Стахів М. Західна Україна. Нарис державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1919 рр. – Т.3. – С.168–171.
- ²³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – С.257.
- ²⁴ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.471 (Верховное командование Войска Польского). – Оп.1. – Д.9. – Л.105; Оп.19. – Д.281. – Л.71–73; Оп.1. – Д.82. – Л.62.
- ²⁵ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – С.261.
- ²⁶ Борщак І. Відгомін УГА на Версальській конференції. – С.123–124.
- ²⁷ Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – К., 2002. – 458 с. – С.145–146.
- ²⁸ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.81.
- ²⁹ Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – С.152.
- ³⁰ Див.: Державний архів Львівської області. – Ф.257 (Товариство вивчення історії оборони Львова і південно-східних воєводств у 1918–1920 р. у Львові). – Оп.2. – Спр.1449. – Арк.7–10.
- ³¹ Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.82–83.
- ³² Ададуров В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину... – С.31.
- ³³ Томашівський С. Десять літ українського питання у Польщі. – Л., 1929. – 134 с. – С.59.
- ³⁴ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.86.
- ³⁵ Див.: Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – С.27.
- ³⁶ Борщак І. Відгомін УГА на Версальській конференції. – С.130.
- ³⁷ Там само. – С.130–131.
- ³⁸ РГВА. – Ф.308 (II отдел генерального штаба Войска Польского). – Оп.19. – Д.281. – Л.71–73.
- ³⁹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.138–139.
- ⁴⁰ РГВА. – Ф.471 (Верховное командование Войска Польского). – Оп.1. – Д.82. – Л.62.
- ⁴¹ Борщак І. Відгомін УГА на Версальській конференції. – С.141–142.
- ⁴² Там само. – С.134–135.
- ⁴³ Там само. – С.143–144.
- ⁴⁴ Żurawski P. Sprawa ukraińska na Konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919. – Warszawa, 1995. – 126 s. – S.33.
- ⁴⁵ Див.: Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Л., 1995. – 368 с. – С.211.
- ⁴⁶ Борщак І. Відгомін УГА на Версальській конференції. – С.147–149.
- ⁴⁷ Див.: Дольницький М. Роль Антанти в українсько-польській війні. – С.443.
- ⁴⁸ Див.: Назарук О. Рік на Великій Україні: Спомини з Української революції. – Відень, 1920. – 342 с. – С.143–146.
- ⁴⁹ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – С.154.

⁵⁰ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – С.214.

⁵¹ Борщак І. Відгомін УГА на Версальській конференції. – С.153.

⁵² Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – С.277.

The article reveals the course of diplomacy activities by Western-Ukrainian Republic towards national defense during the Paris Conference; the first appearance of the Western-Ukrainian Republic diplomats on the international scene as well as active participation of the Ukrainian delegation in the conference alongside with the other countries represented by presidents and prime ministers during the period of extremely complicated external economical conditions.

Я.В.Стоцький*

ЕКСПАНСІЯ РПЦ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (1947–1953 рр.)

У статті досліджується процес конфесійного трансферу значної частини греко-католицького духівництва, парохіян і храмів під юрисдикцію Московського патріархату, що відбувався після Львівського псевдособору 8–10 березня 1946 р., а також тотальний наступ Російської православної церкви (за активного сприяння державної влади) на колишню греко-католицьку територію, перші кроки з уніфікації релігійної традиції «возз'єднаного» західноукраїнського духівництва й парохіян із московським православ'ям.

Процес входження Московського патріархату на територію Західної України, що за сприяння державної влади відбувався після фактичної заборони у 1946 р. Української греко-католицької церкви, поступове поглинання російським православ'ям греко-католицьких парохій і храмів, оправославлення західноукраїнського населення є актуальною темою, до якої не вщухає інтерес і у сучасній Україні, особливо з огляду на гостру міжконфесійну боротьбу 1989–1991 рр. У дослідженні розкриваються основні причини міжцерковного протистояння у сучасний період, які були закладені ще подіями шістдесятирічної давнини.

Стаття ґрунтується на матеріалах держархівів Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей, а також на даних центральних архівів України, уміщених у працях В.Сергійчука («Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків у боротьбі за віру і державу» (К., 2001)), В.Пашенка («Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів» (К., 2002)), окремих томах «Історії релігії в Україні» та ін.

Станом на 1 січня 1947 р. в Українській РСР налічувалося 8815¹ парохій православної церкви із 13 813, зареєстрованих у СРСР. У Російській Федерації на той час було всього 3082 православні громади². Таким чином, на території УРСР було мало не у три рази більше православних парохій, ніж у Російській Федерації, та майже 64% від усіх зареєстрованих православних громад у СРСР.

Чисельність православних приходів в Україні до того ж мала тенденцію до збільшення за рахунок колишніх парохій і духівництва УГКЦ – церкви, «возз'єднаної» з РПЦ наприкінці 1940-х рр. Так, за другий квартал 1947 р. Львівсько-Тернопільська єпархія РПЦ збільшилася на 8 храмів Львівщини – 7 із них «возз'єдналися» (як колишні греко-католицькі), і одну церкву відкрила влада в колишньому львівському костелі. Одночасно на Львівщині на

* Стоцький Ярослав Васильович – канд. іст. наук, доцент Тернопільського державного технічного університету імені І.Пуллюя.

20 отців збільшилася чисельність православного духівництва – 17 «возз'єднаних», а решта прибули із Дрогобицької і Станіславської єпархій³.

Загалом на 1 липня 1947 р. у Львівській області РПЦ налічувала 321 священника, 9 дияконів і 497 псаломників⁴. Більшість із них були людьми старшого віку: 122 отці у віці 41–55 років, 132 старші 55 років. Вищу богословську освіту (зважаючи, що переважна більшість цього духівництва – колишні греко-католики, які закінчили Львівську богословську академію) мали 302 отці, а 19 отців мали середню теологічну освіту⁵. Відтак московське православ'я за рахунок «возз'єданого» духівництва зміцнилося високоосвіченими кадрами, які контактували в той час з обласним уповноваженим Ради у справах РПЦ А.Вишневецьким тільки в одному питанні – матеріальному, а саме щодо повернення їм проборств (господарств), зменшення податкового тиску.

У західних областях України у 1947–1950 рр., на відміну від 1946 р., спостерігалася тенденція розриву «возз'єднаних» священників із РПЦ й офіційного виходу із цієї церкви. Наприклад, парох с.Розгадів Тернопільської області о.Василь Баран повернув архієпископу Макарію своє посвідчення возз'єданого за №1421 від 14.XI.1946 р.; аналогічно вчинив о.Авксентій Остаф'єв – парох с.Бабинці Борщівського р-ну цієї ж області⁶ та ін. Обласний уповноважений Ради у справах РПЦ на Станіславщині разом з єпархіальним управлінням склали перелік 29 священників РПЦ, котрі на 20.08.1949 р. не бажали підпорядковуватись єпископові Антонієві Пельвецькому, перебуваючи у структурі РПЦ, і не з'являлись до нього на жодні виклики⁷. У Львівсько-Тернопільській єпархії РПЦ на перший квартал 1948 р. близько 30% священників із моменту їх «возз'єднання» ще жодного разу не сплатили єпархіальних внесків, які становили 75 руб. на місяць із парохії, і на виклик єпископа не з'являлись⁸. На кінець першого кварталу 1948 р. у Львівській області налічувалося 611 православних церков, в яких служили 322 священники⁹.

Ліквідація УГКЦ як інституції ще не означала ліквідацію греко-католицької релігійної традиції, яка залишалася серед «возз'єданого» духівництва і мирян, а також жила у підпільній УГКЦ. Тож перед ієрархією РПЦ стояло завдання швидкого й реального опрацювання трьох т.зв. «возз'єднаних» єпархій РПЦ, а також Мукачівсько-Ужгородської єпархії.

Власне, із цією метою 12 грудня 1949 р. відбулося засідання священного синоду РПЦ під головуванням патріарха Алексія, на якому про стан справ у своїх єпархіях доповідали архієпископи львівський і тернопільський, а також мукачівсько-ужгородський Макарій, єпископ станіславський і коломийський Антоній, єпископ самбірський і дрогобицький Михайло.

Синод прийняв доповіді до уваги й ухвалив найближчим часом ужити таких заходів «для користі православ'я»: у найближчий час дати Закарпатській єпархії окремого єпископа, звільнивши львівського архієпископа Макарія від керування цією єпархією; усі заходи з утвердження православ'я у «возз'єднаних» єпархіях проводити узгоджено, дбаючи про статутну одноманітність у всіх чотирьох «возз'єднаних» єпархіях; єпископам «возз'єднаних» єпархій підготувати і видати окружне послання до підлеглого духівництва з вимогою під загрозою канонічного покарання очистити церковне богослужіння і храми від «латинських» нововведень, які «суперечать догмам і духу православ'я»¹⁰.

Також синод ухвалив суто пропагандистські рішення з метою швидшого опрацювання «возз'єднаних» єпархій, а саме ознайомлення із православними богослужбовими обрядами через львівський «Єпархіальний вісник», проведення короткотермінових курсів для ознайомлення духівництва з основами православного богослужіння, поширенням у «возз'єднаних» парохіях православної літератури, виданням великим накладом православних молитвословів і вилученням греко-католицьких молитовників, ремонт храмів здійснювати із урахуванням

православного стилю, збільшувати чисельність православних ікон у храмах, впроваджувати православне церковне начиння (!) тощо. У такий спосіб розпочалося реальне опрацювання «возз'єднаного» духівництва і мирян, ліквідація греко-католицької богослужбової і церковної традиції.

Державна влада, створивши певну «відлигу» для релігії, зіткнулася зі зростанням динаміки релігійності населення. Західноукраїнська молодь, вступаючи до лав ЛКСМУ, розцінювала цю акцію як формальність або як перспективний кар'єрний крок, водночас не полишаючи релігійної традиції. Тож не дивно, що у Станіславі на будівельній ділянці №3 у неділю 25 липня 1948 р. із 56 комсомольців цієї організації на неділеньник не з'явилися 28 осіб. У Коломиї, у ремісничому училищі №6, у Великодні дні молодь не з'явилася на заняття, хоч там комсомольська організація налічувала майже 100 осіб¹¹. Релігійна свідомість молоді була сильнішою за комуністичну ідеологію сталінського режиму, якщо навіть комсомольці ігнорували комуністичні заходи й не переставали відвідувати богослужіння як у недільні дні, так і у святкові.

Це підтверджує й цілком таємна доповідна записка секретаря Немирівського райкому КП(б)У Н.Чепурка першому секретареві Львівського обкому КП(б)У І.Грушецькому від 13 березня 1950 р., в якій сказано, що у школах району ідейне виховання учнів перебуває на дуже низькому рівні: «У релігійні дні відвідування шкіл становить 15–20%, а в деяких школах у ці дні зовсім не проводиться занять. Багато учнів відвідують у неділю та в інші дні церкву. Частина учителів, замість проведення антирелігійної і виховної роботи серед учнів, сама відвідує церкви, здійснює релігійні обряди. ... Педагогічний колектив немирівських шкіл засмічений людьми, які не викликають політичної довіри. А тому прошу вплинути на об'єкт щодо негайного звільнення з педагогічної роботи нижче названих учителів»¹². Далі подано перелік 23 директорів і вчителів середніх і початкових шкіл Немирівського району Львівської області з короткою характеристикою кожного, а також родин, в якій червоною ниткою проходять «пронацистські» чи «пронаціоналістичні», а назагал «антирадянські» погляди. Цікаво те, що із цих 23 осіб 8 були зі Східної України, а решта зі Львівщини. Із цього випливає, що невдоволення радянською владою мало не регіональну, а загальноукраїнську природу, а сталінська агітація і пропаганда ще не переформатувала національно-релігійну свідомість населення і навіть із пам'яті східноукраїнців не стерла спогадів про церковно-релігійні погроми 1920–1930-х рр. чи жажіття геноциду-голодомору 1932–1933 рр. Будучи напруженими на роботу у Західну Україну, вони солідаризувалися з місцевим населенням щодо ігнорування радянської дійсності.

Свій посильний внесок щодо несприйняття комуністичної ідеології і методів її впровадження у «возз'єднаних» єпархіях робило як «невозз'єднане», так і «возз'єднане» духівництво, намагаючись стримувати вступ місцевого населення у колгоспи, а молоді – у комсомол.

Наприклад, декан Сокальського району і парох Сокаля та сіл Скоморохи, Перетоки, Горбків о.Лопушинський проводив агітацію серед своїх парохіян, щоб вони не вступали до колгоспів, а молодь – до лав комсомолу. 31 травня 1950 р. секретар Сокальського райкому КП(б)У Гончаров поскаржився на такі дії о.Лопушинського секретареві Львівського обкому КП(б)У з пропаганди Гаркуші, котрий цю довідку-скаргу Гончарова переадресував завідувачу відділу пропаганди й агітації обкому Сироті, а той своєю чергою спрямував її в облуправління МДБ для реагування¹³.

Радянська влада проводила свою агітацію не словами, а репресіями, виселенням, ув'язненням духівництва й мирян «возз'єднаних» єпархій. Так, на Станіславщині у 1950 р. були заарештовані й ув'язнені як «возз'єднані», так і «невозз'єднані» отці Кость Левицький із Жовтня, Михайло Бутковський зі Ста-

рих Скоморохів, Адам Яновський із Липиці Верхньої, Василь Космін із Жовчева, Ілля Кубарич із Бистриці та ін.¹⁴

Подібна ж доля спіткала духівництво РПЦ у Тернопільській області – якщо тут на середину 1950 р. служило 394 священники, то за рік з їх числа було виключено 38 заарештованих та ув'язнених отців («возз'єднаних»)¹⁵.

Таким чином, ліквідація інституцій УГКЦ і насадження РПЦ за сприяння й контролю влади – ось що стало основним завданням для обласних уповноважених як у справах РПЦ, так і у справах релігії. Експансія Московського патріархату в західних областях України тривала.

Так, станом на 1 січня 1949 р. у Станіславській області на православ'я перейшло 605 релігійних громад із 674, узятих на облік, котрі обслуговували 276 священників, 1 диякон та 203 псаломники¹⁶. У першому півріччі 1949 р. сюди прибули сім священників із Дрогобицької й Тернопільської областей¹⁷, відтак ротація духівництва у Станіславській єпархії РПЦ, як і у двох інших єпархіях, була незначною.

До кінця 1949 р. в Тернопільській області на обліку перебувало 812 храмів, з яких 756 були зареєстровані. Решту 66 незареєстрованих церков часто використовували невозз'єднані греко-католицькі священники, а також і зареєстровані священники для проведення відправ¹⁸. І перші, і другі порушували чинне законодавство, адже релігійні громади, де перебували ці церкви, не були зареєстровані. Але якщо й так, то уповноважений Ради у справах РПЦ мав би призначити для них через єпископа зареєстрованих парохів.

На 1949 р. у Тернопільській області було зареєстровано 389 священників РПЦ, 54 диякони і 317 псаломників. Про симбіоз російського православ'я з комуністичною владою свідчить зокрема і те, що 20 грудня 1949 р. архієпископ львівський і тернопільський Макарій надіслав телеграми всім деканам із наказом 21 грудня провести молебень із нагоди 70-річчя народження Й.Сталіна. Тож у встановлений день в усіх православних церквах області відбулася врочиста літургія¹⁹.

Голова Ради у справах РПЦ Г.Карпов у доповідній записці членам політбюро ЦК ВКП(б) про ліквідацію УГКЦ зазначав, що з 1946 р. до серпня 1949 р. «возз'єдналися» із РПЦ 3001 греко-католицька парохія, 1242 священники, 463 диякони і 1018 псаломників. Розкладка за областями була такою: Закарпатська – 407 церков, 120 священників, 8 дияконів; Дрогобицька – 727 церков, 303 священники, 394 диякони; Львівська – 600 церков, 316 священників, 7 дияконів, 498 псаломників; Станіславська – 599 церков, 270 священників, 203 псаломники; Тернопільська – 668 церков, 233 священники, 54 диякони, 317 псаломників²⁰.

Г.Карпов наголошує, що «ліквідації унії було приділено велику увагу» радою міністрів УРСР, ЦК КП(б)У й «особисто товаришем Хрущовим М.С.». Значних заходів ужили органи МДБ СРСР²¹. Таким чином, бачимо повну гармонію між комуністичною державою й російським православ'ям.

У третьому кварталі 1950 р., наприклад, у Тернопільській області було зареєстровано 812 церков і 10 молитовних будинків, і вже не було жодної незареєстрованої церкви, натомість давалася взнаки нестача парохів.

З огляду на зменшення прибутковості парохій (колгоспники в робочі дні не мали змоги відвідувати церкву) у четвертому кварталі 1950 р. архієпископ львівсько-тернопільський закрити 5 приходів, перевівши їх до сусідніх парохій²² – тобто, почався процес укрупнення.

У Львівській області ситуація у четвертому кварталі 1950 р. була такою: за останні три місяці року додалося 18 священників РПЦ, із них 17 з інших областей і один – колишній монах-студит Василь Нечай – був рукоположений. Але за той же період з області вибуло 13 священників – 5 були заарештовані МДБ, 2 померли, 4 переїхали на парохії в інші області, 1 відмовився від сану свяще-

ника і ще 1 перейшов на світську працю, не відмовившись від сану. Загалом за весь 1950 р. із Львівської області вибуло 46 священників, з яких 35 були заарештовані «за антирадянські дії» (агітація проти колективізації, вступу молоді у комсомол, антиправославна позиція, зв'язки із підпіллям ОУН і УПА), 3 померли, 6 виїхали в інші області і 2 перейшли на світську працю. Тож якщо на 1 січня 1950 р. в області налічувалося 295 священників РПЦ, то на 1 січня 1951 р. їх було тільки 276²³. Окрім того, в області служили ще 1 єпископ і 5 диаконів. Градація за віком була такою: до 40 років – 43 отці; 41–55 років – 106 отців; старші від 55 років – 133 отці²⁴. Вони обслуговували 14 церков у містах, 35 – у селищах міського типу і 562 – у сільській місцевості (разом 611 храмів)²⁵.

У більшості церков Львівщини «возз'єднане» духовництво жодних православних обрядів не запроваджувало й навіть для годиться не згадували вищої православної ієрархії. Архієпископ Макарій, який був наляканий убивством о.Г.Костельника, не пред'являв жодних вимог щодо оправославлення. Загалом майже за 5 років після Львівського псевдособору Львівсько-Тернопільське єпархіальне управління не провело візитації жодної парохії й не викликало жодного пароха через зволікання з оправославленням. Архієпископ Макарій дотримувався правила поспішати повільно, а прогрес в оправославленні залежав від його авторитету. Можливо, із цієї причини він установив жорстку дисципліну в управлінні й одночасно парадну помпезність, що вкрай обурювало духовництво. Щоб потрапити на прийом до владики, священники змушені були чекати днів два, а дочекавшись, дехто навіть повз навколішки від дверей кабінету Макарія до його столу. Тож не дивно, що серед духовництва ходили розмови, що на прийом до митрополита А.Шептицького було потрапити легше і простіше, аніж до Макарія²⁶.

Про те, що оправославлення «возз'єднаних» парохіян на Львівщині проходило надто повільно й половинчато, свідчить такий приклад. Згідно з наказом №1745 нового владики Львівсько-Тернопільської єпархії Іларіона від 3.XI.1951 р. о.Іван Миронюк здійснив перевірку Св.-Благовіщенської і Св.-Іванівської церков м.Городка і виявив, що у Св.-Благовіщенській церкві, де настоятелем був о.Онуфрій Малецький і сотрудником о.Василь Галій, у символі віри вся громада церкви промовляє «і Сина», священники не поминають православної ієрархії, вірні приймають св. тайну євхаристії навколішки, на стінах висять образи Хресної дороги, але вже вживається слово «православний» і антиминос є православний²⁷.

У Дрогобицькій області на православ'я було переведено 20 із 27 деканатів – приблизно на три чверті в кожному. А у Станіславській області оправославлення проходило зовсім повільно.

У Тернопільській області введення православного порядку «возз'єднаним» духовництвом йшло також дуже повільно. До того ж декотрі зі священників зовсім не сприймали московських православних нововведень. Так, у с.Товсте о.Навольський та у м.Борщові о.Дубицький щомісячно, у першу неділю, під час літургії згадували Папу Римського і відправляли літургію як і раніше. Про це через о.Ружицького із с.Улашківці Чортківського району і своїх інформаторів довідався обласний уповноважений Ради у справах РПЦ П.Пруселіс і негайно повідомив майора МДБ Болюту й архієпископа львівсько-тернопільського Фотія²⁸.

У деяких інших парохіях колишні греко-католицькі священники під час літургії, де слід було згадувати найвищого ієрарха церкви, у даному контексті московського патріарха Алексія, робили це так нечітко, що було незрозуміло, кого ж саме згадували. У 1952 р. здебільшого всі «возз'єднані» греко-католицькі священники на відправах користувалися ще молитовниками УГКЦ і обряди також проводили по-старому, незважаючи на прагнення ієрархії Львівсько-Тернопільської єпархії РПЦ усе перевести на прийняті в Московському патріархаті правила.

У 1952 р. спостерігається повільний відхід колишніх віруючих УГКЦ від шоку 1946–1949 рр., якого їм завдало московське православ'я, заборонивши прабатьківську церкву – єдину інституцію, яка єднала з дорадянським життям. Зрозумівши на початку 1950-х рр., що радянська влада – це, напевно, надовго, а підпілля УГКЦ дуже глибоке, віруючі намагаються «повернутися обличчям» до своїх учорашніх парохів, котрих ще вчора засуджували за перехід до РПЦ, і, таким чином, через їх легальність спробувати не допустити повного змосковлення своєї віри як у контексті літургії й обрядів, так і в недопуску у свої парохії т.зв. «кадрових священників» РПЦ.

Саме тому парохії починають проявляти велику активність, піклуючись про духівництво. Наприклад, у Товстенському районі Тернопільської області парохіяльні громади допомагають своїм парохам, колишнім священникам УГКЦ, сплачувати всі податки, ремонтувати храми, навіть вимагають від місцевої влади дозволу на побудову нових церков. Водночас у колишніх греко-католицьких парохіях віруючі бойкотували кадрове православне духівництво, попросту не приймаючи цих священників. Так, у с.Лішня Тернопільської області церковна рада запропонувала о.Манчuzі, щоби той забирався із села, а староста зачинив церкву і не дав можливості цьому священнику зайти до церкви і провести відправу²⁹. І такі випадки були непоодинокими. Тож не дивно, що кадрові священники РПЦ, котрим усе ж удалося за допомогою місцевої влади закріпитися у колишніх греко-католицьких парохіях, часто скаржилися своїм єпископам та вповноваженому Ради у справах РПЦ на дуже погане ставлення до них із боку парохіян.

На кінець 1952 р. в Тернопільській області було зареєстровано 807 церков і 12 молитовних будинків. Але через відсутність парохіяльної «двадцятки» обласним уповноваженим Ради у справах релігійних культур було знято з обліку 15 церков, а ще 40 храмів – через відсутність священників. Таким чином, станом на 1 січня 1953 р. було 764 діючі церкви, із них лише в 19 церквах літургії проводили щоденно, у 10 церквах – до 3 разів упродовж року й у 735 церквах – у неділю та релігійні свята. У цих церквах служили 350 священників, з яких у містах – 24, а решта 326 – у селах. За віком градація була такою: до 40 років – 73 отці, у віці 41–55 років – 135, старші 55 років – 142 священники. Їм допомагали 34 диякони та 347 псаломників. Чисельність членів парохіяльних церковних рад і церковно-ревізійних комісій становила 4584 осіб³⁰.

У Львівській області на кінець 1952 р. обласний уповноважений Ради у справах РПЦ мав на обліку 605 церков, а в єпархіальному управлінні їх було 578 – управління зняло з обліку близько 50 церков, оскільки в них не служили священники. Причиною цього було те, що миряни не бажали приймати православних священників і не створювали для цього церковного активу. Водночас єпархіальне управління після того, як уповноважений узяв на облік «возз'єднані» храми, направляло священників у ті парохії, котрі продовжували «возз'єднуватися» після 1948 р. Таких церков на обліку в єпархіальному управлінні було близько 30. Це також пояснює розбіжності на 27 церков у бік зменшення в обліку управління й уповноваженого. Крім того, у Львівській області ще налічувалося близько 50 «невозз'єднаних» храмів³¹.

Архієпископ Фотій, який у 1952 р. керував Львівсько-Тернопільською єпархією, активізував роботу із запровадження православних обрядів. Він направляє на парохії священників для перевірки діяльності настоятелів щодо опрацювання, вимагав із цього питання звіти благочинних, практикував спільні літургії, щоби наочно продемонструвати православність. Такі методи владики Фотія повільно витісняли із церковного життя греко-католицьку традицію. Цьому також сприяли й соціально-політичні зміни у житті населення регіону. З іншого боку, «возз'єднане» духівництво розуміло – якщо ігнорувати опрацювання релігійно-церковного життя у своїх парохіях, то це сприй-

матиметься владою як нелояльність, що може закінчитися арештом. Під кінець правління Й.Сталіна опрацювання набуло практичного змісту в більшості «возз'єднаних» парохій, що проявлялось у незгадуванні Папи Римського (натомість поминали вищу православну ієрархію), образи св.Йосафата Кунцевича були вилучені із храмів, також вилучене філіокве (з лат. *filioque* – «і від Сина»); зроблене західною церквою у IV ст. доповнення до Символу віри про сходження Святого Духа не тільки від Отця, але «й від Сина), євхаристію стали приймати стоячи, під час літургії почали вживати вираз: «І всіх вас, православних християн» тощо.

Миряни до цих православних нововведень ставилися формально (утім, не без винятків), це аж ніяк не вплинуло на загальний рівень релігійності, чисельність практикуючих віруючих не зменшилася. Характерно, що більшість із тих, хто відвідував храми, становили молоді й жінки середнього віку. Під час усіх великих релігійних свят колгоспники на роботу не виходили.

Водночас деякі «возз'єднані» священники й надалі у своїх літургіях згадували Папу Римського, відправляючи службу за греко-католицьким молитовником. Єпископат Львівсько-Тернопільської єпархії та єпархіальне управління на такі порушення воліли закривати очі, намагаючись уникнути конфлікту. Відтак возз'єднане духовництво не поспішало покидати греко-католицьку традицію, а єпархіальне управління РПЦ не намагалося різко нав'язувати догмати й обряди московського православ'я.

Подібна ситуація склалася і у Дрогобицькій та Станіславській єпархіях. В останній, за даними обласного вповноваженого, на середину червня 1953 р. налічувалося 614, а за даними єпархіального управління – 630 діючих церков. Чисельність священників РПЦ Станіславської єпархії становила 240 отців³². За прикладом львівсько-тернопільського єпископа Фотія, станіславський єпископ Антоній також почав активніше запроваджувати у практику «возз'єданого» духовництва і мирян православні обряди. До цього його спонукали вказівки вищої ієрархії, згасання руху опору, широка радянська організація населення й тиск місцевих органів влади (навіть із порушенням чинного радянського законодавства про культу). Тиск влади настільки обурило єпископів «возз'єднаних» єпархій, що вони у червні 1953 р. звернулися зі скаргою на ім'я вповноваженого Ради у справах РПЦ в Українській РСР Г.Корчєвого:

– неправильно обкладання священників прибутковим податком. Інструктори райфінвідділів не обраховували податків, не брали до уваги декларації, а нараховували податки на власний розсуд. У ряді випадків інспектори нараховують прибутки духовництва залежно від кількості всіх зареєстрованих у відділах загсів шлюбів, народжень, поховань, незважаючи на те, що не всі зареєстровані загсом акти супроводжуються церковними обрядами. Звернення священників зі скаргами на неправильне обкладання податками до облфінвідділів та міністерства фінансів УРСР не дають позитивних наслідків, оскільки скарги надсилаються на перевірку до райфінвідділів, а вони вважають їх безпідставними;

– єпископ дрогобицький і самбірський Михайло заявив, що на місцях влада примушувала підписуватися на державну позику на суми, які значно перевищували можливості віруючих;

– більшість священників були переселені із церковних будинків до інших. У деяких випадках за розпорядженням сільських рад та райвиконкомів їх виселяють, не надаючи ніякого житла;

– священникам у сільській місцевості залишили по 0,15 га присадибної землі нарівні зі службовцями, а обов'язкові поставки сільгосппродукції з них нараховують за нормами одноосібників-кустарів;

– відмова дітям священників навчатися у вищій школі на підставі того, що вони є дітьми духовництва;

– тенденційні публікації у місцевій пресі матеріалів про життя церкви³³.

Цю скаргу єпископів Г.Корчевий направив у вищі урядові і партійні інстанції, вона дійшла до М.Хрущова, але задоволена так і не була. Духівництво РПЦ було безсилим проти Ради у справах РПЦ, яка остаточно схвалювала (або не схвалювала) рішення патріарха та ієрархії.

Суттєво підсилювали позиції московського православ'я у Західній Україні 4 чоловічі і 1 жіночий монастирі, розташовані у волинських районах Тернопільщини. У 1948 р. у цих православних монастирях перебувало 139 ченців і 49 черниць (72 у Почаївській лаврі, 35 у скиті Почаївської лаври, 22 у Малозагаєцькому (Велико-Дедеркальський район), 10 у Кременецькому монастирі і 49 черниць в Обичецькому монастирі (Шумський район))³⁴.

Характерно, що до жіночого монастиря впродовж 1946–1948 рр. вступило тільки 2 особи, тоді як до чоловічих монастирів за 1946–1947 рр. вступило 19, а у 1948 р. – 20 осіб, більшість з яких – молодь призовного віку (юнаки могли вступати до монастирів не тільки за духовним покликанням, але й, не виключено, аби уникнути служби в радянській армії чи навчання в т.зв. школах ФЗО).

Із метою звільнення земель, садів, житлових і господарських приміщень цих монастирів, які були б не зайвими для новоутворених колгоспів, уповноважений Ради у справах РПЦ при РМ СРСР у Тернопільській області К.Шкуренко висунув ідею, щоби чотири чоловічі монастирі об'єднати в один, максимум – у два³⁵. Але це ще було не на часі. Важливішим видавалося опрацювати Галичину із залученням до цього процесу монастирів РПЦ як своєрідних пропагандистських рупорів. На 1 липня 1949 р. у згаданих 5 православних монастирях перебували 199 осіб, із них 146 ченців і 53 черниці, у т. ч. 73 із них були на новіціаті.

Постанову РМ СРСР від 29 травня 1946 р. «Про православні монастирі», яка сприяла їх функціонуванню, було виконано – за всіма монастирями були закріплені ділянки землі, що їх вони раніше займали; передано монастирям молитовні будинки, а житлові і господарські приміщення, котрі раніше займали інші організації, звільнено і повернуто монастирям. За житловий фонд жоден монастир не платив.

Із цього випливає, що в перші роки поширення московського православ'я у Тернопільській області центральна влада навіть опікувалася православними монастирями, оберігала їх до тієї пори, поки вела боротьбу за «воз'єднання» УГКЦ із РПЦ. Але як тільки це завдання в основному було виконаним, радянський режим повів боротьбу вже й проти православних монастирів – «розсадників релігійного фанатизму».

Основними джерелами доходів Почаївської лаври і Кременецького монастиря були пожертви віруючих, а решти монастирів – дохід від сільського господарства. Відносини між чоловічими православними монастирями на Тернопільщині були непростими – як між настоятелями, так і ченцями³⁶. Як підтвердження вищесказаного, варто навести приклад із внутрішнього життя Почаївської лаври у 1950 р. Так, у листі ченця Микити Шиманського на ім'я архієпископа львівського і тернопільського розкривається прихована (аморальна) сторона внутрішнього співжиття чернецтва Почаївської лаври³⁷.

На 1 січня 1950 р. в Тернопільській області було 4 чоловічих і 1 жіночий православні монастирі. Тернопільський облвиконком прийняв рішення про повернення колгоспу ім.Калініна приміщень і майна, що було зайняте в період німецької окупації Малозагаєцьким монастирем Велико-Дедеркальського району³⁸.

Рада у справах РПЦ при РМ СРСР погодилася із цим рішенням облвиконкому – ченців із Малозагаєцького монастиря було вирішено перевести до Почаївської лаври і Кременецького монастиря.

12 лютого 1950 р. колгосп ім.Калініна прийняв за актом від настоятеля монастиря всі приміщення і майно. Таким чином, Малозагаєцький монастир при-

пинив своє існування, а ченці виїхали до Почаївської лаври і Кременецького монастиря.

На перше півріччя 1951 р. в Тернопільській області було 3 чоловічих монастирі: Почаївська лавра (55 ченців і 19 послушників), лаврський скит (20 ченців і 19 послушників) і Кременецький монастир (13 ченців і 1 послушник), а також 1 жіночий Обичецький монастир у Шумському районі (28 черниць і 20 послушниць)³⁹.

Упродовж усього 1953 р. значних змін у життєдіяльності 3 чоловічих і 1 жіночого монастирів в області не було. Але судячи із намірів уповноваженого П.Пруселіса, навіть над цією незначною кількістю православних монастирів в області нависла небезпека скорочення. Незабаром (на кінець 1950-х рр.) в області залишаться 2 чоловічі монастирі (Почаївська лавра і лаврський скит) і 1 жіночий Обичецький монастир. Цікаво, що ані в Тернопільській області, ані загалом по Україні за роки радянської влади не було відкрито жодного нового православного монастиря, що лише підтверджує тенденцію ліквідації православних монастирів.

Таким чином, Московський патріархат за активного сприяння влади проводив активне опрацювання греко-католиків західних областей України. А коли цей процес дав результати, партійно-державна система почала активніше впроваджувати атеїстичну пропаганду, спрямовану у т. ч. і проти православ'я.

¹ Історія релігії в Україні. – Т.3: Православ'я в Україні. – К., 1999. – С.446; Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К., 2004. – С.684.

² Там само.

³ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р.1332. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.14.

⁴ Там само. – Арк.21.

⁵ Там само.

⁶ Стоцький Я. Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.). – Тернопіль, 2003. – С.117–118.

⁷ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф.Р.389. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.28.

⁸ ДАЛО. – Ф.Р.1332. – Оп.2. – Спр.12. – Арк.8.

⁹ Там само. – Арк.9–10.

¹⁰ ДАЛО. – Ф.Р.1332. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.39–41.

¹¹ ДАІФО. – Ф.1П. – Оп.1. – Спр.778. – Арк.137–140.

¹² ДАЛО. – Ф.3. – Оп.3. – Спр.1186. – Арк.23–26.

¹³ Там само. – Арк.34–35.

¹⁴ ДАІФО. – Ф.Р.389. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.159–162.

¹⁵ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.2127. – Арк.98.

¹⁶ ДАІФО. – Ф.Р.388. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.3.

¹⁷ ДАІФО. – Ф.Р.389. – Оп.2. – Спр.9. – Арк.23.

¹⁸ ДАТО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.1784. – Арк.2.

¹⁹ Там само. – Арк.4.

²⁰ Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К., 2001. – С.226–227.

²¹ Там само. – С.227.

²² ДАТО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.2127. – Арк.4.

²³ ДАЛО. – Ф.Р.1332. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.26.

²⁴ Там само. – Арк.36.

²⁵ Там само. – Арк.34.

²⁶ Там само. – Арк.33.

²⁷ Там само. – Арк.22–24.

²⁸ ДАТО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.2325. – Арк.5.

²⁹ Там само. – Арк.76.

³⁰ Там само. – Арк.149.

³¹ ДАЛО. – Ф.Р.1332. – Оп.2. – Спр.20. – Арк.227–228.

³² ДАІФО. – Ф.Р.389. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.109–114.

³³ Пащенко В. Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – С.141–142.

³⁴ ДАТО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.1454. – Арк.42.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. – Арк.64–65. Так, настоятель Малозагаєцького монастиря архімандрит Феодосій ненавидів і не вважав за людину, гідну духовного сану, настоятеля Кременецького монастиря архімандрита Марка, називаючи його «людиноненависником, кар'єристом і жуликом». Архімандрит Марк платив архімандритові Феодосію тією ж монетою. Ще один далекий від взаємоповаги і християнської любові приклад внутрішньомонастирських відносин. Ченці Малозагаєцького монастиря за грубіянство й диктаторські методи глибоко ненавиділи свого настоятеля – архімандрита Феодосія, і якимось чином навіть ледве не побили його, намагаючись «провчити».

³⁷ ДАТО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.1784. – Арк.42–44. Архімандрит Почаївської лаври Патрокл систематично пиячив, мав коханку із хутора Рідкодуб. Подібний спосіб життя вели ігумени лаври – Борис і Самуїл, а також ієромонах Севастіян. Ченці Почаївської лаври – схимник Миколай, ігумен Ієрофей, ієродиякон Іоникій – були гомосексуалістами. Таким чином, вино, жінки, гомосексуальне розтління молодих послушників вело Почаївську Лавру до морального занепаду. Тож намагаючись викоринити це зло, чернець Микита Шиманський і звертався по допомогу до архієпископа Макарія, водночас попереджаючи його, що звернеться й до патріарха в Москву, якщо архієпископ залишить це без уваги.

³⁸ Там само. – Арк.35.

³⁹ ДАТО. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр.2127. – Арк.67–71. Почаївська Успенська лавра, заснована у 1240 р., мала 7 храмів. За нею було закріплено 17 га землі, у т. ч. орної 8 га, сад – 4 га, город – 2 га, решта – сіножаті, парк. Доходи отримувала від землеробства і пожертвувань віруючих. Окрім того, лавра мала автомобіль «Победа», 2 пари коней, 3 корови і 5 свиней. Скит Почаївської лаври заснований у 1900 р. Мав три церкви на 200 осіб кожна, 14,5 га землі, 3 корови і 3 коней, 6 свиней і 30 вуликів пасіки. Кременецький Богоявленський монастир, заснований у 1636 р., володів Богоявленським собором і 5 храмами. За монастирем було закріплено понад 4 га землі, проте ані коней, ані іншої худоби він не мав. Джерелом існування ченців були доходи від землеробства і церковні пожертви. Обичецький Миколаївський жіночий монастир, заснований у 1368 р., мав дві церкви. Йому належали 15 га землі, пара коней, 3 корови, 2 свині і кури. Існування черниціям забезпечувало сільське господарство і церковні пожертви.

The paper reveals the process of confessional transfer (after Lviv pseudo-council on 8–10th March, 1946) of the Greek-Catholic clergy (their most part), their parishioners and temples to the Moscow patriarchate. The paper also deals with the entering of the ROC into the former Greek-Catholic territory by active assistance of the state authority, the first steps of unification of the reunited clergy along with parishioners and their religious tradition into Russian Orthodox tradition.

О.Г.Бажан*

НАРОСТАННЯ ОПОРУ ПОЛІТИЦІ РУСИФІКАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х–1960-х рр.

У статті на основі широкого кола архівних джерел простежено процес політизації руху громадськості на захист української мови, висвітлюється позиція владних структур щодо мовного питання в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр.

Друга половина 1950-х – початок 1960-х рр. ознаменували собою новий важливий етап в історії радянського суспільства. Реформаторські починання тогочасного партійного лідера М.С.Хрущова породжували певний оптимізм, вселяли надію населення країни на можливість демократизації суспільного життя, подолання негативних явищ сталінського режиму, позитивних змін в економічній сфері. Важливим кроком у процесі десталінізації політичного режиму, лібералізації існуючої командно-адміністративної системи в СРСР став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні котрого М.Хрущов виголосив доповідь, присвячену розвінчанням «культу особи Сталіна», викриттю і засудженню масових репресій.

Рішення XX з'їзду КПРС помітно вплинули на політичну та морально-психологічну атмосферу в країні, поклали початок серйозним зрушенням у духовному житті суспільства.

Критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась вітчизняною інтелігенцією з подоланням тих негативних явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії й традицій народу.

Традиційні збори, котрі відбувалися в руслі ідеологічної кампанії з обговорення матеріалів XX з'їзду КПРС, як правило, не залишали нікого байдужим. Наприклад, ні секретарю Київського обкому КПУ Г.Гришку, ні спеціально прибулому з Москви міністру культури СРСР М. Михайлову так і не вдалося ввести «у спокійне русло» збори активу працівників культури м. Києва, котрі відбулися 15 березня 1956 р. Керівництво обкому КПУ повідомляло першого секретаря ЦК Компартії України О.Кириченка про те, як на згаданих та й інших зборах «...окремі комуністи у своїх виступах під виглядом засудження культу особи намагалися поставити під сумнів політику партії в минулі роки і виступили з демагогічними і навіть непартійними заявами¹».

Прикметно, що завжди обережний О.Корнійчук у своєму виступі на зборах у Спільці письменників України, присвячених роботі XX з'їзду, нагадав про примару націоналізму, котру постійно шукали в Україні. Він підняв питання про те, що поет В.Сосюра неправильно критикувався за вірш «Любіть Україну»². Особливо налякали партійне керівництво столиці виступи поетів Л.Вишеславського й А.Малишка. Зокрема перший висловив думку, що давно треба покінчити з поясними поклонами: «Спасибі тобі, наш старший брате», підкреслюючи, що український народ не менш великий, ніж російський. Він також заявив, що досить зображувати Шевченка, заглядаючи в рот Чернишевському³. Промова А.Малишка, на думку першого секретаря Київського обкому КПУ Г.Гришка, взагалі нагадувала «панахиду по українському народові – у 1930-х роках хлібасолі не було, а людей сажали в тюрми». Наприкінці виступу поет озвучив про-

* Бажан Олег Григорович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

позицію: «Треба не ставити зверху вождя українському народу, а треба по-справжньому обирати навіть секретаря ЦК⁴».

З неприхованим болем поет Д.Павличко на письменницькому форумі говорив про те, що українська молодь не знає історії тієї землі, на котрій вона живе. Знає, де стоять ботфорти Петра I, але не знає, де похований Богдан Хмельницький, знає про П.Пікассо, інших художників та музикантів світу, але не знає, що український народ мав таку видатну співачку, як Соломія Крушельницька.

Порівнюючи широко відомі факти, Д.Павличко цілком слушно запитував: «Чому книги монархіста Шульгіна великими тиражами видаються в Росії, а творчість талановитого українського літератора В.Винниченка так і не знайшла свого вдячного читача. Чому в Москві й інших містах Росії споруджуються пам'ятники тим, хто уславив російську націю, а у Львові так і не спромоглися за десятиріччя спорудити пам'ятник Івану Франку. Чому розмови про розширення сфери вжитку української мови так і залишаються розмовами, викликаючи кипіння пристрастей на зустрічах з інтелігенцією, імпровізованих мітингах, на конференціях?»⁵.

Про існуючі перегини в сфері національної політики зазначалося й на III з'їзді композиторів, котрий відбувся у Києві 26 березня 1956 р. Заклики виправити помилки в національному питанні прозвучали з вуст музикознавця В.Довженка, який стверджував, що у посиленні націоналістичних настроїв в Україні винні саме «москвичі»: «Товариші, нам заборонили метод порівняння, тобто українську творчість не можна порівнювати з російською, як би не було якої-небудь переваги. Але, товариші, адже це цілком природний процес росту національної культури, і Володимир Ленін говорив, що при соціалізмі може бути таке становище, коли хтось когось може наздогнати ... Тому і вийшло так, що ми зовсім роззброїли наших молодих композиторів. Можна привести такий приклад, коли наші молоді композитори Гордійчук та Дремлюга захищали дисертацію в консерваторії. Відомі вам професори висловилися, що ці дисертації вносять певний вклад в розвиток української культури. Але що у нас вийшло? Тут говорять, що ці роботи вносять вклад в українську культуру, а в Москві деякі «олівці» з ВАКу вважають, що ці роботи не заслуговують того, щоб їм присудили ступінь ... Адже ВАК чим займається? Він розглядає дисертації, причому він майже не знає української культури, зовсім не знає української мови. Так невже ми не можемо домогтися того, щоб 40-мільйонному українському народові довірити присудження кандидатських та докторських дисертацій?».

Під враженням доповіді М.Хрущова про культ особи Й.Сталіна композитор, професор Львівської консерваторії А.Кос-Анатольський закликав своїх колег розвивати національні особливості української музичної культури: «... Музична культура найтісніше пов'язана з рідною мовою. Адже мова впливає на ритм, на структурну побудову і гармонічні особливості цієї музики. Коли рідна мова не шанується, нехтується, то це вже перша ознака майбутнього занепаду і рідної національної за формою і соціалістичної за змістом музики. Тим часом ми бачимо на Україні в консерваторіях, що там панує атмосфера повної байдужості до рідної мови, до традицій української національної музичної культури минулого ..., в деяких консерваторіях із української мови залишилася тільки вівіска і накази директора і ніхто там української мови не вивчає і не вживає. ... Товариші, уявіть ви собі Чайковського або Глінку, які не розуміють і не знають російської мови! А у нас таке явище повсякденне. Багато композиторів не знають української мови, не читають української літератури. Як же такий композитор може писати українську оперу чи українську пісню, коли він не знає мови?».

З трибуни з'їзду А.Кос-Анатольський звернувся до міністерств культури й вищої освіти з вимогою «покласти край атмосфері байдужості до української мови і традицій української музичної культури в консерваторіях України та док-

ласти заходів для того, щоб забезпечити виховання повноцінних національних музичних кадрів, здатних належно розвивати соціалістичну змістом і національну формою українську радянську музичну культуру⁶.

Полум'яна промова А.Кос-Анатольського спонукала представника делегації білоруських композиторів та мистецтвознавців Цитовича відмовитися від підготовленого заздалегідь виступу-привітання до учасників III з'їзду композиторів України. В короткому експромті він звернув увагу учасників зібрання на вкрай низький показник підготовки українськими консерваторіями музикознавців-етнографів, а також про відсутність українських нотних видань у Білорусі⁷.

Необхідно відзначити, що представники вітчизняної інтелігенції не лише ділилися наболілим, а й послідовно ставили ці питання перед вищими органами державної влади та управління УРСР і СРСР. Як стверджував дослідник В.Баран, наприкінці 1956 – на початку 1957 р. в державні органи надійшла значна кількість листів від громадян України, у котрих пропонувалося розширити застосування національної мови в спортивних організаціях, дошкільних закладах, вузах, на виробництві, транспорті, у сфері зв'язку, налагодити випуск технічної літератури⁸.

Листи письменників, учителів, викладачів вузів із вимогами поширювати національну мову й культуру надходили також до редакцій газет і журналів. Проблеми занепаду української культури, штучного звуження сфер вжитку національної мови порушували в своїх виступах на сторінках газет, журналів, по радіо, письменники Л.Дмитерко, С.Крижанівський, А.Малишко, Н.Рибак, М.Шумило. Характерним у цьому відношенні став лист сина Івана Франка – Тараса, надісланий у газету «Правда» 6 вересня 1956 р. В своєму дописі він висловив щире стурбованість зростанням кількості російських шкіл у великих промислових та культурних центрах УРСР, невиправданим коректуванням шкільних програм із національної мови й літератури, спланованими депортаціями українського народу шляхом здійснення оргнабору. «...Дружба народів, – підкреслював Т.І.Франко, – повинна бути дієвою, а не декларативною. Єдиною міцною основою дружби народів є рівноправність народів. В СРСР не може бути народів «обраних» і «народів другого ґатунку». Всі народи рівні і рівноцінні. Всі повинні розвивати культуру всебічно»⁹.

Широкого розголосу набули демарші стосовно мовних питань А.Малишка, які отримали найнегативнішу оцінку вищого політичного керівництва республіки. 4 вересня 1956 р., виступаючи у Дрогобичі на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю від дня народження І.Франка, він навів такі аргументи: «Хіба ж Ленін міг говорити в Кремлі французькою мовою або невже ж Мао-Цзедун міг би співати коліскову своїм дітям іншою мовою, ніж китайською?». Поет дорікав партійному керівництву, котре, на його думку, не розуміло питань української культури й вважало, що «шматок хліба і свиняча шкіра на чоботи для селянина важливіше культури і мови»¹⁰.

Ознаки зростаючої та неконтрольованої кампанії з «переоцінки цінностей» у літературних і наукових колах відразу були помічені радянськими спецслужбами. У довідці IV Управління КДБ при РМ УРСР повідомлялося: «Серед деякої частини істориків, літераторів та журналістів з'явилася тенденція заперечення націоналізму на Україні в 1920–1940 роках. Окремі з них стверджують, що український і єврейський націоналізм вудумані, як привід для розправи з неугодними працівниками, що потрібно критично переглядати партійні й радянські рішення з питань боротьби з націоналізмом, бо, певно, вони у більшості базуються не на справжніх фактах, а на підтасованих хибних матеріалах, сфабрикованих по вказівці «зверху»¹¹.

Для підтвердження своїх спостережень автори аналітичної довідки вказували на поведінку доктора історичних наук, професора, завідувача відділу історії

феодалізму Інституту історії АН УРСР І.Гуржія, котрий категорично відмовився виступати опонентом по кандидатській дисертації І.Редькіної «Розвиток народної освіти і політосвітньої роботи в УРСР у роки першої п'ятирічки (1928–1932 рр.)», мотивуючи свої дії тим, що «Редькіна придумує український націоналізм в Наркомосвіти та органах освіти. Пора завершувати з цим. Скільки тисяч кращих представників української інтелігенції невинно загинуло? Скільки ми втратили письменників, артистів, педагогів, наукових співробітників, їм числа немає. Замість того, щоб написати правду, вона продовжує зводити наклеп на чесних людей. Годі цих інсинуацій про український націоналізм, люди були невдоволені тими чи іншими неподобствами нашого життя, а їм «пришивали» націоналізм¹²».

Звертали увагу радянські спецслужби й на висловлювання завідувача відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР, кандидата історичних наук Ф.Шевченка, який у присутності колег стверджував: «Головною причиною відставання в розвитку суспільних наук на Україні є систематичне побиття національних кадрів «дутими» процесами, арештами, боротьбою з надуманим українським націоналізмом. Після громадянської війни, після петлюрівщини проминуло майже 40 років, а «націоналістів» стало більше, де ж логіка? Залякали людей. Спостерігаючи долю багатьох літераторів, істориків, економістів, філософів, немало людей бояться займатися суспільними науками... Потрібно здійснити переоцінку багатьох питань історії України. Потрібно переглянути оцінку Куліша, Драгоманова, Антоновича, Грушевського. Потрібно по-новому підійти до ролі української буржуазії у національно-визвольному русі»¹³.

Як «націоналістичні випадки» розцінювалися органами держбезпеки намагання письменників В. Минка та І. Гончаренка при заповненні ними анкет під час перетину державного кордону (в ході туристичної подорожі у травні-червні 1956 р. до НДР) підкреслити свою національну приналежність шляхом заповнення графи «підданство» словами «підданий України», а також їх висловлювання серед групи радянських туристів про необхідність зменшення кількості російських друкованих видань в УРСР, українізацію всіх шкіл у республіці, «приєднання Кубані до України¹⁴».

Визнання компартійною елітою деяких своїх помилок, лібералізація суспільного і культурного життя, атмосфера змін, навіяна рішеннями XX з'їзду, дозволяли вітчизняній інтелігенції, творчій молоді відчувати себе більш розкутішими, мати право формулювати власну думку, відмінну від офіційної точки зору.

Проводячи моніторинг розбурханого хрущовськими реформами українського суспільства, органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1956 р. кількість антирадянських проявів серед інтелігенції й молоді, особливо у великих промислових та культурних центрах УРСР, різко збільшилась. Якщо з 1 січня по 1 жовтня 1956 р. в Києві мало місце 190 випадків антирадянського характеру, то за жовтень – листопад того ж року таких проявів було зафіксовано 225. Зростання політичного напруження спостерігалось і в першій столиці радянської України. За підрахунками органів КДБ, у жовтні – грудні 1956 р. кількість відповідних проявів у Харкові серед інтелігенції й молоді порівняно з 1955 р. збільшилась в 6 разів.

За спостереженнями спецслужб, прояви антирадянської діяльності найбільше було помічено у колективах учених, серед професорсько-викладацького складу, у середовищі творчої інтелігенції. «Активізації ворожої діяльності антирадянських елементів» серед студентства, створенню різноманітних молодіжних товариств та угруповань (4-м Управлінням КДБ при РМ УРСР у 1956 р. на території республіки було ліквідовано 9 молодіжних антирадянських груп, з числа учасників котрих заарештовано 14 осіб, попереджено – 28), на

думку працівників Комітету держбезпеки, сприяли колишні політв'язні, які масово поверталися до рідних домівок із ГУЛАГу.

Аналізуючи протестні настрої серед населення Української РСР, органи КДБ прийшли до висновку, що в переважній більшості антирадянські прояви виражалися у закликах до зміни державного устрою в СРСР, наклепах на марксистсько-ленінську теорію, внутрішню й зовнішню політику КПРС, образах на адресу вищого партійного керівництва. Разом із тим усе більше занепокоєння спецслужб викликала ситуація у творчих організаціях, коли «деякі письменники... неправильно трактують питання розвитку української культури і під виглядом критики недоліків по суті повторюють наклепницькі вигадки закордонних реакціонерів і пропагують буржуазно-націоналістичні погляди. Потрібно відзначити, що деякі письменники під виглядом боротьби за розвиток української культури починають вести відверту націоналістичну роботу»¹⁵.

Помітне зростання протестних настроїв в УРСР спостерігалось у часи Угорської революції. Протягом жовтня – листопада 1956 р. органи КДБ зафіксували 141 випадок «ворожих висловлювань на виправдання фашистського заклоту в Угорщині та засудження допомоги Радянської держави угорському народу»¹⁶.

Розмаїтість в оцінці угорських подій різних соціальних і національних груп населення України змусила органи політичного керівництва УРСР приділити значну увагу агітаційно-пропагандистській роботі щодо формування громадської думки, спрямованої на підтримку зовнішньополітичного курсу ЦК КПРС. Із метою посилення ідеологічного та психологічного тиску на населення майже у всіх містах республіки було проведено відкриті збори партійних та комсомольських організацій, бесіди, мітинги трудящих, на котрих виступали члени Президії, секретарі ЦК КПУ, члени бюро обкомів, міськкомів, райкомів партії, працівники апарату ЦК, діячі науки і культури. Однак не завжди партійним функціонерам на місцях вдавалося до кінця дотриматися розробленого ідеологічним апаратом ЦК КПУ сценарію роз'яснювальної роботи серед робітників, колгоспників, інтелігенції, студентів, молоді, спрямованої на покращення «політичної пильності», «зміцнення дружби народів СРСР та всіх країн соціалістичної співдружності.» Під час обговорення на ініційованих «зверху» зборах подій в Угорщині траплялися випадки, коли представники творчої інтелігенції свідомо торкалися питань розвитку національної культури. Перший секретар ЦК КПУ О.Кириченко, інформуючи Президію ЦК КПРС про відгуки населення на події у Польщі, Угорщині й Єгипті 12 листопада 1956 р., зазначав: «Особливо багато розмов ведеться про те, що, мовляв, на Україні недооцінюється українська мова. ...Окремі письменники висловлюють думку, що на Україні фактично проходить ніби русифікація та що це негативно позначається на розвитку української культури. Крім того, вони заявляють, що в представників зарубіжних країн, особливо країн народної демократії, котрі відвідували Україну, викликає подив і негативні висловлювання та обставина, що у багатьох містах і робітничих селищах громадсько-політична робота й культурно-просвітницька робота проводиться російською мовою та що це також використовується в антирадянській пропаганді як всередині країни, так і за кордоном українськими націоналістами й іншими ворогами радянського народу»¹⁷.

Відкриті виступи вітчизняної інтелігенції на захист рідної мови на тлі ускладнення міжнародної ситуації у зв'язку з подіями в Польщі та Угорщині спонукали ЦК КПУ звернути увагу на існуючі проблеми у національно-культурній сфері. Вище політичне керівництво республіки рекомендувало партійним, радянським установам, органам суду, прокуратури проводити свою діяльність на мові залежно від національного складу населення. Міністерствам і відомствам, у віданні котрих перебували середні й вищі навчальні заклади, було дано вказівку

покращити ситуацію із забезпеченням підручників та посібників українською мовою. Цей фактор мали враховувати і місцеві органи народної освіти, які в разі наявності дітей, бажаючих навчатися рідною мовою, повинні були відкривати відповідні школи або паралельні українські класи у російських школах¹⁸.

Пом'якшення в мовній сфері насамперед найпомітніше позначилось у видавничій справі. Так, протягом 1957–1958 рр. побачили світ ряд україномовних видань – «Український історичний журнал», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія», «Економіка Радянської України», «Радянське літературознавство». Всього у 1958 р. із 64 назв журналів, котрі виходили в УРСР, 47 були україномовні¹⁹.

Однак позитивні тенденції у видавничій сфері не задовольняли повною мірою національні запити суспільства республіки.

Гостру критику з боку представників української інтелігенції викликав новий закон, опублікований для обговорення наприкінці 1958 р., який надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. Проти такого прихованого елемента русифікації виступили письменники М.Рильський, а також М.Бажан. Особливе занепокоєння радянських спецслужб викликала громадянська позиція голови правління Спілки письменників України О.Гончара. Він вбачав у «Законі про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» прихований механізм русифікації. Використовуючи повноваження депутатів Верховної Ради Української РСР, О.Гончар та його колега по письменницькому цеху А.Малишко звернулися до Голови Верховної Ради УРСР О.Корнійчука й Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.Коротченка з пропозиціями, котрі мали створити юридичні перепони для русифікації. У «Пропозиціях» зокрема зазначалося: «Ми вважаємо, що стаття № 9 вищезазначеного Закону в основному є правильною, але, на нашу думку, повинна бути сформульована так: «Навчання дітей в усіх типах загальноосвітніх шкіл Української РСР, а також ФЗН, ремісничих училищах, технікумах здійснюється їх рідною мовою. Доручити Раді міністрів Української РСР розробити заходи, які б забезпечували всі необхідні умови для вивчення і поліпшення якості викладання в школах із національною мовою навчання російської мови, яка є могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до скарбів російської і світової культури, а також доручити Раді міністрів Української РСР створити всі необхідні умови для вивчення української мови у школах із російською мовою викладання. Ми вважаємо, що стаття 9 потребує відповідної поправки тому, що таку серйозну справу, як народна освіта і вивчення української мови, не можна покладати на самоплив і розсуд учнів, неповнолітніх громадян; вивчення української мови в усіх школах із російською мовою викладання повинно бути державно узаконено, як питання великої ваги у вихованні української соціалістичної нації»²⁰.

Протести вітчизняної інтелігенції посяли сумніви в керівництва ЦК Компартії України. Це засвідчив дуже обережний лист М.Підгорного, переданий у приймальню М.Суслова 30 жовтня 1958 р. В ньому висловлювалося припущення, що такий «Закон» завдасть відчутної шкоди вивченню національних мов, викличе нарікання як у республіці, так і за кордоном²¹.

Думки про обов'язкове й рівноправне вивчення української мови в усіх школах УРСР не знайшли своєї підтримки на союзному рівні. Всупереч громадській думці, право добровільності вибору мов було закріплено Верховною Радою в квітні 1959 р. у статті дев'ятій «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Рішення вищого законодавчого органу УРСР ослабило позиції національної мови у республіці, відкрило шляхи для русифікаторських тенденцій в освітянській

сфері й одночасно посилило громадський рух на захист історичних та духовних цінностей українського народу.

Про зростання радикальних настроїв у суспільстві в зв'язку з набуттям чинності русифікаторського закону свідчать аналітичні довідки КДБ при РМ УРСР того періоду. В одному з інформаційних листів на адресу вищого політичного керівництва України голова КДБ В.Нікітченко повідомляв: «Якщо раніше окремі представники інтелігенції вбачали у різних випадках зневажливе ставлення до питань розвитку української мови, відносили це за рахунок неправильних дій місцевих установ, котрі, на їхню думку, по інерції продовжували вести характерну для періоду культу особи «лінію уніфікації націй і мов», то після прийняття «Закону про школу» вони стали оцінювати це як офіційне утвердження «сталінського курсу русифікації» ... Такі настрої стали знаходити відображення в поширюваних у рукописах творів, де в формі алегорії або відкрито говориться про витіснення української мови й звучать заклики до її захисту»²².

Крім того, впродовж 1961–1964 рр. органами КДБ при РМ УРСР були викриті та попереджені групи з числа молоді й інтелігенції Києва, Дніпропетровська, Львова, Івано-Франківська, основою виникнення котрих були сумніви у правильності національної політики КПРС в Україні, а у практичній діяльності – утвердження серед оточення думки про необхідність протидіяти здійснюваній русифікації України. Так, наприклад, у статуті викритої в Дніпропетровську у 1963 р. нелегальної молодіжної групи, куди входили студенти місцевого держуніверситету, медичного і гірничого інститутів, вказувалося: « Незважаючи на всі переваги та прогресивність нашої соціалістичної системи, вирішення національного питання у нас, на Україні, не можна принаймні назвати повністю задовільним. Справа в тому, що хоча після значного періоду ігнорування української культури, мови і т.д. компартія змінила свою позицію у цьому питанні та в ряді рішень спробувала втілити його в життя, але резолюції формально українізованих центральних органів України розбивались і розбиваються об байдужість, опір русифікованого бюрократизму на місцях. Перед усією прогресивною, національно-свідомою громадськістю стоїть завдання – пересилити цей спротив, бо він гальмує наш культурно-національний прогрес. Або Україна стане жертвою русифікації, або рушить шляхом розвитку своєї національної культури, мови й т.д., щоб внести відповідний вклад у скарбницю світової культури. Історія ставить таку альтернативу, і середнього шляху бути не може»²³.

Половинчастість, непослідовність хрущовської «відлиги» простежувалася практично в усіх здійснених у той період заходах, у тому числі й у сфері національної політики, що набувала все більш шовіністичного забарвлення. Яскравим прикладом цьому може слугувати прийнята XXII з'їздом КПРС Програма партії (1961 р.), яка поставила завдання зближення та злиття націй серед своїх основних вимог. Прикриваючись гаслами соціалістичного інтернаціоналізму, вище політичне керівництво здійснювало на практиці політику русифікації, котра суперечила інтересам націй і народностей Радянського Союзу. Наслідки її стали відчутними вже в середині 1960-х рр. У згаданий час поступово переводилася на російську мову наукова періодика. У 1967 р. в УРСР виходили 323 журнали й періодичні збірники, у тому числі 126 – українською і 197 – російською²⁴. Прикметно, що один із найстаріших вітчизняних університетів Харківський у 1965–1967 рр. не видав жодного наукового збірника національною мовою. Аналогічні тенденції спостерігалися в Київському, Львівському й інших університетах, науково-дослідних інститутах Академії наук УРСР²⁵. Заступник голови Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР В.Костенко намагався у 1968 р. пояснити їх об'єктивними факторами: «Виходячи з потреб оперативної науково-технічної інформації та враховуючи інтереси наукової громадськості й бажання авторів вийти на всесоюзну і світову арену, видав-

ництва республіки випускають ряд друкованих видань російською мовою. Це цілком відповідає інтересам авторів та читачів»²⁶.

Очевидно, що, пояснюючи причини пріоритетності російської мови у видавничій політиці, В.Костенко був менш щирим, ніж голова Державного комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР І.Педанюк, котрий 27 лютого 1965 р. повідомляв ЦК Компартії України: «...Деякі відповідальні працівники Державного комітету Ради міністрів СРСР по пресі проводять неправильну лінію щодо розвитку преси союзних республік, яка видається не російською мовою...»²⁷ Як приклад, у документі наводилася позиція голови Держкомпреси СРСР П.Романова, котрий на всіх засіданнях Державного комітету й нарадах націлював на обмеження видання літератури мовами народів республік, посилаючись при цьому на «прискорення створення в нашій країні єдиної соціалістичної нації, вважаючи, що мова такої нації повинна бути російською».

Позицію Держкомпреси СРСР поділяли працівники органів державного управління. Старший редактор комітету В.Хомякова, що вела видавничу справу в УРСР наприкінці 1964 р., запитувала в одного з працівників Держкомпреси України: «Чому Ви видаєте підручники українською мовою? Адже українська мова близька до російської?»²⁸.

Авторитетна комісія ЦК ВЛКСМ, перевіряючи роботу республіканського видавництва «Молодь», записала у своїх висновках: «Видавництво повинно більше видавати книжок російською мовою», зробила зауваження за випуск Статуту ВЛКСМ та іншої літератури українською.

Широко пропагуючи тезу розвитку і взаємозбагачення національних культур, вище політичне керівництво, підпорядковані їм органи державної влади й управління розглядали її як можливість створення найбільш сприятливих умов для утвердження російської культури як феномена духовного життя в СРСР. Національні культури розглядалися ними як субкультури, придатні для обслуговування різноманітних днів, декад, свят.

Голова Державного комітету Ради міністрів по радіо і телебаченню М.Скачко на початку 1965 р. інформував ЦК Компартії України про те, що Союзний комітет по радіо й телебаченню систематично ставить перед головами республіканських комітетів питання про дальше скорочення обсягу республіканського радіомовлення та телебачення. «Ця лінія, – писав він, – проявляється й на практиці, зокрема у тому, що останнім часом для потреб радіо і телебачення республік майже не виділяються необхідні технічні засоби»²⁹.

Характерно, що союзне радіо та центральне телебачення систематично ігнорували пропозиції Республіканського комітету щодо використання українських матеріалів для трансляції по всесоюзній мережі. На пропозицію показати на екрані ряд вистав Київського театру опери й балету ім. Т.Г.Шевченка було отримано відповідь, що телеглядачів, котрих обслуговує центральна студія, не цікавлять спектаклі українською мовою³⁰.

Формуючи відповідним чином видавничу політику, закриваючи для УРСР (як і для інших республік) інформаційний простір, вдало маневруючи законодавством, ідеологічне керівництво КПРС прагнуло звужити діапазон вживання національної мови в науковій, літературній, театральній сферах, намагалось позбавити українську націю однієї з її головних ознак.

Ідеологи КПРС у центрі й на місцях прагнули теоретично обґрунтувати наукові основи цієї політики. В травні 1964 р. у складі Інституту філософії АН УРСР було створено відділ пролетарського інтернаціоналізму. За два роки його діяльності підготовлено до друку монографію І.Кравцева «Пролетарський інтернаціоналізм, вітчизна та патріотизм», колективну працю «Національне та інтернаціональне в житті народу», збірники «Інтернаціональне виховання трудящих», «Будівництво комунізму та проблеми зближення соціалістичних націй»,

проведено відповідну республіканську наукову конференцію³¹. Аналіз тематики відділу свідчив про її кон'юнктурний характер, конкретне партійне замовлення. Перед науковими працівниками ставилося завдання обґрунтувати тезу, що національні культури, класи і нації є явищами перехідними, не властивими для комуністичного суспільства, довести положення Програми КПРС про неухильний процес злиття останніх.

Мовна політика в галузі освіти являла собою одне з найбільш негативних явищ у контексті загального процесу русифікації. Загальні тенденції його процесу розкриває інформація міністра освіти УРСР І.Білодіда, котрий повідомляв ЦК КПУ про те, що тенденція до скорочення шкіл із національною мовою викладання має стійкий характер. Якщо у 1952–1953 навчальному році українською й російською мовами навчання було охоплено відповідно 78,6% та 20,5% шкіл, то в 1959–1960 р. кількість національних шкіл скоротилася на 58 одиниць. Причому у великих містах переважна кількість учнів навчалася в школах російською мовою. У Донецьку їх відвідували 97,4 % загальної кількості учнів, Кадіївці – 93,6%, Горлівці – 91,3%, Одесі – 87,9 %, Харкові – 87%, у Києві – 67,1%³². Безперечно, нерівноправне становище української освіти значною мірою закріпив згадуваний вище документ «Про зміцнення школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в країні.»

Активізація дій правлячого режиму у проведенні політики русифікації лише пришвидшила виникнення громадського руху на захист української мови.

Аналізуючи ситуацію кінця 1950-х – 1960-х рр., необхідно відзначити, що боротьба за рідну мову являла собою той рубіж, на котрому протистояли як представники ортодоксальної науки, що, виконуючи партійне замовлення, всіляко обґрунтовували русифікаторський курс московського керівництва, так і справжні патріоти, котрі прекрасно усвідомлювали, що мова це не просто у поетичному розумінні «душа народу», а й одна з найважливіших і найхарактерніших ознак нації. До першої групи належали сумнозвісні академіки І.Білодід, М.Шамота, доктор філософських наук І.Кравцев та інші, які зробили собі імена на розробці кон'юнктурної тематики³³.

Реальне розмежування в підходах до розв'язання відповідних питань особливо спостерігалось на республіканській конференції з питань культури української мови, котра відбулася 11–15 лютого 1963 р. у Київському державному університеті. В роботі форуму, який виріс до рівня події виняткової ваги у громадсько-політичному й культурному житті України, взяли участь близько 800 вчених, літераторів, митців, викладачів вузів, учителів, студентів. Можна погодитися з думкою організаторів та учасників конференції, що вона перетворилася на «публічний протест» проти затискування національної мови, зневажливого ставлення до української культури³⁴.

Викриттю набираючої обертів прихованої політики русифікації в Україні було присвячено виступ письменника Б.Антоненка-Давидовича. Звертаючись до учасників форуму, він зазначив: «Противники української мови так зараз розперезалися, що вирішили навіть у Київській музкомедії припинити ставити п'єси українською мовою ... Таке ж саме становище і в Харківській опері ... Дуже погано, що на сьогодні майже не випускається технічна література нашою рідною українською мовою. А коли який-небудь наполегливий автор уже ж таки зуміє домогтися, щоб його книжка була надрукована нашою мовою, то тираж такої книжки визначають дуже малий, 500–1000 примірників не більше ... Ніколи ніякий нарід не погодиться з тим, щоб його мова була поглинута іншою мовою. Це не приведе до дружби народів. Головне й основне завдання зараз полягає в тому, щоб широко запроваджувати нашу рідну українську мову в усі сфери життя, починаючи з дитячих ясел, через школи, училища, технікуми, інститути до виробництва»³⁵.

Належною аргументованістю відзначався виступ на конференції колишнього військовослужбовця В.Ф.Лобка, котрий навів численні приклади дискримінації національної мови у сфері освіти, культури тощо. Високо оцінюючи цей виступ, 15 квітня 1963 р. М.Т. Рильський писав: «Я думаю, що Ви багато в чому маєте рацію, коли говорите про сучасне становище української мови... Ви, очевидно, читали мої виступи про мову (вірш «Рідна мова»), проголошений на з'їзді письменників України, статті в пресі і т. ін.). Я роблю все, що можу. Багато те, чого є ще не зробленого, це вірно...»³⁶.

Сподівання змін на краще у мовній політиці в УРСР вітчизняна інтелігенція пов'язувала з усуненням із політичного Олімпу М.Хрущова. Після жовтневого пленуму (1964 р.) ЦК КПРС серед значної її частини спостерігалось намагання винести питання про розвиток української мови на обговорення партійних органів та прагнення домогтись відміни 9-го пункту Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР.» В одному із донесень структурних підрозділів держбезпеки повідомлялося: «Переважна більшість осіб, відома органам КДБ як невдоволені національною політикою на Україні, в приватних бесідах висловлює думку, що питання про покращення розвитку української мови й культури можна вирішити тільки у контакт з партійними органами. В зв'язку з цим висловлюється невдоволення деякими публічними виступами письменників Дзюби та Шумила, котрі, на їх думку, інколи мають провокаційний характер і заважають створенню нормальної обстановки у творчих організаціях»³⁷. Відомо, що наприкінці жовтня 1964 р. членами СПУ на адресу ЦК КПРС планувалося відправити ряд відкритих листів із метою привернути увагу Кремля до «існуючих перегинів ленінської національної політики на Україні»³⁸.

В творчих колах, у студентських аудиторіях знову набували актуальності дискусії з національного питання в Україні, зростав інтерес до вивчення політики коренізації в УСРР у 1920–1930-і рр. В цей час у середовищі вітчизняної інтелігенції визрівають наміри оприлюднити «Звернення з проблем національної політики на Україні до комуністичних партій соціалістичних країн», підготувати й розповсюдити серед громадськості збірники партійних документів, присвячені відповідним відносинам в УРСР.

Як стверджує дослідник національно-визвольного руху в Україні А.Русначенко, на початку 1960-х рр. у сфері «самвидаву» перебувало чимало позацензурних творів, присвячених мовному питанню в УРСР. Серед киян набула поширення листівка під назвою «Товариші батьки школярів», у котрій наводилися приклади дискримінації рідної мови в навчальних закладах столиці. За допомогою «самвидаву» було оприлюднено лист М.Кутинського до газети «Літературна Україна», в якому аналізувалися причини зниження інтересу молоді до власної культури³⁹.

У середині 1960-х рр. у різних куточках України шляхом «самвидаву» активно поширювалася праця критика та літературознавця, члена Спілки письменників України І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в котрій автор, спираючись на твори класиків марксизму-ленізму, документи КПУ 1920–1930-х рр., статистичні матеріали, намагався довести, що причини всіх недоліків, які переживає Україна, – у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики.

Якщо розповсюдження листівок із «націоналістичними гаслами», поширення відповідних позацензурних праць партійні органи і спецслужби всіляко намагалися приховати, то деякі студентські заворушення ставали відомими далеко за межами УРСР. Так сталося із засіданням гуртка української літератури філологічного факультету, на котре 13 квітня 1965 р. зібралися близько 400 осіб. Як відзначав у своїй доповідній записці відділ науки й культури ЦК КПУ,

«...на зборах наклепницьки ставилась під сумнів правильність національної політики»⁴⁰.

Причому розмова «про долю української мови та культури», що, за висловом того ж джерела, стала «набувати небажаного характеру», продовжувалася 20 квітня. Тоді ж було обрано «постійно діючий орган по скликанню диспутів із національних питань», до складу якого ввійшли студент другого курсу історико-філософського факультету С.Дробот, студентка другого курсу філологічного факультету Т.Хутка, студент четвертого курсу того ж факультету М.Холодний, студент другого курсу електроенергетичного факультету Київського політехнічного інституту О.Негребецький, студент педіатричного факультету Київського медичного інституту О.Сергієнко, студенти Київського художнього інституту П.Шиян і П.Митрик та працівник Дарницького шовкового комбінату Гупало⁴¹. Предметом стурбованості ідеологічного апарату ЦК КПУ і радянських спецслужб наприкінці квітня 1965 р. було не лише проведення студентами несанкціонованого диспуту, а й наміри інженера інституту «Укрніддіпронафта» В.Лобка та його колег поширити у Києві програму і статут «Товариства сприяння поширенню української мови»⁴².

Діяльність студентської громади стала предметом спеціального обговорення на нараді ректорів, секретарів партійних та комсомольських організацій київських вузів, на якій зазначалося про необхідність «підвищення персональної відповідальності комуністів і викладачів за виховну роботу в колективі»⁴³.

Не обійшов своєю увагою згадані події й секретар ЦК КПУ з ідеології А.Д.Скаба, котрий на нараді у ЦК КПРС ремствував на викладачів та студентів Київського університету, які «поширювали націоналістичні погляди»⁴⁴.

Наростання опору денационалізації з боку інтелігенції й студентства спонукали партійну верхівку в 1965 р. зробити кілька несміливих кроків у напрямку поширення української мови у вищій школі. Зокрема, виступаючи на нараді ректорів і секретарів партійних організацій вищих навчальних закладів у липні 1965 р., А.Скаба дав указівку про перехід викладання у вузах республіки національною мовою в тримісячний термін. Аналогічні рішення ухвалили деякі органи державного управління. У свою чергу Міністерство вищої й середньої спеціальної освіти УРСР розробило заходи, згідно з котрими передбачалося запровадити у вузах, на курсах та в академічних групах вивчення української мови за факультативною формою. Вона мала стати мовою наукових журналів, підручників і посібників.

Проте накреслені плани на практиці реалізовані не були. Більше того, за вказівкою союзного керівництва, наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р. в різних куточках України прокотилася хвиля політичних арештів. У слідчих ізоляторах КДБ опинилися 24 особи, причетні до «антирадянської агітації й пропаганди». Серед них: у Києві – критик І.Світличний, студент Я.Геврич, науковець М.Гринь, театральний художник П. Моргун; в Івано-Франківську – вчителі М.Озерний та В.Іванишин; у Львові – робітник І.Гель, науковець-психолог М.Горинь, його брат, мистецтвознавець Б.Горинь, викладачі університету М.Осадчий і М.Косів, літератор М.Масютко; у Луцьку – викладачі педагогічного інституту В.Мороз та Д.Іващенко; в Тернополі – музейний працівник І.Герета, викладач музики М.Чубатий⁴⁵.

Новий етап широкої антиукраїнської кампанії набув обертів у республіці відповідно до постанови президії ЦК КПУ від 11 травня 1966 р., прийнятої на основі інформації Верховного суду УРСР, Прокуратури УРСР й Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР про «пожвавлення націоналістичних елементів.»

Сплановані вищим політичним керівництвом республіки заходи нагадували традиційні «чистки», вигадані більшовицькою партією для боротьби з проява-

ми інакодумства. Свій внесок у викриття українського буржуазного націоналізму внесли партійні осередки обласних відділень Спілки письменників і Спілки художників, відкриті партійні збори Івано-Франківського та Луцького пединститутів, Київського й Львівського державних університетів. Під безпосереднім контролем ЦК Компартії України проходила кампанія по викоріненню відповідної ідеології в Академії наук УРСР.

Повністю використавши можливості місцевих партійних комітетів, первинних парторганізацій, вище політичне керівництво республіки, підбиваючи підсумки кампанії по боротьбі з проявами націоналізму, мало підстави констатувати, що «...відповідні організації та установи намітили цілий ряд заходів, спрямованих на поліпшення ідейно-виховної роботи, піднесення рівня марксистсько-ленінського навчання. На партійних зборах і зборах колективів, в індивідуальних бесідах були викриті помилки в ідеологічній роботі, засуджені нездорові настрої. По відношенню до товаришів, прізвища яких згадувалися в доповідній (Верховного суду УРСР, Прокуратури УРСР та КДБ при Раді міністрів УРСР – авт.), було вжито заходів...»⁴⁶.

Отже, під час розв'язання національно-культурних проблем в Україні, піднятих громадськістю у роки «хрущовської відлиги», правлячий режим удався до випробування ще в сталінські часи методів: від проведення широкомасштабних ідеологічних кампаній із роз'яснення небезпеки українського буржуазного націоналізму до застосування політичних репресій. Однак застосований інструментарій компартійною верхівкою лише посилив процес політизації руху за відродження національної мови у другій половині 1960–1980-х рр.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4256. – Арк. 11.

² Там само. – Спр.4255. – Арк.59–63.

³ Там само. – Спр. 4256. – Арк. 11–12.

⁴ Там само. – Спр. 4255. – Арк. 62.

⁵ Там само. – Оп. 31. – Спр. 1955. – Арк. 18 –28.

⁶ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф. 661. – Оп.1. – Спр. 277. – Арк. 258–260.

⁷ Там само.

⁸ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Л., 1996. – С.223.

⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4587. – Арк. 73–74.

¹⁰ Там само. – Спр. 4262. – Арк. 65.

¹¹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 42. – Арк. 83.

¹² Там само. – Арк. 84.

¹³ Там само. – Арк. 84, 166.

¹⁴ Там само. – Арк. 98.

¹⁵ Там само. – Арк. 10, 96–98.

¹⁶ Там само. – Арк. 102.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4248. – Арк. 312–313.

¹⁸ Там само. – Арк. 314.

¹⁹ Україна і Росія в історичній ретроспективі. В 3-х т. – К., 2004. – Т. 2: Радянський проект для України. – С. 498.

²⁰ ЦДАМЛМ України. – Ф. 22. – Оп. 5. – Спр. 95. – Арк. 1–2.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4687. – Арк. 246–248.

²² ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 3 (1968). – Пор. 2. – Арк. 264–276.

²³ Там само.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 159. – Арк. 18.

²⁵ Там само. – Арк. 29–30.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – Оп. 24. – Спр. 6001. – Арк. 39.

- ²⁸ Там само. – Арк. 40.
²⁹ Там само.
³⁰ Там само. – Арк. 42.
³¹ Там само. – Оп. 71. – Спр. 284. – Арк. 16.
³² Там само. – Оп. 73. – Спр. 739. – Арк. 267–269.
³³ Див. наприклад: Білодід І.К. Мова і ідеологічна боротьба. – К., 1974; Кравцев І.Е. Развитие национальных отношений в СССР. – К., 1962; *Его же*. Пролетарский интернационализм, отечество и патриотизм. – К., 1962; Шамота М. З. За велінням історії. – К., 1965.
³⁴ Сучасність. – 1970. – №2. – С. 81.
³⁵ ЦДАМЛІМ України. – Ф. 661. – Оп.1. – Спр. 277. – Арк. 258–260.
³⁶ Я поділяю ваше обурення... Листи до Максима Рильського і його відповіді. Документи боротьби за українську мову в Українській РСР 1960–1964 // Сучасність. – 1970. – № 2. – С. 88.
³⁷ ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 3 (1968). – Пор. 2. – Арк. 264–276.
³⁸ Там само. – Арк. 140–146.
³⁹ Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні :середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998. – С.147–148.
⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4302. – Арк. 96–98.
⁴¹ Там само. – Спр. 6003. – Арк.20–23.
⁴² ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 3 (1968). – Пор. 2. – Арк. 121.
⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 6003. – Арк. 24.
⁴⁴ Там само. – Арк. 16.
⁴⁵ Там само. – Спр. 6160. – Арк. 23–25.
⁴⁶ Там само. – Арк. 16.

Basing on a wide circle of archival sources the article traces the process of politicization of the public movement defending Ukrainian language, shows the position of authorities as to language matter in the Ukrainian Soviet Socialistic Republic in the second half of 1950–1960s.

М.Бендза*

З ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ КУЛЬТУРИ СЯНОЦЬКОЇ ЗЕМЛІ (X–XVII ст.)

У статті йдеться про те, як довго та невтомно Сяноцька земля обстоювала православну віру, одним з яскравих виявів чого є Пересопницьке Євангеліє – протягом століть свята книга українського народу й водночас сьогодні гарант та основа закону, на якому президенти України складають присягу вірності Богові та народові.

Історія православної релігійної культури Сянока тісно пов'язана з минулим міста, а також однойменної землі – однієї з п'яти земель давнього Руського воєводства: Львівської, Перемишльської, Галицької, Хомської й Сяноцької, яка становила південно-західну частину воєводства.

Сянок від 981 р.¹, як свідчить «*Повість временних літ*», в епоху раннього середньовіччя перебував (із короткими перервами) у межах Київської Русі та її складових частин – Галицької й Галицько-Волинської Русі. Імовірно, первісний адміністративно-економічний осередок містився у с.Трепча, звідкіля був перенесений на територію нинішньої Замкової гори. Могло це статися наприкінці XI – на початку XII ст.² На пагорбі³ біля Трепчі під час археологічних розкопок бу-

* Бендза Мар'ян – д-р габілітований, професор, проректор Християнської богословської академії (Варшава, Польща).

ло відкрито Городище. Серед пам'яток, віднайдених на ньому, є зокрема печатки великого київського князя Рюрика Ростиславича 2-ї половини XI ст., елементи прикрас і зброї, а також енкалпioni⁴ київського типу. Чотири з останніх з мощами й без них засвідчують безпосередність зв'язків київського державного центру із Сяноцькою землею. Дві печатки представляють на лицевому боці св.архангела Михаїла, а на зворотному – св.Василія⁵. Архангел Михаїл – здавна покровитель Києва, св.Василій – покровитель рівноапостольного св.князя Володимира-Василія – хрестителя Русі-України. Додаймо, що первісним покровителем Сянока був також архангел Михаїл. Зв'язок символіки столиці Київської Русі та найбільш віддаленої південно-західної окраїни держави – Сяноцької землі – є очевидним.

Руське воєводство, отож, і Сяноцька земля, користувалися цим же самим гербом та таким же прапором, як і Перемишльська, тобто двоголовим орлом під спільною короною на синьому щиті, а їхнім правом було руське. На Сяноцькій землі воно збереглося до першої половини XV ст.

Місто Сянок розташоване при виході з Лупківського перевалу, на шляху в Червону Русь. Через нього проходив також важливий торговельний шлях з Угорщини до Перемишльської землі. Головно цими фактами пояснюється те, чому саме Сянок став столицею однойменної землі. Своє найменування місто почерпнуло від назви ріки, джерела котрої знаходяться біля місцевості Сянки у Турчинському районі. Як вказували Шахматов, Куник та Багалій, назва ріки – слов'янська, сформована згідно із засадами фонетики. В слові «Сан» («San») основа («An – snare» = текти, плисти) така сама, як у словах «Сандеч, Сан-дова» («Sandecz, San-dowa»). Суфікс -ок з'являється в назвах, форми котрих винятково здрибнілі, напр., Уж, Уж-ок⁶. Деякі дослідники натякають, що форми «Сян, Сянок, Сянік, Сяночок, Сянки» найновішого, спертого на народну етимологію походження від дієслова «сяяти-сіяти». Інші мовознавці-діалектологи дотримуються думки, що обидві форми однакового віку, паралельні, оскільки лексичний фонд корінного населення цього краю джерельно спертий на народну основу.

Принагідно звернімо увагу, що про Сяноччину згадує вже Клавдій Птоломей – знаменитий олександрійський астроном та географ, котрий жив близько 90–167 рр. У своїй «Географії» він подав описи різних країн і назвав народи, місцевості, ріки, гори. Твір цей містить опис земель між Балтійським, та Чорним морями, Віслою і Доном, тоді майже зовсім невідомих, які автор назвав Європейською Сарматією.

Про населення, котре жило на території останньої, Птоломей написав чимало. Це, однак, не є вірогідним матеріалом, оскільки взятий він не з перших рук, а з переказів римлян, які, захопивши Дакію, відкрили собі ворота до цього нового світу, ведучи торгівлю, пізнавали звичаї й культуру тамошніх мешканців.

Серед 61 племені, котрі заселяли Сарматію, Птоломей називає *сабоків*, які жили над Сяном⁷. Назва ця складена з двох слів «Са» (замість «Сан» чи паралельно «Сян») і «бокі» (чи «боки»), як, наприклад, *налибоки*, *чретирбоки*, *вислобоки*, *білобоки* та т.п, котрі, за Шафариком, були мешканцями околиць ріки Сян⁸. У складних сарматських і германських словах Птоломей пропускав останню фонему першого слова, в даному разі пропустив «s», як, наприклад, «*Phrugunliones*», замість «*Phrusgunliones*» – тобто плем'я прусів, «*Wisburgii*», замість *Wisia-Burgii* – тобто плем'я бургинів, котре заселяло землю неподалік від витоків Вісли. Отож, первісно земля, про яку тут насамперед ідеться, звалася «*Санобоки*». Слово «бок» таке ж, як «берег».

Перша записана звістка про Сянок, як оборонний град, походить із часу, коли землі біля нього належали руським князям. Є про це згадка в Іпатіївському літопису, пов'язана з походом угорського князя Гейзи II у 1150 р. проти руського князя Володимира, коли його загони зайняли місто Сянок та багато сіл, а

княжого посадника взяли в полон⁹. Про роль міста свідчить також той факт, що останній був на Русі в X–XIII ст. фактично урядником, котрий від імені князя виконував адміністративну, військову, скарбову й судову владу на означеній території з резиденцією у Сяноку. Отож, у його руках були функціональні повноваження західнослов'янського каштеляна¹⁰.

Згаданий літопис у двох інших місцях зазначає про роль Сянока в міждержавних русько-угорських відносинах. Звідси саме довідуємося, що в 1202 р. відбулася зустріч руської княгині, вдови князя Романа з угорським королем Андрієм¹¹, а у 1231 р. князь Владислав Юрійович подався «до Сянока, воріт угорських»¹². Ідеться, імовірно, про Лупківський перевал, поблизу якого розмістилося це місто. Як свідчать джерела (зокрема знахідки римських монет у долині Ослави¹³), це був комунікаційний шлях, історія якого губиться в давніх часах. На північному боці Карпат Сянок являв собою головний пункт, через котрий вела дорога з Угорщини до Польщі, у Русь та навпаки¹⁴.

Місто правдоподібно існувало і в період розгромів половецьких сил великими київськими князями Святополком Ізяславичем (жив 1052–1113, правив 1093–1113) та Володимиром Всеволодовичем Мономахом (жив 1053–1125, владарював 1113–1125)¹⁵. Про це свідчить назва села неподалік від Сянока – «Половці»¹⁶.

Той факт, що вже у 1150 р. в місті була резиденція посадника руського князя, робить виправданим висновок, що навколо цього града існувала певна кількість сіл, присілків, хуторів¹⁷. Процес поселення на Сяноцькій землі спирався на руське право. Джерела свідчать про останнє або безпосередньо, або називають його окремі риси, як-от «*тихонь*» – тобто начальник села, «*служкове, сотні*»¹⁸. Слід існування тут саме руського града показує назва села Посада Сяноцька від «посад», тобто «*пригород*». Називалося воно так до кінця XVIII ст. Пізніше його назву замінено на «Посада Ольховецька», а опісля – на «Ольховська»¹⁹. Джерельні відомості, що походять до 1340 р., про навколишні до Сянока місцевості вельми скупі. Наприклад, про село Трепчу маємо джерельну відомість, аж на два століття пізніше від його ймовірних початків. У джерелах XV й XVI ст. згадки про руське право вже численніші²⁰.

Виокремлення групи місцевостей (сіл), у яких ще у XV ст. були помітні сліди руського права, дозволяє, як твердить Фастнахт, кваліфікувати більшість їх, як тих, котрі походять до 1340 р.²¹. До таких сіл зараховуємо Бєсько, Добрівку, Добру, Гломчу, Костаровиці, Лодзину, Новосільці, Вільхівці, Половці, Сяничок, Тиряву Сільну, Улич (Ульч)²², Юрівці²³. Судячи за присутньою тут групою слів «*servitores*» («служки», «службове»), це були королівські села. А ось що на цю тему писав Ф.Буяк: «...На території королівських володінь поселення за руським правом є найстарішими і, якщо навіть не повністю, то переважною мірою вони походять з часів панування руських князів; не знаємо також прикладу постання тут села на руському праві від моменту прилучення Галицької Русі до Польщі... Якщо бо окинемо оком мапу, помітимо, що місцевості, в яких зустрічаємо служків, зосереджені переважною мірою біля града (Сянока) або на незначній від нього відстані»²⁴. Ранні села згуртовані навколо міст, натомість більш нові займають дальші місця відносно їх²⁵.

Не минуло й двох тижнів від смерті руського князя Юрія Тройденевича (7 квітня 1340 р.), як Казимир Великий близько 16 квітня того ж року ввійшов на територію Русі, зайнявши Перемишль, Сянок та Львів²⁶. Він змушений був скласти присягу щодо шанування права, звичаїв і православної віри населення Галицько-Волинського князівства²⁷.

Проти цього виступив, однак, перемишльський староста Д.Детко²⁸. Встановивши перемир'я з татарським ханом Узбеком та Любартом Гедиміном, він примусив Казимира Великого визнати його намісником Русі. Втратив він цей титул близько 1346 р. Польський король у документах від 2 лютого²⁹ й 18 листопада

того ж року титулував себе спадкоємцем Червоної Русі³⁰, хоч офіційно справу цю було *легалізовано* лише у 1366 р.³¹.

Новий період в історії Сянока почався за Казимира Великого. Колонізація Сяноцької землі, котру розпочав цей польський монарх, була продовжена у пізніші сторіччя – XIV і XVII. Спричинилася вона також до кількаразового збільшення чисельності сіл. На першому етапі цього процесу на Сяноччину нахлинули переселенці із заходу³². Це були головню поляки, але й потрапляли сюди також інші – серед них німці³³. Так, 25 червня 1361 р. Казимир Великий наділив зокрема колоністів з Угорщини – братів Петра та Павла – великими земельними угіддями у Сяноцькій окрузі³⁴. Численний вплив переселенців із заходу не тільки спричинявся до появи на цій території надбань їх ремісничої культури, але передусім ніс із собою нову релігію – хоч християнську, але в маловідомому тут, як і взагалі на Русі, іншому обряді³⁵.

Після смерті Казимира Великого (1370), який не дочекався сина, Червона Русь перейшла (за Вишеградською й Будзинською угодами) під панування сина Карла Роберта – Людовіка угорського. Володіння цією територією останній передав у лен Владиславу Опольському, котрий виконував функції намісника до 1378 р. Опісля владарювання на цій частині Русі знову перейняв король Людовік, який передав цю територію в правління угорським старостам. Після його смерті (11 вересня 1382 р.) Червона Русь, як і Угорщина, перейшла під панування його старшої дочки Марії, а тодішній намісник Емеріх Бебех³⁶ виконував її доручення³⁷.

Владислав Опольський, ідучи слідом свого попередника Казимира Великого, продовжив інтенсивну колонізацію Галицької Русі, отже, й Сяноцької землі – переселенцями із заходу, дозволяв засновувати нові села за німецьким правом. Наприклад, він дав дозвіл Станіславові Тоці заснувати село Гурки саме за останнім, як і 31 травня 1373 р. наділив Пшемислава – сина Фоля з Ленчицької землі – селом Яблониця Руська³⁸.

Найбільш ефективним фактором колонізації даної території виявився, однак, римський католицизм. Визначаючи його роль у цій справі, Владислав Опольський сперся на орден домініканців³⁹ та братів менших св. Франциска з Ассізі. У 1377 р. документом, датованим у Розенбурзі 27 лютого, він заснував у Сяноку францисканський монастир⁴⁰.

Цей саме шлях обрала сестра Казимира Великого – Єлизавета. На основі документів, датованих 21 січня 1384 р., перенесла вона заснований Владиславом Опольським монастир за місто⁴¹.

В межах Польщі Сянок знову опиняється за Ягеллонів у 1387 р.⁴². Від цієї пори це місто й однойменна земля розділили долю Речі Посполитої аж до моменту її поділу, тобто до 1772 р., коли Марія Терезія – імператриця Австрії – зайняла майже всю Галичину. В кордонах Польщі Сянок знову опинився після Першої світової війни.

Пригадаймо також, що Сянок і однойменна земля знаходяться на території, пов'язаній із місіонерською діяльністю апостолів слов'ян – святих Кирила та Мефодія. Вона відбувалася в період, коли прикарпатські терени були охоплені впливом Великоморавської держави (II половина IX ст.). На основі документа Празького єпископства з 1086 р., можна вказати межі архієпархії св. Мефодія після зайняття великими моравами держави віслян – хорватів. На сході межею останньої були Буг і Стир, належав до неї й Краків з провінцією Ваг, що на південному боці Татрів⁴³.

Нині ніхто з дослідників не заперечує факту існування на території, котра нині входить у кордони Польщі, слов'янського обряду вже у IX ст.

За традицією, спертою на усні перекази, першими апостолами околиць Лупкова (на Сяноцькій землі) були учні Кирила і Мефодія – Візног та Ослав.

Пам'яткою з того часу є назва села Ославиця над потоком Ославкою, який вливається в Ославу, а далі – до Сяну.

Раніше зазначалося, що поява енколпіонів на південно-західній частині земель Київської Русі пов'язана з пам'ятками давньої державності останньої. Слід, однак, пам'ятати, що ще перед прийняттям християнства на Русі енколпіони були вже розповсюджені на землях північної частини Балканського півострова, на території Болгарії й Сербії, звідки вони з'явилися у Великій Моравії під час місіонерської діяльності святих Кирила і Мефодія. Їх там знаходять на околицях великих християнських осередків, особливо ж в околицях Велеграда, де була кафедра св. Мефодія. Під час археологічних розкопок у таких місцевостях Моравії, як Микульчиці, Старе Місто, звичайно, знаходять енколпіони на старих цвинтарях та в руїнах давніх церков. Віднайдені на околицях Сянока, у місцевостях Городище й Городна вони також можуть бути пов'язані з християнізацією південно-східних земель, котрі нині знаходяться в межах Польської держави, у період місіонерської діяльності св. Мефодія і його учнів наприкінці IX та на початку X ст.

Тут варто звернути увагу на характерний факт: значна кількість лемківських церков перебуває під покровом св. мученика Димитрія – покровителя грецького міста Солуня, з якого походили святі брати Кирило й Мефодій. Здається, що це не випадковість, а живе свідчення традиції зв'язку з першими проповідниками Доброї Новини на цих землях. Церква під покровом св. Димитрія – найстаріший храм на даній території, історія якого починається в час приналежності цих земель до Київської Русі.

Окрім цього, до XV ст. у Сяноку існував звичай складати в суді присягу на Бога Всесильного і св. Димитрія, що, звичайно, пов'язане з існуванням руського права. Польське право на Червоній Русі було введено лише у 1435 р.⁴⁴. (Раніше магдебурзьке право надав Сяноку Казимир Великий – 25 квітня 1366 р.⁴⁵). Докази цього маємо в судових записах (Akta Grodzkie i Ziemskie). Так, наприклад, 25 листопада 1435 р. на судовий розгляд прибули два обвинувачені – Борис та Радко із села Гломчі, котрих запідозрювали внаслідок звинувачення Матіяша зі Збоїськ у спаленні містечка Тиряви (нині Мриглод). Судовий розгляд тривав дуже довго, завершився тільки наступного року, а підсудних було визнано невинними. На закінчення розгляду суд наказав їм скласти спеціальну присягу⁴⁶.

Подібний судовий процес відбувався в цьому ж суді від 9 до 21 грудня 1437 р. Іван Чайко з Тарнави був обвинувачений у підробленні та розповсюдженні грошей на торгах у краї та в Угорщині. Щоб довести свою невинність, Чайко представив свідків – Дмитра з Тарнави, Івана Тишовича, свого брата Гричка, Гриня Надедича, Івана Сивковича – кметя з Тарнави, Івана, Дмитра, Петра, Дмитра Кисилевича – кметів із Чашина й інших. Свідки ці склали присягу⁴⁷. Також під час судового розгляду 28 січня 1439 р. у сяноцькому суді запідозрені в розповсюдженні фальшивих грошей мешканці села Морохова – Ганько, Івана Махнич, Іван Коваль, з Височан – Кліш, Балько – солтис із Полонни, Івко з Чашина, Якобеч – солтис зі Щавного та інші, щоб довести свою невинність, також присягали⁴⁸.

Св. Димитрій, ім'я якого згадують тексти судових присяг, користувався серед руського населення Сяноцької землі великою популярністю. Варто також підкреслити, що він вважався покровителем третини всіх церков Підкарпаття, зокрема на землях, котрі нині називають Лемківщиною і Бойківщиною⁴⁹.

Все це вказує на те, що Сянок до того часу, коли зайняв його Казимир Великий, був не тільки адміністративним, а й церковним та культурним руським центром. Не випадково, що одним із найстаріших документів, у яких ідеться про релігійну культуру міста, є Пересопницьке Євангеліє.

Останнє⁵⁰ – це здійснений у XVI ст. переклад Євангелія «изъ языка блъгарского на мову роускоюю» з метою «для читаня ц[е]рквєи б[о]жїи(x), а для наоуки людоу хр(с)тіан'ско(г)[о]»⁵¹. Відомо також, що над перекладом працювали «многгрешнии, слоуга, або рабъ, б[о]жїй Михаило Василієвичъ с[и]нь протопопы саноцького, того тыжь, и оучень» «монаха Григорїа, архимандрита пересопницького»⁵². Працю почали вони 15 серпня 1556 р. у Дворецькому монастирі князів Заславських при церкві Святої Трійці (нині – с. Дворець Ізяславського району Хмельницької області), а завершили 29 серпня 1561 р. в Пересопницькому монастирі при церкві Різдва Богородиці (тепер – с. Пересопниця Рівненської області)⁵³.

Пересопницький рукопис був виготовлений коштами меценатів Анастасії – дочки Юрія Гольштинського⁵⁴ – та князів Чарторийських. Крім імені «Анастасія», в рукопису знаходимо також ім'я «Параскева» («княг(и)не Параскевїї възваан'нои Настасе») ⁵⁵. Це ім'я, котре вона прийняла, ставши вдовою, з метою вступити у монастир (чого так і не зробила)⁵⁶.

Пересопницьке Євангеліє – це дуже важливий документ не тільки для філолога як пам'ятка староукраїнської мови⁵⁷, але також для історика. Були це часи реформації, єзуїтського наступу, Люблінської та Берестейської уній. Пересопницьке Євангеліє було «книгою для народу», поданою зрозумілою йому тодішньою живою українською мовою, та як така мала вона функціонувати під час ведення полеміки, релігійної боротьби. Текст Євангелія поділено не лише на зачала (задля потреб православної церкви), а й на розділи, яким передував короткий зміст. Ці останні, як пояснено в епілозі після Євангелія від Івана, були саме так позначені, бо призначалися «для людей закону римскаго, себто латинян, бо в них не вживаються зачала, тільки сарїта, а по нашому главы. Коли він о що попросить тебе, щоб ты йому негайно, себто борзо найшовши, вказав»⁵⁸.

Окрім цього, у Сяноку існувала скрипторія. В епілозі в одному з рукописів *Tetraepistole* (П. 1 і 2) маємо таку записку (подаємо її у транслітерації з тодішньої української знакової системи запису на сучасну): «Слава Г[оспод]у Б[ог]у, Сп[а]су нашему І[с]у[с] Х[рист]у, помо[г]сому ск[он]чаті сїй ап[осто]л рукою мно(г)[о]грешна(г)о Власїя в ц[еркві?] сколе сяно(ц)кої [...]». «В лето по се(д)мой тисящі 59-го м[е]с[я]ца іюня 6 д[е]н, поновїл сїю кнїгїю ап[осто]л тетр многгрешни(й) раб б[о]жїй іерей Василїй поре(ч)[е]ни(й) Волинец, намесні(к) повету Саноцького: вла(с)ни(й) своя(к), того(ж) Влася, котори(й) піса(л) ап[осто]л сей: прїос(вя)щенно(м) еп[иско]п[е] радїло(в)ско(м) А(н)тон[і]»⁵⁹. При нестачі відповідних даних важко встановити повний список церков, котрі існували в Сяноку. Вельми ймовірним можемо, однак, вважати те, що у 1150 р., або ще й задовго до цієї дати в місті була церква, бо, за давнім звичаєм, у княжому граді храм мав існувати.

Сянок був свідком сили і могутності Київської Русі, а потім – Галицької княжої держави. В його замку жили князі та їхні дружинники. Тут урядували посадники, які правили руським населенням міста.

Первісна церква св. Димитрія на майдані Сяноцького замку, історія котрої сягає періоду Київської Русі, згорїла або була знищена під час нашествия татар у 1241 р. коли зруйновано місто⁶⁰. Р. Переяславич на основі парохіяльної Сяноцької хроніки – ненадрукованої історичної студії доктора Я.Константиновича про місто і його храми – й праці М.Ладизинського про Сянок писав, що в цій церкві з часів Київської Русі знаходилася чудотворна ікона розп'ятого Христа Спасителя. Стояла вона на площі, яка з'єднується з площею теперішнього Сяноцького замку. Було саме звичаєм за старих часів, що замкові храми будували для князів навіть там, де вони перебували тимчасово⁶¹.

Друга церква, яку побудовано на Замковому майдані, мала того ж самого покровителя. Був це дерев'яний храм. Професор М. Ладизинський, який мав

доступ до архіву у Сяноку, зазначав, що цю церкву св. Димитрія поставили близько 1250 р.⁶². Її розібрали в 1550 р. Те, що друга замкова церква своїм покровителем мала саме св. Димитрія, засвідчують документи, що їх містять *Akta Grodzkie i Ziemskie miasta Sanoka*, зокрема томи XI, XII, XVI⁶³.

Іншим вельми важливим документом, у котрому йдеться про існування цього храму, є рукопис Тетроапостола 1502 р.⁶⁴. В його закінченні (І. 3 та 4) знаходимо таку записку (як і вище, подаємо її у транслітерації): «[...] іспісан би(с)[т] сій тетр ап[осто]л в ле(т)[о] 7010 ракою многогрешнаго Павла, попа сяноцкаго н[амі]сника в граде Сяноце прі ц[е]ркві св[іата]го великагоХ[ристо]ва м[у]ч[е]н[і]ка Доміт[рія]»⁶⁵.

Після розібрання цієї церкви у 1550 р.⁶⁶ П.Зборовський – сяноцький староста й сандомирський каштелян – у тому ж році подарував місту порожню площу⁶⁷, щоб «також грецька релігія між оцими громадянами перебувала та щоб честь Всевишньому Богові вони віддавали»⁶⁸.

Коли пишемо про східнослов'янську культуру Сянока, не можна не згадати Софії (Соні) Гольшанської, яка походила зі старого руського князівського православного роду. В 1421 р. останню перехрестили, надали їй ім'я «Софія», і стала вона четвертою дружиною (після смерті попередніх) польського короля Ягайла, а після коронації (1424 р.) – королевою Польщі. Більшу частину свого життя Софія прожила у Сяноцькому замку. З історичних джерел відомо про її перебування в місті від 1435 до 1462 р. У 1440 р. королева приймала тут кардинала Збігнева Олесьницького, який повертався з Угорщини після коронації її сина Владислава на мадярського короля. Всього жила остання у Сяноку (з деякими перервами) 26 років, а після смерті Ягайла (1434) мешкала тут постійно. Чому саме це місто обрала вона місцем свого проживання? Мабуть тому, що її, королеву, після смерті чоловіка не було визнано регентшею й відсунено від усіх державних справ. У такій несприятливій атмосфері Софії не лишалося нічого іншого, як тільки покинути неприхильних до неї людей і поселитися там, де всі та все буде їй близьким і звичним. Значення мало також те, що Сяноцьке староство, котре охоплювало територіально великі простори, королева отримала, як придане від свого чоловіка Ягайла, й панувала тут як справжня володарка. Вона видавала укази щодо укріплення фортеці замку, в побудові котрого брали участь мешканці навколишніх сіл – Посади, Гачова, Чертежа, Трепчі, Межибріддя, Новосілок та інших. Королева призначала урядовців, суддів, звільняла від податків, як, наприклад, мриголодських міщан після пожежі у 1435 р., надавала привілеї для сіл Сяноцької землі, зокрема в 1437 р. для священика села Щавне. У 1441 р. локаційне право отримало від неї село Радошиці, а мешканців Тиряви королева підтримала фінансово, коли село постраждало від пожежі. Не можна водночас забувати про те, що Сянок у часи Софії мав ще характер руського і православного міста, в котрому діяли храми, а головне, що на площі однойменного замку об'єднувала мирян також церква св. великомученика Димитрія.

На думку А. Божемського, храму, побудованому у 1551 р., належали дочірня церква в Добрівці Руській та здавна чверть рільні у тому ж селі. 28 серпня 1573 р. Валенти Груцинський – бургграф Сяноцького замку, «за наказом старости, продав попові Андрієві Копистинському нещодавно закладене попівство в Добрівці Руській з половиною лану, отриманою цим же попом, та четвертиною рільні, яка здавна належала сяноцькому попівству». Продаж цей було підтверджено міським судом присяжних⁶⁹. Згаданий священик одержав від короля Стефана Баторія документ, датований 10 липня 1578 р., за котрим отримав дозвіл прийняти коад'ютором, а опісля наступником свого сина Прокопа⁷⁰.

Очевидно, немало було сповідників релігії грецької, коли вони святиню ставити собі задумали. Кількість віруючих православної й римо-католицької цер-

ков і величину їхніх парафій у частині Перемишльської єпархії в другій половині XVI та на початку XVII ст. засвідчують тогочасні дані. Отже, у 1564–1589 рр. в Сяноцькій землі православні парафії охоплювали територію 13 034 кв. км, на котрій у 28 містах і 745 селах жило 161 660 віруючих. Вони належали до 24 міських та 380 сільських парафій. У середньому кожна остання об'єднувала 385 віруючих. На початку XVII ст. на Сяноцькій землі було 9 міських римо-католицьких парафій і такі ж 22 сільські⁷¹.

Акт П. Зборовського про призначення площі під побудову церкви (св. Миколая, як згадується в тому ж документі) підтвердив та зміцнив печаттю у Шидлові в 1551 р. король Жигмонт Август, що було наслідком представлення йому цієї справи старостою Яном Оцеським – підканцлером коронним. Пізніше підтвердив цей акт і зміцнив королівською печаттю Владислав IV (9 березня 1632 р.) під час коронного з'їзду у Кракові. Цей же король підтвердив також документ (складений тим же Я. Оцеським) Жигмонта Августа 1553 р., котрий торкався фундації храму у Сяноку. Документ цей подібно, як і попередні, стверджував необхідність існування його у місті⁷².

В цій справі цікава записка містилася у сяноцькій парафіяльній хроніці. В ній йдеться про те, що міщани отримали від тодішнього магістрату наказ побудувати протягом трьох днів церкву на дарованій їм площі. В противному разі, коли мине термін, дарчий акт втратить свою силу дії. Купили тоді вони швидко дерев'яний храм у містечку Ясениця, котрий перебував правдоподібно під покровом Святого Духа, біля Коросна, та який призначено на розбір. Ікони з нього були перенесені до церкви в Яблониці й знаходяться там і донині. Натомість будівельний матеріал віруючі перевезли та поставили згаданий храм у Сяноку, котрий існував до 1789 р.⁷³. Такий зміст замітки у церковній хроніці⁷⁴.

В наведеному раніше дарчому акті щодо площі під побудову храму сказано про нього, що він перебував під покровом св. Миколая. Тим часом вже у 1667 р. на цій площі стояла церква Святого Духа, при якій діяло також молодіжне братство, котре мало свій власний спеціальний статут, схвалений тодішньою духовною й світською владою. Під ним є підписи різних осіб, серед яких насамперед увагу звертає підпис перемишльсько-сяноцького єпископа Антонія Вінницького.

Постає, отож, основне питання: чи храм св. Миколая, справді, було побудовано?

Р.Переяславич висловлює здогад, що ясеницька церква Святого Духа (призначена на розбір) після перевезення її до Сянока зберегла первісне покровительство. З цього виходило б, що храму св. Миколая ніколи не було побудовано⁷⁵.

Здається, однак, що існуючої в 1667 р. церкви Святого Духа не можна пов'язувати з храмом св. Миколая. Якщо взяти до уваги ультимативну вимогу сяноцького старости П. Зборовського у справі побудови церкви протягом трьох днів, тоді не можна обминути доручення його відносно покровительства цього храму; мала це бути церква св. Миколая. Могла остання існувати і тимчасово. Поставлено її протягом трьох днів із матеріалу, взятого з ясеницького храму, котрий мали розібрати. Отож, не могла вона бути новою. Тому її існування до 1789 р., тобто до пори побудування нинішньої, як дерев'яної будівлі є вельми сумнівним.

А.Фастнахт зазначав, що в 1566 р. пожежа знищила місто Сянок такою мірою, що «тільки замок, францисканський костел, п'ять домів у місті та горішне передмістя уцілили»⁷⁶. Могла, отже, згоріти й церква.

Додатковим аргументом на користь фактичного існування храму св. Миколая є існуючі ще на початку XIX ст. в пізнішій мурованій церкві Святого Духа бічні вівтарі, присвячений один св. Миколаєві, а другий – Пресвятій Богородиці разом із її іконою, який нагадує храм Різдва Пресвятої Діви Марії в передмісті Сянока.

Отож, дерев'яна церква Святого Духа існувала від 1667 р. до 1789 р., хоч перша дата може бути піддана дискусії⁷⁷.

На місці цього храму заходами тодішнього сяноцького пароха о. І.Куневича⁷⁸ у 1789 р. споруджено новий, мурований та подібно, як і попередній, віддано під опіку Святого Духа⁷⁹. Гроші на будову було зібрано з пожертв віруючих, а особливо зі щедрих дарів графів Мніша й Стадницького. В 1827 р. коштами австрійської влади побудовано окрему від церкви вежу-дзвіницю⁸⁰. Під час відновлення (1876 р.) добудовано купол, а дахове покриття гонтою замінено на бляху. Коштувало це 3000 злотих, із котрих 2000 пожертвував на цю мету о. ієромонах Валерій Славиковський із Добрівки Руської⁸¹. Цінними іконами у цьому храмі є розп'ятий Христос та Богородиця. М.Ладижинський зазначав, що, крім згаданих (оглядав їх особисто в 1930 р.), у списку чудотворних сяноцьких ікон були ще Свята Трійця й святий Онуфрій⁸², наділені папами Бенедиктом XIII і Бенедиктом XIV спеціальними даруваннями (indulgence)⁸³.

Коли йдеться про мешканців Сяноцької землі православного віросповідування, то слід підкреслити їхню особливу відданість та активну участь щодо перебування віруючих цієї єпархії в даній церкві. Засвідчує це зокрема документ громадян Перемишльської землі й Сяноцького повіту зокрема, а також усього духовенства руського народу до короля Владислава IV у справі листа від 26 березня 1633 р. про обрання в Перемишлі (місто внаслідок спрямованої на латинізацію православної церкви політики короля Жигмонта III залишалося від смерті у 1609 р. єпископа М.Копистинського без правлячого владики) нового єпископа⁸⁴. Громадяни Перемишльської землі й Сяноцького повіту, згідно з правом «подавання духовних хлібів», визначили двох кандидатів на цей пост, а саме Семена Гулевича Вохтинського – писаря Луцької землі – та о. Варлаама Брошневського. Серед підписів на документі, адресованому королеві Владиславу IV, є імена Андрея Климовича – сяноцького намісника, ієрея Михаїла – сяноцького пресвітера з братією і міщан місцевого братства⁸⁵.

В урядовому протоколі Сяноцького магістрату кінця XVIII ст. є характеристика релігійності того часу. Про грецьку парафію, як її тоді називали, сказано тут, що «вона вбога, живе-бо з пожертв прихожан, які й на дах матеріал поставляють (мова йде про церкву Святого Духа), і служебними записами підтримують буття пароха. Ця жертвовність засвідчує також релігійність тодішніх людей грецької релігії. Релігійність ця є ревною, нескаламученою стремліннями цього часу та переходить у релігійний містицизм»⁸⁶.

В 1888 р. о. парох В.Чемарник – сяноцький декан – провів генеральний ремонт церкви й дзвіниці. Знімок цього священика вмурований у середині храму по лівому боці.

В зв'язку з будовою нового парафіяльного будинку у 1907 р. заходами місцевого пароха о. О.Константиновича здійснено ремонт фундаментів та розмальовано інтер'єр церкви. За цього ж пароха в 1933–1935 р. проведено генеральний ремонт храму іззовні й 14 червня останнього року (у день св. Митрофана – константинопольського патріарха) відбулося її посвячення. Цей акт здійснив єпископ перемишльський, самбірський і сяноцький о. К.Чехович.

Крім згаданих церков, у сяноцькому передмісті від непам'ятних часів стояв дерев'яний храм Різдва Пресвятої Діви Марії⁸⁷ з чудотворною іконою Богородиці. Побудовано його на південно-східному схилі гори, яку в давні часи називали «строжні»⁸⁸ або «струня»⁸⁹, у місці, де перед Другою світовою війною сходилися вулиці – Замкова, Жвірки, Вігури та Собеського. Пізніше гору цю називали «владичою», а опісля «аптекаркою». Була вона власністю сяноцького єпископа, резиденція котрого знаходилася біля її підніжжя. Остання назва гори – «аптекарка» – походить від І.Заревича – сяноцького аптекаря, від власності якого місто відкупило кілька земельних ділянок на заснування парку⁹⁰. Нині – це парк Адама Міцкевича.

Церкву Різдва Пресвятої Діви Марії внаслідок фальшивого доносу зі Сянока, що храм цей згорів, австрійський львівський губернський уряд декретом від 1790 р. наказав розібрати⁹¹. На її місці постали казарми австрійської крайової оборони, а потім 2-го полку підгалянських стрільців. У тому ж році на привселюдному торзі в Львові будівельний матеріал з розібраного храму продали якомусь Гофманові⁹². Церковні ґрунти, городи, сади й парафіяльні будинки були передані сяноцьким міщанам із тим, що б вони були зобов'язані до послуг для міського храму. Сервітут цей був опісля замінений на грошову данину (4 злотих і 30 крейцерів на рік). Врешті, за розпорядженням австрійського уряду від 1 січня 1871 р., за розібрану церкву Різдва Пресвятої Богородиці храм Святого Духа отримав грошову суму 25 злотих і 20 крейцерів на утримання церковного слуги, а ґрунти за розпорядженням того ж уряду від 24 травня 1872 р. перейшли у власність сяноцьких міщан⁹³.

З опису 1784 р.⁹⁴ можна довідатися, що була це дерев'яна церква й тільки стіни вівтаря були кам'яні. Довжина останньої – 28 ліктів, ширина – 12. М.Ладижинський зазначав, що існувала вона перед 1550 р., що випливає з документа короля Жигмонта Августа, котрий був дозволом на побудову храму св. Миколая⁹⁵. В 1791 р. огород цієї церкви, розташований у сяноцькому передмісті, названий «попівкою», був проданий міщанинові Я.Ференкевичу за 100 злотих. Останнім парохом перебував тут о. І.Вайцович. Обов'язки свої виконував він з 1772 р.⁹⁶. Від храму Святого Духа була вона віддалена не більше ніж на 300 метрів. Після його розібрання віруючі (кількістю 130 осіб) були приєднані до згаданої вище церкви⁹⁷.

Крім згаданих храмів, у Сяноці, ймовірно, існували ще Свято-Троїцька церква та монастир св. Онуфрія. Ладижинський підкреслював, що останній точно існував, у чому переконує також щепловський пом'яник⁹⁸. Ікона св. Онуфрія згадується в списку чудотворних ікон Сянока, і вона мала походити саме з цього монастиря. У списку ігуменів Перемишльської єпархії, які прийняли унію (Краків, 1694 р.), сяноцького ігумена немає. Мабуть, тоді монастиря вже не було. Ймовірно, могли його ліквідувати під час турецьких нашеств'я у 1498, 1504, 1524, 1548, 1575 й 1672 рр.⁹⁹.

Напевно, монастир на Сяноцькій землі існував близько 1436 р. Це доводить назва місцевості Монастиж, нині Монастерець, біля Ліська¹⁰⁰. М.Ладижинський зазначав, що в княжі часи існував також храм Пресвятої Трійці, котрий стояв там, де в польський період була побудована церква Святого Духа¹⁰¹.

У листах о. П.Камінського 1685 р. йдеться, що якась Гербурт заснувала в Сяноку жіночий василіянський монастир. Там сказано, що вона мешкає у місті «за протекцією о. Малаховського – генерала чину в Жировицях і, винайнявши дім, організувала жіночий монастир. Окрім неї, живуть там ще дві монахині»¹⁰².

Певну увагу слід присвятити церковним братствам, які відіграли вагомую роль в історії православної церкви у Речі Посполитій.

Останні, котрі зросли на ґрунті суспільно-релігійних спільнот, сформованих у рамках парафій, існували або при храмах, від яких найчастіше мали назву (напр., Львівське, Успенське, Київське тощо), або організоване братство одержувало привілей на побудову церкви та від майбутнього її покровителя отримувало назву.

Церковні братства, розгортаючи свою діяльність, ставали організаціями, котрі активізували релігійне життя. Історик церкви, архієпископ Філарет (Гумілевський) писав: «Дух євангельської любові запанував серед православних братств»¹⁰³. Підкреслимо, що найважливішим приводом для їх заснування була свідомість християнського обов'язку дбати не тільки про власне спасіння, а й також ближніх. Віра, церква в розумінні братств не були «приватними справами людини», але інтегральними складниками людської природи і національної

культури. Церква освячує особисте, родинне, суспільне життя. Звідси й практично-соціальне спрямування діяльності братств.

У добу римо-католицької реакції в Польщі вони були історичною необхідністю задля оборони православної церкви. Наприкінці XVI й протягом цілого XVII ст. братства стали осередками релігійної, освітньої, місійної й харитативної діяльності. Своєрідною рисою останніх було те, що існували вони тільки на території Речі Посполитої. Зовсім не були відомі братства у Московській Русі¹⁰⁴.

Вони вбирали в себе, осмислювали та виявляли інтереси народу, користувалися підтримкою широкої громадськості¹⁰⁵. Можна це спостерігати хоча б на прикладі братств при храмах Сянока вже на початку XVII ст.¹⁰⁶. Діяли тут два добре організовані братства, в яких були власні статuti. Одне існувало при дерев'яній церкві Святого Духа, натомість друге, молодіжне – при храмі Різдва Пресвятої Діви Марії. Діяли вони за статутним зразком Львівського братства. В архіві Музею народного будівництва у Сяноку зберігається вельми цікавий документ, дотичний до другого зі згаданих братств – молодіжного при церкві Різдва Пресвятої Діви Марії¹⁰⁷. Це статут останнього, котрий відкривається словами: «Во имя Отца и Сина и Святого Духа. Амин. Станься ко в^{тм}чной памяти. Артикулы albo фундушъ братскій поданный от Святых Апостолъ а утвержонный от ихъ нам^{тм}снѣиковъ свят^{тм}йшихъ патріарховъ посл^{тм}диже прінесени суг превелебн^{тм}шим в Хр(ис)т^{тм} и с(вят)т^{тм}шим па(т)ріархом Іоакимом антиохійским. Року 1583 словенскою р^{тм}чу списанный лвовіаном поданы съ опасным утверждением, а року 1655 на рос(и)нскій язык преведены для лав^{тм}шаго вырозумленя посполитых людей и розположены на розд^{тм}лы бра(т)ству, и н^{тм}же року 1667 братіям брацтва саноцкого младеченскаго слово до слова сугь переписаныи». Далі в тексті наводяться статутні положення, що містять права й обов'язки братства і його членів. Наприкінці документа записано, що його діяльність обґрунтована «велінням Святійшого Іоакима патріарха антиохійського, всіх чотирьох вселенських патріархів та семи вселенських соборів»¹⁰⁸. Послання це тим цікаве, що даний документ був створений у 1731 р. й затверджений тодішнім уніатським перемишльським єпископом Є.Устрицьким (1715–1746). Отож, з якихось причин зверхник тоді вже уніатської єпархії вважав доцільним дальшу діяльність Сяноцького братства сперти на його 150-літній православний статут. Можна також задуматися над причинами поведінки інших уніатських єпископів, які, незважаючи на те, що, за рішенням папи Урбана VIII (1623–1644), були зобов'язані складати визнання віри, згідно із законами і канонами римської церкви, включно з постановами Тридентського собору (1545–1563) та Замойського синоду (1720), затверджували статuti церковних братств, сперті на відповідні статuti чотирьох східних православних патріархів, серед них антиохійського й константинопольського. Вони схвалювали їх, не посилаючись ані натяком на главу своєї церкви – Римського Папу.

Найстарше в Сяноку, згадуване братство при храмі Святого Духа користувалося також зразком статуту Львівського братства¹⁰⁹. Під останнім існували різні підписи, серед них – сяноцького єпископа Антонія Вінницького¹¹⁰. Цікаво, що покликання на цього владика є у статтях церковного братства в Поздчячі при церкві св. Василя Великого (стаття 17, карта 9)¹¹¹, статут якої затверджено 7 жовтня 1746 р. уніатським єпископом О.Шумлянським (1746–1762)¹¹². На 15-й карті цього рукописного статуту, законність котрого своїм підписом утвердив владика Онуфрій, читаємо, що воно (братство) діятиме «по уставом с(вя)ты(х) и Б(о)гоно(с)ных О(те)ць на Се(д)мь С(вя)тых Вселе(н)ских Собора(х) (где) узаконе(н)о Бл(а)гочес(т)іе с(вя)т(о)го гре(ч)еского кр^{тм}пко де(р)зати и непокол^{тм}бимо стерегти в^{тм}ры с(вя)той кафолической(й) о(т) всходу (плонучей) и де(р)зающесе ея вси получа(т) сп(а)сенія, а удаляющійся о(т) нея вс^{тм} погибнут»¹¹³.

У магістратських протоколах Сянока 1791–1801 рр. ідеться про церковне братство, яке відступило будинок на цвинтарі, «на посвяченому ґрунті» побудований, за 50 злотих якомусь Ольховському, його дружині та їх спадкоємцям за умови, що вони вноситимуть щорічно на його потреби 2 злотих і кварту горілки¹¹⁴.

Братство це існувало ще в другій половині XVIII ст., а засвідчують це певні обставини. Перед 1760 р. парохом церкви Святого Духа, при котрій діяло це останнє, був о. Григорій Вниблицький. У тому ж році церковне братство звернулося до перемишльського єпископа в справі призначення на вільний тоді пост пароха цього храму о. М.Юрковського й надання йому пільг – городів та ділянок всіляких ґрунтів¹¹⁵.

У 1772 р. Галичина ввійшла до складу австрійської монархії. Декретом габсбурзького уряду від 21 березня 1788 р. й декретом галицької губернії від 4 квітня 1788 р. всі братства були ліквідовані, а опіку над святинами доручено парафіяльним комітетам¹¹⁶.

Як уже згадувалося, вони відіграли особливу роль перед лицем наступу римського католицизму. Вже у другій половині XV ст. православна церква в Сяноці була піддана репресіям з боку римо-католицьких віросповідників. Церкву окреслювали тоді як «*sinagoge ruthenorum*»¹¹⁷. Тільки у виняткових випадках вона називалася «*ecclesia templum ruthenicum*»¹¹⁸.

Згідно з декретом короля Жигмонта I Старого, датованим у Кракові 23 квітня 1530 р., котрий відкривав кушнірський цех у Сяноку, за взірцем відповідного у Перемишлі, ніхто з русинів так само, як і той, кого будь-яким чином відлучено від святої римської церкви, не міг бути обраним старшим останнього. Окрім цього, у саме свято Божого Тіла русини були зобов'язані перебувати при свічах та служити під час цієї врочистості й то під невідпущимою карою віддачі двох кружалець воску¹¹⁹.

Король Жигмонт III у документі, виданому в Кракові 20 березня 1615 р., котрим схвалював правила цеху ковалів у Сяноку, стверджував водночас, що жоден русин (руської віри) не може бути прийнятий до цехового братства, як жоден із майстрів не може прийняти на навчання учня цієї релігії¹²⁰.

Факт примушування русинів під невідступною загрозою невідхильної кари до участі в процесійних урочистостях Божого Тіла, а також недопущення їх до навчання у цеху – це тільки одна з форм віросповідної дискримінації православних мешканців Сяноцької землі, інтегрально пов'язаної, як уже згадувалося, з репресивним наступом на ці землі римського католицизму.

Боронилися, однак, тут православні не тільки від потужних ударів латинізаційно-полонізаційних хвиль. Чинили вони також опір процесові, початок якого в історії церкви означений 1596 р. У зв'язку з 400-річчям Берестейської унії чимало написано, а ще більше сказано про значення останньої. Розглядаючи Сяноцьку землю та її православну традицію, релігійну культуру, варто пригадати, що названий ювілей у випадку Сяноччини приблизно на 100 років менший. Зрештою, можна це відносити значною мірою до Перемишльської й Львівської єпархій у цілому. Протягом XVII ст. вони були православні, чинили стійкий і міцний опір унії. Можна це спостерігати хоча б на прикладі Сянока.

В 1612 р. православні мешканці міста заборонили своєму намісникові о. Андрієві виконувати розпорядження уніатського єпископа А.Крупецького¹²¹. У 1650 р. сяноцька старшина зачинила двері церкви перед уніатським єпископом, не дозволивши йому відправити Богослужіння¹²².

Місто було також резиденцією православного єпископа А.Вінницького, котрий внаслідок конфлікту з уніатським єпископом залишив Перемишль та переїхав до Сянока, знаходячи тут ревних оборонців віри батьків – православної церкви. Він заснував у місті нову єпархію, додаючи до свого титулу «єпископ

перемишльсько-самбірський»¹²³ ще й «єпископ сяноцький». Владика Вінницький помер у 1689 р., але сформований ним титул залишився, стаючи правовим званням також чергових уніатських єпископів, що прийшли пізніше. Антоній перебував у Сяноку з перервами в 1668–1675 рр., а міська церква стала його кафедральним храмом¹²⁴.

Усе це, хоч певною мірою, дозволяє усвідомити, як довго і мужньо Сяноцька земля боронила православну віру молитвою, перебуванням при своєму прадавньому законі у святому храмі та в житті, творчою силою рук, духу й розуму, одним з яскравих виявів чого є (оформлене і подане 450 років тому тодішньою живою українською мовою, також розумом та рукою священницького сина із Сянока – М.Василевича) Пересопницьке Євангеліє – протягом століть свята книга українського народу й водночас сьогодні гарант і основа закону, на якому президенти вільної України складають присягу вірності Богові та народові. Отож, історія названої боротьби – суттєвий фрагмент минулого не тільки цього регіону, розвитку та оберігання тут православ'я, а й народу, з котрим родовим кровним корінням зв'язані передвікові господарі цієї землі.

¹ Руський період на землях, що нині перебувають на південно-східних окраїнах території Польської держави, в літопису Нестора вказується під роком 6489 (= 981). Текст літопису звучить так: «Иде Володимерь к ляхомъ и зая грады их, Перемышль, Червень и ины грады, иже суть и сего дне подъ Русью» (Повесть временных лет. – Ч. 1. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 58). Ця літописна згадка не раз розглядалася у науковій літературі. Протягом століть велася також суперечка відносно державної приналежності Червенських міст (див.: *H. Lowmiański. Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich // Kwartalnik Historyczny, Rocznik LX. – N 1. – Warszawa, 1953. – S. 58–85. J. Skrzypek. Studia nad pierwotnym pograniczem w rejonie Wołynia i Grodów Czerwieńskich. – Warszawa, 1962. – S. 51; F. Persowski. Studia nade pograniczem polsko-ruskim w X–XI wieku. – Wrocław, 1962. – S. 92*). Слід звернути увагу, що літопис свідчить виразно: Володимир ішов не «на» = проти «ляхів», але «к» ним, тобто в їхньому напрямку (*S.M.Kuczyński. O wyprawie Włodzimierza ku Lachom w związku z początkami państwa polskiego // Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. – T. IV, 1949. – S. 114; T.Wasilewski. Dulebowie – Łędzianie – Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X w // Kwartalnik Historyczny, Rocznik LX. – N 1. – Warszawa, 1953. – S. 58–85*). Натомість фраза «и зая грады их» вчинила історикам чимало клопотів. «Вельми бо мало ймовірним є, – зазначав А.Ф.Грабський, – щоб ці території вже тоді були охоплені польською державою» (*Grabski A.F. Bolesław Chrobry. Zarys dziejów politycznych i wojskowych. – Warszawa, 1962. – S. 247; B.B.Мавродин. Образование древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С. 298*). «Володимир, ідучи з раттю на захід, займаючи землі політично ще «нічії» – територію Червенських городів, заволодів землею слов'янською хорватів з Перемишлем на чолі» (*A.F.Grabski. Op. cit. – S. 248; S.M.Kuczyński. Op. cit. – S. 22*).

² *Żurawski T. Trepcza, grodzisko pod Sanokiem // «Swiatowit» – XXII. – Warszawa, 1955. – S. 327.*

³ Пагорб цей звичайно називають «Файка». Дослідник Гінальський пропонує йменувати цей пагорб первісною його назвою «Городище» або «Городна» (*J.Ginalska. 1999–2000 Enkolpiony z grodziska «Horodyszczce» w Trepczy koło Sanoka // Acta Archaeologica Carpathica. – T. 35. – S. 211–262*).

⁴ У науковій літературі ці хрести називають енколпіонами. Це слово походить від грецького «зберігаю на грудях». Енколпіон означав хрест, який носили на грудях, нагрудний хрест, тільник або складень тому, що останній складався із двох половин – лицевої й натільної. Вони були розповсюджені від IX до XIII ст. З'явилися в княжій Русі десь у IX–X ст. і були запозичені з причорноморських грецьких міст й особливо Херсонеса (Корсуня). На території Візантії енколпіони почали вживатися в VII–VIII ст., звідкіля потрапили до кримських, чорноморських колоній, особливо до таких міст, як Херсонес, Євпаторія, Феодосія та ін. Після прийняття князем Володимиром Великим християнства і поширення його майже на всій території Руської держави носіння хрестів-енколпіонів було звичаєм повсюдним не тільки у містах, а й по невеликих оселях.

⁵ *Idem; Zamek Królewski w Sanoku. Skarby Ziemi Sanockiej. – Sanok, 2002. – S.36–37.*

⁶ *K.Brugmann. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Bd. II. – Strassburg, 1886. – S. 153.*

⁷ Питанням слов'янських назв племен в європейській Сарматії займалися різні та численні дослідники. Серед них – також чеський учений П.Шафарик. Із його інтерпретацією тексту Птолемея про те, що сабоки були надсянцями, мешканцями Сяноччини, погоджується більшість знавців цього питання (напр., В.Дзедушицький, Л.Нідерле, А.Брікнер, А.Удальцов). Див.: *P.J.Szafarzyk, (P.J.Safarik). – Słowiańskie starożytności, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Wznowienia. –T. XV. – Poznań, 2003.*

⁸ *P.J. Szafarzyk. Op. cit. – S. 141–142.*

⁹ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С. 282. У цьому літопису читаємо: «...Король же прошед Гору, и взя Санокъ город и посадника его яша, и села у Перемишля много взя». У польському перекладі цього літопису появилася ім'я посадника *Jasz (A.Fastnacht. Osadnictwo Ziemi Sanockiej w latach 1340–1650. – Wrocław, 1962. – S.465–470; A.Fastnacht. Materiały do dziejów miasta do XVII wieku. – Brzozów, 1980. – S.22)*. Очевидною тут є помилка, яка зводиться до неправильного перекладу слова «яша», котре не є власною назвою, але невідмінюваною формою дієсло-

ва, т.зв. архаїчного аориста, яку слід перекладати «взявши» або «схопивши», по-польському «ująwszy» lub «pojmawszy» (див.: *Latopis Kijowski. Slavica Wratislaviensia*. – LXXXVI. – Wrocław, 1985. – S. 93; див. також *J. Ginalski*. Op. cit. С. 252–253. – Прим. 29.

¹⁰ *A.Poppe*. Posadnik // «Słownik Starożytności Słowiańskich». Т. IV. – Wrocław, 1970. – S. 239–240.

¹¹ Летопись по Ипатскому списку. – С. 480. Запис під 1202 р., у котрому йдеться про зустріч у Сяноку угорського князя Андрія II з руською княгинею Анною, ймовірно, дочкою візантійського імператора, вдовою князя Романа, яка зі своїми синами Данилом та Васильком тікала з Галича від київського князя Рюрика, розходиться з правдою, бо Анна втратила чоловіка 19 червня 1205 р., коли Роман загинув у бою під Завихостом.

¹² Там же. – С. 509.

¹³ *A.Kunysz*. Przemysl wczesnodziejowy (W swietle ostatnich badań wykopaliskowych, przeprowadzonych w latach 1958–1959). – Rzeszów, 1961. – S. 16.

¹⁴ Сянок належав до Руського воеводства, в склад котрого входили Львівська, Перемишльська, Сяноцька, Галицька й Холмська землі. Він управлявся за руським правом, яке на відповідній землі збереглося до 1434 р. (див.: *W.Kucharski*. Sanok i Sanocka Ziemia w dobie Piastów i Jagiellonów. – Lwów, 1905. – S. 8 та наступні; див. також: *Monumenta Poloniae Historicae*. – Т. II. – Kronika Janka z Czarnkowa. – Warszawa, 1961. – S. 626).

¹⁵ *В.Д.Гладкий*. Славянський мир I–XVI в. – Москва, 2001. – С. 109.

¹⁶ Половці (Płowce) – назва цього села на околицях Сянока походить від племені половців, з котрими Русь вела боротьбу в XI–XII ст. та перемогла. Після одного з боїв перемишльський князь Володар Ростиславович (1092–1124) частину взятих у полон половців поселив неподалік від Сянока. За іншими переказами, половців поселив у цій місцевості його наступник князь Володимирко Володарович (1125–1152), який 1141 р. переніс столицю князівства з Перемишля до Галича (*М.К.Ладыжинский*. Сянок и его окрестности // «Научно-Литературный Сборник Галицко-Русской Матицы». – Год издания LXV. – Л., 1930. – С. 83). Згадуючи князя Володара Ростиславовича, слід пригадати, що саме він побудував у Перемишлі собор св. Івана Хрестителя. В пізніші роки мав він подвійне покровительство – Івана Хрестителя та Пресвятої Диви Марії. Це друге покровительство було перейняте від первісної в цьому місці ротондної церкви з початку X ст. (*J.T.Frazik*. Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w swietle dotychczasowych badań // *Biuletyn Historii Sztuki*. – XXIV. – Warszawa, 1962. – S. 224–225). У підземеллях цієї другої церкви його поховали (*A.Żaki*. Przemyska cerkiew księcia Wołodara w swietle źródeł pisanych i archeologicznych. Sprawozdania z posiedzen Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie, 1968/1. – S. 47–50; *J.Rożanski*. Przemysl. – Przemysl, 1993. – S. 15). Польський історик Я. Длугош про перетворення польським королем Владиславом Ягайлом у 1412 р. перемишльського православного собору Івана Хрестителя на костел і винесення з нього праху похованих там небіжчиків писав: «Король Владислав з Медики вирушив до Перемишля, маючи в своїй свиті стригонського архієпископа й Михайла Кохмистра. Прагнучи очиститися перед ними від несправедливого обвинувачення німців [у тому, що] він начебто був прихильником схизматиків та їх головним захисником, [король] наказав кафедральну церкву (збудовану з квадратного каменю з дуже гарною архітектурою і розташовану в центрі Перемишля), якою до цього часу управляв руський єпископ грецького обряду, посвятити на католицьку церкву латинського обряду, викинувши перед тим з могил прах руських небіжчиків. Руські священники й народ, вважаючи це зневагою свого обряду і ганьбою, супроводжували [такі дії] гіркими риданнями, криком та плачем. З часом, напевне, десь року Божого 1470-го, за Миколая, єпископа перемишльського, вона [церква] була зруйнована, а деякі її квадратні камені використані для будівництва кафедрального костела у місті [...]» (*J.Długosz*. Opera omni. – Т. XIII. – Cracoviae, 1877. – S. 148–149, переклад з латинської); *J.Moraczewski*. Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej. – Т. II. – Poznań, 1862. – S. 88).

¹⁷ Див. також: *A.Fastnacht*. Osadnictwo... –S. 227.

¹⁸ *W.Hejnosz*. Ius Ruthenicale. Przeżytki dawnego ustroju społecznego na Rusi Halickiej w XV wieku // *Studia nad historią prawa polskiego*. – Т. XII. – Z. 1. – Lwów, 1928. – S.12, 62; *A.Fastnacht*. Osadnictwo... –S. 228.

¹⁹ *A.Fastnacht*. Zarys dziejów miasta Sanoka // «Rocznik województwa Rzeszowskiego». Rok I. – Z. 2. – Rzeszów, 1958. – S. 54.

²⁰ *A.Prochaska*. Przedmowa do XVI tomu Akt Grodzkich i Ziemskich. – Lwów, 1894; *B.D.Grekow*. Chłopi na Rusi od czasów najdawniejszych do XVI wieku. – Warszawa, 1955.

²¹ *A.Fastnacht*. Osadnictwo...

²² Прийнято вважати, що назва села Улюч (на руському праві) походить від назви племені уличів із причорноморських степів, котрі під тиском прихідців зі сходу перемістилися в околиці Карпат (*J.Czekanowski*. Polska Słowiańszczyzna. – Warszawa, 1948. – S. 222, 329).

²³ Місцевість ця була заснована, мабуть, у період панування князів Юрія I або Юрія II.

²⁴ *W.Hejnosz*. Op. cit. – S. 39.

²⁵ Див.: *F.Bujak*. Studya nad osadnictwem Małopolski // «Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności». – Rok XLVII. – S. 290.

²⁶ Полное собрание русских летописей. – Т. II. – Санкт-Петербург, 1843. – С. 349; Monumenta Poloniae Historicae. – Т. II. – Lwów, 1872. – S. 860 (далі: MPH).

²⁷ *A.Theiner*. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae. – Т. I (1217–1409). – Romae, 1860. – Nr. 566. – S. 434. Коли про цю присягу довідався папа римський Бенедикт XII, він звернувся листом від 29 червня 1341 р. до краківського римо-католицького єпископа Флоріана Мокрського (1367–1378) з наказом звільнити короля від останньої, даючи йому волю в справах Червоної Русі. У цьому листі папа писав: «...Король під присягою обіцяв, що збереже за старостою й народом всі їх обряди, права і звичаї. Проте король висловлює сумнів, чи діятиме він цим самим згідно з волею Бога. Тому він просив, щоб ми ласкаво звільнили його від цієї присяги. Дбаючи про спасіння душі згаданого короля та маючи до тебе особливе довір'я в Бозі, ми доручаємо апостольською грамотою, щоб ти нашою владою звільнив короля від присяги дотримуватися хибного договору, призначивши йому відповідну спасенну покуту» (*A.Welykyj*. OSBM, Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075–1953) Vol.1 (1075–1700). – Romae, 1953. – S. 65–66, переклад з латинської).

²⁸ Monumenta Poloniae Historicae. – Т. II. – Lwów, 1872. – S. 621–622.

²⁹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, wskutek fundacyi sp. Alexandra hr. Stadnickiego. – Lwów. – T.VII. – Nr 6 (далі – AGZ).

³⁰ Codex diplomaticus Poloniae. – Т. II. – Cz. 1. – Varsaviae, 1848. – Nr CCLXXVIII; Т. II. – Cz. 2. – Varsaviae, 1852. – Nr CCCCXCVII.

³¹ Див.: *A.Prochaska*. W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik. – Т. VI. – Z. 1. – Lwów, 1892; *A.Lewicki*. Jeszcze w kwestyi zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza Wielkiego // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik. – Т. IX. – Z. 3. – Lwów, 1895.

³² Див.: *P.Dąbkowski*. Stosunki narodowosciowe Ziemi Sanockiej w XV stuleciu. – Lwów, 1921.

³³ *A.Fastnacht*. Zarys dziejów ... S. 55.

³⁴ «Petrum et Paulum fratres de Ungaria fidelitatem exhibita», яких король обдарував селами Збоїська (Zboiska), Вислок (Wisłok) та Радошиці (Radoszyce), див.: Kodeks dyplomatyczny Małopolski. – Т. III (1333–1386). – Kraków, 1887. – Nr DCCXLI. – S. 142–143.

³⁵ *W.Abraham*. Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. – Т. I. – Lwów, 1904. – S. 223.

³⁶ Під таким іменуванням виступає в документах, які латинською мовою друкував В.Абрагам (Op. cit. – S. 383).

³⁷ М.Кордуба. Західне пограниччє Галицької держави між Карпатами та долини Сяном. – Л., 1925. – С. 58.

³⁸ AGZ. – Т. VIII. – 1880. – Nr X і CXIV; AGZ. – Т. VII. – 1878. – Nr IX.

³⁹ Це був перший римо-католицький монастир у Сяноку. Про місію, спрямовану на окатоличування автохтонів цієї землі, тобто православних мешканців міста та його околиць, див.: *Kucharski*. Op. cit. – S.13–15. Автори збірної праці за редакцією Ф. Кірика Sanok і dzieje miasta, проводячи аналіз збережених в архівах джерел, дійшли висновку, що осідок конвенту та костел у Сяноку свої початки завдячують політиці католицької церкви, спрямованої на латинізацію тих земель, які були захоплені Королівством Польським, релігійній політиці князя Владислава Опольського, котрий саме за огорою міста поставив костел (бо в той час у Сяноці не було сповідників латинської церкви) під покровом Різдва Пресвятої Діви Марії й у 1377 р. наділив цією святинею приведених

ним до міста францисканців (*Sanok. Dzieje miasta*. – Kraków, 1995. – S. 241). Крім цього, слід підкреслити, що перший у Сяноку римо-католицький костел Архангела Михаїла був побудований від фундаментів королем Владиславом Ягайлом близько 1417 р. *Idem.* – S.229 та наступні).

Владислав Опольський, подібно як і його попередник, створював умови для буття латинської церкви на Червоній Русі шляхом колонізації, особливу увагу приділяючи постійному проживанню. Францисканський чин, який проводив на Русі свою місію, представив папі вельми негативний звіт (*W.Abraham. Op. cit.* – S. 291, прим. № 1). У такій ситуації папа Григорій XI (1371–1378 р.) у листі від 19 липня 1372 р. до краківського єпископа Флоріана Мокрського (помер 1378 р.) висловив свою смуту з того приводу, що єпископські пости в Галицькій митрополії займають схизматики; папа наказав зняти їх із займаних кафедр (*A.Theiner. Op. cit.* – S. 676. – Nr DCCCX). Назустріч цим «прагненням» Григорія XI поспішив Владислав Опольський. Задля цілей своєї внутрішньої політики, спираючись на підтримку Людовика угорського (його допомогою папські чинники часто користувалися), він розпочав в Авіньйоні посилені заходи у справі остаточного врегулювання організації латинської церкви на Червоній Русі. Папа Григорій XI буллою «*Debitum pastoralis officii*» від 13 лютого 1375 р. (*P.Athanasius G.Welykuj. Op. cit.* – S. 91–92. – Nr 54) наказав позбавити православних єпископів кафедр у Перемишлі, Галичі, Володимирі Волинському й Холмі та передати їх латинській єрархії, знімаючи водночас юрисдикцію над цією частиною землі єпископів любубських і закінчуючи таким чином пробний період титулярних єпископів. Першим проявом призначення латинських єпископів в історичних православних єпархіях було перетворення кафедральної церкви у Галичі на латинську кафедру, наділяючи її водночас церковним майном. Православний митрополит Антоній примушений був перенести свій осідок до села Крилос. Першим латинським єпископом став Мацей, канонік кафедральної капітули в Егері.

⁴⁰ Цей документ першим опублікував проф. М.Грушевський: Кілька грамот Володслава Опольського // «Записки Наукового Товариства імені Шевченка». – 1903. – Т.51. – С.4–5.

⁴¹ Див.: *W.Abraham. Op. cit.* – S. 380–385.

⁴² Звернімо увагу, що кількома століттями пізніше, в 1769 р. ці території захопила Австрія, займаючи у 1770 р. частини староств Новоторзького, Чорштинського й Санцівського. Див.: *Historia Polski*. – Т. II. – Cz. 1. – Warszawa, 1958. – S. 74.

⁴³ *J.Widajewicz. Spisy Uniwersity J. E. Purkyne v Brn Państwo Wislan.* – Kraków, 1957; *Magna Moravia, k 1100 vyroci prichodu byzatskie mise na Moravu.* – Filozoficka Fakulta. – 102. – Praha, 1965. – S. 368.

⁴⁴ *W.Jehnosz. Fragmenty «Iuris Ruthenici» na Rusi Czerwonej pod koniec sredniowiecza.* – Lwów, 1930. – S. 1; *W.Kucharzski. Op. cit.* – S. 87.

⁴⁵ Документ цей передрукував А.Борземський. *Archiwa w Sanoku, Jasliskach, Króliku Wołoskim, Hucmocy, Ladinie i Klimkówce.* – Sanok, 1905. – S. 21–22.

⁴⁶ *AGZ.* – Т. XI. – 1886. – Nr 754. – С. 101.

⁴⁷ *Idem.* – 1040–1043. – S. 133–134.

⁴⁸ *Idem.* – S. 152–153.

⁴⁹ *Й.Филипчак. Святий Димитрій – Покровитель Лемківщини* // «Наш Лемко» на 1939 р.

⁵⁰ Зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського у Києві. – Шифр 1.15112.

⁵¹ Карти 480 зв. та 442 і 442 зв. Пересопницьке Євангеліє. Пор. з найновішим виданням тексту останнього: Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. – К., 2001.

⁵² Карти 481 зв і 482. Пересопницьке Євангеліє. Серед дослідників, що займалися ним, немає однозначної думки відносно того, яка зі згаданих осіб була перекладачем, а котра – тільки писарем. Напр., професори О.Бодянский, М.Возняк, Я.Янув вважають, що переклад здійснено спільно. Натомість проф. І.Огієнко твердить, що М.Василевич був тільки писарем. Про найновіші дослідження див.: *І.П.Ченіга. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови* // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561... – С. 13–54.

⁵³ Пересопницьке Євангеліє 1556–1561... – С. 7.

⁵⁴ Гольштинські – це відомий православний рід. Із цієї родини походила четверта дружина Владислава Ягайла Софія Гольштинська – мати перших Ягеллонів: Владислава й Казимира.

⁵⁵ Див.: карта 481 зв. Пересопницьке Євангеліє.

⁵⁶ Див.: *І.Огієнко*. Пересопницька Євангелія. – Варшава 1930. – С. 6 (копія з «Путь Правди». – № 1).

⁵⁷ Проф. І.Огієнко мову Євангелія зараховує до лемківського діалекту української мови (Ор. cit. – С. 11 та 15). Згідний із цим судженням також проф. Я.Янув (*J. Janów*. «Sprawozdania Krakowskiej Akademii Umiejętności». – Kraków, 1929. – Nr 8. – S. 5).

⁵⁸ *П.Житецкий*. Описание Пересопницкой рукописи 16 века, с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков. – К., 1876. – С. 3.

⁵⁹ Рукопис Національної бібліотеки. – Варшава. – Акс. 2798. – С. 343. Це один із найважливіших рукописів у колекції останньої відомий у науці головню завдяки колофону (інформаційна нота) копіїста Власія з інформацією про сяноцьку школу й запис сяноцького намісника (тобто декана) Василя Волинця про оправу в 1551 р.; Василь – це, ймовірно, батько Михайла Вагилевича, причетного до Пересопницького Євангелія.

⁶⁰ *W. Kucharski*. Ор. cit. – С. 8.

⁶¹ *Р.Переяславич*. Сяніцькі церкви і парохія в давнині // «Наш Лемко». – Л., 1938. – Ч. XIV. – С. 9–11.

⁶² *М.К.Ладыжинский*. Сянокъ и его окрестности // «Научно-Литературный Сборник Галицко-Русской Матицы». – Т. VII. (Год издания LXV). – Л., 1930. – С. 83.

⁶³ AGZ. – Т. XI. – 1886. – Nr 344. – С. 48. Покликані в 1429 р. рицарем Матіашем зі Збоїськ на суд у сяноцькому замку мешканці села Гломчі склали присягу в церкві св. Дмитрія, подібно як і мешканці кількох сіл у районі Мриголода, котрі були закликані до присяги, коли шукали тих, хто підпалив це містечко, бо в 1435 р. воно згоріло при нез'ясованих обставинах (AGZ. – Т. XI. – 1886. – Nr 749, 570, 754–756).

⁶⁴ Цей рукопис дуже важливий для історії Сяноцької землі. Був переписаний місцевим намісником Павлом у 1502 р. для церкви св. Дмитрія (замкової) і підтверджує її існування.

⁶⁵ *Rękopis Biblioteki Narodowej w Warszawie*. – Акс. 2814. – S. 386. Щойно з початку XVII ст. походить інформація «o sławetnym Mikołaju Kuziemce, mieszczaninie sanockim i oriekunie Kosciola ruskiego w Sanoku» (tutor ecclesiae Ruthenice in Sanok. – Центральний державний Історичний архів України у Львові. – Ф. 44. – Спр. 26). Про Куземка чи, ймовірно, його наступника читаємо в книзі призову, на сторінках якої під 1532 р. відзначено, що міський сяноцький піп передав для скарбниці Королівства податок високою 3 вір дуків (близько 3 грошів) – *Archiwum Akt Dawnych w Warszawie*. – ASK I. – Ks. 21. – K. 217. Детальніше див.: *Sanok. Dzieje miasta*. – S. 254.

⁶⁶ М. Ладижинський факт розібрання церкви поєднує із задумом Ізабелли (сестри Жигмонта Августа) їхати до Сянока та оселитися у замку. Правдоподібно вважалося небажаним існування в останньому храму, який нагадував часи панування тут галицьких князів. Див.: «Научно-Литературный Сборник Галицко-Русской Матицы». – Т. VII. Год издания LXV. – Л., 1930. – С. 83; *Ю.Тарнович*. Княже місто Сянік. – Краків, 1941. – С. 15. Здається, що розібрання Дмитріївської церкви на замковому пагорбі пов'язане було із закінченням будови там нового будинку.

⁶⁷ Цит. за: *W. Kucharski*. Ор. cit. – С. 56.

⁶⁸ *Ibid.* – С. 12.

⁶⁹ *A. Borzemski*. Ор. cit. – С. 114–116.

⁷⁰ *Ibid.* – С. 115–117. Священик цей та його наступники були зобов'язані давати до замку в Сяноку: під час Різдвяних Свят – одного зайця, а у Великодні Свята – копу яєць.

⁷¹ Список цей був зроблений Александром Яблоновським на основі документів згаданих століть. Див.: *Zródła Dziejowe*. – Т. XVIII. – Warszawa, 1903. – С. 45–61.

⁷² Див.: *W. Kucharski*. Ор. cit. – С. 56.

⁷³ Цит. за: Шиматизм всего клира руского-католического епархії перемишльської на год 1879. – Перемишль. – С. 339.

⁷⁴ Див.: *Р.Переяславич*. Вказ. праця. – С. 9.

⁷⁵ Там само. – Частина XIII.

⁷⁶ *A. Fastnacht*. Zarzys dziejów miasta Sanoka. – С. 60.

⁷⁷ *Р.Переяславич*. Вказ. праця. – С. 9–10.

⁷⁸ Повне звання о. Куневича звучало: *missinarz ritus Graeci i instruktor dekanatu sanockiego miejskiej cerkwi* (*W.Kucharški. Ludnosc ziemi sanockiej na schyłku XVIII wieku.* – Sanok, 1907. – S. 16).

⁷⁹ Шиматизм...

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Добрівка Руська – село в Сяноцькому повіті – належало до парафії у Сяноку. Наприкінці XIX ст. нараховувало 77 хат та 500 мешканців – 400 русинів і 100 поляків. До 1877 р. тут існувала дерев'яна церква, дочірня сяноцької парафії, яку перед загрозою розвалення розібрано, а на її місці поставлено нову, муровану. Будову церкви фінансували о. В.Чемарник – сяноцький парох – та о. В.Славиковський (*Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1880. – Т. I. – S. 937).

⁸² *М.К.Ладыжинский. Указ. соч.* – Т. VIII. – С. 53.

⁸³ Шиматизм...

⁸⁴ Після смерті Михаїла Копистинського (1609) король Жигмонт III, зокрема за намовою римо-католицького перемишльського єпископа С.Сіпінського (1606–1619), призначив на цю споконвіку православну єпархію А.Крупецького (1610–1652). Таким чином, король повністю ігнорував прохання перемишльських крилошан (дорадчий орган єпископа), шляхти Перемишльської й Сяноцької земель, духовенства та віруючих і не дав згоди передати цю православну єпархію її правовим власникам. Узагальнюючи, можна сказати, що 42-річні заходи А.Крупецького запам'яталися й історії цієї єпархії розбоями. Незважаючи на підтримку короля, римо-католицької єпархії й шляхти, їхніх збройних загонів, йому не вдалося зайняти владичий престол старовинної православної єпархії (ширше див.: *M.Bendza. Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1691. Studium historyczno-kanoniczne.* – Warszawa, 1982. – S. 120–168).

⁸⁵ Архив Юго-Западной России. – Ч. I. – Т. VI. – К., 1883. – С. 665–669. – Nr. CCLXX.

⁸⁶ Цит. за: *W. Kucharški. Ludnosc...* – S. 17.

⁸⁷ У найновішій праці, присвяченій Сяноку, автор подає, що це була церква Благівіщення Пресвятої Диви Марії (Sanok. *Dzieje miasta* – S. 258 i nn.).

⁸⁸ *М.К.Ладыжинский. Указ. соч.*

⁸⁹ *Р.Переяславич. Вказ. праця.* – С. 47.

⁹⁰ *E.Sluszkiewicz. Przewodnik po Sanoku i Ziemi Sanockiej.* – Sanok, 1938. – S.16.

⁹¹ Шиматизм... – С. 338.

⁹² *М.К.Ладыжинский. Указ. соч.* – Т. VIII. – С. 53.

⁹³ Шиматизм...

⁹⁴ Див. частково збережений інвентарій цього храму: *Archiwum Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.* – Rps. 13/73.

⁹⁵ *М.К.Ладыжинский. Указ. соч.*

⁹⁶ *W. Kucharški. Ludnosc...* – S. 3.

⁹⁷ Див. також: *Sanok. Dzieje miasta.* – S. 263.

⁹⁸ Імовірно, йдеться тут про Пом'яник із місцевості Щеплоти в давньому Яворівському повіті.

⁹⁹ *М.К.Ладыжинский. Указ. соч.* – С. 54.

¹⁰⁰ *AGZ.* – Т. XIII. – 1888. – Nr 83.

¹⁰¹ *М.К.Ладыжинский. Указ. соч.* – С. 53.

¹⁰² Див. також: *Василь Щурат. В обороні Потієвої унії.* – Л., 1929. – С. 53–55.

¹⁰³ *Архиєп. Филарет (Гумилевский). История Русской Церкви* (в пяти периодах). Период третий (без року і місця видання). – . 81.

¹⁰⁴ Див. теж: *J.Bardach. Bractwa cerkiewne na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej w XVI–XVIII ww.// «Kwartalnik Historyczny».* – LXXIV. – Z. 1. – 1967. – S. 77.

¹⁰⁵ *Я.Д.Исаевич. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст.* – К., 1966. – С. 60.

¹⁰⁶ Див.: Архив Юго-Западной России. – С. 667.

¹⁰⁷ *Auclivum Muzeum Budowiny CEWA ludawego w Sanoku.* – 13/74.

¹⁰⁸ Патріарх Іоаким V антіохійський (1581–1592) у 1586/1587 рр. подорожував по Волощині, Речі Посполитій та Московській Русі з метою зібрати фонди на підтримку східних патріархатів. Під час цієї подорожі він від імені константинопольського патріарха відвідав львівську єпархію, де зокрема 1 січня 1586 р. затвердив статут Успенського

братства й братства при церкві св. Миколая в Львові (див.: Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. – К., 1972. – № 499. – С. 244; № 703. – С. 350) і статут (наведений тут у фрагменті) Сяноцького братства при церкві Різдва Пресвятої Богородиці.

¹⁰⁹ Львівське братство відіграло найбільшу роль. Початки останнього сягають десь 1439 р. (*Іван Власовський*. Нарис історії Української Православної Церкви. – Нью-Йорк, 1955. – Т. I (X–XV в.). – С. 212). У листопаді 1586 р. на Тернопільсько-Кам'янецькому соборі за численною участю єпископів константинопольський патріарх Єремія II не тільки схвалив затверджений патріархом Іоакимом його статут, а й наділив це братство правом ставропігії (*Іван Власовський*. Вказ. праця. – С. 215). Статут Львівського братства став для інших братств зразком. Так, наприклад, братство в Комарні (1592) повторило статут Львівського; в 1592 р. король Жигмонт III Ваза затвердив статут православного братства у Любліні (*Я.Д.Ісаєвич*. Вказ. праця. – С. 39).

¹¹⁰ *Ю.Тарнович*. Вказ. праця. – С. 16.

¹¹¹ *Rekopis Biblioteki Narodowej w Warszawie*. – Акс. 2630. – Ч. I.

¹¹² Владика Шумлянський був коад'ютором ординарія єпархії Є.Устрицького, який помер 12 жовтня 1748 р. Його обов'язки були передані О.Шумлянському ще в 1747 р. Згадаймо, що схвалений цим єрархом статут Поздзяцького братства містив у собі майже повністю зміст статуту, затвердженого патріархом Іоакимом V антиохійським (див.: *Rekopis Biblioteki Narodowej w Warszawie*. – Акс. 2630. – Ч. II).

¹¹³ Карта 15.

¹¹⁴ Подано за: *W.Kucharski*. *Ludnosc ...* – С. 45.

¹¹⁵ Документ цей був власноручно підписаний промоторами і Сяноцьким братством Святого Духа в 1760 р. (див.: *A.Borzemski*. *Op. cit.* – S. 120).

¹¹⁶ *Я.Д.Ісаєвич*. Вказ. праця. – С. 45.

¹¹⁷ *AGZ.* – Т. XVI. – Numery: 1469 (8.V.1481), 1956 (9.II.1490), 1011 (17.VIII.1474), 1563 (8.V.1481).

¹¹⁸ *AGZ.* – Т. XI. – Nr 344.

¹¹⁹ Латинський текст відповідного фрагменту декрету: «Sic, quod neque Romane fidei Ruthenorum, nec Rutheni Orthodoxorum seu Romane Fidei hominum sepulturis interesse debent, quod expresse prohibemus, nec quieunque in sepulculturis ipsis obire debent utrinque. Praeterea nullus Ruthenorum vel quouis modo a fide sancte Ecclesie Romane scissus in Seniore Magistram Contuberni eligi debet, Tenebuntur tamen ipso (Festo?) Sanctissimi Corporis Christi circa calendas fore et seruire, Solenitate tali et Officio durante, sub pena duorum Beszmyani Cere irremissibiliter soluendorum. Et quicquid Czechmagister eisdem Ruthenis circa seruicia (omnia) peragenda per latam illam Octauam Corporis Christi mandauerit, omnia ista irrecuse exequi tenebuntur, Sub pena aliorum duorum Beszmyanow Cere» (див.: *A.Borzemski*. *Op. cit.* – С. 89 (Przywileje cechowe – dokument II)).

¹²⁰ «Item nullus Ruthenicae fidei debet in hoc Contubernium seu fraternitatem suscipi, tum et Magistrorum nullus discipulum eiusdem fidei ad informandum suscipiat. Et (si) Magister suscipitur in eam fraternitatem, debet literas commonstrare fratribus et legitimi sui ortus et ubi locorum didicerit artificium» (*A. Borzemski*. *Op. cit.* – С. 92, dokument IV).

¹²¹ *Сводная Галицко-Русская Летопись с 1600 по 1700 год*, составил А.С.Петрушевич. – Л., 1874. – С. 55. А. Крупецький у 1612 р. прибув до Сянока по дорозі на Закарпаття, на запрошення графа Юрія III Другета, котрий мав свої маєтки в його західній частині. Граф (навернений з кальвінізму на римський католицизм єзуїтами, головню під впливом також наверненого П.Памоня, що походив із кальвіністської шляхетської родини, та який за свою місійну працю серед протестантської аристократії став у 1616 р. архієпископом острогомським, а опісля – примасом Мадярщини) запалав великим бажанням повести за своїм прикладом православних підданих до унії. Урочисте введення останньої у володіннях Другета передбачалося на свято Святого Духа в 1614 р. у монастирі в Красному Броді. Коли віруючі довідалися про задум Крупецького й Другета, вони кинулися з палицями на владика й його помічників. Здається, ніхто з них не залишився б живим, коли б не прийшла градська гвардія та не визволила їх з рук обуреної пастви (див. теж: *Атанасій В. Пекар*. Нарис історії Церкви Закарпаття. – Т. I. – Рим, 1967. – С. 22–41).

¹²² Там само. – С. 303.

¹²³ Того, коли до титулу «єпископ перемишльський» додано «і самбірський», не вдалося докладно встановити. Знаємо, однак, що перемишльський владика Ілля (1421–1440)

вже вживав титул «перемишльсько-самбірський (більше про це див.: *M. Bendza*. *Op. cit.* – S. 60). Відомо також, що додаток «самбірський» знаходимо в грамоті єпископа А.Радиловського священникові Василеві з Волковської парафії від 9 червня 1576 р. («Науковий Сборникъ Галицко-Русской Матицы». – Вып. III и IV. – Л., 1868. – С. 344. – №XXI).

¹²⁴ А.Вінницький – єпископ перемишльський та водночас митрополит київський – з огляду на надмірність обов'язків, за згодою короля, на допомогу собі взяв ігумена монастиря в Лаврові Ю.Гошовського. Хіротонія відбулася у кафедральному соборі в Перемишлі. В останній, окрім митрополита Антонія, участь брав також владика Досітей – єпископ мукачівський, як представник святішого константинопольського патріарха (більше див.: *M. Bendza*. *Op. cit.* – S. 179). Про те, що сяноцька церква найменувалася єпископською кафедрою, згадують: *Michał Baliński i Tymoteusz Lipiński*. *Starożytna Polska pod względem historycznym, yeograficznym i statystycznym*. – Т. II. – Warszawa, 1885. – S. 819. Підтверджує це також грамота єпископа Юрія Гошовського від 12 квітня 1671 р., де він писав: «Георгій Гошовській милостью Божією православный єпископъ Премышльскій, Самборскій и земли Саноцкой» («Науковий Сборникъ Галицко-Русской Матицы». – Вып. III и IV. – Л., 1868. – С. 345. – № XXI).

The point of the article is how long and untiringly the land of Sanok defended Orthodox faith, one of the striking instance of this is the Peresopnytsia Gospels – during centuries and today the sacred writings of the Ukrainian people are the guarantee and basis of the law, on which the presidents of Ukraine swear allegiance to God and people.

В.Є.Склярєнко

ТЕЛЕБАЧЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті систематизовано й проаналізовано шлях розвитку та сучасний стан телебачення України, його місце у системі масових комунікацій. Окреслюються найважливіші напрямки діяльності загальноукраїнських та регіональних телеканалів, висвітлення ними політико-економічних і соціокультурних проблем.

Уже давно телебачення є звичайним явищем нашого життя, стрімкий розвиток якого привертає постійну зацікавленість населення, учених, письменників, журналістів. В Україні 1 лютого 1939 р. зі студії Будинку радіо у Києві було проведено першу телевізійну передачу, а за 12 з половиною років – у листопаді 1951 р., у чергову річницю «Жовтневої революції» – відбувся показ військового параду й демонстрації трудящих. Київський телецентр був прийнятий у постійну експлуатацію і розпочав роботу через рік, у листопаді 1952 р. Незабаром почали діяти Донецька та Одеська студії телебачення, у грудні 1957 р. – телевежа на Високому замку у Львові, 30 квітня 1958 р. – студія у Дніпропетровську, 8 липня – телецентр у Луганську, у 1959 р. – телестудії у Сімферополі, Запоріжжі й Херсоні.

30 травня 1954 р. в Києві вперше було проведено позастудійну передачу за допомогою ПТС-52. Із приміщення театру опери і балету транслювалося врочисте засідання, присвячене 300-річчю «возз'єднання України з Росією» (до речі, перший зразок пересувної телевізійної станції було подаровано Держтелерадіо СРСР саме Київському телецентрові)¹.

* Склярєнко Вероніка Євгенівна – завідувач відділу творчого об'єднання громадсько-політичних програм Національної телекомпанії України.

1 травня 1956 р. в ефір вийшла перша програма Одеської студії телебачення, а через чотири роки завдяки введеній в експлуатацію напередодні кабельній магістралі Москва – Київ першотравневий репортаж із Красної площі дивилися у кількох центральних областях України. Москвичі зі свого боку побачили святковий Хрещатик. 8 травня 1965 р. із Севастополя було передано репортаж про 20-річчя перемоги у війні.

В історії українського телебачення виділяються два етапи: 1951–1991 рр. і 1991–2005 рр. У першому інтенсивно розвивалося мовлення у великих промислових центрах республіки. Побудова системи радіорелейних ліній створила умови для об'єднання української телемережі та створення спільного телевізійного каналу. Однак обов'язковість приймання телесигналу з Москви в обласних центрах України не сприяла, а, навпаки, гальмувала розвиток нових студій телебачення.

Закон про п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. передбачав спорудження телецентрів у Ленінграді, Свердловську й Києві. Будівництво останнього розпочалося 1949 р. на Хрещатику, 26. Наприкінці 1961 р. 15 областей приймали програми Центрального телебачення (ЦТ), київської студії – 7², діяло 12 програмних телецентрів. 58% населення дістали змогу дивитися телевізійні передачі. 1962 р. кияни отримали другу програму. Через рік на двох телеканалах почав працювати Луганський телевізійний центр³. Наприкінці 1964 р. в Україні працювало 14 програмних телецентрів, 6 потужних і 70 малопотужних ретрансляторів. Це дозволило наступного року розпочати мовлення по об'єднаній республіканській телепрограмі у 12 областях. 6 березня 1972 р. Україна першою з-поміж союзних республік запровадила двопрограмне телевізійне мовлення. Перша програма ЦТ охоплювала 80% населення республіки, друга (УТ) – 60%. На Київ та область працював передавач третьої програми⁴.

Таким чином, перший етап будівництва й розгортання роботи програмних телецентрів тривав 15 років. Ось його хронологія: Київський – листопад 1951 р., Харківський – лютий 1955 р., Донецький – серпень 1956 р., Одеський – жовтень 1956 р., Львівський – грудень 1957 р., Дніпропетровський – квітень 1958 р., Сімферопольський – липень, Запорізький – серпень, Херсонський – вересень, Миколаївський – грудень 1959 р., Сумський – квітень 1961 р., Чернівецький – жовтень 1962 р., Кіровоградський – травень 1965 р., Закарпатський – листопад 1967 р.⁵

1990-ті рр. ознаменувалися кардинальними змінами у суспільно-політичному житті України. 24 серпня 1991 р. проголошено незалежність, а у червні 1996 р. – прийнято Конституцію нашої країни. У перші роки після проголошення незалежності відбулося розшарування суспільства, формування політичних еліт та наступне їх протистояння, через порушення конституційних прав і свобод формувалися протестні настрої, які проявилися згодом у Помаранчевій революції 2004 р. Економічний хаос, руйнування соціальної сфери, зменшення загальної чисельності населення не сприяли зростанню авторитету держави. Не вдалося за цей час консолідувати суспільство в єдину політичну націю і створити на її основі об'єднуючу духовну та моральну атмосферу. Екс-президент Л.Кравчук наприкінці десятого року існування незалежної України визнавав: «Ми не можемо знайти оптимального свого варіанту, власної моделі національної економіки, національного поступу»⁶. «Зупинились підприємства, шахти. Згорнуте масове житлове будівництво, практично не ведеться будівництво промислових підприємств, інших інженерних споруд. Люди вперше відчували на собі, що таке безробіття», – таких висновків дійшли науковці Інституту соціології НАН України⁷.

Історія телебачення України висвітлювалася у літературі – її аналізували, обґрунтовували шляхи подальшого розвитку, підбивали підсумки досягнутого, розкривали дії окремих осіб та колективів. Найбільший внесок зробили істори-

ки, викладачі спеціалізованих вищих навчальних закладів, організатори й керівники засобів масової інформації, чії публікації базувалися на усвідомленні зростання ролі ЗМІ під час становлення незалежності України.

У колективній праці «Українське телебачення: вчора, сьогодні, завтра» систематизовано й розглянуто діяльність обласних і всеукраїнських телевізійних студій, вплив законодавчих та нормативних актів («Об'єктивні негаразди недофінансування в 1996–2000 рр. помножилися на суб'єктивізм частих кадрових змін наступного п'ятиріччя і призвели до цілого ряду небажаних наслідків: відтоку кваліфікованих кадрів, скорочення обсягів загального та власного мовлення, «обрізання» Першого національного телеканалу. У кінцевому підсумку знизилася і популярність телеканалу на фоні якісних змін у приватних телеканалах»⁸).

Поява електронних засобів комунікації дала поштовх змінам соціального й культурного контексту. Цим питанням було присвячено книгу професорів Страсбурзького університету гуманітарних наук (Франція) Ф.Бретона й Квебекського університету (Канада) С.Пру «Вибух комунікації. Народження нової ідеології» (1990 р.). Канадські науковці К.Крос та Р.Гакет у монографії «Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: перспективи конкуренції» відзначають, що ці комунікації реалізуються через ЗМІ в «тій сфері суспільного життя, де відбувається обмін інформацією, поглядами з питань, які становлять загальний інтерес», дають можливість сформуватися громадській думці⁹.

Нововведення визначаються конфліктними взаємовідносинами трьох рівнів – ідеологічним, політичним, економічним – та контролюються, як правило, значною мірою державним апаратом. «Комунікація, – це процес спілкування, зв'язку, взаєморозуміння ... людей на різних рівнях, у різних формах і масштабах, який служить важливим «механізмом» матеріального, соціального і духовного функціонування та вдосконалення суспільства і кожного індивіда»¹⁰.

Засобам масової інформації належить важливе місце у висвітленні складних процесів державного, політичного, економічного, соціального, культурного реформування країни. «Галузі ЗМІ – видавнича справа, преса, радіо й телебачення (ТБ) – мають найбільш глибоке історичне коріння: видавнича справа є ровесником західного відродження, вік преси обчислюється майже двома сторіччями, радіо і ТБ, незважаючи на відносну молодість, устигли пройти шлях блискавичного розвитку»¹¹. Будь-яка цілеспрямована діяльність вимагає збору передачі та обробки інформації. Людину завжди супроводжували інформаційні потоки, котрі викликали до життя книгодрукування, пошту як державний механізм, а згодом радіо й телебачення¹².

На початку 1990-х рр. ЮНЕСКО ухвалила нову стратегію у галузі комунікації, котра мала стати стрижнем поширення інформації на міжнародному та національному рівнях, збалансовану на більш широку її передачу з метою вільного вираження думок, зміцнення можливостей країн, що розвиваються¹³.

Технічні засоби соціальної комунікації охоплюють три великих «території» – ЗМІ, телебачення, інформатику. При цьому засоби масової інформації, як ідеологічний інструментарій, прагнуть посісти першорядне місце в індустрії комунікації, що особливо характерно для другої половини минулого століття. «Питанням комунікації у нас не приділялося і не приділяється належної уваги. Ми відстаємо від комунікативних лідерів (скандинавів, японців, американців) і навіть від деяких колишніх «братів» по пострадянському простору. Саме від того, наскільки ми зуміємо вписатися у сучасний комунікативний глобальний світ, як використаємо комунікативні технології для розвитку управління, економіки, соціальної сфери й культури, залежить не лише доля держави України, а й доля української нації»¹⁴.

У світі не існує цивілізованих країн, котрі б не мали засобів масової інформації. Вони є продуктом громадської думки та чинником, який її формує. Мас-медіа виступають посередником між суспільством, громадськими організаціями, окремими громадянами, державними, політичними і владними інституціями. Свобода поширення інформації є важливим елементом демократичної системи країни, складовою частиною відповідальності правлячих еліт за надання громадянам можливості робити власні висновки. Ефективність політичної комунікації перебуває у прямій залежності від того, хто її контролює. «Політична комунікація, – стверджують К.Крос та Р.Гакет, – є соціальною взаємодією через повідомлення, яка стосується управління і здійснення влади у суспільстві»¹⁵.

Політичну діяльність мас-медіа, функціонування інформаційної системи намагається гарантувати влада. «Оперативність, ефективність перебігу інформаційних процесів, своєчасність та повнота інформаційних трансакцій, необмежений розвиток альтернативних поглядів на суспільний розвиток формують принципово важливі чинники самозбереження і розвитку соціуму і влади»¹⁶.

Інформатизація суспільства – один із найважливіших напрямків науково-технічного прогресу, що охоплює широке соціальне тло та справляє вплив на життя й діяльність чи не кожної людини. Закон України «Про концепцію національної програми інформатизації» (1998 р.) визначив її «як сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, спрямованих на створення умов для інформаційних потреб, реалізації прав громадян та суспільства на основі створення, розвитку інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій»¹⁷.

Нині світ вступив у період четвертої комунікативної революції, пов'язаної передусім із використанням телематичних медіа, що формують нову комунікативну реальність. Із 2000 р. в Україні почала діяти національна програма інформатизації.

Інформаційна культура – важлива складова загальної культури суспільства. Вона включає взаємозв'язки людей у процесі праці, турботу про їхній побут, професійний і моральний рівень. Досліджень, які розглядають інформаційну культуру як найважливішу умову та чинник трансформації, що відбувається, вочевидь, в Україні не існує¹⁸. Наукова розробка проблем інформаційного простору перебуває на початковій стадії, навіть саме поняття не має загальнознаного трактування: «під національним інформаційним простором слід розуміти, насамперед, структурність і протяжність інформаційного зв'язку суспільства: матеріальні (технологічні) можливості отримання, збереження і розповсюдження інформації на території країни і за її межами за допомогою всіх діючих компонентів національної (загальнодержавної) системи інформації та зв'язку, діяльність якої має гарантоване правове забезпечення»¹⁹; «найбільш повно відповідали б національному та міжнародному простору гуманізм, демократизм, загальнолюдські цінності»²⁰.

Поняття «український інформаційний простір» має бути невід'ємною складовою цивілізаційного процесу. Соціум все активніше уникає державного халявання в інформаційному просторі, занурюючись у світ інтерактивних медій, входячи в діалог із цілим світом²¹. Діяльність ЗМІ, функціонування інформаційних систем є найголовнішим гарантом стабільності самої влади. Оперативність, ефективність перебігу інформаційних трансакцій, необмежений розвиток альтернативних поглядів на суспільний розвиток формують принципово важливі чинники самозбереження й розвитку соціуму та влади²².

Процес пошуку місця ЗМІ у суспільстві є складним і тривалим. Вектори взаємодії держави, суспільства, засобів масової інформації перебувають у постійному русі, зазнають змін. Звільнення українського інформаційного простору

ру від тоталітарного минулого відбувалося вкрай повільно. Передусім це пов'язано з тим, що владні структури так і не взяли курс на побудову України як національної держави, попри те, що такою є фактично будь-яка європейська держава²³. Екс-президент Л.Кучма на зустрічі в лютому 2002 р. з колективом Держкомітету інформаційної політики змушений був визнати, що «у нас немає цілісної інформаційної політики, немає єдиних підходів до її формування та проведення».

Українське державне телебачення залишається маловпливовим. Перший канал до реформування (у січні 2005 р.) мав телеаудиторію у 2,25% глядачів, а в липні того ж року вона скоротилася до 1,1% (тоді, як аудиторія «5 каналу» під час Помаранчевої революції сягала 10–11%)²⁴. У праці «Гуманітарна політика української держави в новітній період» (2006 р.) характеризуються співвідношення реальності і символічного світу у житті людини, розвиток комунікації й культурної гегемонії, ментальність та специфіка українців, використання ними засобів масової інформації. «Якщо взяти телебачення, то говорити про його українськість досить проблематично. Провідні комерційні канали «Інтер», «1+1», «ICTV», «Новий канал», «СТБ» у найкращий телечас демонструють неукраїнську продукцію – російські серіали, фільми, шоу, концерти, а також американське кіно. Значна частина ефірного часу на цих каналах звучить російською мовою»²⁵.

Свобода отримання й поширення інформації не означає автоматично наповнення її відповідним змістом. Усе залежить від цілей комунікатора, котрих той домагається на певному інформаційному полі, використовуючи практично необмежений культурницький потенціал масової комунікації²⁶. Сучасна телекомунікація з її прямим мовленням, супутниковим, кабельним і касетним телебаченням значно розширила вплив на суспільство, його інформаційний простір. «Хто не бачить необхідності у тому, щоб мас-медіа подавали щоденну оперативну і різнобічну хронікально-новинну і різнобарвну інформацію, той не усвідомлює найпершого обов'язку журналіста; хто зводить усю сутність ЗМІ лише до фіксації та повідомлення новин, той загалом не розуміє глибокої сутності журналізму»²⁷. Журналістика – суспільне явище, породження суспільної дійсності, проте вона не може бути незалежною від суспільного життя, не заангажованою ним.

Відкритість державної влади створює можливість використання отриманої інформації для розв'язання невідкладних проблем і одночасного опосередкованого впливу на них. Досягається це здебільшого об'єктивністю та неупередженістю подачі інформації. Інформаційні телепрограми, існуючі в єдиному просторі ЗМІ, відпрацьовували у перехідний період власну методичку подачі матеріалів, постійно шукали нові комунікативні ідеї, нагромаджували досвід, використовували досягнення телемовлення інших країн. «Саме від засобів масової комунікації залежить інформаційне забезпечення суспільства, саме ці засоби формують інформаційний простір держави та визначають її інформаційну політику, чим і впливають на систему прийняття рішень людьми, державними інституціями і владою»²⁸.

«Свобода слова по-українськи – це можливість друкувати та подавати матеріали, які не шкодять інтересам правлячої верхівки. Подання таких матеріалів допускається лише у виданнях, що мають незначний вплив на аудиторію (малий тираж, радіус мовлення, популярність та ін.). У таких випадках влада знайде будь-який важіль, аби подібні компрометуючі матеріали більше не з'являлися в інформаційному просторі держави, або сам засіб масової інформації більше «не захотів» займатися такою інформацією»²⁹.

Упродовж досліджуваного періоду в Україні відбулася структуризація теле-радіопростору, виникло конкурентне середовище у системі електронних ЗМІ, розвинулися регіональні електронні засоби масової інформації. Поряд із Національною телекомпанією України в ефірі з'явилися телеканали «ICTV», «1+1», «Інтер», «Новий канал», «СТБ» та ін. Якщо у 1993 р. мовлення держав-

них телерадіоорганізацій становило 150 годин на добу, то на початку 1999 р. – уже 791. Нині телерадіоорганізацій налічується 1100, а обсяг мовлення становить майже 9000 годин на добу. Як загальнонаціональні в Україні функціонують 11 телекомпаній, 6 радіокомпаній, понад 20 регіональних телерадіоорганізацій³⁰.

Можна твердити і про тенденцію поступового зростання. На найбільшому європейському форумі аудіовізуального контенту MIPTV-2008, що відбувся 7–11 квітня 2008 р. у французькому Канні, і який відвідали 13 тис. фахівців, від України було представлено 32 компанії, включаючи провідні телеканали. Серед уперше зареєстрованих – телеканал «ТВІ», який нещодавно вийшов в ефір, продакшн-компанія «Амедіа Україна», перший автомобільний канал. З'явився також новий канал ТРК «Футбол»³¹.

«Незважаючи на, здавалося б, більш, ніж достатню кількість періодичних видань, телевізійних каналів, радіостанцій, що діють у медійному просторі України, поінформованість населення щодо найважливіших подій у нашій державі потребує значного поліпшення»³², – відзначав президент Української асоціації парламентських журналістів М.Орловський.

Вільні й незалежні ЗМІ гарантують відкритість суспільства, прозорість процесів, які у ньому відбуваються. Отримавши чимало політичної свободи, засоби масової інформації «опинилися під пресою фінансової, економічної недостатності. Рідко яке видання може вижити самостійно, абсолютна більшість газет, журналів, телеканалів і радіостанцій змушені жити на дотації»³³.

Видання найрізноманітнішого спрямування – ліві, праві, патріотичні, навіть екстремістські – з їхньою політичною заангажованістю виявилися неспроможними створити об'єктивну картину буття українського народу. «Серед усіх ЗМІ телебачення давно стало найпотужнішим – і за показниками інформаційного насичення, і за могутністю впливу на людську свідомість, і за коштами, які обертаються у цій сфері, і за підвищеним інтересом найвпливовіших політичних сил, у тому числі і закордонних»³⁴. Пережитки недавньої тоталітарної системи підказують теперішнім представникам влади лише один головний шлях побудови цих стосунків: тримати журналістів у своїх руках, тобто мати важелі управління пресою, впливати на неї. Нині це здебільшого фінансові, економічні важелі³⁵.

У пострадянській Україні зафіксовані непоодинокі випадки переслідувань журналістів із боку владних структур. Найбільший резонанс отримували факти вбивства й каліцтва працівників засобів масової інформації. П.Тарасюк, зібравши відомості про журналістів, котрі зазнали переслідувань, виклав їх у книзі «Хто наступний?»: «На жаль, читач не знайде прямої відповіді на законмірне питання: «Хто вбивці журналістів?». Бо цього жодного разу не зробило українське правосуддя. Зате зрозумілим стає після прочитання книги, за що безжалюбно вбивали людей, єдиною зброєю яких було друковане слово»³⁶. У книзі вміщено матеріали про загибель 21 журналіста, із-поміж яких тележурналіст і народний депутат В.Бойко, засновник і редактор газети «Вечерня Одеса» Б.Дерев'яно, власкор «Киевских ведомостей» П.Шевченко, завідувач відділу часопису «День» В.Коцюк, звукооператор та ведучий програми «Суботній експрес» радіостанції «Транс-М-Радіо» у Криму О.Мотренко, власкор вінницької газети «Панорама» в Козятині А.Танадайчук, відповідальний секретар газети Прикарпатського військового округу «Армія України» підполковник І.Кузик, редактор газети «Слава Севастополя» В.Іванов, член Спілки письменників, редактор часопису «Оболонь» (Київ) А.Таран, кандидат історичних наук, журналіст Ю.Джеджула та інші, які загинули в період 1991–1997 рр. У книзі є чимало даних про бездіяльність правоохоронних органів, поспішні рішення судів та ін.

Убивство журналіста Г.Гонгадзе спричинило значний суспільно-політичний резонанс у нашій державі й за кордоном. Цей трагічний випадок доповнив сумну статистику смертей тих, хто загинув унаслідок своєї професійної діяльності. Окремих із них цькували у судах, вимагаючи в позовних заявах мільярди гривень відшкодування (зокрема у 1997 р. близько 90 млрд, з яких 1,5 млн суди постановили стягнути³⁷).

На початку жовтня 2002 р. група відомих українських журналістів виступила проти політичного тиску і цензури. Звернення до влади під назвою «Політична цензура в Україні», яке підписали близько сотні журналістів, свідчило про початок організованого руху вітчизняних працівників мас-медіа. Суспільний дискурс щодо проблем політичної цензури, причини виникнення й перебіг протестного руху 2002 р. докладно висвітлювалися свого часу³⁸. Восени 2002 р. вітчизняна журналістика, здається, уперше за час свого існування не тільки в незалежній пострадянській Україні, а й узагалі за час свого буття спромоглася на колективний, публічний та організований спротив у відповідь на політичний тиск із боку взаємозалежних можновладців та фінансово-політичних угруповань³⁹.

28 жовтня 2004 р. 41 журналіст п'яти центральних телеканалів – «Інтер», «ІСТV», «Новий», «Тоніс», «НТН» – заявили про політичний тиск. Ще сім журналістів з «1+1» на знак протесту проти цензури у той же день звільнилися з роботи. Протести журналістів неодноразово спрямовувалися й раніше проти дій заповзятих адміністраторів, які прагнули підкорити їх діяльність своєму впливу. Так, упродовж перших двох років перебування на посаді київського міського голови Л.Черновецький «зумів» двічі очолити список ворогів української преси, поставивши муніципальні ЗМІ собі на службу та обмеживши доступ журналістів до суспільно важливої інформації. Складається враження, що ТРК «Київ», котра утримується за кошти платників податків, належить не київській громаді, а особисто мерові. Є його приватною власністю, такою ж, як до недавнього часу був «Правексбанк»⁴⁰.

Викладене вище дає підстави зробити висновок: засоби масової інформації й влада повинні знайти можливість виступити партнерами розбудови нової України, прискорення її розвитку, дотримання взаємної відповідальності. Важливий соціальний інститут, яким є ЗМІ, покликаний заповнювати національний інформаційний простір змістовними, правдивими повідомленнями у різній манері подачі, займати конструктивну позицію щодо утвердження національної ідеї, проблем державного будівництва, реформування економіки, зміцнення духовності, прищеплення почуття патріотизму, гордості за свою незалежну державу.

¹ Телекритика. – 2008. – №5. – С.88.

² Українське телебачення: вчора, сьогодні, завтра. – К., 2006. – С.29.

³ Там само. – С.30.

⁴ Там само. – С.6–7.

⁵ Там само. – С.34–35.

⁶ Новітня історія України 1991–2001: Роздуми сучасників. – К., 2001. – С.79.

⁷ Там само. – С.555.

⁸ Українське телебачення... – С.308.

⁹ Крос К., Гакет Р. Політична комунікація і висвітлення новин у демократичних суспільствах: перспективи конкуренції. – К., 2000. – С.10.

¹⁰ Сапунов Б.М. Философские проблемы массовой информации и телерадиокоммуникации. – Москва, 1998. – С.41. Цит. за: Буряк В. Комунікаційні основи інформаційного відображення // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – Вип.11. – Л., 2003. – С.352.

¹¹ Бретон Ф., Пру С. Взрыв коммуникации. Рождение новой идеологии // Специализированная информация. – Москва, 1990. – С.4.

- ¹² *Ефремов А.Н.* Информационный взрыв: проблемы реальные и мнимые. – Москва, 1985. – С.3.
- ¹³ *Приступенко Т.* Діяльність ЮНЕСКО щодо розвитку незалежної та патріотичної преси // Журналістика-98. – К., 1998. – С.25.
- ¹⁴ Гуманітарна політика Української держави в новітній період. – К., 2006. – С.312.
- ¹⁵ *Крос К., Гакет Р.* Вказ. праця. – С.10.
- ¹⁶ *Стрекаль М.* Інформаційне суспільство та феномен «неефективної влади» // Журналістика-98. – К., 1998. – С.43.
- ¹⁷ Закон України «Про концепцію Національної програми інформатизації» // Голос України. – 1998. – 4 лютого.
- ¹⁸ Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра. – К., 1996. – С.80.
- ¹⁹ Информационная культура. – Донецк, 1999. – С.20.
- ²⁰ Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра. – С.88.
- ²¹ *Грищенко О., Шкляр В.* Преса і політика. Проблеми, концепції, досвід. – К., 2000. – С.3–4, 7–9.
- ²² Сучасна інформаційна політика. – К., 1999. – С.34.
- ²³ Там само. – С.8.
- ²⁴ Гуманітарна політика української держави. – С.339.
- ²⁵ Там само. – С.340–341, 355. Результати опитування див.: *Шарма Р., Дюсен Н.* Ставлення та очікування: опитування громадської думки в Україні в 2003 р. – К., 2004.
- ²⁶ *Шановал Ю.Г.* Національна журналістика // Наукові праці. – Т.П. – Л., 2006. – С.192.
- ²⁷ Журналістика-98. – К., 1998. – С.94.
- ²⁸ Стратегія розвитку телерадіоінформаційного простору України. – К., 2002. – С.8.
- ²⁹ Телебачення і радіо України: Довідник. – К., 2001. – С.158.
- ³⁰ Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення. 1993–2003. – К., 2003. – С.4, 8.
- ³¹ Телекритика. – 2008. – №5. – С.9.
- ³² Уроки журналістики і життя. Книга роздумів, спостережень, спогадів випускників одного курсу. – К., 2002. – С.88.
- ³³ Українська журналістика: вчора, сьогодні, завтра. – С.63.
- ³⁴ Там само. – С.91.
- ³⁵ Прозорість влади і засоби масової інформації. – Луцьк, 2003. – С.56–57.
- ³⁶ Телекритика. – 2008. – №5. – С.36, 37.
- ³⁷ *Тарасюк П.* Хто наступний? – Житомир, 1997. – С.2.
- ³⁸ Вечірній Київ. – 1999. – 14 грудня.
- ³⁹ Журналістська осінь-2002. – К., 2003. – С.1.
- ⁴⁰ Там само. – С.3.

The article systemizes and analyses the way of development and up-to-date state of Ukrainian television, its place in the system of mass media. The author shows the main trends of all-Ukrainian and regional television channels' activity, their depiction of political, economical, social and cultural problems.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.М.Орлик*

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Стаття присвячена проблемам методології дослідження податкової політики російського царату в українських губерніях у дореформений період.

Останнім часом помітно зріс інтерес науковців до проблем вітчизняної економічної історії. Серед складного комплексу питань, що стосуються дореформеного періоду історії України, більша частина якої на той час перебувала у складі Російської імперії, особливе місце належить проблемам, пов'язаним із фіскальною політикою уряду в українських губерніях, взаємовідносинам у царині державних доходів між різними верствами населення та центральною і місцевою владою. Податкова політика Російської імперії, особливо в період визрівання капіталізму, коли для влади стало зрозумілим, що без кардинального реформування податкової системи неможливо забезпечувати ефективну діяльність державного механізму, має стати об'єктом серйозних наукових пошуків. Перші кроки щодо реформування податкових відносин зробили діячі дореформеного періоду. Важливою віхою вітчизняної економічної історії стала гільдійська реформа Є.Канкріна, коли представники торгівельно-промислових кіл мали платити за право на зайняття тим чи іншим видом підприємницької діяльності, купуючи для цього спеціальні патенти. Важливим є досвід реформування П.Кисельовим оподаткування сільськогосподарської діяльності, коли сума податку встановлювалася з урахуванням доходності землі.

Одним із важливих напрямків наукових пошуків є історія податкової політики в Україні. Ще наприкінці ХІХ ст. академік Російської імператорської академії наук І.Янжул указував на особливе значення історичних досліджень для формування науково обґрунтованої фінансової політики («Серед допоміжних наук, з яких може мати користь наука про фінанси, виводячи свої загальні положення, перше місце ми маємо відвести історії загалом і історії фінансів зокрема. ... Ще більше значення для того, аби вивести загальне положення щодо найліпшого способу одержання державних прибутків, щоби збудувати фінансову науку на міцних підвалинах має історичне вивчення позитивного законодавства різних часів і в різних країнах. ... Порівняння історичних фактів ... дає нам можливість раціонально оцінити правильність і доцільність того чи іншого фінансового заходу, того чи іншого джерела державних доходів»¹).

Отже, з одного боку, начебто розуміється необхідність дослідження історії податкової політики в Україні, проте, з іншого, виникає риторичне запитання, подібне до сформульованого майже 100 років тому російським ученим Й.Кулішером щодо економічної історії Росії: «Чи наступив уже час для того, аби писати економічну історію Росії? Цим питанням неодмінно перейматимуться багато хто...»².

Не менш складною є на сьогодні проблема дослідження проблем історії фінансової політики Російської імперії та її складових, особливо в тих губерніях на національних окраїнах імперії – Україна, Білорусія, Латвія, Литва та Естонія. Складність вивчення історії податкової політики полягає як у методологічних проблемах, з якими стикається дослідник, так і в рівні їх наукової роз-

* Орлик Василь Михайлович – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри методики і методології викладання історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г.Сковороди.

робки. Спробуємо хоча б у першому наближенні розглянути основні методологічні парадигми дослідження історії урядової податкової політики в українських губерніях у першій половині XIX ст.

Багаторічна праця над збиранням і систематизацією різнопланових джерел із питань фінансової політики в дореформеній період як в українських губерніях, так і в Російській імперії у цілому відкрила майже повну відсутність спеціальних досліджень, що поставило перед нами цілий комплекс проблем методологічного характеру. Необхідно було детально вивчити всі інститути російської фінансової системи, їх взаємозв'язок і т.д., адже нехтування цим могло призвести до серйозних помилок і поставити під сумнів результати наукових пошуків. Саме цим грішать праці, в яких визначено занадто обширний предмет дослідження, а ґрунтовні розробки складових цієї проблеми попередниками відсутні, тому за лаштунками гучних назв нерідко криються «ляпи», як, наприклад, у монографії Санкт-Петербурзької дослідниці К.Правилової «Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917», яка, аналізуючи місцевий фінансовий апарат, створений унаслідок губернської реформи 1785 р., указує, що «повітові казначейства під орудою губернського казначея займалися збором усіх загальнодержавних повинностей»³, а вони, як відомо, ніколи не мали функцій збору податей. У цій праці є й ряд інших недоречностей.

Історія податкової політики, як і всієї фінансової, лежить у площині перетину інтересів трьох наук – власне історії, права й економіки. Такий міждисциплінарний підхід вимагає використання їхнього науково-методичного інструментарію, зокрема, крім традиційних історичних методів (синхронного, діахронного, порівняльно-історичного, ретроспективного, структурно-системного, статистичного)⁴ як мінімум необхідне застосування формально-юридичного й методу економічного аналізу. Це передбачає вироблення вміння користуватися юридичними термінами й конструкціями та дає змогу використовувати законодавчу базу як чітко окреслену площину дослідження. Адже правові норми, відображені в тогочасному законодавстві, були, зрештою, «або наказом робити щось, чи не робити чогось, чи й зовсім нічого не робити, або частиною такого наказу (як, наприклад, правове визначення), або описом обставин, за яких дозволяється певна індивідуальна чи загальна поведінка, і, зрештою, описом самої цієї поведінки»⁵.

Застосування економічних методів дає можливість зрозуміти природу, механізми й наслідки економічних процесів у державі. Таким чином, для створення об'єктивної синтетичної картини податкової політики Російської імперії кінця XVIII – середини XIX ст. та винесення уроків із досвіду минулого дослідження повинно мати комплексний і міждисциплінарний характер, а його концептуальні засади повинні ґрунтуватися на синтезі методів традиційних наук – історії, правознавства та економіки. Проте при використанні цього підходу виникає інша методологічна проблема – співвідношення історичного, економічного та юридичного факту, розв'язати яку, на нашу думку, можливо як через звернення до галузевих наукових розробок досліджуваної епохи, так і шляхом взаємних консультацій представників цих наук (такий досвід успішно практикується багатьма вченими, наприклад, В.Шандрою⁶). Поєднання обох цих підходів, на наше переконання, є найбільш дієвим засобом дослідження проблем, які лежать у площині різних наук, у т.ч. й історії фінансової та податкової політики. Невраховання ж їх призводить до суттєвих методологічних помилок, притаманних деяким працям, трапляються навіть випадки, коли дослідники ототожнюють методи стягнення податків (примусові або добровільна сплата) з об'єктами оподаткування⁷, уживають термін «фінансовий бюджет»⁸ та ін.

Чи не найважливішою методологічною парадигмою проведення дослідження історії фінансової, у т.ч. й податкової політики в Україні, є чітке визначення її понятійно-категоріального апарату, адже цілком слушно вказує В.Берковський, що «окремі складні історичні факти не можуть дістати свого відображення в історичній термінології, оскільки таким чином вони спотворюють історичну реальність»⁹.

Аналогічна проблема і з економічною та юридичною термінологією. Зупинимося на ключових дефініціях порушеної проблеми: «фінанси», «фінансове господарство», «фінансова політика», «фінансова система», «фіск», «фіскальна політика», «податкова політика», «податкова система», «податкові органи», «податі», «акциз». Передусім необхідно провести розмежування між державними й приватними фінансами, між політикою у цій галузі держави й заходами суб'єктів господарської діяльності, адже об'єктом дослідження є політика Російської імперії у сфері оподаткування, котра була складовою фінансової політики цієї держави. Наприкінці XIX ст. російський учений В.Лебедев давав таке визначення фінансів, котрі ми сьогодні розуміємо як державні: «Усі засоби, які держава може мати на виконання своєї мети – чи будуть ці засоби полягати в особистих послугах громадян, чи в різних оречевлених матеріалах, капіталах, грошових зборах і т.ін. – усіх їх можна назвати фінансами»¹⁰. Під «фінансовим господарством» він розумів господарську діяльність держави, котра спрямовувалася на набуття матеріальних засобів¹¹. Сучасні ж фінансисти під «фінансовою політикою» розуміють систему «державних заходів, спрямованих на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл і використання державою для виконання її функцій»¹², а «фінансові ресурси» у сучасному розумінні – це лише «фонди грошових засобів, що формуються суб'єктами господарювання, державою та населенням і використовуються для розширеного виробництва, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних потреб, як витрати на оборону й державне управління тощо»¹³. Як бачимо, існує суттєва різниця в розумінні сутності державних фінансів та політики держави в XIX ст. й сучасності. Це, насамперед, пов'язане з еволюціонуванням історичних типів держави, суспільства та соціально-економічних відносин, адже досліджуючи фінансову діяльність держав минулих часів, як цілком слушно зауважує В.Саксонов, «потрібно враховувати не тільки грошові, але й відносини, пов'язані зі здійсненням натуральних зборів та феодалних повинностей, а також їх використання державою»¹⁴.

Термін «фіск», як і в XIX ст., так і в сучасності ототожнюється із державною скарбницею¹⁵, а щодо «фіскальної політики» й «фіскальних заходів» держави, то певна відмінність в їх трактуванні все ж існує. Так, зокрема, за визначенням представника російської фінансової науки другої половини XIX ст. І.Тарасова, під ними розумілися «такі заходи фінансової адміністрації, які за мету мають лише примноження грошових коштів і інтерес казни»¹⁶. Більш вузьку позицію ми знаходимо й у працях сучасних зарубіжних економістів, коли «фіск» (*fiscalite*) ототожнюється тільки з оподаткуванням, і розуміється як сукупність «законів, правил і практичних прийомів, що стосуються збору податків»¹⁷.

Однак дехто із сучасних дослідників, особливо правознавців, трактує ці поняття значно ширше, уводячи в орбіту впливів фіскальної політики й видатки держави, розглядаючи фіскальну політику як основну й стрижневу частину фінансової політики¹⁸. На нашу думку, для розуміння процесів, які відбувалися у сфері державних фінансів кінця XVIII ст. – середини XIX ст. найбільш прийнятним є трактування І.Тарасова та його сучасників, адже до фіскальних заходів російської влади належали не лише податкові складові – існував інститут фіскальних монополій імперії, коли вона виступала як суб'єкт підприємницької діяльності. Так, зокрема, не можна забувати про монетарну складову фіскальної політики, адже вона також насамперед спрямовувалася на забезпечення

інтересів державної скарбниці. Таким чином, податкова політика Російської імперії виступає як складова загальної фінансової та фіскальної, спрямованої на забезпечення інтересів казни.

Досліджуючи проблеми історії російської податкової політики в дореформений період, необхідно зважати на те, що всі її складові як в українських губерніях, так і у цілому в імперії діяли не скоординовано, не синхронно, тобто не було єдиної системи державних заходів у фіскальній сфері. Адже податкова політика у сучасному розумінні є досить відмінною від тогочасної, яка полягала не лише у збиранні різноманітних податей і зборів, а також у справлянні значної частини феодалних повинностей, що інколи мали навіть характер прямого податку. Окрім цього, як справедливо підкреслює С.Троїцький, «здебільшого ми маємо справу не з податками в їх сучасному розумінні, а з податями»¹⁹. А щодо податкових органів, то у прямому розумінні цього терміна вони були взагалі відсутні, а функції зі збирання різноманітних податей, зборів та інших повинностей покладалися на цілий ряд інколи навіть не пов'язаних між собою структур, при цьому ці функції часто були не основними в їх діяльності. Тому говорити про податкові органи Російської імперії до появи інституту податних інспекторів 1885 р. є, як мінімум, некоректним. Доцільніше вживати дефініції «органи реалізації податкової політики» або вести мову про «податкові повноваження» тих чи інших урядових і самоврядних структур. Тільки з певними застереженнями можна вживати термін «податкові органи» стосовно митних органів.

Не менш складним є застосування терміна «акциз», під яким українські вчені сьогодні розуміють лише непрямі податки на «деякі групи високорентабельних та монопольних товарів або продукції»²⁰. Подібно визначає акциз і російська наука²¹. Зарубіжні вчені також вважають акцизом лише податок «на виробництво чи продаж певних товарів»²².

Проте у досліджуваній нами період ця дефініція мала більш широке визначення. По-перше, це дійсно був податок на шість груп високорентабельних і монопольних товарів, зокрема акцизи на сіль, цукрове виробництво, продаж алкоголю, тютюну, освітлювальних нафтових масел і запалювальних сірників; по-друге, акцизами були різноманітні збори не лише за торгівлю, але й за надання певних послуг чи отримання права на зайняття тим чи іншим видом підприємницької діяльності. Так, наприклад, установлений в українських губерніях відкуп на мита з алкоголю був своєрідним акцизом, хоча й не мав характеру прямого податку, адже, незважаючи на те, що він визначався з 1 відра виробленого й спожитого «хлібного вина», усе ж обчислювався, виходячи з кількості населення. Стягувався з «ревізських душ» із розрахунку, що одна «душа» споживає за рік відро горілки²³. Подібним був збір із лівобережного козацтва за право вільного винокуріння. Акциз, як особливий збір, котрий стягувався із власників та утримувачів місць роздрібної торгівлі алкоголем через видачу щорічного патенту, ціна якого коливалася від 0,6 руб. до 10 руб., установлювався на теренах України 1842 р. відповідно до «Положення про акциз у привілейованих губерніях» у місцевостях із вільним продажем спиртних напоїв. Щоправда, цей непрямий податок важко назвати акцизом, адже це був звичайний патентний збір за торгове свідоцтво на право роздрібного продажу спиртного.

Про акциз з алкоголю в українських губерніях Російської імперії у розумінні, близькому до сучасного, можна говорити лише з початку 1850-х рр., коли розроблене міністерством фінансів і височайше затверджене 23 листопада 1849 р. нове положення про акциз у привілейованих губерніях набувало чинності з 1 січня 1851 р.²⁴ Тоді замість винокурної податі й митного збору встановлювався акциз залежно від міцності напоїв. Так, наприклад, із відра хлібного вина міцністю 25–30° стягувалося 75 коп., а з відра спирту 90–100° – 1 руб. 20 коп.

Щодо інших зборів, котрі іменувалися акцизами, то необхідно зазначити, що, наприклад, згідно із серпневим 1805 р. «Положенням про впорядкування міських доходів і видатків у Києві» під акцизами розуміли збори з казенних та інших селян, які торгували їстівними припасами і фруктами, з утримувачів торговельних бань, із перевозу на Дніпрі, за місця, надані під забудову та ін.²⁵ У затвердженому Олександром I у серпні 1806 р. «Розпису київських міських доходів і видатків, утримання київської поліції, київського магістрату й словесного суду різних закладів» річний кошторис Києва встановлювався в обсязі 74 584 руб.²⁶, з яких надходження від місцевих акцизів становили 3845 руб., зокрема 1020 руб. за перевіз на Дніпрі, 1000 руб. за розведення мосту для судноплавства, 500 руб. за вивантаження на міський берег товарів і деревини, 250 руб. за викурювання смоли, 200 руб. за віддані на відкуп герберги (так до 1812 р. називалися постійні двори й трактири), 100 руб. за записи в міську обивательську книгу, 250 руб. за право міщанського промислу з іногородніх, 525 руб. із квитків, які видавалися візникам по 2 руб. кожен²⁷. Існування саме такої групи акцизів, нехарактерної для сьогодення, необхідно враховувати при дослідженні історії податкової політики в Україні, адже вони були реаліями дореформених місцевих фінансів тієї частини Російської імперії, котра була приєднана внаслідок трьох поділів Польщі й де зберігалися пережитки середньовічного міського права, в якому під акцизом розумівся у т.ч. й «міський податок від обороту у вигляді відсотка вартості товарів, проданих на ринку»²⁸.

Аналізуючи різні напрямки внутрішньої політики держави, зокрема й податкову, необхідно враховувати цілий ряд аспектів. Перш за все слід пам'ятати, що акторами (від лат. *actor* – діяч; суб'єкт політики) податкової політики дореформеної Російської імперії були не лише держава й платники податей, а й місцеві самоврядні структури, центральне місце в яких посідала громада.

Окрім цього, держава не виступає монолітним інститутом, адже податкову політику в досліджуваній період формували ряд суб'єктів: імператор, сенат, державна рада, комітет міністрів, окремі міністерства та ряд спеціальних комітетів. Так, наприклад, одним із вирішальних чинників, котрий вплинув на відставку державного секретаря М.Сперанського (автора відомого «Плану фінансів»), стала незгода багатьох державних діячів із його жорстким курсом у сфері податкової політики, зокрема посилення податкового тиску. Примітно, що його опонентами виступили як консервативні кола придворної аристократії, так і ліберально налаштовані сановники. Маніфестом перших стала «Записка про давню й нову Росію» М.Карамзіна, котрий указував, що збільшувати «державні доходи новими податками є спосіб вельми ненадійний і тимчасовий. Землероб, заводчик, фабрикант, обкладені новими податками, завжди підвищують ціни на свої продукти, необхідні для казни, і за кілька місяців оприявнюються в ній нові недоліки»²⁹. Не менш жорсткою щодо фіскальних заходів державного секретаря була й позиція прибічників поміркованих реформ. Так, зокрема, у записці В.Кочубея до Олександра I зазначалося, що «аж ніяк не можна очікувати, щоби самі лише податки вивели нас зі скрутного становища, в якому перебуваємо. Адже щороку їх треба буде збільшувати й уряд ніколи не вийде з цього зачарованого кола»³⁰.

Російський учений О.Міллер, розглядаючи мовну політику в імперії Романових, наголошує на необхідності визначення, а що ж, власне, було зроблене центральною владою³¹. Не менш важливою постановкою такої проблеми є для дослідження податкової політики, адже нерідко грошові зобов'язання (податі), встановлені на користь держави, розглядаються у кращому разі паралельно із панщиною та іншими повинностями, а то й зводяться воедино. Адже подушне як основна пряма подать дореформеної Російської імперії, за справедливим твердженням професора Новоросійського університету С.Іловайського, «в очах

його платників – селян – цілковито зливалася з іншими зборами (поземельний, земський, мирський), що їх вони платили»³².

Досить примітною у цьому плані є знайома багатьом сучасна ситуація, коли підприємці нарікають на надмірний податковий тиск держави, який інколи поглинає 80–90% зароблених коштів, при цьому відносячи до податків різноманітні хабарі представникам контролюючих органів і навіть «відкати» керівникам підприємств та установ різних форм власності за оплату наданих їм товарів чи послуг. Зловживання представників міських, а особливо через масову неписьменність населення сільських, виборних адміністрацій у зборі податей і повинностей у дореформеній імперії Романових давно вже стали «притчею во язицех», тому для об'єктивного висвітлення проблем оподаткування необхідно передусім вивчити законодавчі акти, котрі регулювали цю проблему, і порівняти з податковими зошитами, відомостями та іншими документами, що фіксували податкові зобов'язання та платежі населення.

Проте не завжди місцеві актори податкової політики займалися збільшенням фіскального тиску на населення. Так, зокрема, малоросійський генерал-губернатор князь Я.Лобанов-Ростовський, урахувавши значні затрати козацьких товариств Полтавської і Чернігівської губерній на формування полків для війни з Наполеоном, самовільно оголосив козацтву, хоча й від імені імператора, що вони звільнялися від сплати оброчної податі, накладеної на них іменним указом від 20 лютого 1812 р., унаслідок чого малоросійське козацтво не платило оброчної податі до 1820 р.³³

Досить складною проблемою методологічного характеру в дослідженні різних аспектів фінансової політики дореформеної Російської імперії є використання різноманітних статистичних даних як опублікованих, так і архівних, адже до реформи В.Татарінова 1862 р. держава не мала єдності кас, до державного розпису (бюджету) не входили всі доходні й видаткові статті, а відомства «не включали до кошторисів різноманітні збори, що до них надходили, ... поряд із загальними державними фінансами існували окремі фінанси установ, які збиралися й витрачалися без відома міністерства фінансів»³⁴. Діяльність державного контролю у цей період обмежувалася, як зазначав І.Бльох, лише «ревізією загальних звітів міністерських департаментів і головних управлінь, не проводячи перевірки всіх приватних рахунків і дійсних прибутково-видаткових книг. Ревізію у справжньому значенні слова держконтроль не проводив»³⁵. Окрім цього, населення виконувало значну кількість натуральних повинностей, які досить часто супроводжувалися грошовими витратами. А кошти, котрі збиралися під виглядом податей, інколи не були такими насправді, а лише наслідком зловживань місцевих клерків. За свідченням одного з чиновників Казанської кримінальної палати, «якійсь жалюгідний писарчук міг обкласти цілу волость ним же придуманим податком для якоїсь вигаданої турецької війни й безкарно справляти його роками»³⁶.

На проблемах достовірності дослідження географічного розподілу фінансів дореформеної Російської імперії як доходної, так і видаткової частин наголошував ще в кінці XIX ст. відомий учений, професор Київського університету св.Володимира М.Яснопольський, указуючи на відсутність опублікованих об'єктивних даних у період до 1868 р.³⁷ Відтак через неможливість визначення абсолютно точних цифр доходів і видатків імперії Романових у цей період дослідники не повинні багато уваги приділяти таким з'ясуванням; важливо інше – виявити тенденції та особливості формування доходної й видаткової частин державних розписів.

Ще однією важливою методологічною проблемою дослідження історії податкової політики є вивчення її регіональних особливостей, адже як цілком слушно вказує Я.Верменич: «Такий підхід дає ключ до пояснення специфіки економічного й соціокультурного розвитку регіонів України та вироблення відповідної геостратегії. Україна являє собою типову рубіжну державу, у сучас-

них межах якої зійшлися «краї» трьох геополітичних, соціокультурних і гео-економічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського і середземноморського... Із рубіжністю України пов'язані три соціокультурні «плити», що нині ототожнюють із Західною, Східною та Південною Україною»³⁸. У досліджуваний період значні регіональні особливості мали Лівобережжя й Слобожанщина, що першими потрапили в орбіту інкорпораційних процесів Російської імперії. Південна Україна, яка традиційно належала до середземноморського соціокультурного й гео-економічного простору, хоча й раніше, ніж Правобережжя, увійшла до складу імперії, однак була чи не єдиним регіоном, який за кількістю фінансових пільг не мав аналогів у державі. І, нарешті, у так званих Південно-Західних губерніях (Київська, Волинська й Подільська), котрі у першій чверті XIX ст. зберігали деякі фіскальні й адміністративні інститути часів Речі Посполитої, «зіткнулися кілька протилежних за своїм напрямком процесів. Колонізаційні устремління російського уряду наштовхнулися на опір польських етнічних прошарків, які, зберігши за собою економічний вплив, не полишали надії на політичний реванш»³⁹.

Українські губернії у досліджуваний період входили до трьох генерал-губернаторств: Київського, Малоросійського та Новоросійського й Бессарабського, котрі в очах російських урядовців різнилися не лише ступенем інтеграції з імперським центром, а й мали досить різні перспективи соціально-економічного й політичного розвитку, що, як справедливо зазначає О.Міллер, породжує для дослідників «серйозні методологічні складності як у плані порівняльного аналізу, так і у визначенні ролі окремих територій у структурі імперії»⁴⁰. А «синхронічність аналізу, порівняльність результатів у регіональному розрізі»⁴¹, окрім чіткого визначення меж територій є неодмінним атрибутом науковості дослідження.

Отже, методологія сучасних досліджень повинна ґрунтуватися на сукупності принципів, методів і методологічних підходів, що можуть бути найбільш оптимальними для конкретного наукового дослідження при розв'язанні поставленої мети та дослідницьких завдань. Важко не погодитися із тезою члена-кореспондента НАН України О.Реєнта про те, що перехід частини сучасних досліджень «у стадію методологічної поліфонічності означає вихід на принципово новий рівень наукової технології»⁴². При дослідженні історії податкової політики необхідно відмовитися від визнання імперативною тільки матеріальної частини людського буття, адже фіскальні взаємовідносини між імперією та її підданими формувалася під впливом декількох домінуючих факторів. У податковій політиці Російської імперії яскравим прикладом цього є ставлення до євреїв, які були реально переобтяжені різноманітними податками й зборами, проте при прийнятті ними християнства отримували значні фінансові преференції від влади, яка у цьому разі відкидала будь-які фіскальні міркування.

¹ Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах (Серия «Золотые страницы финансового права России». – Т.III). – Москва, 2002. – С.51.

² Кулишер И.М. История русского народного хозяйства. 2-е изд. – Челябинск, 2004. – С.V.

³ Правилова Е.А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917. – Москва, 2006. – С.35.

⁴ Артемчук Г.І., Курило В.М., Кочерган М.П. Методика організації науково-дослідної роботи. – К., 2000. – С.56.

⁵ Циппеліус Р. Юридична методологія / Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів Р.Корнута. – К., 2004. – С.10.

⁶ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – С.6.

⁷ Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1875–1870 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Херсонський державний університет, 2006. – С.120.

- ⁸ Там само. – С.113.
- ⁹ *Верковський В.* Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи // Український історичний збірник. – 2006. – Вип.9. – С.347.
- ¹⁰ *Лебедев В.А.* Финансовое право: Учебник. – Москва, 2000. – С.36.
- ¹¹ Там же.
- ¹² *Фінансове право: Підручник / (Алісов Є.О., Воронова Л.К., Кадькаленко С.Т. та ін.); керівник авт. колективу і відп. ред. Л.К.Воронова. – Х., 1998. – С.26.*
- ¹³ *Василик О.Д., Павлюк К.В.* Державні фінанси України: Підручник. – К., 2002. – С.596.
- ¹⁴ *Саксонов В.В.* Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII ст.): Дис. ... канд. юр. наук. – Х., 2004. – С.31.
- ¹⁵ *Самойленко О.О., Нагребельний В.П.* Фіск // Юридична енциклопедія: У 6 т. / Ю.С.Шемшученко (гол. редкол.). – Т.6. – К., 2004. – С.285.
- ¹⁶ *Тарасов И.Т.* Очерк науки финансового права // Финансы и налоги: Очерки теории и практики (Серия «Золотые страницы финансового права России». – Т.IV). – Москва, 2004. – С.51.
- ¹⁷ *Бернар И., Колли Ж.-К.* Толковый экономический и финансовый словарь: французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: В 2 т. / Пер. с фр. – Т.I – Москва, 1997. – С.741.
- ¹⁸ *Барихин А.В.* Большой юридический энциклопедический словарь. – Москва, 2002. – С.675; *Саксонов В.В.* Указ. праця. – С.29.
- ¹⁹ *Троицкий С.М.* Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. – Москва, 1966. – С.4.
- ²⁰ *Воротина Н.В.* Акцизы // Юридична енциклопедія: У 6 т. – Т.I. – К., 1998. – С.89.
- ²¹ *Финансовое право: Учебник / Отв. ред. Н.И.Химичёва. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 1999. – С.238.*
- ²² *Бернар И., Колли Ж.-К.* Указ. соч. – С.15.
- ²³ *Терский Н.С.* Питейные сборы и акцизная система в России: Исторический очерк и настоящее положение. – Санкт-Петербург, 1890. – С.13.
- ²⁴ Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской, Могилёвской, Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. – Санкт-Петербург, 1849. – 51 с.
- ²⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.533. – Оп.1. – Спр.890. – Арк.18–19.
- ²⁶ *Орлик В.М., Орлик С.В.* Акцизы в українських губерніях Російської імперії в дореформений період // Вісник податкової служби України. – 2007. – №45. – С.63.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ *Гошко Т.Д.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). – Л., 2002. – С.204.
- ²⁹ *Карамзин Н.М.* Записка о древней и новой России в её политическом и гражданском отношениях. – Москва, 1991. – С.75.
- ³⁰ *Блиох И.С.* Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т.I. – Санкт-Петербург, 1882. – С.102.
- ³¹ *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – Москва, 2006. – С.81.
- ³² *Иловайский С.И.* Учебник финансового права. – Одесса, 1899. – С.248.
- ³³ *Орлик В.М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Відп. ред. член-кореспондент НАН України О.П.Реєнт. – Кіровоград, 2007. – С.276–280.
- ³⁴ *Коняев А.И.* Финансовый контроль в дореволюционной России (Очерки истории). – Москва, 1959. – С.67.
- ³⁵ *Блѣх И.* Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. – Санкт-Петербург, 1895. – С.205–206.
- ³⁶ Цит. за: *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселёва. – Т.П. – Москва, 1958. – С.138.

³⁷ Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России: Опыт финансово-статистического исследования. – Ч.1: О географическом распределении государственных доходов в России. – К., 1890. – С.25.

³⁸ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С.51.

³⁹ Там само. – С.93.

⁴⁰ Миллер А. Указ. соч. – С.25.

⁴¹ Верменич Я.В. Указ. праця. – С.63.

⁴² Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С.15.

The article is dedicated to the problem of the research methodology of the taxation policy under Russian tsarism in the Ukrainian provinces in pre-reformation period.

В.П.Футала*

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У 1920–1930-х рр.: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проаналізовано праці українських істориків, що вийшли друком за останні півтора десятка років і присвячені діяльності політичних партій, рухів та громадських організацій Західної України міжвоєнної доби ХХ ст. Показано особливості розвитку теми, виділено основні напрями досліджень, узагальнено науковий доробок вітчизняних учених та окреслено коло питань, що потребують поглибленого вивчення.

У період розбудови незалежної Української держави, формування громадянського суспільства зростає зацікавлення дослідників у ретроспективному відтворенні суспільно-політичних процесів у нашій країні. Особливий інтерес викликає багатий досвід партійно-політичного життя Західної України міжвоєнного періоду ХХ ст. Актуальною і повчальною для сьогоденних українських політиків є діяльність західноукраїнських партій ліберальної національно-демократичної і праворадикальної націоналістичної орієнтацій, спрямована на втілення у життя ідеї відродження української нації та її державності. Не менш важливого пізнавального і практичного значення набуває осмислення місця і ролі громадських організацій у справі гармонійного та всебічного розвитку українства, формування національної еліти з державницьким мисленням, обґрунтування ненасильницьких підвалин національного державотворення.

З історії різновекторного за політичною спрямованістю суспільного руху Західної України у 1920–1930-х роках написані десятки праць сучасних вітчизняних істориків. Однак в історіографічному плані означена проблема перебуває на початковій стадії розвитку. Деякі її аспекти знайшли відображення у спеціальних розвідках, присвячених українському питанню у міжвоєнній Польщі¹, діяльності окремих політичних середовищ чи громадських організацій². Спрощені оцінки руху українських націоналістів у 20–40-х рр. ХХ ст. містяться у монографії В.Іваненка та В.Якуніна³. Ці поважні вчені із самого початку свого історіографічного дослідження задекларували прихильність до «правди історії», зробили легкий закид на адресу марксистської історичної

* Футала Василь Петрович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

науки, а насправді нерідко звіряють із нею свої погляди і ведуть боротьбу з вигаданою ними «націоналістичною партійністю».

Отже, потреба компаративістського аналізу тенденцій суспільного розвитку українства в недалекому минулому і теперішнього державотворчого життя, а також необхідність узагальнення наукових надбань вітчизняних істориків актуалізують досліджувану проблему. Тому метою статті є з'ясування сучасного стану, повноти і достовірності вивчення суспільного життя Західної України міжвоєнної доби ХХ ст., виявлення недостатньо досліджених питань та вироблення рекомендацій для подальших наукових пошуків.

Підвищений інтерес учених до національно-державницької проблематики наступив у зв'язку з новою суспільно-політичною ситуацією в Україні після 1991 р. Попри всі суперечливі моменти, почалася нова епоха, яка істотно змінила пріоритети, методологію, підходи і методи досліджень, утвердився дух плюралізму в науковій творчості. Вперше за багато десятиліть учені отримали доступ до заборонених раніше архівних матеріалів. Стимулом для дослідження історії західноукраїнського соціуму став великий наплив у материкову Україну діаспорної літератури. Це, за словами Я.Калакури, стало одним із компонентів формування соборності національної історичної думки⁴. Помітним є поступ у справі публікації документів⁵. Не можна оминати увагою й інші організаційні заходи, що сприяють поглибленому вивченню теми. Зокрема проведено немало всеукраїнських і міжнародних наукових конференцій та семінарів: «Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.» (Івано-Франківськ, 1996), «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках» (Варшава, 1997), «Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях у 20–50-х роках ХХ ст.» (Дрогобич, 2002), «Роман Шухевич в українському національно-визвольному русі ХХ століття» (Івано-Франківськ, 2007). Значними осередками вивчення політичної історії Західної України є академічні установи, університети Києва, Львова, Івано-Франківська, Луцька, Тернополя. Саме там зосереджені кваліфіковані наукові кадри, підготовлено низку докторських (М.Кугутяк, Я.Грицак, Б.Савчук, І.Дробот та ін., всього 10) і кандидатських (О.Зайцев, І.Соляр, І.Гаврилів, К.Бондаренко, І.Райківський, Р.Давидюк та ін., всього близько 40) дисертацій.

За досліджуваною проблематикою праці сучасних істориків можна поділити на дві великі групи. До першої належать узагальнюючі роботи з історії України і національно-політичного руху. Серед них насамперед слід назвати фундаментальні академічні видання «Історія України: нове бачення». У двох томах. – Том 2 (К., 1996) (за заг. ред. академіка НАН України В.Смолія), «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси» (К., 2002) (за ред. В.Смолія), «Політична історія України. ХХ століття». У 6-ти т. – Т. 5 (К., 2003) (керівник тому В.Трощинський), монографії С.Кульчицького «Україна між двома війнами (1921–1939)» (К., 1999), М.Кугутяка «Галичина: сторінки історії. Нариси суспільно-політичного руху (ХІХ ст.–1939 р.)» (Івано-Франківськ, 1993), І.Васюти «Політична історія Західної України (1918–1939)» (Львів, 2006), синтетична праця Я.Грицака «Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.» (К., 1996; 2000) та ін. Друга і найбільша група історіографічних джерел включає наукові дослідження безпосередньо присвячені історії політичних партій, рухів і громадських організацій.

Якщо взяти до уваги кількісні показники – число дисертацій, монографій, статей та ін., – то виявляється, що дослідники найбільше уваги приділяють діяльності українських праворадикальних організацій. Щоправда, не всі публікації є рівноцінними з огляду на інформаційний потенціал та історичні оцінки. Утім, переважають об'єктивні і неупереджені дослідження руху українських націоналістів як феномену національної історії.

Прикладом наукового підходу до вивчення цієї тематики є праці Г.Касьянова⁶. Учений на основі системного і виваженого аналізу документальної та історіографічної спадщини минулого й сьогодення подає глибоко обґрунтовану еволюцію ідеологічних засад ОУН. Дослідник розглядає поняття «український націоналізм» у трьох вимірах: соціально-психологічному (націоналізм як настрої, почуття), ідеологічному (націоналізм як доктрина, світогляд, система дій тощо) і політичному (націоналізм як політичний рух). На науковому рівні цей аспект проблеми вивчають також С.Таран, О.Зайцев, С.Кульчицький, М.Мандрик та ін.

Останнє десятиріччя позначене значним зростанням праць про підпільно-революційну діяльність УВО та ОУН. Насамперед треба відзначити доробок А.Кентія⁷. Дослідник зробив неупереджений аналіз виникнення українського організованого націоналізму, дав правильну оцінку його кінцевої мети, наділив позитивними рисами керівника УВО та ОУН Є.Коновальця, торкнувся питання причин конфлікту «крайовиків» із закордонним Проводом. Висвітлюючи зовнішньополітичні орієнтири руху українських націоналістів, учений зауважив, що в тогочасній міжнародній ситуації орієнтація ОУН на III райх була вимушеним кроком⁸. Цей правильний висновок А.Кентія дисонує із тезою авторів підручника з новітньої історії України для студентів історичних факультетів: «Німецькі націоналісти були для українських націоналістів справжнім взірцем. Особливо симпатизували оунівці націонал-соціалістам»⁹. Наведені у книзі аргументи (на зразок: у 1922 р. відбулася перша зустріч Є.Коновальця з А.Гітлером, чи штаб-квартира УВО знаходилася в Берліні) є непереконливими.

Праці істориків західноукраїнського регіону І.Гаврилів, В.Штокала, В.Ходала, Ю.Юрика розширюють наші уявлення про діяльність керівників УВО–ОУН та антипольські акції націоналістичного підпілля. Багатою на фактичний матеріал є стаття О.Стасюк про видавничу діяльність ОУН міжвоєнного періоду. Автор показала місце і роль націоналістичних часописів та підпільних видань у формуванні національної свідомості західних українців¹⁰. Щоправда, Стасюк подала відомості лише про три підпільні друкарні, хоча стверджує, що спеціальні пункти передруку літератури були організовані майже у кожній окрузі. До цього аспекту проблеми близьким за своєю спрямованістю є дослідження В.Ухача, присвячене культурно-освітній діяльності українських націоналістів. Автор науково осмислив велику кількість конкретно-історичного матеріалу, почерпнутого з численних архівних фондів. Однак не можна беззастережно прийняти його твердження, що ОУН здійснювала «постійний контроль» над українськими громадськими організаціями, «становлячи переважно організуюче та практичне ядро їхньої діяльності»¹¹.

Плідною є робота Центру досліджень визвольного руху (м. Львів). На сторінках його періодичного видання опубліковані змістовні розвідки М.Посівнича, О.Дарованця, М.Ковальчука, О.Кучерука, І.Дерев'яного та ін. Автори порушують ті питання, які слабо висвітлені у працях дослідників української діаспори: роль Є.Коновальця у створенні УВО, діяльність ОУН на Волині, військова доктрина націоналістичної організації, обставини загибелі провідника УВО і ОУН тощо.

В останні роки виокремився новий напрям у дослідженні українського націоналістичного руху – вивчення історії його спеціальних підрозділів. Одним із засновників цього напрямку є Д.Веденєєв. Його праці побудовані на багатому фактичному матеріалі, насамперед архівних джерелах, включаючи фонди Держархіву Служби безпеки України. Помітним історіографічним фактом стала монографія Д.Веденєєва та Г.Биструхіна, що побачила світ у 2006 р.¹² Це перша узагальнююча праця, в якій розглядається розвідувальна, контррозвідувальна та бойова діяльність націоналістичних організацій. Приділивши багато уваги контактам УВО та ОУН зі спеціальними підрозділами іноземних держав, насам-

перед Німеччини, автори слушно зауважили: «Головною метою співробітництва слід вважати бажання, за умов нестачі власних сил, залучити військово-політичні, оперативні та матеріальні можливості держав-противників основних ворогів націоналістичного руху для досягнення стратегічної мети ОУН – відновлення незалежності України»¹³.

У контексті цієї проблеми треба розглядати науковий доробок О.Кучерука. Одна з його праць присвячена постаті Рико Ярого. В окремому розділі книги висвітлюються обставини замаху бойовиків ОУН на міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького¹⁴. Автор розглядає цю справу під кутом зору «розсварення» Німеччини і Польщі, а відтак конфлікту між Є.Коновальцем і Р.Ярим. Однак ця думка не оригінальна, свого часу її висловлювали українські радянські (В.Чередниченко, С.Даниленко) та зарубіжні (Г.Роос, Г.-А.Якобсен, Є.Люксенбург) історики. Зв'язок між замахом на польського міністра і Німеччиною відкинули В.Косик і, що дуже важливо, польські дослідники Р.Тожецький та В.Желенський.

Помітне місце в сучасному історіописанні посідає саботажна акція 1930 р. Серед істориків домінує погляд, що антиурядовий виступ організувала УВО–ОУН у відповідь на польську політику колонізації західних земель України. Наприклад, М.Швагуляк доводить, що народний рух мав яскраво виражене національне забарвлення¹⁵. Водночас окремі дослідники, визнаючи за Військовою організацією невелику частину саботажів, не відмовляються від висловленого раніше погляду, що селянський рух 1930 р. був стихійним і мав винятково соціальну природу¹⁶.

У науковій літературі немає точних даних кількості актів саботажу: одні вчені (М.Швагуляк) називають 188, інші (І.Васюта) – 218. Із легкої руки О.Субтельного у деяких поважних виданнях ще фігурує дуже перебільшена цифра – 2 200 (імовірно, Субтельний запозичив її у польського історика Р.Тожецького). Принагідно зауважимо, що інший польський дослідник А.Хойновський ще наприкінці 1970-х рр. з'ясував: між липнем і груднем 1930 р. у трьох південно-східних воеводствах Польщі українці здійснили 191 акт саботажу¹⁷. Історик не робив жодних підрахунків, а взяв готову цифру зі звіту міністра внутрішніх справ Польщі Ф.Славоу-Складковського на засіданні бюджетної комісії сейму 9 січня 1931 р. Ці дані закріпились у працях сучасних польських українців (А.Земба, Г.Мазур та ін.).

Авторитетні дослідники намагаються глибше з'ясувати причини, мету і наслідки терористичних актів УВО та ОУН. Так, Я.Грицак слушно зауважив, що радикалізація українського руху у 1930-х роках була зворотнім боком усе більшого відходу польського режиму від демократії, наростання судової і поліцейської сваволі. Учений першим із вітчизняних дослідників увів до наукового обігу статистичні дані про політичні замаху і вбивства, здійснені націоналістичним підпіллям за 1921–1939 рр. Жертвами бойовиків УВО та ОУН стали 25 поляків, 36 українців, один росіянин і один єврей (всього 63 особи). Із цієї статистики Я.Грицак зробив зважений висновок: терор УВО–ОУН був спрямований не тільки проти зовнішнього, а й проти внутрішнього ворога, насамперед проти тих, хто виступав за нормалізацію відносин із польським урядом¹⁸. На думку А.Кентія, закордонний провід не завжди погоджувався з терористичною діяльністю крайових націоналістів. Є.Коновалець і його найближче оточення, хоч і не заперечували потреби революційного руху, але виступали проти крайнього радикалізму¹⁹. Вважаємо, що остаточно нез'ясовані такі моменти: з чієї ініціативи (закордонного чи крайового Проводу ОУН) було піднято саботажну акцію 1930 р., мотиви замаху на відомого польського політика Т.Голувка, замовники вбивства та його виконавці. Додаткових знань вимагає питання про т. зв. «архів Сеника». Погляди на цей аспект проблеми сучасних українських істо-

риків, так само, як і діаспорних, є контрверсійними. Зокрема А.Кентій, Я.Сватко, В.Муравський та ін. вважають празьку частину архіву ОУН, що потрапила до рук польської поліції 1933 р., історичним фактом²⁰. І.Підкова і Р.Шуст дотримуються думки, що зізнання окремих підсудних на Варшавському процесі ОУН були фактично сфабриковані²¹. С.Кульчицький питання про «архів Сеніка» оминає, зате стверджує, що зради з боку окремих членів Проводу ОУН не було²².

Увагу дослідників привернули політична активність Д.Палієва у міжвоєнний період, передумови розколу праворадикального табору і створення відкрито опозиційного Фронту національної єдності – легальної партії, яка виступала з позиції так званого «творчого націоналізму», боролася проти політики «нормалізації», засуджувала тактику терору ОУН²³. Однак питання становлення ФНЄ та його діяльності у другій половині 1930-х рр. перебуває на початковій стадії дослідження.

Порівняно з попереднім історіографічним періодом здійснено якісний стрибок у вивченні історії українських легальних політичних партій. Їх місце і роль у суспільно-політичному житті західних українців розглядаються крізь призму націо- і державотворення. Окремі дослідники зробили спробу класифікувати політичний спектр Західної України²⁴, але усталеної типологізації на сьогоднішній день немає. У цьому зв'язку заслуговує уваги погляд Я.Грицака, який зараховує до центристського табору, по суті, увесь «легальний сектор» незалежно від статусу в тогочасній політичній системі Польщі (проурядові чи опозиційні партії). Лояльність центристських партій до Польської держави, як правильно зауважив автор, була вимушеним кроком²⁵. Форми і механізми вияву українських політичних інтересів у західному регіоні концептуально висвітлюють автори узагальнюючих праць С.Кульчицький, І.Васюта, Р.Симоненко, Я.Малик, С.Гелей та ін.

Важливі аспекти цієї проблеми знайшли відображення у спеціальних працях. Найбільших успіхів учені досягли у дослідженні історії українського національно-демократичного руху. Зокрема, І.Федик аналізує ставлення Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) до Польщі як рушія політичної боротьби в тогочасному суспільстві. Автор небезпідставно стверджує, що негачія націонал-демократів до Польської держави зазнавала змін, інколи модифікувалася в позитиви, а це, своєю чергою, впливало на політичну тактику – наприклад, призводило до пошуку компромісів із польською владою²⁶. Нове бачення проблеми продемонстрував і І.Соляр. У праці, присвяченій першому періоду діяльності УНДО, він доходить висновку, що в усіх політичних акціях Об'єднання «виступало як партія національної єдності, національної солідарності»²⁷.

Підсумком пошукової роботи вчених з історії українського національно-демократичного руху стала ґрунтовна монографія М.Кугутяка. Концепція дослідження передбачала підготовку тритомного видання, що хронологічно охоплює 1919–1939 рр. Однак велика кількість виявлених документів і матеріалів спонукала автора переглянути початковий план роботи. У зв'язку з цим остаточний варіант передбачає підготовку чотиритомного видання, перші два томи якого вже побачили світ. Перший том, зокрема, відтворює боротьбу націонал-демократів за відродження Української держави у 1920–1923 рр. Окремі розділи присвячено ідейно-політичному та організаційному становленню УНДО 1925–1928 рр., активізації діяльності партії у 1928–1929 рр. Автор дійшов важливого висновку: націонал-демократія, допускаючи прорухунки і втрати, переживаючи ідейну й організаційно-політичну кризу і розколи, змінюючи тактику і стратегію, сконсолідувавшись наприкінці 1920-х рр., «зуміла відновити свою домінуючу роль у всіх сферах суспільного життя, стати провідною політичною силою краю»²⁸. Другий том охоплює документи і матеріали, які висвітлюють діяльність трудовиків і ундовців до 1929 р. Сподівати-

мемося, що невдовзі буде заповнено нішу у дослідженні історії української націонал-демократії. Це важливо з огляду й на те, щоб не віддати «пальму першості» нашим сусідам. Справа у тому, що над цією темою плідно працює польський історик Р.Томчик зі Щецинського університету. 2006 р. він видав вартісну монографію, в якій висвітлює діяльність УНДО від 1925 до 1939 рр.

У полі зору дослідників перебуває історія партій ліво- і правочентристського спектра національно-державницького табору. У 1995 р. І.Райківський опублікував працю, присвячену діяльності Української соціал-демократичної партії (УСДП) у друге повоєнне десятиліття. Автор розкрив заходи соціалістів по відбудові партії наприкінці 20-х років, проаналізував її ідейні й організаційні засади, форми та методи роботи серед електорату. Історик довів, що УСДП критично поставилася до політики «нормалізації», яка в 1935 р. перекреслила процес згуртування національно-демократичних сил. Вона займала негативну позицію і щодо правої та ліворадикальної частини політикуму, боролася проти диктатури фашизму і комунізму. Унаслідок поглиблення протиборства в українському політичному таборі УСДП дещо тісніше взаємодіяла з Польською партією соціалістичною (ППС)²⁹. Взаємини українських і польських соціал-демократів знайшли глибше відображення в окремій розвідці Райківського. Найбільш виразно співпраця УСДП і ППС, як правильно зауважив дослідник, була у профспілковому русі³⁰.

Уперше в українській історіографії М.Кучерепа і Р.Давидюк здійснили комплексне дослідження історії Волинського українського об'єднання (ВУО). До недавнього часу це об'єднання кваліфікувалося винятково як деструктивна сила в українському політикумі. Не заперечуючи, більше того, підтверджуючи новими документами, що ця локальна партія була політичною базою воеводи Г.Юзевського, елементом його «волинської політики» й об'єктивно сприяла порушенню єдності українського національного руху, автори водночас розглядають ВУО як партію центристського спрямування, яка репрезентувала напрям національно-конструктивної праці, легальну форму боротьби за свої права, сповідувала національну ідею³¹.

Використання політичними силами Західної України законодавчих органів Другої Речі Посполитої вивчає О.Зайцев. У низці публікацій він показав участь провідних українських політичних партій у виборах до польського сейму і сенату, діяльність Української парламентської репрезентації, перипетії міжпартійної боротьби тощо. На думку автора, найбільшою підтримкою серед українського електорату користувалися партії, що обстоювали ідеал самостійної Української держави, особливо УНДО, яке на виборах 1928 р. підтвердило свою репутацію провідної політичної сили в українському національному русі³². Не можна не погодитися з іншим висновком дослідника: парламентська діяльність (незважаючи на її неефективність у розв'язанні українського питання в тогочасних умовах) відіграла важливу роль у пропаганді ідей самостійності і соборності України, в протистоянні політиці асиміляції українців, у збереженні традицій багатопартійної демократії³³.

Наші уявлення про міжпартійні взаємини в українському суспільстві за весь час перебування Галичини під польською адміністрацією (1919–1939 рр.), політичне спрямування провідних західноукраїнських партій напередодні Другої світової війни значно розширюють публікації М.Швагуляка³⁴. Предметом уваги історика є також політична поведінка галицького різновиду українського консерватизму супроти Польської держави і польської суспільності, його вплив на розвиток українсько-польських взаємин у міжвоєнний час³⁵. Автор наголошує, що власне з консервативних середовищ походила більшість спроб нав'язати діалог із польськими державними чинниками та політичними угрупованнями.

Зусиллями М.Москалюка розпочалося дослідження історії християнсько-суспільного руху міжвоєнного періоду. В одній із публікацій історик показав, що християнські суспільники, поляризувавшись в орієнтальних та окцидентальних течіях, виступали, з одного боку, репрезентантами ідеї автономії Галичини, а з другого – національної консолідації з метою побудови соборної самостійної України³⁶. Подібну думку висловив і О.Єгрешій у монографії, присвяченій постаті станіславського єпископа Г.Хомишина³⁷. Зміст і характер дискусій у середовищі греко-католицького єпископату щодо державно-політичних орієнтацій церкви, діяльність її партій і громадських організацій перебувають у полі зору В.Марчука³⁸.

Після 1991 р. по суті не досліджується історія ліворадикального руху*. Якщо розглядати цю проблему у площині фактографічного напрацювання, то вона залишається на рівні 1989–1990 рр. Історики зазвичай вносять поправки до оцінок місця і ролі КПЗУ та прокомуністичних організацій у суспільно-політичному житті Західної України міжвоєнної доби. Зокрема, А.Черненко, С.Макаручук, Я.Грицак вважають, що партія (принаймні та її частина, яка стояла на позиціях українського націонал-комунізму) була виразником української національної ідеї³⁹. Крім того, Я.Грицак звернув увагу на ту обставину, що комуністичний рух у Галичині мав вузькоінтелігентський характер, а на Волині він став справді масовою силою.

У суспільному житті західних українців важливе місце посідали громадські організації. Одним із перших цю проблему почав досліджувати Б.Савчук. У докторській дисертації і монографії 1999 р. він здійснив класифікацію українських громадських об'єднань, стисло показав їх роль у розвитку видавництва українськомовної літератури, боротьбі з неписьменністю, охороні воєнних могил та інших напрямках національно-культурної роботи, а також внесок у вирішення комплексу соціальних проблем. У підсумку автор дійшов важливого висновку: «Громадські організації виступили вагомим чинником збереження національної окремішності українського населення, охопили діяльністю та впливами головні сфери його суспільного життя»⁴⁰.

Достатньо різноманітною сюжетно є історія культурно-просвітнього руху. Поштовхом до її вивчення стали підготовка і святкування 125-річчя «Просвіти». 1993 р. у Львові проходила Міжнародна науково-практична конференція на тему: «Просвіта – історія і сучасні проблеми», на якій її учасники (Я.Дашкевич, О.Гринів та ін.) основну увагу приділили питанням ролі і значення товариства у збереженні та примноженні культурних традицій українського народу, формуванні національної свідомості українства. Тоді ж вийшла друком колективна праця за редакцією І.Мельника, в якій вміщено три публікації А.Середяк переважно про видавничу діяльність галицької «Просвіти» міжвоєнного періоду⁴¹. До ювілею Ж.Ковба підготувала науково-популярну книгу, яка отримала схвальні відгуки серед читацького загалу. Авторка намагалася охопити всі сфери діяльності товариства в Галичині за 70-річний період його існування, що практично неможливо у невеликій за обсягом праці. Проте ця розвідка не позбавлена наукової новизни, зокрема нестандартних оцінок-висновків. Варто погодитися з твердженням Ж.Ковби, що «Просвіта» була школою адміністративної, організаційної праці для тисяч галичан. Вона не лише зберегла авторитет «українського магістрату» часів Австро-Угорщини, але й стала для українців організацією, яку польська влада змушена була трактувати як дер-

* Невеликий, але втішний виняток становить змістовна публікація про всесвітньовідомого історика-марксиста та інтерпретатора марксизму Р.Роздольського (Див.: Грицак Я., Химка І.П. Листування Івана Лисяка-Рудницького і Романа Роздольського // Україна модерна. – 1997. – Ч.2–3. – С.376–413).

жавну установу⁴². Ще одна особливість книги – її виховне спрямування. Тут міститься заклик до молоді збирати матеріали з історії «Просвіти» у рідному селі чи місті та настанови, як це робити.

Розвиткові видавничої справи товариства присвячені «Видання «Просвіт» Галичини: Книги та аркушева продукція (1868–1939): Бібліографічний покажчик» (К., 1996) й «Товариство «Просвіта» у Львові: покажчик видань 1868–1939» (Львів, 1996). Ці видання мають бібліографічно-довідковий характер. Заслугує уваги й спеціальне дослідження М.Люзняка «Маловідоме з видавничої історії товариства «Просвіта» у Західній Україні: на шляху формування національної свідомості та політичного мислення українського народу» (Львів, 2001). Авторка наголошує, що передумовою виникнення науково-популярних книг товариства була соціальна потреба у них як основному інструменті суспільної комунікації, дієвому факторові культурних і громадських перетворень.

Корисною є археографічна робота В.Пашука. У книзі «Товариство «Просвіта» у Львові. Статути» (Львів, 1999) він уперше зібрав усі чинні статути товариства за період 1868–1939 рр. Дослідник віднайшов у Центральному державному історичному архіві у Львові проекти трьох статутів (один датований 1929 р., два інші – 1933-ім) і з'ясував, що з об'єктивних причин жоден із них не був прийнятий. Тому шостий по рахунку статут 1924 р. діяв до кінця 1930-х рр.

Дослідженню історії «Просвіти» на Волині поклала початок розвідка рівненського краєзнавця Г.Бухала, що вийшла друком 1993 р.⁴³ Невдовзі з'явилася непересічна праця Б.Савчука⁴⁴, в якій головна увага приділяється 1917–1930 рр. – часу виникнення та широкого розвою товариства в період польської влади. У монографії показано особливості структурної розбудови «Волинської Просвіти», динаміку та специфіку національно-культурного руху, наведено дані про число його організаційних осередків станом на початок 1928 р. і загальну кількість їх членів (щоправда, без розкриття методики підрахунків) тощо. Оцінюючи значення просвітнянського руху крізь призму історичних умов розвитку краю, дослідник слушно констатує, що саме «Просвіта» стала «першим досвідом самостійної національної праці українців Волині в широких масштабах»⁴⁵. Окремі аспекти цього питання вивчають також М.Кучерепа, Р.Давидюк, М.Філіпович та ін.

Розвиток культурно-освітнього руху в Галичині на регіональному рівні досліджують П.Арсенич, О.Максимонько, М.Олійник, А.Грицан. Так, у монографії останнього⁴⁶ відтворені правові, соціально-економічні й політичні аспекти діяльності філій і читалень «Просвіти» на Прикарпатті у міжвоєнний період, показано, як в умовах польської займанщини культурно-освітні осередки намагалися консолідувати націю в боротьбі проти чужоземного поневолення, залучити галицьких українців до просвітньої роботи. Проте серед багатства фактологічного матеріалу читач не знайде докладної інформації про організаційну мережу «Просвіт» у краї, їх чисельність, розвиток видавничої справи та ін.

Донедавна ще були відсутні синтетичні праці, які б на значному, належним чином опрацьованому, джерельному матеріалі розкривали як загальні закономірності розвитку українського культурно-просвітнього руху в цілому, так і його регіональні особливості у міжвоєнне двадцятиліття. Цей вакуум нині великою мірою заповнив І.Зуляк. У капітальній монографії він доводить, що беззаперечними здобутками ролі «Просвіти» в громадсько-суспільному житті Західної України були: 1) створення міцної ідейно-теоретичної основи національно-культурного руху, обґрунтування його конкретних вимог і засад; 2) формування розгалуженої мережі товариства, що сприяло залученню широких верств до участі у його функціонуванні; 3) масове зростання національної свідомості українства; 4) залучення до просвітніх осередків молодого покоління;

5) перетворення українства краю у добре організовану спільноту, яка чітко усвідомлювала національні потреби, прагнення та інтереси⁴⁷.

Традиційна тематика стану національної освіти та шкільництва в Західній Україні представлена у своїх нетрадиційних ракурсах у монографії Г.Білавич і Б.Савчука «Товариство «Рідна школа» (1881–1939 рр.)» (Івано-Франківськ, 1999). Автори науково обґрунтували виникнення, етапи ідеологічного та організаційного розвитку українських приватних навчальних закладів, охарактеризували освітньо-виховний процес у них, розкрили зміст і напрямки діяльності молодіжних інституцій. У роботі подолано теоретичний стереотип висвітлення розвитку національної освіти і шкільництва в Галичині, показана діяльність Українського педагогічного товариства (УПТ) «Рідна школа» у контексті суспільно-політичного розвитку краю. В умовах асиміляторської політики польської влади УПТ стало, як правильно зазначають дослідники, осередком національного життя, оберегом української культури: у 1920–1930-х роках на науковій основі воно створило альтернативну державній системі приватного українського шкільництва, де основою навчально-виховного процесу було формування національного компонента змісту освіти. Робота Г.Білавич та Б.Савчука не вичерпує цієї проблеми. Вона продовжує привертати увагу пошуковців, як, наприклад, П.Хмельовського⁴⁸.

Одним із пріоритетних напрямів сучасної вітчизняної історичної науки є дослідження молодіжного руху Західної України міжвоєнного двадцятиліття. Першопрохідцем у цій царині є І.Андрухів. У невеликій за обсягом книзі⁴⁹ він зробив спробу показати всю історію українських молодіжних товариств. Важливим є те, що у праці використано значну кількість історичних джерел, виявлених в архівосховищах Львова та Івано-Франківська. Дослідник правильно визначив мету діяльності молодіжних організацій. На його думку, всі вони спрямовували свою роботу на виховання свідомого патріота-українця, сприяли захисту і розвитку української мови, культури, історії.

Розвідка І.Андрухіва лише окреслила контури багатогранної проблеми і вказала орієнтири для подальших наукових студій. Невдовзі з'явилися ґрунтовніші дослідження. Б.Трофим'як у навчальному посібнику для студентів вищих навчальних закладів «Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р.)» (К., 1997) розкрив усі структурні ланки руханково-спортивних організацій західного регіону України. Змістом їхньої діяльності, як наголошує дослідник, було не виховання амбітних індивідуалістів, рекордсменів-прагматиків, інтернаціоналістів, а загартованих душею і тілом національно свідомих борців, готових віддати життя за визволення свого народу. У монографії 2001 р.⁵⁰ ще більш переконливо доведено, що масові молодіжні товариства були вагомим чинником суспільно-політичного життя українців у Другій Речі Посполитій. Автор цілком слушно розглядає руханково-спортивні організації як кадрову військову школу національно-визвольних змагань галичан у першій половині XX ст. До Б.Трофим'яка ніхто з істориків материкової України не досліджував місце і роль Греко-католицької церкви в духовному і фізичному вихованні української молоді. У книзі показано поширення в Галичині на початку 30-х рр. XX ст. християнсько-апостольського руху «Католицька акція української молоді», проаналізовано ідейні засади, структуру і методи діяльності товариства «Орли» – КАУМ, з'ясовано, що УТКЦ також брала активну участь в організації українських спортивних робітничих товариств, клубів та секцій. Водночас, незважаючи на великий обсяг монографії (близько 700 сторінок тексту), автор мало уваги приділив розвитку сокільського руху у Львівському і Станіславському воєводствах, боротьбі лівих сил і центристських партій за впливи на молодіжний рух, принагідно торкнувся видавничої діяльності товариств.

Діяльність українських молодіжних організацій у міжвоєнній Польщі тривалий час досліджує І.Шумський. Підсумком його наукової праці стали низка статей і монографія⁵¹. Автор аналізує молодіжний рух Західної України крізь призму дальшого розвитку і зміцнення ідеї української державності, прагнення західних українців до національного самовизначення. Вартий уваги погляд історика, що цей рух мав яскраво виражену антипольську спрямованість. Заслугою І.Шумського є й те, що він розглянув діяльність не тільки легальних, а й нелегальних право- і ліворадикальних організацій. Однак впадає в очі, що в процесі вивчення історії радянофільських товариств дослідник остаточно не позбувся залежності від наукових знань і джерельної бази попереднього історіографічного періоду.

Поза увагою І.Шумського залишився український студентський рух. Але цю лакуну великою мірою заповнив Р.Ковалюк. Його монографія⁵² залишається на сьогоднішній день єдиним дослідженням цієї проблеми. Широкі хронологічні рамки роботи дозволили вченому побачити особливості національно-патріотичного руху молоді на різних етапах його розвитку. Слушною є думка Р.Ковалюка, що до Першої світової війни не спостерігалось різкої поляризації суспільно-політичних поглядів студентства (воно тоді було «національно-українським»). Однак після 1917 р. у його середовищі помітним був вплив інтернаціональної ідеології. Із часом світоглядні відмінності загострилися до такої міри, що виключили можливість співпраці в спільних студентських організаціях⁵³. Аналізуючи діяльність молодіжних спілок, дослідник правильно зазначив, що основним її змістом була популяризація національної ідеї. На жаль, Р.Ковалюк не висвітлив культурно-освітню роботу «Союзу українських студентів під Польщею» у 1934–1939 рр., посилаючись на те, що «відсутні дані для проведення підсумків та висновків»⁵⁴. У монографії не показано вплив ОУН і легальних партій на студентський рух, нема аналізу періодичних видань тощо. Працю Р.Ковалюка доповнює публікація Л.Матюшко, присвячена діяльності московфільського товариства «Друг»⁵⁵.

В епіцентрі дослідницької уваги опинився феномен національної скаутської організації Пласт. У змістовній праці Б.Савчука⁵⁶ вперше комплексно аналізується теорія і практика цього молодіжного товариства, його історичний поступ на рідних землях. У монографії показано, що у своїй діяльності Пласт використовував широкий арсенал форм та методів виховання молоді нової генерації. Її головний зміст становили фахово-пластовий вишкіл, культурно-освітня та економічна праця, громадсько-патріотична і міжнародна діяльність. Високого рівня досягли мандрівництво і таборування – головні напрями пластуництва. Великим досягненням стало налагодження видання різноманітної пластової літератури. В актив дослідника слід віднести запропоновану ним періодизацію пластового руху, показ динаміки росту чисельного складу Українського пластового уряду, аналіз тенденцій розвитку організації, зокрема її взаємин із партійно-політичними середовищами. Полемізуючи з дослідником націоналістичного руху П.Мірчуком, Савчук слушно зауважив, що конкретну допомогу і підтримку у своїй діяльності Пласт отримував не від УВО–ОУН, а від легальних українських інституцій та благодійної громадськості⁵⁷. Конструктивною видається нам інша думка автора: «Найголовнішим наслідком підпільної діяльності пластуництва у період легального існування його організації стала участь практично у всіх найбільших молодіжних націоналістичних організаціях, що були важливою частиною загальнонаціонального руху опору польській владі. Більше того, саме вони, а в основному це були старші пластуни, – виступили їх організаторами та провідниками»⁵⁸.

Ця проблема знайшла дальший розвиток у творчій лабораторії В.Окаринського. У численних працях⁵⁹ він акцентує увагу на тих аспектах, які частково або

зовсім не відображені у дослідженні Б.Савчука. В.Окаринський увів до наукового обігу низку нових джерел, з'ясував ареал товариств, які можна зарахувати до українського скаутського руху, уточнив реєстраційні дані про скаутські частини у Галичині та в еміграції, окремо узагальнив відомості про полеглих за незалежність України вихованців пластових організацій. Заслугою історика є глибоке вивчення українського пластового руху на Тернопільщині. Варто зауважити, що у В.Окаринського більш випукло простежується «роздвоєність» в оцінці взаємин Пласту і ОУН. З одного боку, він вказує на негативну роль останньої у діяльності молодіжного товариства, що призвело до його заборони у 1930 р., а з другого – стверджує, що Пласту належала першість в організації Юнацтва ОУН⁶⁰.

Помітним історіографічним фактом є колективна праця «Матеріали до пластового мартиролога» (Львів, 2003). У ній подано інформацію про вихованців легального і підпільного Пласту, які полягли за волю України. Упорядниками мартиролога є В.Окаринський і наукові співробітники Центру досліджень визвольного руху Т.Гривул, В.Мороз, В.Муравський (автор передмови – О.Сич). У книзі містяться біографічні довідки про 481 особу. Однак реєстр полеглих пластунів є більшим і це повинно спонукати молодих учених до продовження пошукової роботи.

Важливе значення у справі поширення ідей молодіжних товариств мала символіка. До неї відносяться прапори, відзнаки, печатки, емблеми, однострої тощо. Цю проблему активно вивчає А.Сова. Його перу належить кілька розвідок, присвячених печаткам окремих сокільських і пластових товариств, а також Українського спортивного союзу⁶¹. Велике зацікавлення викликає стаття, в якій розглядається еволюція прапорництва українського пожежно-спортивного товариства «Сокіл» від кінця XIX ст. до 1939 р.⁶²

У 90-і роки XX ст. поживалося вивчення ролі жінки в історії. Про це засвідчили науково-практичні конференції, що відбулися у 1993, 1994 і 1995 рр. в Одесі та Києві, численні публікації в періодичній пресі матеріалів про діяльність окремих жіночих організацій та їхніх діячів, наплив спеціальних досліджень представників зарубіжного українства тощо. Неабияке значення для розвитку жіночих студій мав науковий доробок дослідниці зі США М.Богачевської-Хом'як. Короткий виклад її англійської монографії «Феміністки супроти себе» (Едмонтон, 1988) опубліковано в Україні під назвою «Дума України жіночого роду» (К., 1993), а повний переклад побачив світ під заголовком «Білим по білому»: жінки в громадському житті України. 1884 – 1939» (К., 1995). Запропоновані Богачевською-Хом'як концептуальні засади та методи дослідження лягли в основу монографії Б.Савчука «Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.)» (Івано-Франківськ, 1998). Учений сфокусував увагу на низці проблем, а саме: організаційне та ідеологічне становлення жіночого руху, участь українок у національно-визвольних змаганнях, підпільному націоналістичному русі, їх роль в політичному, культурному та соціально-економічному розвитку. Тобто, визначальна історіософська засада цієї праці – перевага національно-визвольних прагнень учасниць жіночого руху перед власне феміністичним. У такому ж ракурсі написані дисертаційні роботи М.Дядюк⁶³ і Т.Раєвич⁶⁴.

Науковою компетентністю й аналітичністю відзначаються праці О.Рибак (Маланчук-Рибак)⁶⁵. Вона звернулася до тих питань, які слабо висвітлені її попередниками. Зокрема, дослідниця відтворила еволюцію розвитку ідеї емансипації жінки в західноукраїнському суспільстві, охарактеризувала основні дискурси ідеології фемінізму в системі ідеологічних концепцій консерватизму, лібералізму, соціалізму (соціал-демократизму), з'ясувала залежність між характером громадської діяльності жіночих організацій та їх програмними настановами, показала становлення і розвиток західноукраїнського жіночого руху у зв'язку із за-

гальносвітовими процесами. Велика й різноманітна джерельна база дала змогу О.Рибак трактувати ідею емансипації жінки та ідеологію фемінізму не лише як явище громадсько-політичного життя, як ідейні засади жіночого руху, але й як органічну частину тогочасного культурного та інтелектуального простору.

На рубежі ХХ і ХХІ ст. почала інтенсивно досліджуватися історія кооперативного руху в Західній Україні. Лідерство у цьому напрямку наукових студій належить ученим Львівської комерційної академії. Так, С.Бабенко, Я.Гончарук та С.Гелей підготували і видали двотомник «Українські кооператори. Історичні нариси» (Кн. 1. – Львів, 1999; Кн. 2. – Львів, 2001). Тут міститься близько 40 коротких розповідей про життєвий шлях і творчу діяльність відомих громадсько-політичних діячів – учених, правників, священиків, які були подвижниками кооперативної ідеї на західних землях України міжвоєнної доби ХХ ст., аналізується їхній науковий та практичний доробок. Автори переконані, що досвід кооперативного руху дорадянської епохи може бути використаний у сучасних умовах державотворення, становлення ринкової економіки, розв'язання соціальних проблем більшості населення. Заслуговує на увагу і збірник статей «Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. – Т.1» (Львів, 1998), в якому опубліковані вартісні розвідки С.Гелея та Я.Шабали про кооперативний рух на Волині і Л.Пинди про періодичні видання Крайового товариства «Сільський господар». Діяльність українських кооперативних організацій на дисертаційному рівні вивчали В.Литвинок, Т.Вісіна, О.Шміло, а також З.Струк, результати дослідження якої вийшли окремою книгою⁶⁶. Деяких аспектів проблеми торкалися В.Плисюк, І.Танчин, Т.Гелей, О.Рега та ін. У цілому можемо констатувати, що дослідники розглядають кооперацію не тільки як господарський, а й як суспільно-політичний або політико-державницький рух. У їхніх працях є чимало новаторських думок щодо ролі кооперативів у виробничій і соціальній сферах, культурно-освітньому житті, розвитку громадянського суспільства західних українців.

Отже, аналіз історіографічних джерел свідчить, що історики незалежної України осмислили й висвітлили на новому методологічному і джерельному підґрунті процес становлення та генези багатоманітного спектра суспільно-політичного життя українців у міжвоєнній Польщі, місця і ролі в ньому різних партій, течій, угруповань та громадських організацій. Стараннями вчених провідних наукових центрів знято перекручення та ідеологічні нашарування попереднього історіографічного періоду, науково обґрунтовані оцінки історичних явищ, подій і процесів, представлені у світлі нових документів імена незаслужено забутих або скомпрометованих тоталітарним режимом політичних діячів.

Водночас чимало аспектів цієї комплексної проблеми залишаються маловивченими, а то й нез'ясованими. Насамперед це стосується діяльності УВО–ОУН на східноукраїнських землях, питання про праязку частину архіву ОУН або т.зв. «архів Сеника», взаємин націоналістичного підпілля з «легальним сектором» та УГКЦ. Бажано продовжити студії над різновекторною зовнішньою політикою ОУН у 1930-х рр. Потребує подальших наукових пошуків низка питань, пов'язаних із діяльністю провідних легальних українських партій: організаційна структура, мережа, чисельність, соціальний склад, функціонування їх низових ланок. До того ж маємо дуже мало інформації про дрібні партії національно-демократичного табору, у т.ч. і клерикальні організації. Практично не вивчається історія ліворадикального руху. Недостатньо уваги приділено діяльності Пласту у 1930–1939 рр. і долі його вихованців. Детальної реконструкції вимагає процес формування й «органічна праця» молодіжних спілок на Волині та в інших регіонах Західної України. Історикам треба уточнити кількісні параметри громадських товариств. Не можна вважати вивченою до кінця історію студентського руху. Нині ще маємо мало науково виважених біог-

рафічних нарисів про визначних представників українського національного руху міжвоєнної доби ХХ ст.

¹ *Віднянський С.* Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 2. – С. 39–55; *Запільняк Л.* Українсько-польські стосунки в ХХ столітті: історіографічні аспекти // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – Л., 2005. – С. 3–22; *Kuczerera M.* Stosunki ukraińsko-polskie w II Rzeczypospolitej we współczesnej historiografii ukraińskiej // *Historycy Polscy i Ukraińcy wobec problemów XX wieku.* – Kraków, 2000. – S.146–165 та ін.

² *Кугутяк М.* Історіографія українського національно-демократичного руху (1918–1939 рр.) // *Галичина. Науковий і культурно-просвітній часопис.* – 2002. – №8. – С.54–69; *Зуляк І.* Діяльність «Просвіти» у Східній Галичині (1868–1939): історіографія та джерельна база дослідження // *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія.* – Тернопіль, 2000. – Вип. 10. – С.287–292; *Футала В.* Дискусійні питання історії ОУН (1929–1939): порівняльний аналіз доробку української і польської історіографій // *Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка.* – Дрогобич, 2005. – Вип. 16: Історія. – С. 74–83.

³ *Іваненко В.В., Якунін В.К.* ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології: Монографія. – Дніпропетровськ, 2006.

⁴ *Калакура Я.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 445–454.

⁵ Мілена Рудницька: Статті. Листи. Документи / Упор. М.Дядюк. – Л., 1998; Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т. – Т.VII (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.). – К., 2001; *Коновалець С.* «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...» Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930 / Передм. А.Кентій, В.Лозицький. – К., 2003; *Кугутяк М.* Українська націонал-демократія. 1918–1939. – Т. 2. – К.; Івано-Франківськ, 2004; Документи і матеріали з історії Організації українських націоналістів. – Т. 1. 1927–1930 / Упор. Ю.Черченко, О.Кучерук. – К., 2005; Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упор. М.Посівнич. – Л., 2005; Конгрес українських націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упор. В.Муравський. – Л., 2006 та ін.

⁶ *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К., 1999; *Його ж.* До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд. – К., 2003.

⁷ *Кентій А.В.* Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис. – К., 1998; *Його ж.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998.

⁸ *Кентій А.В.* Нариси історії... – С. 74–76.

⁹ *Новітня історія України (1900–2000): Підручник.* – 2-е вид., переробл. і доп. – К., 2002. – С. 302.

¹⁰ *Стасюк О.* Видавнична діяльність ОУН міжвоєнного періоду // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Л., 2000. – Вип. 7. – С. 377–386.

¹¹ *Ухач В.* ОУН: культурно-освітня діяльність (1929–1944 рр.). – Тернопіль, 2005. – С. 115, 117, 119.

¹² *Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С.* Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. – К., 2006.

¹³ Там само. – С. 352.

¹⁴ *Кучерук О.* Рико Ярій – загадка ОУН. – Л., 2005. – С. 92–105.

¹⁵ *Швагуляк М.* «Паціфікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 року і українська суспільність. – Л., 1993. – С. 13.

¹⁶ *Васюта І.К.* Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) // *Укр. іст. журн.* – 2001. – № 6. – С. 50–51.

¹⁷ *Chojnowski A.* Konserpcje polityki narodowosciowej rzadow polskich w latach 1921–1939. – Wrocław, 1979. – S.157–158.

¹⁸ *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – 2-е вид. – К., 2000. – С. 199.

- ¹⁹ *Кентій А.В.* Нариси історії... – С.50, 60.
- ²⁰ Там само. – С.53–54; *Сватко Я.* Місія Бандери. – Л., 2002. – С.32; *Муравський В.* Документи Міністерства закордонних справ Чехословаччини про так званий «архів Сеніка» // Український визвольний рух. – Л., 2006. – Зб.6. – С.5–6.
- ²¹ *Підкова І.З., Шуст Р.М.* Довідник з історії України: У 3 т. – К., 1993. – Т.1. – С.81.
- ²² *Кульчицький С.В.* Ідеологія і практика українського праворадикального руху у довоєнній Польщі (1920–1939 рр.) // Проблема ОУН–УПА. Попередня історична довідка. – К., 2000. – С. 17.
- ²³ *Швагуляк М.* Національно-політична діяльність Дмитра Палієва у міжвоєнний період // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – № 7. – С. 404–427; *Ішук-Пазуняк Н.* Дмитро Паліїв: життя і діяльність // Дмитро Паліїв. Життя і діяльність. 1896–1944. Збірник праць і матеріалів. – Л., 2007. – С. 35–59; *Медвідь О.* Політика Фронту національної єдності напередодні Другої світової війни // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 362–370.
- ²⁴ *Кучерена М., Дмитрук В.Г., Прокопчук В.І.* Волинь у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). – Луцьк, 1994. – С. 23–24; Політологія / За ред. проф. О.І.Семківа. – 2-е вид. – Л., 1994. – С. 313; Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. та ін. – Л., 2001. – С. 104–128.
- ²⁵ *Грицак Я.* Указ. праця. – С. 193.
- ²⁶ *Федик І.* УНДО, ОУН: ставлення до Польщі. – Л., 1998. – С. 65.
- ²⁷ *Соляр І.* Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925–1928). – Л., 1995. – С. 42.
- ²⁸ *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918–1929 рр.). – Т. 1. – К.; Івано-Франківськ, 2002. – С. 463.
- ²⁹ *Райківський І.* Українська соціал-демократична партія (1928–1939). – Івано-Франківськ, 1995. – С. 66.
- ³⁰ *Райківський І.* Взаємини українських соціал-демократів Галичини з Польською партією соціалістичною в Другій Речі Посполитій // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – К., 2003. – Вип. 62. – С.49.
- ³¹ *Кучерена М., Давидюк Р.* Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.): Монографія. – Луцьк, 2001. – С. 26, 38.
- ³² *Зайцев О.* Політичні партії Західної України у парламентських виборах 1928 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 1996. – Вип. 2. – С. 184.
- ³³ *Зайцев О.* Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1. – С. 82.
- ³⁴ *Швагуляк М.* Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 143–172; *Його ж.* Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) // Сучасність. – 1994. – № 2. – С. 77–82.
- ³⁵ *Швагуляк М.* Українські консерватори і справа українсько-польських взаємин (1921–1939 рр.) // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Torun, 1997. – S.371–395.
- ³⁶ *Москалюк М.* Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920–1939 рр.): історико-політичний аналіз // Галичина. – 2000. – № 4. – С. 101.
- ³⁷ *Єгрешій О.* Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 142.
- ³⁸ *Марчук В.* Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 168–187.
- ³⁹ *Черненко А.М.* Українська національна ідея. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 108; *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. – Л., 1999. – С. 241–242; *Грицак Я.* Указ. праця. – С. 195–196.
- ⁴⁰ *Савчук Б.* Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ – кінець 30-х років ХХ ст.). – Івано-Франківськ, 1999. – С. 118.

⁴¹ *Середяк А.* Товариство «Просвіта» в період Першої світової війни, визвольних змагань українського народу і їх поразки (1914–1928) // Нарис історії «Просвіти». – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 42–52; *Її ж.* Діяльність товариства «Просвіта» в 1929–1939 рр. // Там само. – С. 53–63; *Її ж.* Характеристика видань львівського товариства «Просвіта» // Там само. – С. 75–85.

⁴² *Ковба Ж.М.* «Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич, 1993. – С. 41.

⁴³ *Бухало Г.В.* «Просвіта» сяла світло» (Сторінки історії Рівненської Просвіти) 1917–1928, 1942–1944 рр.) – Рівне, 1993.

⁴⁴ *Савчук Б.* Волинська «Просвіта». – Рівне, 1996.

⁴⁵ Там само. – С. 138.

⁴⁶ *Грицан А.* Просвітня зоря Прикарпаття. Нариси про історію товариства «Просвіта» на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921–1939 рр.) – Івано-Франківськ, 2000.

⁴⁷ *Зуляк І.* Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939). – Тернопіль, 2005. – С. 560.

⁴⁸ *Хмельовський П.М.* Українське педагогічне товариство «Рідна школа» в суспільно-політичному житті Західної України (1919–1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2004.

⁴⁹ *Андрухів І.* Західноукраїнські молодіжні організації «Сокіл», «Пласт», «Луг». – Івано-Франківськ, 1992.

⁵⁰ *Трофим'як Б.* Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – перша пол. ХХ ст.). – Тернопіль, 2001.

⁵¹ *Шумський І.* Молодіжний рух у Західній Україні (1920–1939). – Тернопіль, 2002.

⁵² *Ковалюк Р.* Український студентський рух на західних землях. ХІХ–ХХ ст. – Л., 2001.

⁵³ Там само. – С. 208.

⁵⁴ Там само. – С. 273.

⁵⁵ *Матюшко Л.* Діяльність москвофільського студентського товариства «Друг» у міжвоєнний період // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І.Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка. – Л., 2004. – С.310–322.

⁵⁶ *Савчук Б.* Український Пласт. 1911–1939. – Івано-Франківськ, 1996.

⁵⁷ Там само. – С. 191–192.

⁵⁸ Там само. – С. 195.

⁵⁹ *Окаринський В.* Пласт в українському національно-визвольному русі (1911–1939 рр.): Монографія. – Тернопіль, 2006; *Його ж.* Український скаутський рух (1911–1944 рр.): Монографія. – Тернопіль, 2006; *Його ж.* Пластовий рух на Тернопільщині (від початків до сьогодення). – Тернопіль, 2007.

⁶⁰ *Окаринський В.* Український скаутський рух... – С. 167.

⁶¹ *Сова А.* Печатки товариства «Сокіл-Батько» у Львові (1894–1939) // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – 2004. – Ч. 34. – С. 2–3; *Його ж.* Печатки українського товариства «Сокіл» у селі Модричі // Знак. – 2006. – Ч. 39. – С. 3; *Його ж.* Сфрагістичні пам'ятки 10-го куреня УУСП «Чорноморці» // Знак. – 2007. – Ч. 42. – С. 2; *Його ж.* Печатка Українського спортивного союзу // Знак. – 2005. – Ч. 37. – С. 5.

⁶² *Сова А.* Прапорництво українського пожежно-спортивного товариства «Сокіл» у Галичині (1894–1939) // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет ім. І. Франка. Збірн. наук. праць. – Л., 2006. – Вип. 8. – Ч. 2. – С.225–241.

⁶³ *Дядюк М.С.* Політизація українського жіночого руху в Галичині: 1921–1939 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2002.

⁶⁴ *Раєвич Т.І.* Український жіночий рух на Волині (1921–1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Чернівці, 2006.

⁶⁵ *Рибак О.* Українські жіночі студії: історіографія та історіософія. – Л., 1999; *Її ж.* Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Монографія. – Чернівці, 2006.

⁶⁶ *Струк З.* Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921–1939 рр.). – Л., 2000.

The works of Ukrainian historicists, which were published for last decades, are analyzed. These works are devoted to the development of political parties, movements and social organizations of the Western Ukraine (the period between wars of the XX century). In this work peculiarities of the development of the theme are shown; main directions of the research are picked out; the researches of native scientists are summarized; and the questions which need deep study are found.

Д.С.Вирський*

**ТАТАРСЬКА ВІЙНА ВЗИМКУ:
ОПИС БИТВИ ПІД ОЛЬШАНИЦЕЮ 1527 р. Й.Л.ДЕЦІЯ**

У статті проаналізовано твір історика Й.Л.Деція (бл. 1485–1545 рр.) про битву війська Великого князівства Литовського під проводом князя К.І.Острозького із кримськими татарами під Ольшаницею 27 січня 1527 р. Зазначено, що це рідкісний випадок опису зимової військової кампанії на території України.

Усталення структур офіційної історіографії Польського королівства за часів короля Сигізмунда I Старого (1506–1548 рр.) посприяло численним історіографічним починанням під егідою королівського двору. Саме тоді «входить у моду» друкування реляцій про найважливіші справи держави, покликаних поінформувати щодо цього «громадськість» християнської Європи та зайвий раз «проклямувати» місцевий монарший дім.

Однією з перших таких друкованих реляцій стала праця Й.Л.Деція з характерною для того часу довгою назвою «Sendbrieff von der grossen schlacht und sigg So Kü. Ma. Von Poln volk In Litten am. XXVII. tag Januarii des. 1527. Jars mit den ungläubigen Tartern gehabt hat» / «Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало» ([Краків?], 1527). Її тема легко вкладалася у загальноєвропейські контексти протидії ісламській (турецькій) загрози, відтак могла розраховувати на зацікавлення та теплий прийом у читачів цілого християнського світу.

Перш ніж розпочати аналіз цього тексту, дозволимо собі коротко представити автора, якому досі не поталанило потрапити у поле зору вітчизняної історичної науки. Отже, Йост Людвік Децій (бл. 1485 р. – 26.XII.1545 р.) був уродженцем міста Віссембурґа в Ельзасі (син бурмістра), але ще замолоду залишив рідне місто. Спочатку осів у Моравії, де став відомий як добрий купець та знавець справ гірничих і пов'язаних із карбуванням монети. Певний час працював на тірольських копальнях, що належали капіталістам європейського значення Фугґерам.

Через Угорщину Й.Децій потрапив до Кракова, де наприкінці 1507 р. або на початку 1508 р. вступив на службу до партнера Фугґерів та Туронів – королівського банкіра Яна Бонера, в якого він 14 років виконував обов'язки секретаря та торговельного агента. За рекомендаціями свого патрона чимало мандрував поза межами Польського королівства (Німеччина, Італія). Брав участь в організації весілля Сигізмунда I та Бони Сфорца. Ці вчистості Й.Децій описав у своїй першій історичній праці «Diarii et earum, quae memoratu digna in splendidissimis ... Sigismundi et ... Bonae ... nuptiis gesta ... descriptio» / «Щоденник і те, що пам'яті гідне в найвеличніших ... Сигізмунда і ... Бони ... вістки вчинків ... опис» (Краків, 1518 р.).

* Вирський Дмитро Станіславович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України.

Надалі польський король Сигізмунд I використовував Й.Деція як дипломата (у справах маєткових). Був відомий як прихильник Габсбургів (імператор надав у 1519 р. Й.Децію титул палатина та шляхетський диплом, до польського герба його прийняли значно пізніше, а остаточно король підтвердив його шляхетство 1531 р.). Від 1525 р. він постійно займається справою монетарних реформ у Короні Польській. Помітним був і його внесок до скарбниці економічної думки королівства (автор трактату «De monete cussione ratio» / «Міркування про карбування монети», а також гірничого статуту).

Тривалі мандри, схильність до наук та інтереси у видавничій справі зробили Й.Деція своїм у колі європейських гуманістів. Відтак не дивно, що королівський двір, незадоволений текстом хроніки М.Меховського («Chronica Polonorum», 1519 р.), довірив саме йому актуальну справу «офіційної» історіографії.

1521 р. до 2-го (відредагованого) видання хроніки Меховіти Й.Децій додав свою історичну працю, що складалася з трьох книг: «De vetustatibus Polonorum» / «Про старожитності поляків», «De Jagellonum familia» / «Про рід Ягеллонів», «De Sigismundi regis temporibus» / «Про часи короля Сигізмунда». Перша була компіляцією з творів різних авторів – Прокопія, Ф.Бьондо, П.Орозія, Л.Бруні, Й.Навклера та ін., у т.ч. вигаданих, яким завдячував, зокрема, фантастичним списком сарматських володарів. Друга стала витягом зі згаданої хроніки Меховіти (доведена до 1506 р.). Третя – це оригінальна праця (або обробка недрукованих матеріалів того ж таки Меховіти) та важливе джерело до перших років правління Сигізмунда I (до 1516 р.).

Як хроніст свого часу Й.Децій відзначився також описом якогось катаклізму (виверження Везувію?), зробленого під час перебування в Неаполі в 1523 р. (видруковано в Нюрнберзі). Зрештою 1527 р. він видав у Кракові (німецькою мовою) яскравий опис перемоги князя Костянтина Острозького над татарами під Ольшаницею (між Черкасами та Білою Церквою), аналіз якого і є предметом даної розвідки¹.

Основним джерелом для цього твору Й.Деція, напевно, була реляція гетьмана-переможця королю (про отримання якої історик згадує у своєму тексті). Для вітчизняної історіографії особливо цінним є те, що «Надісланий лист...» – це рідкісний опис зимової кампанії на українському кордоні, а також історія суто великолитовської військової акції й перемоги, здобутої без польської (коронної) допомоги.

Й.Децій тлумачить свій текст як своєрідну літературну заготовку, чернетку, з якої його друг-видавець Вільгельм Вейдольт із Нюрнберга зможе зробити вже готовий продукт для впливової місцевої газети, а та також поширить інформацію про подію на всю Європу («У найближчій газеті опишіть вчасно, як польський король etc, мого пан народу в Литві проти татар похвальну перемогу здобув і отже коротким викладом / я маю зобов'язати вас справу далі поширювати / та про цю похвальну історію поліпшене повідомлення зробити»).

Аби ввести не дуже обізнаних читачів до історичного контексту змагань польських королів із кримськими татарами Й.Децій зауважує, що «всьому світові відомо про великі тяжкі втрати та кровопролиття Польського королівства / [що] багато років / злих ворогів християнського світу, прямих нащадків татар, саме, без жодної чужої допомоги, зносить і щороку ті самі [татари] на численні розгалужено-стрімкі успіхи можуть очікувати». Тут звертає на себе увагу згадка, що Кримське ханство сприймалося при дворі Сигізмунда I як основний спадкоємець Золотої Орди; теза, що боротьба з татарами – то внесок Польського королівства до глобального протистояння цілого християнського світу із «ворогами»; а також вказівка на специфіку цієї війни, коли супротивник діє стрімкими набігами на землі Корони.

Далі Й.Децій згадує про останню велику поразку християнського світу – «нещасливе та жалісне падіння Угорського королівства»². Відтак напад кримський татар на землі Великого князівства Литовського взимку 1527 р. фактично подається як наступний крок турецько-татарської агресії, що має викликати співчуття до постраждалих із боку християн. Причому напад саме взимку трактований як порушення усталених «військових звичаїв», неправильна та безчесна війна («проти всіх людських міркувань, суворої зими, що в наші дні нечувано»).

Згідно з Й.Децієм, набіг очолив спадкоємець кримського хана³. Татари здійснили швидкий прорив у глиб земель ВКЛ, потім розвернулися і стали повільно відходити, розпустивши широким фронтом чамбули-загони, аби вибирали здобич («через їх кордон або границю на сотню миль зі швидким поспіхом увійшли і раптово на народ напали, назад рухаючись, із великою здобиччю худоби та людей безперешкодно відступали»). Зауважмо, що тут ми маємо один із перших знаних історикам описів традиційної тактики кримців під час набігу.

Далі, практично за епічним каноном, в оповіданні Й.Деція з'являється герой-рятівник – «гетьман пан Костянтин, князь з Острога»⁴, особи якого автор присвячує кілька панегіричних рядків (К.Острозький «з юнацтва своїх талантів у війнах проти невірних Христові ніколи не втрачав / він також усіх вождів свого часу (як я гадаю) на землі перевершує (своім мечем християнську кров ніколи не проливав⁵ та намагався щита віри ніколи не міняти»)). Цей вождь, який, за Й.Децієм, «мався ... за найгіднішу особу зі свого великого⁶ народу», людей беззахисних «жалісні стогони почув» та «з великим поспіхом на Київ рушив». Зауважмо тут, що ці панегіричні характеристики князя К.І.Острозького ще не ставали предметом дослідження вітчизняних острогознавців і суттєво доповнюють досить бідну джерельну базу про цю видатну історичну особу.

Наступні рядки оповідають про труднощі-випробування для героя, який збирає свою богатырську рать. Цей колоритний опис має особливо зацікавити військового історика. Гетьман, «оскільки ворога прорив розрізав навпіл [країну], був змушений блукати поза шляхами / тут сам він до литовських панів, особового складу [ополчення] / усіх запалюючи завзяттям, від себе так спочатку м'яко наказував, а відтак великими денними переходами рушив за татарами». Як бачимо, рейд татарських військ у глиб ворожої території загрожував передусім паралічем мобілізаційних можливостей оборонців країни.

Переслідування ворога взимку та ще й спустошеним краєм також було значним випробуванням. Наздогнати татар удалося вже на самому кордоні («за 10 миль від Черкас у двох денних переходах від славнозвісної річки Борисфен⁷, де Азія свій початок має»⁸). Опис погоні у Й.Деція також багатий на деталі – «у цьому переслідуванні / мали наші великі труднощі з кожухами / як на зимовий час паші⁹ не отримували на додачу / були змушені в руках, кіньми, та битви уникаючи, так багато спочатку підвозити. Утім, коли вони татарським шляхом йшли і було з наближенням великі спустошення раптово з'являлися або за пануючих згарищ розташуванням / про межі [можливостей ворога] мали вони [свідчення] за сучасними татар нічними таборами за величиною маси з'єдених кінських кісток та черепів / 3–4 по 500 на кожному місці підкріплялися ними¹⁰ як самі татари, так і бідний полонений люд щоденно харчуючись».

Те, що «християнські лицарі» таки наздогнали на ночівлі татарське військо, стало неприємним сюрпризом для призвідців набігу. Це сталося у суботу – 26 січня 1527 р. Утім, християни не готові були з ходу вступити в бій¹¹ – цілу ніч вони чекали відсталих. У неділю, 27 січня, християнське військо не виступило з табору попри спроби татар спровокувати битву («Вогонь повсюдно на полі показувався / відділені їх шикуння удавано і з кучею гнаних окремо коней до своїх торували прохід»). Маневри на морозі втомили татарських вояків та, що особливо важливо, їхніх коней, а командування кримців, здається, переконалося у слаб-

кості і переляку литовського війська. Відтак, татари стали табором на ніч зовсім недалеко від війська К.Острозького (за півмилі, себто десь за 3–4 км – подолати таку відстань верхи можна досить швидко) та й охороняли свій кіш доволі недбало. Християни ще перед ранковою зорею, у темряві, вийшли зі свого табору та зуміли заскочити супротивника зненацька. Як пише Й.Деція, «коли християни ближче підійшли / мали вони [татари] пару від спітнілих коней за туман прийняти / і також уважати, що гомін в інших місцях / від своїх піднімається / і, розділені, від Христу вірних атаковані [були] і на смерть биті були».

Отже, гетьману К.Острозькому цілком удалося нав'язати ворогу свій план битви. Татари не встигли вишикуватись, частину з них вдалося навіть відрізати від їхніх коней, утім навколо вождя – юного ханського сина – згуртувалися найбездатніші сили (до 5 тис. вершників¹²), що вчинили відчайдушний опір. Християнам довелося напружити всі сили, у битві взяли участь усі – від гетьмана К.Острозького «до служебника лицарського». Побоїще розтяглося майже на повний день, аж доки всіх татар з їх вождями не перебили. Живцем ніхто з провідників так і не дався¹³. Тим часом, піші татари спробували були втекти з табору, але, як пише Й.Деція, «лише небагато вислизнуло» – їх «знайшли і вбили» ще до кінця дня.

Після битви, за Й.Децієм, нарахували 20 тис. убитих, багато було полонених татар. Переможці захопили майже 20 тис. коней ворога, «але зовсім заморених і зіпсованих». Відбито було й 40 тис. «голів» своїх, причому до цієї цифри входили як худоба, так і люди (у т. ч. звільнені татарами одноплемінники)¹⁴. Цей ретельний підрахунок дуже цікавий, оскільки сильно підважує популярні «величезні» обрахунки «невільницьких» втрат з-поміж української людності під час кримськотатарських нападів.

Повернення переможців додому також було справою непростою. Як пише Й.Деція, від холоду, «від великих трудів / [та] від важкого ґрунту наші коні так зовсім марніли». Для звільнених бранців-діток гетьман та вельможні пани віддали свої теплі карети, а самі або пересіли верхи на коней, або, траплялося, і пішки долали важкий шлях («і князі самі пішки всупереч [усьому] рухаючись з поля битви десять миль довгих зробити мусили»). Для дітей також пристосували й чотири сотні трофейних татарських юрт на гарбах, що їх тягли волові запряжки. Причому охлялі коні не завжди могли витягнути вози, так що людям доводилося ще й руками їх підштовхувати.

Нестача харчів примусила вдатися до крайнього для тодішніх військових звичаїв заходу – більшу частину полонених було перебито. Як зауважує про це Й.Деція, «із бранців лише шість або сім сотень відібрали, а інших вбити мусили / отже окрім руху для захоплених у цій дорозі і битва була»¹⁵.

Далі подано реєстр вождів переможців. Це, словами автора листа-реляції, «світлої і вічної пам'яті гідний пан Костянтин князь з Острога, другий по гетьману пан Гаштольд¹⁶ воєвода, особа з первісної аристократії і народу (він головний в Литві), [де] воліють панів не на хвилю мати¹⁷/ хоча божих нещастя за помилки країна все таки не уникає. Князь Юрій Слуцький¹⁸/ князь із Чорторийська¹⁹/ князь із Дубровиці²⁰/ князь із Полубина²¹/ пан Юрій Радзивілл²², каштелян троцький/ Євстафій²³ <...>²⁴ лицар, який проти невірних любить хитрощі застосовувати / гетьман із Києва²⁵ та інша шляхта і лицарі попрацювали всі для польської королівської величності у Великому князівстві Литовському і її народу».

Зауважив Й.Деція, що війна була не без втрат, особливо для Київщини (оскільки «не могло це вільно минутися без грабунку від ворога, коли майже [всіх] зігнали, поблизу здебільшого Києва перебуваючи»). Аби дещо поправити ситуацію, він пропонував саме сюди направити татарських полонених.

Як завершився марш переможців додому Й.Деція не знає («як [гетьман] із нашими далі він ходив / я не знаю»), оскільки реляція гетьмана К.Острозького

королю була відіслана ще з походу. Отримали її у Кракові 13 лютого. Наступного дня надвечір у столиці відбулися «народні гуляння» із приводу переможної битви. Як пише Й.Децій, люди королівського міста мали «радіти, вогонь запалювати та божу хвалу співати. Королівська величність дозволив багато гарматам з міста в поле палити та певні малювання [мішені?] збивати пострілом звелів / поряд із цим інші порядно радість виражали щодо [вістки про] його перемогу над поганями, що з поля битви надійшла».

На останок Й.Децій додав розлогу і неоригінальну, але цілком зрозумілу західному читачеві проповідь засудження міжусобних чвар-війн між християнами та закликав до єднання проти спільних ворогів. Потім перейшов до такого собі принагідного дайджесту різних вісток міжнародного життя (з Московії, імперського габсбурзького двору, Молдови-Волощини, Туреччини тощо), які, власне, окреслювали найбільш цікавий для королівського двору Ягеллонів зовнішньополітичний простір.

Підпис наприкінці тексту повідомляв, що лист «відіслано з Кракова 21-го дня лютого 1527». Як бачимо, весь «акт творіння» відібрав в автора тексту не більше 7–8 днів.

Зауважмо, що до розпочатої Й.Децієм глорифікації битви під Ольшаницею долучилися й міжнародні голоси. Так, у Римі єпископ Франческо Сперулі видав адресовану Папі Римському Климентові VIII промову із цього приводу («Oratio R. in Christo. P.D. Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis habita in Pontificiis Sacris Clementis. VIII. ob memorabilem cladem, quam impii Tartari, auspiciis serenissimi Sigismundi Regis, a Polonis nuper acceperunt, ubi obiter de Polonorum cum Tartaris nativo odio, et utriusque gentis moribus, institutes, ac gestis agitur, cum brevi descriptione Sarmatiae Poloniaeque», без позначення місця та року видання, але в Римі 1527 р., на 4 арк.)²⁶. Основним джерелом про антитатарську воєнну кампанію для Ф.Сперулі став лист короля Сигізмунда I до папської курії про війну 1527 р., але іноземний автор звернув ще й увагу на попереднє представлення сторін конфлікту – «диких» татар та малознаних в Італії «сарматських» володінь польського монарха. Це римське видання того ж року передрукували й у Кракові в наближеній до королівського двору друкарні Єроніма Віетора (щоправда, під трохи зміненою назвою)²⁷. Згадувало про битву під Ольшаницею й німецькомовне летюче видання (протогазета) «Neve Zeitung aus Polen von wunderlichen Geschichten in Polen, Ungarn und Böhmen auch von adern Ländern» (Б.м., після 14.02.1527).

Твір Й.Деція про битву з татарами під Ольшаницею 1527 р. демонструє достатній рівень освоєння історичним письменством Польського королівства загальноєвропейських ренесансних практик укладання військових реляцій, хоча, як ми бачили, автор ще почувався невпевнено перед західним читачем і волів, аби з його текстом попрацювали досвідчені редактори. Стиль Й.Деція вражає рельєфністю деталей, увагою не лише до акту битви, але й до рутинних «технологій» тогочасної війни. Твір наразі може бути поданий за найкращий у річпосполитській історіографії опис зимової кампанії на південному кордоні України²⁸. Цінний він також і як джерело до біографії однієї з культових постатей вітчизняної історіографії – князя Костянтина Івановича Острозького. Утім особливо слід відзначити зусилля Й.Деція щодо «вписування» українських подій до зрозумілих європейцю контекстів, зокрема наголос на важливості цієї ділянки великого кордону християнського світу для організації опору турецько-татарській загрози – на той час надзавдання всієї європейської політики.

¹ Видання оригінального тексту та його українського перекладу див.: *Вирський Д.С.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2 ч. – К., 2007.

² Ідеться про битву при Могачі (1526 р.), після якої більша частина Угорщини потрапила під владу турків.

³ Напевно, слід розуміти, що похід очолював син кримського хана Саадет-Гірея I (1524–1532 рр.). За даними «Хроніки Литовської та Жмойтської» – це царевич Малай, такий собі татарський Байда (його схоплюють під час битви та за наказом К.Острозького вішають і розстрілюють із луків).

⁴ Острозький Костянтин Іванович (бл.1460–1530 рр.) – князь з Волині, гетьман великий литовський (з 1497 р., перший володар цього титулу), воєвода троцький (з 1522 р.), каштелян віленський (з 1511 р.). За пописом війська 1528 р. особисто виставляв на службу господарську загін у 426 коней.

⁵ Це якщо не вважати християнами тодішніх росіян-московитів.

⁶ Варіант – «шляхетного».

⁷ Звичайно вважається, що битва відбулася біля Ольшаниці (нині село Рокітнянського р-ну Київської обл.) над р.Гороховаткою, притокою Росі. Утім, Ольшаницею тоді звалася і сучасна р.Вільшана на Черкащині. Михалон Литвин також указує на річку Ольшаницю. Можна, ще згадати, що Франческо Сперулі (про нього та його твір див. нижче) визначив місце битви як «недалеко від лісу, який Чорним звуть» («*haud procul a silva quae nigra dicit*»).

⁸ Узагалі то, за класичною версією, Азія починається за Доном, а не за Дніпром. Відтак, можливо, Й.Децій таким перенесенням кордону свідомо «зіпхнув» в Азію «спадкових ворогів» своєї держави – Кримське ханство й Велике князівство Московське.

⁹ Дослівно – «м'який корм для худоби».

¹⁰ Варіант – «цим».

¹¹ За Михалоном Литвином, під Ольшаницею було 25 тис. татар проти 3,5 тис. литовців (утім, напевно, щодо «гідних до бою» розрив виглядав менш вражаючим). Інші джерела наводять лише кількість татар – 20 тис. (Євреїновський список – ПСРЛ, т.35); 24 тис., з яких 10 тис. турків (Хроніка Литовська та Жмойтська); 34 тис., з яких 24 тис. вбитих (хроніка М.Стрийковського). Ш.Старовольський у біографії К.І.Острозького в «Сарматських войовниках» (Кельн, 1631 р.) називає цифру понад 20 тис. побитих 1527 р. «під Пинськом» (?) татар (див.: *Starowski Sz. Wojownicy sarmaccy.* – Warszawa, 1979. – S.185). Утім, напевно, найвірогіднішими є дані Ф.Сперулі – 7 тис. литовців проти понад 20 тис. татар.

¹² Якщо судити за нижче поданою цифрою загиблих у битві, це має бути лише заведве чверть від особового складу татарського війська. Утім, підозріла однаковість цифр загиблих та коней, взятих як здобич (а їх мало б бути 2–3 на одного татарського вояка) схиляє до думки, що татар навряд чи було більше 10 тис., а, отже, у бою взяло участь до половини вояків, себто майже весь особовий склад, який на той час був готовим до бою.

¹³ Ф.Сперулі трохи інакше змальовує перебіг бою. Він також оповідає про раптовий напад та початкову успішну різанину неготових до битви татар, але згадує, що далі військо К.Острозького вступило у важкий бій із вісьмома тисячами кіннотників, які стояли недалеко від уже розгромлених ворогів («*Pari tum quoque fortuna ad octo milia equitum qui e proximis stationibus effusi obviam suis praeda gravibus gratulabundi prodierant, in subitam fugam actos passim ferro absumit*»). Це узгоджується з відомостями про звичай татар стояти не одним, а кількома кошами-таборами, розташованими неподалік один від одного.

¹⁴ До речі, у Ф.Сперулі ці «40 тисяч» (власне «до сорока тисяч») вже стають суто бранцями-«християнами». Те саме згодом твердив і Ш.Старовольський (див.: *Starowski Sz. Wojownicy sarmaccy.* – S.185).

¹⁵ Про сім сотень полонених зі «знатніших» («*primoribus*») татар згадував і Ф.Сперулі.

¹⁶ Гаштольд (Гаштовт) Ольбрахт (1470–1539 рр.) – канцлер великий литовський і воєвода віленський. За пописом війська 1528 р. мав виставляти на службу господарську найбільший військовий контингент – 466 кінних. Існує панегірик О.Гаштольду пера Деодата Септеннія, де згадана його битва з татарами за 40 миль від Києва.

¹⁷ Тут вказівка на те, що у ВКЛ, на відміну від Королівства Польського, володаря не обирають – він там є спадковим монархом. Відтак, «литовці» любили підкреслювати, що

вони вірніші за «поляків» піддані Ягеллонів. На це й натякає ультралоаяльний до династії Й.Децій.

¹⁸ Слуцький-Олелькович Юрій Семенович – князь слуцький (1503–1542 рр.). За пописом 1528 р. виставляв 433 коня.

¹⁹ Чорторийський Федір Михайлович (пом.1542 р.) – князь із Чорторийська на Волині, староста луцький (з 1522 р.). За пописом 1528 р. особисто виставляв 32 коня.

²⁰ Гольшанський-Дубровицький Юрій Іванович (пом.1536 р.) – князь із Дубровиці на Волині. За пописом 1528 р. особисто виставляв 28 коней.

²¹ Можливо, ідеться про Полубенського Івана Федоровича (пом.1528 р.) – князя родом із Підляшшя. Утім, вірогідніше, це племінник останнього – Полубенський Василь Андрійович (пом.1550 р.), маршалок господарський (із 1522 р.), який за пописом 1528 р. мав виставляти 43 коня.

²² Радзивілл Юрій (1480–1541 рр.) – каштелян троцький (із 1522 р.), гетьман надвірний литовський (із 1521 р.), згодом (із 1531 р.) гетьман великий литовський. За пописом 1528 р. мав виставляти 260 коней.

²³ Дашкович (Дашкевич) Остафій (бл.1455–1535 рр.) – староста канівський та черкаський.

²⁴ Тут слово «tewest», яке я не зміг витлумачити. Можливо, воно пов'язане з «treu» – вірний, відданий, надійний.

²⁵ Немирович (Немирич) Андрій (1462–1539 рр.) – гетьман польний литовський, воєвода київський (із 1514 р.). За пописом 1528 р. київський воєвода виставляв 43 коня, плюс ще 17 коней із маестностей дружини («со всех имений панее его»).

²⁶ *Estreicher K.* Bibliografia polska. – Т.ХХІХ. – Kraków, 1933. – S.116.

²⁷ [*Speruli F.*] Oratio Reverendi in Christo. P.Domini Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis in Pontificiis Sacris Clementis. VIII. habita, ob memorabilem victoriam quam de Tartaris Serenissimus Sigismundus Poloniae Rex, et Magnus dux Lithuaniae consequutus est. Anno Domini M.D.XXVII. Mense Januario/ Francisci Speruli. – Cracoviae: Hieronim Vietor, 1527. – 8 s.nlb.

²⁸ Досі, напевно, найпопулярнішим джерелом щодо цієї теми був параграф «Кримські татари» з «Опису України» Г.Боплана. Але, здається, там описана технологія зимового набігу для відносно невеликих татарських (очаківсько-білгородських ногайських) загонів.

This article presents relation of the historian J.L.Decjusz (Dietz) which describes the Battle of an army of the Grand Duchy of Lithuania under Olshanytsia 27.I.1527. from Muslim Crimean Tatars. It is marked, that it is rarity case of the description of winter military campaign in Ukraine.

РЕЦЕНЗІЇ

Katrin Boeckh, Ekkehard Völkl

Ukraine. Von der Roten zur Orangen Revolution. – Regensburg: Friedrich Pustet, 2007. – 256 s.

Катрін Бекг, Еккегард Фелькль

Україна. Від Червоної до Помаранчевої революції. – Регенсбург: Фрідріх Пустет, 2007. – 256 с.

Вихід торік огляду історії України, підготовленого приват-доцентом Мюнхенського університету Людвіга-Максиміліана д-ром Катрін Бекг є продовженням нової традиції німецької історіографії, мета якої полягає в розкритті історичної зумовленості найновітніших геополітичних змін на Сході Європи. Слід одразу зазначити, що, попри відображену у назві зосередженість на подіях ХХ – початку ХХІ ст., у рецензованій праці значну увагу приділено визначальним історичним процесам, починаючи від середньовіччя. Однією з головних причин створення цієї праці стало різке зростання інтересу до України в Німеччині після подій у Києві наприкінці 2004 р., що спонукало видавців до

перетворення низки окремих розвідок з української історії на цілісне узагальнююче дослідження. Рецензована книга є п'ятнадцятою у серії «Східна та Південно-Східна Європа. Історія країн і народів», видавцем якої до 2006 р. був професор кафедри історії Східної та Південно-Східної Європи університету міста Регенсбурґа (Баварія) Еккегард Фелькль (1940–2006 рр.).

З огляду на застосовані методологічні підходи представлене видання варто віднести до таких, що балансують на межі наукової та популярної літератури. Воно розраховане на широку читацьку аудиторію, об'єднану інтересом до України, у т. ч. й на професійній основі. У представленій праці на високому фаховому рівні висвітлено найгостріші питання української історії, відповідь на які є визначальною для розуміння процесу національно-політичного та культурного розвитку українського народу. Слід зазначити, що загальну інформативну цінність видання підвищує нарис, присвячений природничо-географічним умовам та структурі населення України (перший розділ, підготовлений д-ром Інес Гойслер).

Слід також зауважити, що автор-упорядник розглядає суспільний розвиток України у період нового та новітнього часу як тривалий шлях становлення нації, який несподівано набув революційного прискорення після 1991 і, особливо, на зламі 2004–2005 рр.

На відміну від попередніх німецьких видань 1990-х рр., які рівномірно розподіляли увагу до історії України від раннього середньовіччя до новітньої доби («Історія України» за ред. Ф.Гольчевського (1993 р.), «Коротка історія України» А.Каппелера (1996 р.)), представлена праця відображає період від Київської Русі до утворення Центральної Ради у відносно стислому огляді, що дозволило авторові виділити основні, на її думку, етапи формування та розвитку українського народу (глава «Історія України до виникнення національного руху», підготовлена К.Бекґ).

Представлене видання містить найдетальніший у німецькій літературі огляд української історії ХХ ст. від створення Центральної Ради до проголошення незалежності у 1991 р. і складається з дев'яти глав, присвячених середньовічному періоду та козацькій добі, українському державотворенню 1917–1921 рр., міжвоєнному періодові, подіям Другої світової війни, повоєнному відрізку правління Й.Сталіна, постсталінській добі 1953–1989 рр., «постсоціалістичному» періодові 1989–2004 рр. та «помаранчевій добі».

Загалом структура праці сприяє зручності її сприйняття, оскільки текст побудовано як об'єднання коротких підрозділів (обсягом від 1 до 5 стор.), з висвітленням окремих, на думку автора, визначальних, складових історичного процесу на певних історичних відрізках та великих етапах, яким, відповідно, присвячено окремі розділи та глави. У такий спосіб перед читачем розкривається система визначальних чинників, що зумовили історичний розвиток українського народу протягом II – початку III тис.

Слід відзначити, що К.Бекґ продовжує сучасну німецьку традицію редакторського оформлення праці, що полягає у німецькій транслітерації переважної більшості географічних назв України на основі їх української вимови (наприклад, Halуcь, Mykolaïv, Dnipropetrovs'k), проте зберігаючи написання на основі російської вимови (Kiev) здебільшого щодо закріплених давньою традицією назв. Німецькі назви вживаються лише щодо окремих регіонів України (Wolhynien, Galizien, Podolien) та в окремих випадках з інформативною метою щодо західноукраїнських міст паралельно до українських (Lemberg).

Цінність праці для сучасного європейського читача полягає в тому, що вона порушує питання про те, яким може бути роль українського чинника в Європі. Зважаючи на те, що у західноєвропейському інтелектуально-політичному просторі подеколи побутують скептичні погляди на національну своєрідність українців, автор вважає за необхідне відповісти на подібні закиди у підрозділі «Український національний рух ХІХ ст.» («Українська нація не є винаходом або штучним утворенням – це результат процесу розвитку національної свідомості, ініційованого тонким прошарком української інтелігенції» (с.36–37)).

Водночас слід наголосити, що праця не є апологетичною щодо домінуючих в Україні концепцій нашого історичного минулого. Зокрема, характеризуючи середньовічні та ранньомодерні державні утворення на території України (Київську Русь, Галицько-Волинську державу, козацьку державу Богдана Хмельницького), автор відносить їх до «донаціональних владних утворень» (глава «Історія України до виникнення національного руху», с.23), попри те, що вважає етнічну диференціацію в Україні завершеною вже у ХVІІ ст.

Період між 1917 і 1945 рр. висвітлено у трьох главах, підготовлених Е.Фельклем: «Проголошення української держави та анархія 1917–1921 рр.», «Міжвоєнний період», «Друга світова війна». У першій із них, відповідно до загальної концепції книги, створення Української Народної Республіки та Української Держави визнано «першими результатами українського національного державотворення» (розділ «Набуття української нації у політиці 1917–1921 рр.», с.67). Далі автор стверджує, що «радянську владу було встановлено в Україні воєнним шляхом» (розділ «Радянська Україна», підрозділ «Партія: повне розчинення у Радянському Союзі», с.72). Проблема голодомору розглядається у підрозділах: «Катастрофа від голоду у 1932–1933 рр.», «Великі чистки та українці – об'єкт цілеспрямованого знищення сталінізмом?». У викладі відчувається обмеженість використаних фактологічних даних, зокрема автор уникає питання про кількість жертв і наводить явно неповний перелік причин цієї штучно створеної гуманітарної катастрофи, зводячи їх до надмірного вилучення зерна (с.88). Голодомор названо «найбільшим злочином сталінізму» (с.92), однак в оцінці причин цього трагічного явища автор не наважується на остаточне судження й наводить його оцінку як геноциду українців, так і опонуючу історичну конструкцію, що вказує на жертви й серед інших національностей, у т. ч. в Росії та Казахстані. Зауважуючи, що особливістю національного терору цього періоду була також боротьба з українською церквою та українізацією, Е.Фелькль висловив думку, що голод «дійшов до рівня початку голодомору, геноциду з метою знищення українців як нації» (с.96). Щодо іншої гострої проблеми – оцінки історичної ролі ОУН та УПА – історик, указуючи на недостатній рівень дослідження проблеми, усе ж висловив думку про відсутність підтримки ОУН із боку більшості населення Західної України як у міжвоєнний період, так і під час Другої світової війни (розділ «Українці за межами радянської України», с.103). Із такої ж позиції виступає й К.Бекг у наступній главі («Україна після Другої світової війни», с.133).

Характеризуючи розвиток України у післясталінський період, автор відзначає «зростання самоповаги» українських комуністів за правління П.Шелеста (розділ «Національний комунізм та політичний відступ за Шелеста (1963–1972 рр.)»), «деукраїнізацію» як суспільного, так і партійного життя в Україні за В.Щербицького (розділ «Щербицький як партійний лідер: новий «льодовиковий період» (1972–1989))».

Підсумовуючи в наступній главі наслідки комуністичного правління в Україні, автор зазначила поновлення національної самоповаги в республіках СРСР за часів М.Горбачова, яке зрештою послабило їх залежність від союзного центру (глава «Постсоціалізм: 1989–2004 рр.», підрозділ «Перехід комуністів на український бік»). Водночас автор зауважує, що як «вірний васал Кремля» Україна була не лише жертвою, але й активним підтримувачем ідей комунізму (розділ «Значення радянського панування для України», с.195).

Основною темою двох останніх глав книги є шлях України до демократії протягом правління президентів Л.Кравчука, Л.Кучми та В.Ющенка (1991–2006 рр.). Так, підсумком президентства Л.Кравчука автор вважає «заблоковану політичну трансформацію» (однойменний підрозділ глави «Постсоціалізм: 1989–2004 рр.»), яка, своєю чергою, загальмувала процес творення політичної нації в Україні. Систему правління президента Л.Кучми (1994–2004 рр.) в однойменному розділі дослідниця характеризує як «фасадну демократію», для котрої властиве «позбавлене змістового наповнення копіювання західних взірців» та «імітація реформ» (с.215, 231), проте за винятком змін, які вдалося запровадити прем'єрові В.Ющенку. Досягненнями ж президентів Л.Кравчука та Л.Кучми історик вважає збереження єдності держави попри всі зовнішні та внутрішні перешкоди.

Заключну главу «Ера «помаранчевих» з 2004 р.» присвячено перебігові та наслідкам президентських виборів 2004 р. як особливого суспільно-політичного явища новітньої української історії, продовженням якого стали парламентські вибори 2006 р. Автор розгорнуто викладає фактологічну основу подій цього періоду, систематизувавши їх у декількох розділах та підрозділах.

Спираючись на аналіз подій 2005 та 2006 рр., дослідниця прагне визначити вирішальні, на її думку, чинники подальшого суспільно-політичного розвитку України. Так, констатуючи різні погляди президента В.Ющенка та його соратниці у президентській кампанії 2004 р. Ю.Тимошенко на реформування політичного та економічного життя, автор зауважує, що передумовою подальшого зміцнення української державності є збереження демократії. Визначаючи вже у 2005 р. залежність України від російського газу як «майбутній засіб тиску з боку Путіна», К.Бекг висловлює думку про

те, що «структурні проблеми України в політиці, економіці та культурній сфері можна розв'язати у співпраці насамперед із Заходом, а не з Росією» (с.266). Відтак Помаранчеву революцію слід уважати шансом як для України, так і для Заходу у забезпеченні взаємної безпеки та процвітання.

Загалом слід зазначити, що представлена праця є підсумком нових досліджень провідних німецьких, американських та українських істориків передусім у ділянці новітньої історії України, збагачених результатами студіювань суспільно-політичного розвитку нашої країни після 1945 р., проведених її упорядницею. Проте слід звернути увагу, що у тексті книги міститься низка фактологічних неточностей або помилок, приміром, на кшталт такої, що Російська Федерація орендє місто Севастополь як базу Чорноморського флоту (с.229) (насправді – окремі об'єкти на території цього міста). Можна дискутувати з багатьма твердженнями автора, однак загалом робимо висновок, що Катрін Бекг ретельно розглянула широкий спектр подій та чинників, визначальних для новітньої історії України, зробивши їх доступними широкій читацькій аудиторії.

О.О.Кураєв (Київ)

Білоус Н.

Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 360 с.

Монографія Н.Білоус вийшла під грифом Інституту історії України Національної академії наук України, центру соціальної історії Інституту історії України НАНУ та Фонду муніципальних реформ «Магдебурзьке право». Робота містить традиційний розділ з оглядом історіографії та джерел, передмову й післямову, а також тематичні розділи (2. Міська громада Києва на магдебурзькому праві. 3. Організація та структура міської влади. 4. Управління містом. 5. Зовнішні контакти міської громади). Прикладними розділами є додатки, список використаних джерел та літератури, іменний і географічний покажчики, список ілюстрацій, післямова польською та англійською мовами.

Протягом останніх років тема історії Києва дедалі більше зустрічається серед тематики захищених дисертацій і стає все частіше вживаною в історичній літературі. Принаймні, здається, що історія міста нарешті посідає гідне місце серед урбаністичних студій бодай у Києві. Перед у цій справі ведуть, безперечно, львівські історики-урбаністи (праці М.Капралю, М.Долинської й Т.Гошко (останньої – спеціалізовані в галузі історіографії магдебурзького права на теренах України в політичній системі Речі Посполитої). Нарешті й київська тематика зрушила з мертвої точки, що не може не тішити.

Сама назва цього амбітного видання з великим хронологічним окресленням вимагає раціонального і системного погляду на його структуру й, безперечно, дає привід до аналізу як його системи документального освітлення зазначених проблем, так і до змісту висновків.

У першу чергу впадає в око вступне слово голови Фонду муніципальних реформ «Магдебурзьке право» народного депутата М.Поживанова. Очевидно, ніхто б і не зважився якось серйозно ставитися до слів людини «від політики», яка висловила бажання профінансувати таке видання, окрім милого свідчення вдячності. Однак при часовому збігові видання книги з виборами міського голови Києва ця передмова несе єдине навантаження – передвиборчу агітацію кандидата у мери («Києву потрібен мер-управлінець із високим рівнем культури» – <http://www.pozhyvanov.kiev.ua>). Тож апеляція з першої ж сторінки видання до 500-літньої традиції київського самоуправління виглядає меншою мірою наївно, а більшою – як закарбована в історію персональна передвиборча програма шановного депутата.

Минаючи неприємну дрібницю вступного слова варто зупинитися на більш ґрунтовних авторських баченнях історії міського управління. Авторська передмова містить кілька узагальнюючих міркувань, які б краще виглядали у післямові: «Незважаючи на своє «чужорідне» походження, воно (магдебурзьке право – *Т.Л.*) органічно «вплелось» в міське життя і в децю видозміненому (підкреслення – *Т.Л.*) вигляді засвоїлося мешканцями Києва» (с.7). Ця загальна фраза змусить ще раз звернутись до неї, але вже наприкінці рецензії.

Історіографічний огляд авторка подала за хронологічним принципом, мікшуючи до єдиного потоку видання джерел і монографії, що є не дуже зручним способом представлення окремих проблем, тим більше, що лакуна часів УРСР в історіографії з питань історії Києва дає можливість згрупувати роботи за характером досліджень. Так, зокрема, авторка дає оцінку роботі представника «історико-документальної школи, що базувалася на методології позитивізму» В.Антоновича (с.13). Згадуючи його працю, присвячену родині Ходик (в авторки – «Ходиків»), вона називає її «малим жанром» у біографічному ключі і дає визначення «помилки» В.Антоновича, який «конфлікти серед міщанської верхівки розглядає як боротьбу окремих антагоністичних угруповань, що не підтверджується джерелами, проте має певні аналоги в житті Києва останньої чверті XIX ст.». Важко зрозуміти, що має на увазі автор: чи то не підтверджується джерелами боротьба, чи то наявність угруповань? Очевидно, що мали місце і боротьба, і угруповання, – інша справа, що ця боротьба не була забарвлена у фарби «класових» стосунків, а лише кланових. І зовсім незрозуміло, що авторка мала на увазі, коли додала фразу: «Сучасники вбачали у цій роботі аналогію до діяльності представників міської влади» (малося на увазі – у кінці XIX ст. – *Т.Л.*). Посилань на джерело немає, а здається, що кланові стосунки у часи Ходик більш характерні для сучасного політичного життя навколо київської влади.

Серед побіжних згадок робіт професури Київської духовної академії Н.Білоус згадує І.Каманіна – відомого київського історика, батька київської архівістики, – називаючи його «заручником народницької доктрини В.Антоновича», що стояв «загалом на антипольських позиціях» (с.15). Критикуючи його розвідку (до речі, названу дуже м'яко – «Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан»¹), вона стверджує, що І.Каманін «намагався зняти з нього (Б.Хмельницького – *Т.Л.*) цей соціально-негативний відтінок, а його помилкове припущення щодо міщанського походження гетьмана було взяте на віру деякими сучасними істориками» (с.15).

На жаль, авторка не наводить інших поглядів, а тим більше не спростовує на джерелах зворотну думку. Їй мають бути відомі документи про давню історію володіння землею в Києві сім'ї Хмельницьких². Ба більше, документи пізнішого походження прямо свідчать про перерозподіл уже після війни Хмельницького цієї землі між «сродниками» гетьмана³. Сам факт володіння землею в Києві не дає підстави думати про міщанський статус Хмельницьких, але й не виключає його. Тим більше, що приклад із життя головного фігуранта роботи Н.Білоус – Василя Ходики – свідчить про доволі «невизначний» і «перехідний» стан київської верхівки, а саме із бояр, через міщанський стан у шляхетський, а далі на підставі володіння – у найвищі ешелони влади тогочасної Речі Посполитої...

Авторка майже побіжно згадує М.Грушевського, також наділяючи його творчість «народницькими» атрибутами, знову ж таки визначаючи «наукову вартість» його доробку через призму ставлення М.Грушевського до історії маґдебурзького права («вбачав у ньому антипод вічовому устрою міст» (с.17)). Таке спрощення достатньо ґрунтовної розвідки М.Грушевського викликає подив. Із його майже тридцяти сторінок тексту в «Історії України-Руси» (т.V, с.222–250), де історик намагається пояснити складний процес виникнення, розвитку і застосування основ маґдебурзького права в українських містах Речі Посполитої, а головним чином наголошує на «специфічній», тобто деґрадованій, формі існування у цій державі німецького права («Отже се наслідки переведення (у сенсі – погіршення – *Т.Л.*) німецького права в Польщі, а не вислід самого права»), – шановна автор вбачає лише «антипод вічовому устрою»?

Ну й останній учень В.Антоновича – В.Щербина, історик-універсал, автор величезної кількості публікацій документів з історії Києва, якого М.Грушевський жартома називав «Нестором київських істориків», авторкою названий таким, що «перейняв від нього (В.Антоновича – *Т.Л.*) метод позитивізму, був ще менш схильним до синтезу історії і ще більше – до фактографії...» (с.19). Хочеться запитати, чи не на підставі його роботи створені каталоги документів з історії міста, і чи не користалася сама автор із цих джерел? Хронологія та обсяг видань (більше сорока статей та монографії «Нові студії з історії Києва»), не беручи до уваги позакиївської тематики, не дають підстав зменшувати внесок цього попередника шановного автора до урбаністичних студій Києва.

Серед новаторських робіт на тему історії київської маґдебургії автор відзначає роботу відомого археолога Г.Івакіна «Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.: Історико-топографічні нариси». Абсолютно очевидним є те, що археологічна спадщина Києва

XVI–XVII ст. є цілком недослідженим тереном. Однак у даному випадку, коли йдеться про вивчення юридичних норм київської маґдебургії, – чому, власне, і присвячена робота авторки – праця Г.Івакіна «тоне» у прикладній історичній топографії і мало придатна до застосування у правничій розвідці. Такою ж за характером є робота С.Климовського, яку авторка назвала «піонерською» (с.24), і яка була активно критикована свого часу⁴. Ну й, нарешті, із новітніх авторів Н.Білоус побіжно згадує видання М.Капралія⁵ й практично не згадує робіт Т.Гошко. На наш погляд, саме над працями цих авторів, здається, і варто було б поміркувати більше, оскільки київські сюжети цікаві у порівнянні зі львівською або загалом українською практикою. Чого варте лише окреслення різниці між Києвом і Львовом хоча б із погляду національного складу міських громад!

Аналіз джерельної бази викликає таке враження, начебто авторка не наважилася представити всю палітру архівних полів, де їй доводилося вибирувати інформацію. Не раз повторюване Н.Білоус свідчення про відсутність київських актових книг, здавалося б, мало дати підстави не досліджувати цю тему. Однак матеріали разом з архівними посиланнями автором декларуються кількістю у «понад дві сотні» (с.34) документів, що дає змогу якось їх згрупувати не за дипломатичними характеристиками, поданими автором, а за інформаційним наповненням.

Другий розділ – «Міська громада Києва на маґдебурзькому праві», зі вступним підрозділом «Маґдебурзьке право в Центральній-Східній Європі та запровадження його в Києві» – містить низку цікавих висловлювань, зокрема таке: «Маґдебурзьке право згодом поширилося на кілька сотень нових міст і стало основним підмурком і зразковим варіантом для міського писемного (?! – Т.Л.) права у Центральній-Східній Європі». Попри таке тлумачення маґдебурзького права для міст Речі Посполитої залишається незрозумілим питання: до якого ж типу міст Н.Білоус відносить Київ? Детальна розповідь про локаційні привілеї все ж таки додана приміткою про німецькі королівські міста (с.37), де владою короля встановлювалися уряди. Інші положення автор цілком запозичила з відомої статті М.Владимирського-Буданова⁶.

Нарешті зі с.41 починається виклад власне про Київ, де авторка за допомогою соціологічних підрахунків намагається встановити параметри міста на XII–XIII ст., наводячи коефіцієнт щільності міської забудови у 60%, а кількість усіх будівель у 8 тис. І хоча ці цифри запозичені із праці П.Толочка⁷, не варто було цитувати неперевірені дані стосовно кількості населення, а тим більше апелювати до відомої фрази Тітмара Мерзебурзького про «400 київських церков» (ця проблема перекладу його тексту давно розв'язана⁸).

Загальна картина політичного життя Києва й утвореного Київського воєводства напередодні прийняття маґдебурзького права, подана автором, додає мало інформації порівняно з відомими працями П.Клепатського або роботами сучасного історика О.Русиної, чий внесок у киевознавство є оригінальним і новаторським. Відштовхуючись від положень статті останнього автора щодо з'ясування основних положень привілеїв про надання маґдебурзького права, Н.Білоус робить цікаві узагальнення, які, на наш погляд, потребують пояснень або уточнень: «Надання маґдебурзького права означало б не просто упривілеювання міста, а передусім формальне (підкреслення – Т.Л.) піднесення його статусу, доволі актуальне у середині 90-х років XV ст., коли постав проект передачі «Києва и инных городов» братові великого князя литовського Олександра Сигізмунду, який мав би перетворитися на співправителя литовською державою. Але з огляду на те, що цей проект зіткнувся з потужним опором як у середині держави, так і ззовні – з боку Івана III, то залишився нереалізованим». Знову виникає запитання до автора: який проект був нереалізований? Формальне піднесення статусу Києва? І яким чином впливав Іван III на його нереалізацію? Узагалі помітним є досить невпевнене втручання авторки у дискусію Т.Круглової й О.Русиної з приводу визначення формальної дати надання Києву маґдебурзького права та його ознак. Принаймні автор непереконливо доводить свою «версію» встановлення точної дати надання цього права Києву: «Спираючись на результати власних досліджень, а також усіх згаданих вище істориків, із великою долею ймовірності можемо припустити, що перший привілей на маґдебурзьке право міг бути наданий Києву у жовтні – грудні 1498 р.» (с.49). Зрештою, захоплення вистеженням точної дати надання Києву маґдебургії якоюсь мірою засліплює історика і вона сама не помічає алогізмів у своїх твердженнях. Так, зокрема, під час аналізу привілею 1494 р. Н.Білоус підкреслює, що це є перша згадка про наявність у Києві війта, як ознаки

«німецького права» (с.47), однак кількома сторінками далі (с.51) авторка пише, що «перша (підкреслення – *Т.Л.*) документальна згадка про існування в Києві війта» міститься у привілеї від 14 травня 1499 р.

У розділі про права і привілеї міської громади та про відносини з королівським двором, воеводою і його урядом Н.Білоус описала зміст наступних князівських та королівських привілеїв, листів київських воевод і сеймових ухвал⁹. Оскільки основу авторського переліку становить відомий каталог документів з історії міста, укладений Г.Боряком та Н.Яковенко¹⁰, у другому стовпчику подаємо позиції каталогу:

Дата документа	Порядковий номер за каталогом	Дата документа	Порядковий номер за каталогом
1494 р.	№4	1604 р., 23 жовтня	№93
1498 р.	№6	1605 р., 30 липня	№98
1502 р.		1606 р., 17 квітня	№100
1505 р., 4 червня	№11	1606 р., 25 квітня	№101
1506 р., 8 грудня	№12	1606 р., 12 травня	
1514 р., 29 березня	№17	1608 р., 9 липня	
1516 р., 12 січня	№18	1611 р., 28 жовтня	№111
1518 р., 9 січня	№19	1611 р., 3 листопада	№113
1529 р., 1 вересня	№24	1615 р., 28 лютого	№117
1536 р., 10 лютого	№27	1615 р., 28 березня	№118
1541 р., 3 січня	№31	1615 р., 11 травня	№119
1544 р., 8 березня	№34	1616 р., 8 січня	
1545 р., 15 квітня	№35	1618 р., 22 серпня	№125
1545 р., 24 квітня	№36	1619 р., 12 березня	№130
1547 р., 27 січня		1623 р., 1 квітня	№137
1556 р., 26 квітня	№41	1623 р., 1 травня	
1558 р., 25 травня	№45	1624 р., 7 березня	№139
1558 р., 1 вересня		1627 р., 3 липня	
1559 р., 11 травня		1633 р., 22 січня	№152
1566 р., 10 березня	№52	1633 р., 28 лютого	№154
1567 р., 4 березня	№53	1633 р., 4 серпня	№159
1569 р., 21 липня	№56	1634 р., 12 січня	№162
1570 р., 6 червня	№58	1634 р., 12 вересня	№165
1571 р., 22 квітня	№62	1634 р., 25 лютого	
1576 р., 7 липня	№63	1634 р., 31 жовтня	
1576 р., 11 листопада	№64	1635 р., 10 грудня	№166
1576 р., 22 листопада	№66	1637 р., березень	№167
1577 р., 8 липня		1638 р., 30 квітня	№168
1578 р., 11 вересня	№71	1638 р., травень	№169
1581 р., 26 лютого	№74	1639 р., 19 травня	
1588 р., 10 травня	№79	1645 р., 27 березня	№177
1591 р., 3 січня	№85	1646 р., 19 грудня	№181
1592 р., 9 жовтня	№87	1649 р., 11 квітня	
1596 р., 24 квітня		1649 р., 24 листопада	№187
1601 р., 10 березня		1650 р., 12 січня	№191
1604 р., 21 червня	№92	1650 р., 7 березня	№193
1604 р., 17 жовтня			

Таким чином із 197 позицій каталогу документів до 1650 р. включно автором використано 56 позицій, додано своїх 17. Не аналізуючи змісту документів (і не уточнюючи деяких дат, що розбігаються з датуванням каталогу), можна сказати про менший, ніж у 50%, коефіцієнт використання документів з історії міста у запропонованій роботі порівняно із переліком каталогу. Можливо, авторка мала певні аргументи щодо такого низького рівня використання матеріалів, але, на жаль, вона їх не навела. Ще прикріпим

виглядає ігнорування автором подання номеру цитованого або згаданого документа за вказаним каталогом бодай у примітках, залишивши це завдання рецензентам. У читача даного видання складається враження, ніби автор сама уклала перелік київських привілеїв, що не є правдою і про що свідчить подана вище таблиця.

Усі перераховані привілеї у праці розглядаються за такими підрозділами: про права і привілеї киян, про два щорічних ярмарки, про монопольне шинкування, про землеволодіння та землекористування. Останній підрозділ є особливо цікавим для нас з огляду на кілька моментів – через визначення автором територіальної структури міста, через історично-топографічний аспект, а також через проблему юридик.

Зазначений підрозділ автоматично переходить до наступного – «Дольне місто» в київській міській агломерації». Саме із цієї частини Н.Білоус починає визначення того, що, власне, є територією та частиною міста, на яку поширювалося маґдебурзьке право. У цьому розділі є ще одна підструктура – «Просторовий поділ міста» (с.78–84). Загалом просторові локалізації, які авторка застосовує у своїй роботі, цілком логічно впираються у проблему визначення, або, принаймні, окреслення міських юридик, яких у Києві (зокрема, на Подолі) було щонайменше чотири: маґістратська, замкова, церковна (різних конфесій), приватна (шляхетська). Замість цього вкрай важливого питання, яке б відразу окреслило «поле досліджень» (тобто, однієї з чотирьох існуючих юридик) авторка вкотре намагається підрахувати кількість дворів та мешканців Києва (причому всього міста, включно з монастирями та монастирськими слободами, а не окремого маґістратського підпорядкування (с.88)), застосовуючи коефіцієнт у 6 осіб на кожен дим. Відомо, що цей показник є досить умовним, але якщо врахувати великий хронологічний відтинок досліджуваного часу – за наявними джерелами від 1550-х рр. до 1650-х рр., час, на який припадають пощесті, пожежі, козацькі заворушення тощо – то картина, зображена автором, є більш ніж оптимістичною та приблизною. Спорадичне повернення до вже заявлених тем («Відносини з королівським двором, воєводою та його урядом», «Стосунки з монастирями та юридиками», «Міська громада і приватні юридики» (останній блок інформації не виділений як розділ, а міститься у складі попереднього; с.236)), дають дослідникові можливість представлення цікавих фактів з історії міста, але не структурують інформацію. Відтак знову трапляються повторення, як-от про королівський привілей від 12 січня 1516 р. – на с.57 та вдруге на с.207.

Частина роботи, присвячена організації та структурі міської влади, є цілком вдалою (найбільш цікавий розділ із представленням персоналій в'їтів Києва (с.98–113)) і потребує, безперечно, документальних публікацій хоч би низки королівських привілеїв на в'їтвство.

Зупиняючись у розділі про козацький елемент та його стосунки з містом варто згадати зауваження та дискусію навколо цього питання під час обговорення цього розділу книги Н.Білоус на засіданні Товариства дослідників Центрально-Східної Європи, коли були висловлені застереження щодо спрощення стосунків між містом і козаками, особливо визначення козацького стану/елементу у місті. Адже відомо, що серед мешканців міста були й ті, що «козакували». Так, 10 січня 1597 р. був перерозподілений двір, що належав Якимові Мошеннику, про що зберігся ув'язчий лист дворянина його королівської милості Юрія Муковецького зем'янинові Олександрові Вороні (Вороничу) на «пляц» у Києві («яко сам в себе маєт со своим всяким будованем з садом из горожою Якіма Мошенника, неприятеля коронного, козака правом посполитим осужоного»). До цього ж листа був прикладений привілей Сигізмунда III, де по інший бік указанного «пляцу» згадувалося дворище Андрія Кулака, також «правом посполитим осужоного»¹¹. І таких прикладів регулювання надання та відібрання міської нерухомості є кілька, тож не можна стверджувати про те, що козацтво було цілком чужим елементом для Києва.

Загалом оцінюючи внесок Н.Білоус у киевознавство, варто зазначити, що праця значно виграла б, якби автор від початку окреслила коло дослідження як щодо юридичної (одна з чотирьох юридик київського Подолу), так і просторової (нанесення на карту відомих авторці дворів і «пляців» маґістратського підпорядкування) локалізації. Ідеальним було б представлення у цьому розділі мапи-реконструкції. Натомість «Мапа-схема Речі Посполитої близько 1570 р.» (с.96) ілюструє етнорегіональні утворення Центрально-Східної Європи цього періоду. А оскільки самої назви «Річ Посполита» на мапі немає, а є означення «Польща», яке сягає аж за Чигирин – то взагалі видається дивним наявність саме цієї карти у книзі.

Іншим важливим моментом було б представлення списку/таблиці використаних авторкою королівських привілеїв із бодай короткою характеристикою кожного джерела цього типу з огляду на їх значущість (тим більше, що праця базується на відомому каталозі). Спорадичне цитування документів з історії київської маґдебургії «на потребу» справляє враження хаотичності й неповноти інформації щодо кожної із заявлених тем (шинкування, судочинство та ін.).

Ще одним засадничим моментом роботи є її ухил у цитування законодавчих норм (починаючи від джерел київської маґдебургії – але чим вони, цікаво, відрізняються від джерел, наприклад, віленської?) і перенесення в контекст життєдіяльності ненормованих правил життя міста. Сама автор, зазначаючи про «чолобиття» на війтівство (с.97), пише про порушення норм обрання та підтвердження цього уряду, зокрема, Івана Євсейовича та Андрія Ходики. Уживання ними посадового «звання» ще до отримання королівського привілею на підставі «чолобиття» здається непереконливим, хоч і було «санкціоноване звичаєм» (с.97).

У праці ми бачимо дуже мало сюжетів, пов'язаних із хабарництвом як на рівні київської верхівки, так і на рівні королівської канцелярії. Одіозна постать Василя Ходики-Креницького, можливо, і є певним перебільшенням В.Антоновича¹², однак залишилася колоритним прикладом «глитая» на київському театрі боротьби за владу, гроші та політичні впливи, які «зі свого найвищого розуміння бачив і розумів» (із тексту присяги війта (с.98)). Недаремно І.Карпенко-Карий був захоплений цим персонажем і використав біографічні елементи його життя у своїх творах. Натомість Н.Білоус пропонує читачам картину ідилічної правової управлінської досконалості, ніби не було у Києві «розборок» за право володіння дворами та будинками, не було п'яних «наїздів» на чужі шинки, законно чи незаконно побудовані у визначених владою «цирклях» пропінатійної торгівлі (до речі, шановна авторка взагалі не згадує про таке поняття), не було «силових вирішень» і «рекету». І не кожен із бажаних міг, написавши князеві або королеві чолобитну, отримати привілей на це війтівство, як це зробив, наприклад, Іван Черевчий у 1528 р. Принагідно зазначу, що князівський привілей не згадує про його обрання, а прямо вказує: «Ми на його чолобиття то вчинили: те війтівство ... йому есмо дали».

Загальні висновки щодо праці Н.Білоус зводяться до кількох позицій:

- це перша спроба аналітичного дослідження з історії маґдебурзького права у Києві;
- розлоге цитування привілеїв та документів київської маґдебургії наближає нас до видання корпусу документів на цю тематику;
- структура праці наводить на ідею дослідження окремих аспектів діяльності київської влади (наприклад, шинкування);
- представлені у переліку війтів персоналії (с.98–113) заслуговують на окреме видання.

Таким чином, позитивістична спрага документальної бази, заповнення інформаційних прогалин цілком визначає як позитивні, так і негативні тенденції роботи. Представленого матеріалу у праці шановної авторки явно недостатньо для узагальнюючих висновків про київську маґдебургію, а твердження Н.Білоус про органічне «вплетення» маґдебурзького права у міське київське життя, хоч і у «дещо видозміненому» вигляді, тим більше про «засвоєння його мешканцями Києва», звучить як невдала спроба «європеїзації» досить таки нестабільного й різнобіжного за політичними орієнтаціями київського суспільства XVI – першої половини XVII ст. (та ще й з такою собі «п'ятою колоною» під боком, як козацтво).

¹ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1898. – Кн.12. – С.15–18.

² Нам відомі декілька документів з історії землеволодіння Хмельницьких у Києві: від 27 квітня 1627 р. Купча Яцька Богдановича Хмеля Василю Ходиці Креницькому на дім. Оригінал засвідчений 4-ма печатками (РДАДА. – Ф.1473. – Оп.1. – Спр.630) та пізнішого часу: від 11 червня 1654 р. Універсал київського полковника Павла Яненка-Хмельницького про надання порожнього «пляцу» в м.Києві городовому отаманові Петрові Бутримовичу (РДАДА. – Ф.124 (Посольський приказ. Малоросійські справи: 1604–1656). – Спр.2. – Арк.1. Копія. Є й гетьманські підтвердження на це.

³ І.Каманін бачив ці документи і його здогадка про походження гетьмана у зв'язку із наявністю земельної власності у Києві його родини цілком логічна.

⁴ Люта Т. У пошуках неіснуючого міста, або Манівці топографічного методу // Український гуманітарний огляд. – Вип.8. – С.150–158.

⁵ Сама автор давала рецензію на працю М.Капраля «Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVI ст.)» (див.: Український гуманітарний огляд. – Вип.7. – С.272–276). Називаючи видан-

ня М.Капраля зразковим автор висловила надію, що воно «прокладе дорогу до підготовки аналогічних корпусних видань привілеїв інших міст України».

⁶ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал министерства народного просвещения. – 1868. – №8. – С.493.

⁷ *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. – К., 1989.

⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е.А.Мельниковой. – Москва, 2003. – С.329.

⁹ У переліку зібрані цитовані або згадані авторкою королівські та князівські привілеї і листи лише з указаних розділів; згадування в авторському тексті привілеїв монастирям та іншим представникам громади Києва, наведені в інших розділах книги, мають занадто фрагментарний характер, тож ми їх ігноруємо.

¹⁰ *Боряк Г., Яковенко Н.* Каталог документів з історії Києва. – К., 1982. – 202 с.

¹¹ ЦДАУК. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.10.

¹² Праці В.Антоновича про В.Ходику принаймні створюють яскраве уявлення про цього фігуранта, натомість у Н.Білоус його значення зведене до мовчазної тіні київської влади.

Т.Ю.Люта (Київ)

Михайлуца М.

Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). – Одеса: ВМВ, 2008. – 430 с.

Серед масиву літератури і видань про складні й трагічні стосунки влади і православної церкви в першій половині ХХ ст. – утім, ту богоборчу і репресивно-каральну політику складно вважати стосунками (!) – привертає увагу проста за назвою та досить оригінальна за задумом, і, особливо, за структурою та змістом рецензована книга. Це видання, принаймні поки що, є чи не єдиним науковим дослідженням, в якому розглядається радянська й румунська релігійна політика у процесі передвоєнної геополітичної динаміки й територіальних змін, що відбувалися у ході мілітарного протистояння 1939–1945 рр. у межиріччях Дунаю і Дністра (губернаторство Бессарабія), а також Дністра і Південного Бугу (губернаторство Трансністрія). Видання складається з 19 підрозділів у п'яти розділах, що охоплюють ключові моменти історії православної церкви у південноукраїнському регіоні під час Другої світової війни.

У першому розділі монографії традиційно розглядається різноплановий і широкий пласт бібліографічного доробку науковців, які досліджували проблеми релігійної політики радянської влади, окупаційних режимів та становище православної церкви в роки Другої світової війни як в Українській РСР, так і, зокрема, у південних областях республіки. Однак, і це варто відзначити, у цьому ж розділі монографії автор особливо загострює увагу на румунській та молдавській історіографії проблем періоду воєнного протистояння 1940-х рр. Адже науковці з-за Дунаю мали особливий інтерес до мілітарного аспекту подій, а також до міжконфесійних процесів й межиріччі Дунаю – Дністра – Південного Бугу, здебільшого через геополітичні та ідеологічні чинники, які оволодівали увагою старшого (а подеколи й молодшого) покоління румунських дослідників (с.36).

М.Михайлуца зазначає, що релігійне питання й релігійна політика органів влади, особливо в Південній Бессарабії та Трансністрії протягом 1941–1944 рр. в інтерпретації румунської історичної науки є незанимаючими в Україні. Автор здійснив аналіз праць представників румунської та молдавської (з прорумунським відтінком) історіографії, які останнє десятиліття плідно працюють над проблемами румунського християнства, місіонерської місії Румунії на надністриянських землях у роки Другої світової війни (с.37–43).

Центральне місце у книзі займає аналіз джерельної бази проблеми, і в першу чергу документів, зосереджених у різноманітних архівних установах України, Росії, Румунії й Молдови. Поряд із документами загальнодержавного й обласного значення із ЦДАВОВ України, ЦДАГО України, ЦДАМЛІМ України, державних архівів Вінницької (ДАВО), Миколаївської (ДАМО), Одеської (ДАОО) областей, комунальної установи Ізмаїльський архів, архіву УСБУ в Одеській обл., ДАРФ, ЦАМО РФ автор книги широко окреслив коло архівних фондів окупаційного часу і вперше за 60 повоєнних років використав зосереджені в південноукраїнських архівах румуномовні документи. Основну групу джерел

становлять законодавчі акти, діловодні, статистичні, судово-слідчі документи, церковні видання та духовні книги воєнного часу, джерела статистичного, меморіального плану тощо. Автор також звертає увагу на причини, які на даний момент стримують поступ історичної науки в дослідженні джерельної основи.

Загалом же автором використано документи 33 фондів 10 архівних установ – п'яти центральних архівів (із них три вітчизняних і два закордонних), одного відомчого, трьох державних обласних архівів та однієї комунальної установи.

У другому розділі книги розглядається проблема існування православної церкви у правовому полі радянської держави напередодні Другої світової війни. Окрім аналізу державно-правових норм 1930-х рр. щодо церкви та релігійних громад безперечно важливе науково-дослідницьке навантаження несе розкриття проблеми через залучення автором донедавна закритих слідчих справ фонду «П» архіву СБУ. Через показ масштабів репресій автор розвінчує міф про «толерантність процесів радянської» у Південній Бессарабії після літа 1940 р. Копітка робота у напрямку обробки матеріалів періоду 1930–1940-х рр. із цього відомчого архівосховища знайшла відображення не тільки у тексті розділу (у вигляді виважених та науково обґрунтованих оцінок, розкриття механізму та інструментарію масових репресій), але також і у таблицях, солідних додатках у вигляді мартирологу на 130 репресованих представників православного духівництва (с.351–381).

Третій розділ – «Православна церква в Південній Бессарабії (кінець 1930–1944 рр.)» – вирізняється доволі стислим нарисом про християнське життя і політику румунізації православ'я на українських землях у Південній Бессарабії напередодні Другої світової війни. М.Михайлуца виділяє ряд специфічних для цього регіону моментів в означених хронологічних межах. А саме робить акценти на тому, що румунська влада і румунська церква викоринювали споконвічні духовні традиції слов'янського населення, намагаючись підпорядкувати релігійне і світське життя, заперечуючи право місцевого населення на віросповідання та богослужіння рідною мовою (с.109–110). Спрямовуючи керівництво місцевої єпархії на виховання молоді у дусі «румунського патріотизму», румунська патріархія робила це за допомогою мілітаризованих та націоналістичних організацій, до яких активно залучалось і місцеве православне духівництво (с.114–116). Автор наводить приклади опору слов'янського населення краю цій політиці.

У другому нарисі розділу досліджується релігійна політика «румунського християнізму» вже безпосередньо під час війни, тобто у процесі т.зв. «рехристиянізації» бессарабських земель після повернення туди румунської церкви, для якої, підкреслює автор монографії, було характерним прагнення підкорити місцеві православні парафії румунському патріархатові (с.117–119), відбудова зруйнованих і закритих православних храмів та організація діяльності парафій (с.122–124), направлення бессарабських місіонерів до Трансністрії, на допомогу тамтешньому православ'ю (с.125–127), налагодження шкільної справи тощо. Поряд із цим виховання молоді відбувалось у руслі викоринення національно-християнської ідентичності та утвердження румунського промонархічного націоналізму, в якому церква відігравала роль основного духовного провідника.

Привертає особливу увагу четвертий розділ, в якому відображено політику румунської окупаційної влади в релігійній сфері у губернаторстві Трансністрія в період з осені 1941 р. до весни 1944 р. Ця тема так глибоко досліджена в українській науковій літературі вперше, якщо не брати до уваги монографію цього ж автора, яка вийшла друком у 2006 р. під назвою «Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х – 1944 рр.)». Відмовившись від ідеологічних штампів, які превалювали в історичній науці десятки років щодо цієї проблематики, дослідник поетапно розглядає процес організації, керівництва та особливості діяльності Румунської православної місії в губернаторстві (с.130–144), детально подає процес «християнського ренесансу» в румунській зоні адміністрування, який утілювався у відбудові православних храмів і монастирів (с.144–161), налагодження богословської освіти й християнського виховання (с.174–188), організації благодійних та добродійних заходів (с.189–199) і соціально-клерикального буття (с.200–215). Водночас, основуючись на документах архівного фонду «Румунська православна місія у Трансністрії», автор доводить, що в її діяльності спостерігається відверта спрямованість на денационалізацію православного життя в українських та слов'янських громадах Наддністрянщини (с.161–178), викоринення самотутніх церковних традицій, заборона церковного плю-

ралізму, різних релігійних форм – від сект до релігійних об'єднань (с.167–174) тощо. М.Михайлуці вдалося дослідити проблему співвідношення і залежності кількості священнослужителів та приходів від національного складу й етнічної строкатості місцевості в окупованих румунами землях Півдня України.

П'ятий розділ книги присвячений визначенню державно-правових та ідеологічних підстав і механізмів динаміки релігійного курсу радянської влади у визвольний період війни та в умовах мирного часу. Через налагодження роботи вповноважених рад у справах РПЦ при об'єднанні південних областей, стверджує автор, радянська влада здійснювала широкомасштабну політику одержавлення православ'я. М.Михайлуца констатує, що особливості суспільно-релігійного життя після визволення Півдня України пояснюються ідеологічним порівнянням румунської і радянської державно-релігійних доктрин і зіставленням наслідків від їх реалізації. На сторінках праці подається укладений автором цікавий статистичний матеріал, аналіз якого дає можливість простежити зміни і трансформації у соціоконфесійному середовищі півдня республіки.

Розглядається на перший погляд парадоксальне переплетення патріотичної діяльності церкви і релігійних громад півдня республіки (с.261–276) та антирелігійної пропаганди, нової хвилі репресій щодо церкви та священнослужителів (с.277–294).

У висновках підбито підсумки реалізації радянської та румунської моделей державної політики в регіоні щодо православної церкви, віруючих та кліру, показано основні причини та мотиви сприяння окупаційній системі та її церковній адміністрації в релігійному питанні з боку місцевого духівництва та віруючих; висвітлено різноманітність засобів і способів самореалізації та функціонування православної церкви у суспільстві, яке було підконтрольним радянській та румунській владам.

До основного тексту автор долучив серію інформативних додатків: мартиролог репресованих у 1930–1940-х рр. представників православної церкви, таблиці, які відображають етнорелігійний склад населення, відомості про чисельність кліру, культових споруд тощо, а також словник історичних і релігійних термінів.

Звичайно ж, таке різнопланове і ґрунтовне видання не позбавлене окремих вад. Однак з огляду на те, що рецензована книга є першою спробою висвітлити дану проблему, їх не варто вважати суттєвою перешкодою на шляху до читача. Серед зауважень слід виокремити найбільш суттєві. Так, наявна певна диспропорція в обсязі розділів (наприклад, другого і третього, особливо порівняно з четвертим і п'ятим), тож було б зрозумілим і виправданим, якби автор у вступі пояснив це.

Попри авторське зауваження (у розділі першому) стосовно румуномовних джерел, які перебувають у фондах українських архівосховищ і є дублікатами автентичних, які зберігаються в архівах Румунії (ANB) та Молдови (ANRM), усе ж таки, на нашу думку, було б краще використати саме останні. У розділі другому автор занадто захоплюється каральними заходами НКВС проти духівництва, намагаючись навести якомога більше прикладів репресій, замість того, щоби розкрити сутнісну сторону воєнничо-тотальної антицерковної політики правлячої партії.

У розділах четвертому та п'ятому ми не знаходимо протистояння між патріархіями воюючих сторін, їх духовно-пастирською ієрархією з приводу реалізації церковної політики; відсутнє розкриття основних причин внутрішніх та міжконфесійних загострень і проблем у період окупації Півдня України та й після визволення, їх наслідків, динаміки в перспективі тощо.

Однак висловлені зауваження не шкодять значущості наукового видання і не знижують загального позитивного сприйняття книжки, яка конче потрібна науковцям, релігієзнавцям, усім, хто цікавиться історико-релігійною тематикою. Сподіваємось, що нова праця М.Михайлуца стане у пригоді також політикам і держслужбовцям при виробленні політики щодо православних конфесій в Україні.

І.В.Верба (Київ)

Тельвак В.

Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – К.; Дрогобич: Вимір, 2008. – 494 с.

Бурхливий поступ грушевськознавства останніх десятиліть, викликаний стрімким розширенням джерельної бази, уможливив появу низки синтетичних праць про життя та діяльність видатного українця, в яких не лише підсумовано здобутки попередніх поколінь істориків, але й звернуто увагу читача на теми, що донедавна перебували на маргінесі дослідницької уваги. Серед останніх, як слушно вказує у вступі до книги автор, була й проблема рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського наукою його доби. Тут загальноприйнятим було переконання, сформульоване ще на початку XX ст. Іваном Франком та підтримане сучасними дослідниками-грушевськознавцями, що феномен Грушевського-науковця достатньо фрагментарно приваблював його сучасників, котрі значно жвавіше реагували на його громадсько-політичну та культурно-просвітницьку діяльність. Традиційним стало твердження, що ознаки більш-менш системного звернення до творчої спадщини видатного вченого почали проявлятися лише починаючи з 1960-х рр., із започаткуванням у діаспорному українознавстві самостійної міждисциплінарної галузі – грушевськознавства.

Поставивши під сумнів ці тези, автор, у першу чергу, звернув увагу на проблему розширення джерельної бази і у цій сфері його здобутки є чи не найбільш вагомими. Як свідчать ясні підрядкові посилання та додана до книги змістовна бібліографія, В.Тельвак опрацював значне коло архівного та друківаного матеріалу, де в тій чи іншій мірі відобразилася специфіка сприйняття творчої спадщини М.Грушевського його сучасниками. Особливу увагу автор звернув на історичну періодику кінця XIX – першої третини XX ст. – не тільки українську, але й російську, польську, чеську, німецьку, французьку, англійську, американську, виявляючи численні невідомі сучасному досліднику рецензії на праці видатного вченого. Саме їх чисельність та змістова розмаїтість і дозволили В.Тельваку реконструювати складну проблему сприйняття творчих ідей М.Грушевського наукою його доби з урахуванням національної своєрідності та різних ідеологічних, інтелектуальних контекстів.

Обравши хронологічно-проблемний принцип викладу матеріалу, автор послідовно, у п'яти розділах, вивчає проблему рецепції творчості М.Грушевського від перших відгуків на його дебютні наукові праці до некрологів, котрими українська та світова громадськість відгукнулася на трагічну звістку з Кисловодська. У першому розділі відтворено особливості сприйняття сучасниками перших наукових праць М.Грушевського, написаних під час студій у Київському університеті. В.Тельвак аргументовано демонструє, що, незважаючи на перші кроки в науці, талановитий учень В.Антоновича був помічений далеко за межами київського наукового осередку, в якому він зростав. На ранні праці М.Грушевського відгукнулися як українські, так і російські та польські дослідники, які у своїх критичних оглядах заклали традиції інтерпретації його творчих ідей.

У другому, одному з найбільших у книзі, розділі В.Тельвак досліджує проблему сприйняття в науці кінця XIX – початку XX ст. львівського періоду творчості М.Грушевського. На численних прикладах автор демонструє розширення та поглиблення тогочасної грушевськознавчої рефлексії в національному, ідеологічному та історіографічному вимірах. Читач отримує можливість простежити, як під впливом зростаючої суспільно-політичної активності М.Грушевського помітно збільшувалася ідеологізація його творчості в українському, а також у російському та польському інтелектуальному просторах, а суто історіографічні дискусії нерідко забарвлювалися у тони гострої політичної полеміки.

Значною новизною у цьому розділі відзначається друга його частина, присвячена практично невідомій у грушевськознавстві проблемі обговорення західноєвропейськими науковцями німецькомовного першого тому «Історії українського народу». Автор на багатьох прикладах показав, що завдяки цілеспрямованій популяризаторській діяльності М.Грушевського, із національною моделлю українського минулого ознайомилися польські, чеські, румунські та німецькі науковці. І хоча полеміка, яка розгорнулася в європейській історичній науці довкола поглядів львівського професора, продемонструвала численні труднощі у сприйнятті запропонованої ним концепції, утім саме це обгово-

рення дало поштовх до формування модерного українознавчого дискурсу в європейській славистиці.

Ще один зауважений автором цікавий сюжет стосується проблеми публічного та приватного сприйняття праць М.Грушевського українськими інтелектуалами напередодні Першої світової війни. В.Тельвак показує, що зростаюча критичність у сприйнятті громадсько-політичної діяльності видатного вченого по обидва боки надзбручанського кордону викликала появу скептичних ноток в оцінках його історіографічної творчості. Утім, цей скептицизм подибуємо лише у приватному спілкуванні тогочасних опонентів М.Грушевського, і тільки загострення особистих та групових конфліктів усередині українського політикуму, що нерідко набувало форми гострої полеміки на шпальтах тогочасної періодики, удоступнює критичні оцінки для широкого загалу. На жаль, автор лише окреслив цю проблему, відклавши її докладне опрацювання.

Третій розділ об'єднує грушевськіану трьох різних періодів – часів заслання, революційної доби та років еміграції. Об'єднуючи ці різні періоди біографії М.Грушевського, автор керувався ідеєю про подібність умов творчої праці видатного вченого у це десятиліття, що наклало свій відбиток і на особливості її рецензії. Остання полягала, як твердить В.Тельвак, у зростаючій ідеологізації творчої спадщини М.Грушевського, сприйнятті сучасниками його історичних концепцій як ідеологічного обґрунтування суспільно-політичної та державотворчої діяльності. Ілюструючи останню тезу, автор показує стрімке наростання ідейної критики творчості симбірського засланця в роки Першої світової війни, передусім у російській та польській публіцистиці, де відбувалася неухильна й систематична демонізація постаті М.Грушевського. Натомість, в українських колах переслідування вченого в роки війни сприяло витворенню його героїчного образу, що у численних дописах з приводу п'ятдесятиліття діяча у 1916 р. знайшло символічне відображення в тезі про «батька Грушевського» – загальноновизнаного лідера українства як у науковому, так і у громадсько-політичному та моральному вимірах.

Доба Центральної Ради – чи не найповніше досліджений період життя та діяльності її голови. Поряд із відомими фактами творчої біографії М.Грушевського 1917–1918 рр., автор віднаходить та аналізує малознані свідчення звернення сучасників – не лише українців, а й росіян, поляків і чехів – до його наукової праці та публіцистики. Тут особливо цікавою є зауважена В.Тельваком полеміка прихильників малоросійської орієнтації з історичними концепціями видатного вченого.

Еміграційні роки М.Грушевського, як справедливо вказує В.Тельвак, на сьогодні досліджені чи не найменше. Тому вагомим кроком для реконструкції майбутніми дослідниками цілісної картини життя та діяльності видатного історика в 1919–1923 рр. є наведені у книзі факти обговорення його творчості. Поряд із відомими у грушевськознавстві дискусіями довкола публіцистичних виступів вченого в українській періодиці, ми дізнаємося про особливості сприйняття його науково-організаційної та дослідницької праці в Українському соціологічному інституті з боку французьких, італійських та американських славистів.

Рецензія останнього десятиліття творчої діяльності М.Грушевського розглянута у четвертому розділі. Ця доба життя видатного діяча на сьогодні має надзвичайно розлогу джерельну та історіографічну літературу. Тим цікавіше виглядають авторські знахідки стосовно особливостей сприйняття наукової спадщини вченого в науці другої половини 1920-х – початку 1930-х рр., що суттєво збагачує відому на сьогодні картину останньої доби його життя. У фокусі авторської уваги цілком справедливо перебуває проблема становлення та еволюції радянської грушевськіани. Покликуючись на доробок своїх попередників, В.Тельвак на широкому тлі ідеологічних, історіографічних та академічно-інституційних процесів, котрі відбувалися у країні, узагальнює оцінки спадщини М.Грушевського з позиції радянського марксизму. Особливе зацікавлення читача тут викликає помічена автором неоднорідність полемічного поля радянського суспільствознавства у сприйнятті ідей київського академіка, що полягала у більшій об'єктивності та прихильності оцінок російських марксистів, порівняно з українськими суспільствознавцями. Зауважимо, що порушена автором проблема є надзвичайно складною та вочевидь претендує на самостійне ґрунтовне дослідження, тож наведені у книзі висновки подекуди вимагають додаткової аргументації.

Цікавими є спостереження автора щодо сприйняття українською національною інтелігенцією творчої спадщини М.Грушевського як на Наддніпрянщині, так і в Галичині

й на еміграції. Автор переконливо демонструє те, як історіографічний доробок видатного вченого поступово перетворювався в очах його співвітчизників на загальнонаціональне інтелектуальне надбання, що поряд із визнанням вимагало й усебічного осмислення та полемічного обговорення. Останню тезу автор аргументовано ілюструє на прикладі ювілейних публікацій, котрі з'явилися з приводу шістдесятиліття М.Грушевського.

Цілковитою новизною у цій частині праці відрізняється реконструйована автором проблема рецепції творчої спадщини М.Грушевського в польському, чеському, французькому, німецькому та російському емігрантському інтелектуальних середовищах. Ураховуючи внутрішні закономірності розвитку європейських історіографічних шкіл, В.Тельвак показує особливості звернення їх представників до спадщини видатного вченого, яка, починаючи з другої половини 1920-х рр., набувала рис класики українознавства у західному слов'янознавстві.

Остання частина праці присвячена аналізу посмертної грушевськіани, що з'явилася протягом середини – другої половини 1930-х рр. Автору вдалося віднайти велику кількість невідомих сучасним дослідникам некрологів та мемуарних публікацій в українській і західній періодиці, що дало можливість відтворити масштабність процесу осмислення цієї трагічної події. Поряд із некрологами, В.Тельвак докладно зосереджується на аналізі перших спеціальних студій, присвячених дослідженню різноманітних аспектів творчої спадщини М.Грушевського. Це дало дослідникові підстави переконливо твердити, що саме 1930-ті рр. стали періодом становлення грушевськознавчих студій, котрі, на жаль, були перервані вибухом Другої світової війни та відродилися вже у 1960-х рр. у діаспорному українознавстві.

У висновках, у розрізі всієї теми, підбито підсумки дослідження. Використовуючи метод історіографічного моделювання, автор узагальнює наведений у книзі матеріал за критерієм національних традицій грушевськознавчої рефлексії. Завдяки такому підходу, читач отримує можливість краще зрозуміти особливості рецепції творчості М.Грушевського в українському, російському, польському, чеському та західному інтелектуальних середовищах. Незважаючи на масштабність проведеної роботи, дослідник закликає не ставити крапку у подальших студіях над проблемою сприйняття спадщини М.Грушевського його сучасниками, слушно вказуючи на подальші перспективи у розробці цієї цікавої проблеми.

Загалом, рецензована монографія справляє позитивне враження як в аспекті методологічному (чітке визначення термінологічних і концептуальних засад), так і щодо практики дослідження (широта охоплених проблем і кола зауважених джерел та літератури). Також слід відзначити розлогу бібліографію до книги, де наведено не лише джерела та літературу стосовно досліджуваної тематики, але й загалом важливіші опрацьовані історіографічної проблематики, що стосуються кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Це значно полегшує зацікавленому читачеві ознайомлення з контекстом порушених у книзі питань.

Поряд із позитивами доцільно звернути увагу автора на деякі проблемні моменти. Так, фактографічна насиченість книги своїм слабким місцем має деяку описовість стилю та не завжди достатню аналітичність у висновках, котрі, на нашу думку, слід було б поглибити у розділах, де якраз і подати систематизацію й аналіз матеріалу, що досліджується, а не залишати цю процедуру лише для загальних підсумків. Утім, це зауваження методичного характеру не змінює загального позитивного враження від рецензованої книги, котра, на наш погляд, є корисним надбанням сучасної грушевськіани та сприятиме подальшій популяризації постаті Михайла Грушевського серед широкого читачького загалу.

Я.С.Калакура (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

І.І.Тюрменко (Київ)

КОНФЕРЕНЦІЇ ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ІВАНА ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА)

У 2007 р. виповнилося 125 років від дня народження визначного українського вченого, державного, релігійного та громадського діяча Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Указ Президента України Віктора Ющенка від 7 лютого 2007 р. надав потужного імпульсу процесу вшанування його пам'яті. 7–8 червня 2007 р. на базі кафедри політології та соціальних технологій Національного авіаційного університету (Київ, Україна) відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Творча спадщина Івана Огієнка в контексті сучасного розвитку гуманітарних наук». В її організації та проведенні взяли участь Посольство Канади в Україні і Надзвичайний та Повноважний Посол Канади в Україні *п. Абайна М. Данн*, Консисторія Української православної церкви в Канаді (УПЦК) та її голова *о. Богдан Гладьо*, Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті (Едмонтон, Канада), Товариство «Волинь» та Інститут дослідів Волині (Вінніпег, Канада), Колегія св. Андрія (Вінніпег, Канада), Всеукраїнське товариство Івана Огієнка та його київський осередок, Національний банк України і банк «Хрещатик». У роботі заходу взяли участь провідні вчені з України, Білорусії, Польщі, Канади.

Урочисте відкриття конференції відбулося 7 червня 2007 р. у великій актовій залі Національного авіаційного університету (Київ, Україна). Із вітальним словом до учасників та гостей конференції звернулася Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в Україні *п. Абайна М. Данн*, наголосивши, що І.Огієнко є гордістю не лише України, а й Канади. Діяльність ученого збагатила світ, а його життя та звитяга будуть продовжувати надихати майбутні покоління українців на їхній рідній землі в їх намаганнях утілити в життя ідею вільної, ліберальної, демократичної, об'єднаної та процвітаючої України, – наголосила *п. Абайна М. Данн*. Перед учасниками пленарного засідання виступив академік НАН України та АПН України, Президент АПН України *В.Г.Кремень*, який розкрив внесок І.Огієнка у становлення системи освіти в Україні у 1917–1920 рр. і наголосив на актуальності науково-педагогічного доробку вченого в умовах реформування освітньої галузі у сучасній Україні. Ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка професор *О.М.Завальнюк* – автор фундаментальних праць з історії Кам'янецького університету – проаналізував роль І.Огієнка у створенні цього навчального закладу. Пленарне засідання проходило у час, коли Національний банк України карбував ювілейну пам'ятну монету до 125-річчя І.Огієнка. Заступник голови правління банку «Хрещатик» *О.Я.Ратушнюк* продемонструвала саму монету та розповіла про історію її створення.

Другу частину пленарного засідання конференції відкрила голова Всеукраїнського товариства Івана Огієнка, професор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, лауреат премії Івана Огієнка *Є.І.Сохацька*. У своєму виступі вона висвітлила історію створення огієнківського руху, його проблеми та досягнення. Суголосно прозвучав виступ професора та завідувача кафедри видавничої справи і редагування Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, лауреата премії Івана Огієнка, голови Фундації імені митрополита Іларіона *М.С.Тимошика*. Його доповідь «Боротьба за Огієнка та його справу в Українській державі на сучасному етапі: генеза і причини спротиву опонентів» розкрила глибокі причини перешкод у відродженні імені та творчої спадщини визначного сина українського народу.

Науковий аналіз послань митрополита Іларіона до Української православної церкви у Канаді зробив професор Колегії св. Андрія, викладач Центру українсько-канадських студій *Роман Єренюк* (Вінніпег, Канада) – у минулому учень владики Іларіона. Доповідач наголосив на важливості звернень першоієрарха для розвитку українського православ'я не лише на канадській землі, а й для сучасної України. Він продемонстрував низку оригінальних слайдів, які наочно показали життя Іларіона у Канаді, що було надзвичайно прихильно сприйнято учасниками та гостями конференції. Із великим зацікавленням присутні слухали виступ проф. факультету теології Колегії св. Андрія *Степана Ярмуса* (Вінніпег, Канада) – учня митрополита Іларіона. Велике враження на учасників і гостей конференції справив аудіозапис виступу митрополита Іларіона на XIII соборі Української греко-православної церкви у Канаді 22 травня 1965 р., який зберігається в архіві *С.Ярмуса*.

Критичний погляд на справу приїзду Івана Огієнка до Канади прозвучав у виступі директора Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства проф. *Ірини Ма-*

тяш, яка висвітлила нові, раніше невідомі, обставини переїзду Іларіона до Вінніпега. *І.Матіяш* обґрунтувала тезу про визначну роль генерала В.Сікевича у житті митрополита. Про формування духовно-моральної культури особистості у творчій спадщині Івана Огієнка доповіла проф. Київського національного університету імені Тараса Шевченка *Галина Сагач*.

Секція «Іван Огієнко та сучасні дослідження в галузі суспільно-політичних наук» збрала провідних учених, фахівців з історії церкви, біографістики, історії української еміграції, джерелознавства. Доповіді відзначалися новизною тематики та використанням раніше неопублікованих документів. Загалом висновки і результати досліджень засвідчили нагальну потребу внесення певних коректив, доповнень та уточнень у життєпис владика Іларіона. Нові матеріали до біографії оприлюднив у своїх виступах голова секції *о.Ю.Мицик*. Він проаналізував листування (70 листів загальним обсягом 5 друк. арк.) між митрополитом Іларіоном та А.Чайковським, яке зберігається в архіві УПЦК. Використання раніше неопублікованих джерел із цього ж архіву дозволило *І.Тюрменко* визначити характер взаємин між І.Огієнком та О.Оглоблиним.

Значний блок доповідей був присвячений історії церкви. Зокрема, погляд Івана Огієнка та його сучасників на оновлення української церкви розкрив *О.Ігнатуша*. Суголосно звучала доповідь *І.Шугальової*, в якій аналізувалася оцінка І.Огієнком стану православної церкви в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Причини упередженого ставлення митрополита Іларіона до т.зв. «липківщини» та зміни його «антилипківських» настроїв у канадський період висвітлила *І.Преловська*. На основі відображення постаті І.Огієнка на шпальтах сучасної православної періодики *І.Жердєва* дійшла висновку про відмінності в оцінці Іларіона у пресі УАПЦ і УПЦ КП, де І.Огієнко виступає як провідник політики українського православ'я, та УПЦ МП. Цікаві факти про життя Іларіона як архієпископа Холмсько-Підляської єпархії на основі спогадів своєї сестри Клави Огієнко описала племінниця владика *Віра Огієнко*. На жаль, проблеми зі здоров'ям не дали їй можливості особисто виголосити доповідь.

На основі нових документів із санкт-петербурзьких бібліотечних збірок *Л.Тимошенко* оприлюднив низку нових фактів щодо історії Радомишльщини та, зокрема, огієнкіани; характеру співпраці І.Огієнка з Українським історичним товариством в еміграційний період приділила увагу *А.Атаманенко*; місце і роль І.Огієнка серед української емігрантської інтелігенції в Чехословаччині та Польщі розкрив *О.Даниленко*; історіографію постаті Іларіона у сучасній українській науковій літературі висвітлила *М.Мандрик*. Новий погляд на державотворчу місію Іларіона висунув *Л.Тупчієнко*. Цікаві факти із життя митрополита у Польщі були викладені у доповідях *О.Юрченко* та *О.Ількової*; до проблеми жіночого світу Івана Огієнка звернулася *Т.Курченко*.

Робота другої секції «Іван Огієнко – мовознавець, культуролог, філософ та педагог» була також надзвичайно плідною, а доповіді викликали жваве обговорення. Велике зацікавлення виявили учасники секційного засідання до доповідей, в яких І.Огієнко був представлений як учений європейського рівня та просвітник українського народу (*Л.Бондарчук*), бібліограф (*М.Герашенко*), дослідник українського друкарства (*Н.Черниш*), перекладач «Слова о полку Ігоревім» (*Н.Науменко*), педагог та міністр освіти у період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. (*М.Поліщук*), поборник і речник викладання української мови у Манітобському університеті в Канаді (*І.Константюк*), філолог і мовознавець (*С.Яременко*), фольклорист та етнограф (*В.Федас*) та ін.

Загалом робота ювілейного огієнкознавчого форуму була організована на високому рівні, про що засвідчив і вихід до початку його роботи збірника доповідей конференції, виданого за фінансової підтримки посольства Канади в Україні.

Широка програма вшанування 125-ої річниці від дня народження митрополита Іларіона відбулась у Канаді. 2–4 листопада у Вінніпегу, а 16 листопада у Торонто 2007 р. пройшла Міжнародна наукова конференція «Митрополит Іларіон: «Служити народові – то служити Богові»». Натхненником, ініціатором та організатором такого форуму, який зібрав визначних церковних діячів і науковців із Великобританії, Канади, Польщі, Португалії, України стала Українська православна церква у Канаді. Організаційний комітет очолив голова Консисторії УПЦК *о.Богдан Гладь*. Його заступником став проф. Колегії св.Андрія проф. *Роман Єренюк*. Фінансову підтримку надало Товариство «Волинь» (Вінніпег, Канада), яке очолює адв. *Сергій Радчук*. Активну участь у роботі конференції взяв Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді пан *Ігор Осташ*. Робота конференції відзначалася ґрунтовністю доповідей, організаційною насиченістю та різноманітністю заходів.

Конференція відкрилася 2 листопада о 10-й годині поминальною панахидою на могилі митрополита Іларіона, на цвинтарі Глен-Іден. Могила була ошатно прибрана червоною калиною та квітами, до чого долучилося жіноцтво української громади у Вінніпегу: п. *Марія Корчевич*, п. *Марія Зайців* і члени Товариства «Волинь» п. *Надія Шаварська* та п. *Ніна Лугова*. Поминальну панахиду

відслужили митрополит Іван – першоєрарх УПЦК, архієпископ Торонто та Східної Канади єпископ *Юрій*, єпископ *Іларіон* із Португалії, єпископ *Андрій* із Великобританії, голова Консисторії УПЦК о.Богдан Гладь, прот. Назарій, о. Корнелій. На поминальній панахиді були присутні також посол України в Канаді п. *Ігор Осташ*, о. *Ярослав Буцьора*, о. *Степан Ярмусь*, проф. *Роман Єренюк*, *Григорій Купріянович*, *Ірина Тюрменко*, *Юлія Заячук* та ін. Вечірнє вчисте засідання конференції, на якому головував д-р *Р.Єренюк*, проходило у конференц-залі катедри Св.Трійці у Вінніпегу. У присутності учасників, гостей і членів Святотроїцької громади були виголошені доповіді-рефлексії викладачів факультету теології Колегії св.Андрія д-ра *Олега Кравченка* та д-ра *Степана Ярмуса*, які надзвичайно проникливо поділилися своїми спогадами про владика Іларіона та про роль, що її він відіграв не лише в їхніх долях, а й у формуванні цілого покоління української повоєнної еміграції. Зокрема, д-р *О.Кравченко* підкреслив роль митрополита Іларіона як учителя і духовного наставника. Восени 1952 р. у Вінніпегу під час навчання у Колегії св.Андрія тоді ще 17-літній *О.Кравченко* познайомився із 70-річним митрополитом Іларіоном. Д-р *О.Кравченко* наголосив на великому значенні Іларіона для української еміграції Канади: «Для нас, канадців, – зауважив він, – Іларіон був новим Петром Моголою. Його спадщина збагатила всіх у Канаді». Д-р *С.Ярмусь* розкрив роль віри і праці у житті митрополита Іларіона. Він також зупинився на аналізі життєвого досвіду І.Огієнка, його наполегливому навчанні в університеті св.Володимира. Особливу увагу доповідач приділив церковній діяльності Іларіона, його ораторським здібностям та проповідницькому таланту.

Пані *Марія Корчевич* (Консисторія УПЦК, Вінніпег) виклала життєвий шлях владика Іларіона. Біографія Іларіона, пройдена через серце і душу, прозвучала проникливо, переконливо й живо. Роздуми про значення митрополита та вірші про нього, зачитані пані Марією, надовго запам'ятались учасникам конференції.

3 листопада, після вранішньої Божественної літургії у каплиці Колегії св.Андрія відкрилося засідання сесії конференції. Із вітальним словом до учасників і гостей форуму звернувся президент Університету Манітоли, а також посол України в Канаді *І.Осташ*. Перша сесія, на якій головував о.*Богдан Гладь*, заслухала доповіді, в яких І.Огієнко (митрополит Іларіон) був представлений як науковець, державний і політичний діяч. Перші кроки Івана Огієнка в українському політичному житті висвітлив проф. Університету Манітоби д-р історії *О.Герус*. Він, зокрема, підкреслив, що участь І.Огієнка у громаді при створенні Кам'янець-Подільського університету відіграла визначну роль у перетворенні його на постать національного масштабу та відкрила шлях до посади міністра освіти в уряді Української Народної Республіки періоду Директорії.

Григорій Купріянович – д-р Університету Марії Склодовської-Кюрі (Люблін, Польща), голова Українського товариства у Любліні – зупинився на важливості варшавського періоду в житті І.Огієнка. Поділивши його на три підперіоди, він наголосив на тому, що 1926–1940 рр. стали своєрідним «антрактом у житті майбутнього єрарха». Саме «активність на церковній ниві в структурах Української автокефальної церкви стала для нього цінною підготовкою до архієрейського служіння». Професор Національного авіаційного університету, голова Київського осередку Всеукраїнського товариства Івана Огієнка (Київ, Україна), д-р іст. наук *Ірина Тюрменко* розкрила внесок І.Огієнка у формування української православної культурологічної думки. Доповідачка підкреслила, що митрополит Іларіон виявив особливості українського культурно-історичного типу, в основу якого поклав релігійний фактор, а православну церкву вважав стрижневим елементом творення й збереження національно-культурного життя та самоідентичності українців як нації.

Не менш цікавим для учасників і гостей конференції стало засідання другої сесії конференції, на якому головував ректор Колегії св.Андрія о.*Роман Божик* (Вінніпег, Канада). До слова були запрошені діячі церкви, теологи, які розкрили роль митрополита Іларіона у розвитку та зміцненні українського православ'я. Єпископ *Телмесоса* та української православної громади у Португалії *Іларіон (Рудюк)* розкрив особливості й основні напрями подвижницько-патріотичної діяльності митрополита Іларіона. Єпископ лондонський та західноєвропейський *Андрій (Пешко)* проаналізував церковне служіння митрополита Іларіона у Холмсько-Підляській єпархії. Проф. факультету теології Вінніпезького університету д-р о.*Ярослав Буцьора* (Вінніпег, Канада) здійснив аналіз тверджень митрополита Іларіона про людину та виклав антропологічні засади його служіння Богові й українському народові.

Засіданням третьої сесії керував голова Товариства «Волинь» адв. *С.Радчук* (Вінніпег, Канада). Доповіді були присвячені науково-педагогічній діяльності Івана Огієнка та його внеску в теорію й практику українського мовознавства та розбудову вищої освіти в Україні і Канаді. Канд. пед. наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки Львівського національного університету імені І.Франка *Юлія Заячук* (Львів, Україна) зупинилася на теоретичних проблемах виховної системи І.Огієнка, серцевину якої становить теорія рідномовного виховання та навчання молоді. Доповідач-

ка підкреслила визначну роль Іларіона у розробленні методики вивчення української мови та проаналізувала його дидактичні погляди.

Філософсько-гомолетичний аналіз послань митрополита Іларіона здійснив професор Колегії св. Андрія та Центру українсько-канадських студій Манітобського університету *Роман Єренюк* (Вінніпег, Канада). Учений дослідив 110 послань митрополита Іларіона, які характеризують владику як філософа, проповідника, «великого учителя і наставника церкви й української громади». У посланнях, як зазначив Р.Єренюк, визначена сутнісна характеристика владики «як людини миру і єдності, енергійного, ідеалістичного, повного динамічної енергії й надзвичайно витривалої працьовитої етики». Професор германо-славистичних студій Манітобського університету *Ірина Константук* (Вінніпег, Канада) висвітлила стан викладання української мови в університеті. Вона підкреслила, що це стало можливим завдяки зусиллям митрополита Іларіона та Я.Рудницького, які долучилися до відкриття в Університеті Манітоби департаменту славистичних студій, де українська мова посила належне місце. Дослідниця підкреслила, що департамент і сьогодні продовжує бути осередком згуртування і навчання молоді як українського, так і неукраїнського походження.

На честь учасників форуму було організовано вечірній банкет. У своєму виступі український посол у Канаді *І.Осташ* висловив вдячність Консисторії УПЦК, українській громаді за організацію та проведення міжнародного наукового форуму, присвяченого мислителю та просвітителю, великому сину України Іванові Огієнку (митрополиту Іларіону).

Урочисте закриття конференції відбулося у Вінніпегу 4 листопада у приміщенні Консисторії УПЦК. Заключні висновки виголосив архієпископ *Юрій (Калищук)*, єпископ Торонто та Західної Єпархії УПЦК (Торонто, Канада), який закликав громаду не лише вивчати заповіді митрополита Іларіона, а й узяти їх за дороговказ задля збереження української мови, культури, української православної церкви та самого українства.

16 листопада учасники конференції виступили перед українською громадою Торонто із прощальними виступами та словами вдячності за організацію на високому рівні міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження митрополита Іларіона (Івана Огієнка).

П.Т.Тронько

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА О.В.КУЗЬМИНЦЯ

Професор, доктор історичних наук Олександр Васильович Кузьминець належить до тієї когорти вчених, які виростили з практичної роботи, з того оточення кінця 1960-х рр., котре заговорило тишком-нишком про українську національну ідею й про необхідність збереження в цьому світі всього вітчизняного – чи то археологічна пам'ятка, чи архітектурний витвір у камені, чи то праці на папері...

Народився О.В.Кузьминець 7 вересня 1948 р. в селі Спиченці Погребищенського району Вінницької області. Його творча біографія розпочалася рано, у студентські роки, у Республіканському правлінні Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, головою якого мені довелося бути немало літ.

Сімнадцятирічний студент історичного факультету столичного державного університету ім. Т.Г.Шевченка, мандруючи Києвом у пошуку якогось підробітку, випадково набрів на вул. Пушкінській, 32, в самому центрі міста на вивіску «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Республіканське правління». Зайшов, бо відчув у назві щось причетне, до його фаху. В коридорі він зустрівся із заступником голови правління Я.П.Петрусенком. Поговоривши з хлопцем, Яків Петрович запропонував йому роботу вантажника й довільний (бо ж лекції в університеті не можна пропускати) графік роботи. Після занять Олександр спішив до Товариства, виконував всіляку нехитру технічну роботу. Він доставляв перші пачки свіжонадрукованих у видавництві «Київська правда», що знаходилося навпроти оперного театру, членські квитки Товариства, возив і забирав документи в державних та громадських організаціях. Олександр часто бував у кабінетах Ради Міністрів УРСР, у тому числі й у мене, в ЦК Компартії України, у митрополита київського, галицького й усієї України екзарха Філарета, у міських та обласних установах.

Він втішався першою публікацією (1967 р.) у «Вечірньому Києві». За дорученням відомого журналіста І.С.Щербатенка написав нарис про переможця конкурсу на кращий хронікально-документальний фільм, котрий проходив у Народній Республіці Болгарії, Ф.Соболева та його фільм «Мова тварин», акцентувавши, що це прорив українського кіно у світ.

Запам'яталося йому відкриття влітку 1969 р. будівництва Музею архітектури і побуту УРСР під відкритим небом у с. Пирогів, що під Києвом. Його учасники, й серед них наймолодший співробітник Товариства О.Кузьминець, посадили у садибі молоду грушу, викопавши останню поруч у лісі, а під корінням її закопали залиту смолою пляшку зі списком тих, хто брав участь у відкритті будівництва Музею. Тоді ми всі були вчителями починаючого історика. Найбільш довірливо він опирався на досвід старших працівників Товариства Я.П.Петрусенка, Л.О.Ткаченка, І.М.Смоляка, мав можливість спілкуватися з багатьма докторами наук – членами його Президії, колишніми міністрами, генералами, які підробляли до своїх пенсій.

Коли Олександр перейшов на п'ятий курс університету, йому було дозволено вільно відвідувати лекції й працювати штатним консультантом Республіканського правління Товариства, в організаційному відділі. Він відповідав за роботу Закарпатського, Івано-Франківського і Чернівецького обласних відділень останнього, виконував доручення керівництва, готував проведення обласних звітно-виборчих конференцій. Разом із членами Президії УТОПК І.О.Гуржієм та Ю.Ю.Кондуфором Олександр проводив вибори обласних правлінь цієї громадської організації, котра в той час активно допомагала розширювати світогляд народу, спрямовувати його на вивчення й розуміння історичного минулого. О.В.Кузьминець читав лекції з актуальних проблем охорони української старовини майже у всіх регіонах України, в трудових колективах, вузах, школах.

Після закінчення історичного факультету КДУ ім. Т.Г.Шевченка у 1971 р. він одержав направлення на службу до війська на два роки. В той час при університетах військові кафедри готували офіцерів і направляли їх на службу. Так вирішувалося певною мірою кадрове забезпечення радянської армії. Зі службою Олександрові пощастило. Він служив у Києві, в оперативному полку МВС СРСР, часто навідувався до Товариства. Одного разу зайшов до нього й на дверях побачив записку: всі пішли на похорон першого заступника голови правління Я.П.Петрусенка...

Ішов 1973 р. Почалися зміни. Робота товариства притихла. Відомі всім органи та організації почали активно пильнувати його ідеологічний настрій. Довелося прислухатись до мудрої поради своєї вчительки, куратора академгрупи в університеті Р.П.Іванової – відомої дослідниці творчості М.П.Драгоманова, блискучого педагога і викладача історії України, письменниці, лауреата Шевченківської премії: «Сашо, йди на комсомольську роботу, вступи до аспірантури на будь-яку марксистсько-ленінську кафедру, бо більше нікуди не проб'єшся, станеш кандидатом, доктором, то й для України зробиш більше».

Комсомольські будні багато чому навчили, розкрили очі на суспільні проблеми, протиріччя між теорією та практикою розвитку тогочасного радянського суспільства. Олександр пішов працювати у відділ агітації, пропаганди і культурно-масової роботи Київського обкому комсомолу. Пізніше працював зав. сектором кадрів останнього, а в 1975 р. був обраний першим секретарем комітету комсомолу київських обласних організацій та установ. Такі структури були лише в Москві, Софії й у Києві. Він працював із молодими, талановитими колегами – Л.Кравченком, С.Безрутенком, В.Шумилом, О.Шишовим, А.Корнієнком, О.Гідою, А.Супруном, О.Смирновою – і не покидав думки продовжити навчання в аспірантурі. Олександр подав документи до Київського державного педагогічного інституту ім. О.М.Горького (нині Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова). На кафедру історії СРСР не вдалося пробитись, прийняли на кафедру історії КПРС. Зав. останньою професор П.І.Бакуменко по-батьківськи прийняв хлопця, знаючи його творчу біографію та потяг до науки.

З комсомольською роботою розходився важко. «Похід у науку» в той час не схвалювався. Вердикт першого секретаря Київського обкому Компартії України В.Цибулька був недвозначний: «Сделать так, чтобы другим повадно не было». Партбюро, пленум і суворя догана із занесенням в облікову картку члена КПРС «За неискренность перед партией», а по суті за бажання вчитися в аспірантурі.

Тему кандидатської дисертації Олександр взяв малодосліджену й непримітну: «Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням учнів загальноосвітніх шкіл». Він опублікував у журналах та наукових збірниках більше десятка наукових статей і в 1970 р. під керівництвом професора П.І.Бакуменка достроково захистив кандидатську дисертацію у спеціалізованій вченій раді в Київському університеті ім. Т.Г.Шевченка.

Відкрилися нові творчі зв'язки з відомими вченими-істориками М.Моторнюком, В.Замлинським, Л.Гордієнком, М.Панчуком, О.Завадською, С.Клапчуком, В.Курилом, Г.Терещенком й ін.

Олександр знайшов у цих людях добре серце, високий інтелект, доброзичливість. Вони стали його вчителями, наставниками, порадиниками. Професор М.І.Шкіль порекомендував О.В.Кузьминцю попрацювати на організаторській роботі. Кілька років він був заступником декана філологічного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О.М.Горького.

Школою професійного та громадянського загартування стала для нього робота заступником секретаря парткому педінституту з ідеологічних питань. На базі останнього і на факультетах активно проводилися цікаві заходи, зустрічі з відомими письменниками, поетами, артистами, вченими. Зі студентами охоче зустрічалися Б.Олійник, М.Луків, А.Демиденко, Д.Гнатюк, М.Амосов й ін.

Ректор професор М.І.Шкіль підтримав бажання доцента О.В.Кузьминця навчатися в докторантурі. Два роки навчання пройшли швидко, але нагороджений ним науковий багаж – опрацював практично всі основні партійні та державні архіви України й Москви – допоміг написати і видати монографію («Деятельность КПСС по укреплению связи школы с жизнью общества. Из опыта Компартии Украины». – К.: Вища школа, 1987. – 192 с.) та підготувати докторську дисертацію (захистив її у спеціалізованій ученій раді Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка). Офіційними опонентами виступили відомі вчені О.І.Терновий (Москва), С.М.Клапчук і Г.І.Терещенко. Він став доктором історичних наук, а в 1990 р. – професором. О.В.Кузьминець завдячує тим ученим й організаторам вузівського життя, котрі підтримували його починання та наукові пошуки, допомагали фактографічним матеріалом. Серед них М.Моторнюк, П.Бакуменко, В.Курило, В.Тараненко, М.Фоменко, В.Шевченко, В.Усенко та ін.

У серпні 1991 р., напередодні нового навчального року, коли професори і всі викладачі кафедри історії КПРС, яку очолював О.В.Кузьминець, одностайно проголосували за вихід із партії, розпочався новий історичний період в їх навчально-виховній та науковій роботі. Вчений став ініціатором трансформації кафедри від викладання партійної до політичної історії, а пізніше – до минулого України. Обґрунтовувалися й готувалися нові навчальні програми, складалися плани семінарських занять, котрі включали раніше заборонену суспільствознавчу та історичну літературу. Це була, за твердженням Олександра Васильовича, майже революційна робота, кропітка, але оптимізуюча. Перейшли на викладання предметів українською мовою, готували публікації на тільки що відкритих архівних джерелах, використовували літературу, завезену діаспорою.

Професор О.В.Кузьминець виступив ініціатором створення й разом із професором І.Стогнієм започаткував випуск збірника «Наукові записки з української історії» (Київ; Переяслав-Хмельницький, 1993, 1994, 1995 рр.). Сам був автором статей у ньому. Разом із доцентом І.І.Дроботом він випустив у світ навчальний посібник «Історія України» (К.: Міносвіти України, 1993). У видавництві «Україна» у 1995 р. вийшла колективна монографія «Історія України в особах ІХ–XX ст.», в якій О.В.Кузьминець виступив автором наукових статей «Михайло Грушевський», «Євген Коновалець», «Андрій Мельник» та «Степан Бандера».

На соціально-гуманітарному і педагогічному факультетах професор створив студентську наукову проблемну групу з метою вивчення голодоморів 1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр. в Україні. Їх учасники збрали понад 500 спогадів очевидців про ці останні. О.В.Кузьминець надрукував низку статей та рецензій в «Українському історичному журналі», у часописах «Архіви України», «Рідна школа», «Трибуна лектора», «Дивосвіт» й ін., в багатьох наукових збірниках. На Українському радіо кілька років він вів рубрику «Сторінками історії», за об'єктивне висвітлення подій минулого був відзначений Дипломом історичного товариства Великої Британії.

В 1995 р., за підтримки професора Я.Кондратьєва та за рекомендацією професора М.Шкіля, О.В.Кузьминець був призначений професором Національної академії внутрішніх справ України (нині КНУВС). У 1996 р. він став начальником кафедри історії держави і права цього ж навчального закладу. Однак учений не залишив викладацької роботи в Національному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова, у котрому працював викладачем із 1977 р. «Не для заробітку, а для душі, – аргументує це сумісництво О.В.Кузьминець, – й ще для того, щоб кращі педагогічні та викладацькі традиції провідного педагогічного університету перенести в флагман юридичної й правоохоронної освіти – Київський національний університет внутрішніх справ».

Кафедра, яку ось уже 12 років очолює професор О.В.Кузьминець, розвиває новий напрям загальної підготовки юристів – історію держави і права України. За безпосередньою участю вченого на кафедрі влаштовано галерею істориків українського права, твори котрих лише за роки незалежності почали активно використовуватися у вітчизняній юридичній науці. Це портрети та списки наукових праць П.Орлика, Ф.Чуйкевича, О.Кістяківського, М.Владимирського-Буданова, Р.Лашенка, М.Василенка, М.Слабченка, С.Дністрянського, М.Чубатого, Л.Окіншевича, Я.Падоха й ін.

До свого 60-річчя професор, полковник української міліції О.В. Кузьминець підійшов у повному розквіті творчих сил. За його авторською участю вийшли в світ у видавництві «Знання» три видання «Історії української та зарубіжної культури» (1999, 2000, 2002 рр.) в співавторстві з Я.С.Калакурою, С.М.Клапчуком й ін.; «Історія держави і права України» (К.: Україна, 2000, 2002) в співавторстві з В.С.Калиновським; «Історія держави і права України» (К.: Університет «Україна», 2004) у співавторстві з П.П.Захарченком; «Історія держави і права зарубіжних країн» (К.: Універ-

ситет «Україна», 2005) у співавторстві з П.П.Захарченком та О.О.Ковалевською; «Історія держави і права України» (К.: Університет «Україна», 2006) у співавторстві з П.П.Захарченком; «Шевченків край». Історико-етнографічне дослідження (К.: Наукова думка, 2008) у співавторстві з В.М.Щербатюком, В.А.Довбнею й ін., низка фахових брошур, статей, рецензій. Загалом він опублікував понад 150 наукових праць з актуальних проблем історії держави і права, культури, освіти.

Професор О.В.Кузьминець є членом двох наукових спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій – у Київському національному університеті внутрішніх справ (спеціальність «теорія та історія держави і права») та в Національній академії оборони України (спеціальність «військова історія»).

Олександр Васильович активно працює з молодими науковцями, котрі готують до захисту свої дослідження. Він опонував більше 30-ти кандидатських і докторських дисертацій, зокрема таких істориків, як О.М.Стоян, К.В.Астахова, М.Ю.Виговський, В.М.Волковинський, І.І.Тюрменко, І.І.Ханбалаєв, В.Г.Радецький, М.А.Шпанко й ін. Ним підготовлено одного доктора та 7 кандидатів історичних наук і 1 доктора й 7 кандидатів юридичних наук.

За вагомі досягнення у роботі, високу професійну майстерність, плідну наукову, організаторську і громадську діяльність професору О.В.Кузьминцю Указом Президента України присвоєно почесне звання «Заслужений працівник народної освіти України» (1998 р.). Він нагороджений знаком «Відмінник народної освіти» (1987 р.), медаллю «В пам'ять 1500-летия Києва» (1984), знаком МВС України «За відзнаку в службі» (2007), медаллю «За сумлінну службу III ступеня» (2004) та ін. О.В. Кузьминець обраний дійсним членом Української академії історичних наук (з 1999 р.).

Олександр Васильовичу пощастило у житті. Його оточують унікальні й порядні люди. Активної творчості Вам на довгі роки!

ТРУБАЙЧУК АНАТОЛІЙ ФОТІЙОВИЧ

1 липня 2008 р. раптово обірвалося життя вченого-історика, громадського діяча, Вчителя з великої літери Анатолія Фотійовича Трубайчука.

Він народився 22 листопада 1932 р. в місті Василькові на Київщині у родині вчителів. Дитячі роки припали на лихоліття Другої світової війни, яка вразила свідомість хлопчика й вирішила в подальшому його життєвий і науковий шлях.

Втративши на фронті батька, Анатолій Фотійович навчався у Київському інтернаті дітей війни. В 1956 він закінчив романо-германський факультет Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка, працював спочатку редактором районної газети у місті Шпола, а згодом – «Українського історичного журналу» в Інституті історії України АН УРСР.

1971 р. А.Ф.Трубайчук захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю «всесвітня історія». Відчувши потребу у спілкуванні з молоддю та прагнення передати свої знання новому поколінню вчителів, він перейшов на роботу до Київського державного педагогічного інституту імені О.М.Горького на кафедру всесвітньої історії.

Саме тут було реалізовано унікальний феномен поєднання обдарованого вченого, громадського діяча, відданого патріота України, викладача-наставника багатьох поколінь учителів історії, що гідно несуть своє високе звання в усіх куточках держави, й просто неординарної людини.

Започаткувавши на зорі незалежності асоціацію істориків «Істина» творчої спілки вчителів, А.Ф.Трубайчук разом зі своїми учнями спромігся за досить короткий час написати і видати низку наукових праць та методичних посібників: цикл книг «XX століття: історія в портретах», до котрого ввійшли монографії «Брудершафт двох диктаторів», «Містер з парасолькою: Невіл Чемберлен», «Франклін Рузвельт», «Шарль де Голль», «Михайло Грушевський: його сподвижники й опоненти» (у співавторстві), «Беніто Муссоліні: портрет тоталітариста в історичному інтер'єрі». Анатолій Фотійович є також автором науково-методичних нарисів, що входять до циклу «XX століття: історія, економіка, політика, ідеологія», праць про дипломатичну підготовку Другої світової війни: «Пакт про ненапад: чи була альтернатива Другій світовій війні», «1939 рік: до історії радянсько-німецької змови», а також посібників для студентів і вчителів «Друга світова війна: коротка історія», «Україна у Другій світовій війні» (в співавторстві), більше ста статей та есе, які привертають неабиякий інтерес учнів, студентів, викладачів і всіх, хто цікавиться історією, бо ж написані вони яскравою, живою мовою, неповторним, притаманним авторові стилем викладу, котрий неможливо сплутати з чийось іншим. Цей стиль професійного, зацікавленого спілкування з читачем творчо перейняли його учні. Переважно це були здібні студенти, не байдужі до історії, які прагнули істини й завжди мали своє власне бачення і тлумачення її сторінок, не уникали дискусії із самим Учителем. А він водночас виховував у них здатність аналітично мислити, високий викладацький професіоналізм, повагу до особистості учнів.

1996 р. А.Ф.Трубайчуку було присвоєно звання професора. Навколо Анатолія Фотійовича гуртувалися вірні його науково-викладацьким принципам студенти, котрих сьогодні з повним правом можна назвати «школою професора Трубайчука». Без сумніву, це найзаповітніша мрія кожного вченого та викладача. Проте далеко не всім вдається досягти такого високого статусу, якого не здатна присвоїти жодна атестаційна комісія.

1998 р. в зв'язку з тяжкою хворобою Анатолій Фотійович змушений був припинити свою активну педагогічну діяльність, але продовжував плідну працю як учений-дослідник, видавши за сприяння своїх вихованців монографії «Друга світова війна» й «Дипломатична історія Другої світової війни. Курс лекцій», а також низку статей у на-

укових виданнях. Попереду було чимало цікавих творчих задумів, котрим, на жаль, не судилося здійснитись...

Світла пам'ять про Анатолія Фотійовича Трубайчука має продовжитися в його учнях, вірних своєму великому Вчителеві і правді історії.

CONTENTS

ARTICLES

Kotliar M.F. Christianity Routes to Rus' (Legendary and Real)	4
Mytsyk Yu. A. Zbarazh Siege (1649): Known and Unknown	15
Stanislavs'kyi V. V. Ivan Mazepa in Charles' XII Camp: Turkish Vector of Diplomatic Activity	39
Horobets' V. M. Structure of Management and Social Discipline in Southern Hetmanat Regiments (According to Materials of Poltava Regiment Inspections of 1719, 1722, 1732)	49
Vinnychenko O. V. (<i>L'viv</i>). Testifying and Witnesses of Nobility Testaments of the First Half XVIII c. (According to L'viv City Court's Materials)	68
Bovhyria A. M. «...I do not Know Your Tsar»: Ukrainians as Figures in Court Cases about Monarch's Honor Abuse (XVIII c.)	87
Borysevych S. O. Law Regulation of State Mortgage Policy in the First Half XIX c.	100
Zavalniuk O. M. (<i>Kamianets'-Podil's'kyi</i>). Ukrainian Scientific Society and Formation of National University Education (1917–1920)	112
Datskiy I. B. (<i>Ternopil'</i>). West-Ukrainian People's Republic Diplomacy at Paris Peace Conference of 1919	121
Stots'kyi Ya. V. (<i>Ternopil'</i>). Russian Orthodox Church Expansion in Western Regions of Ukraine (1947–1953)	137
Bazhan O. H. Increase of Opposition to Russification in Ukrainian Soviet Socialistic Republic in the Second Half of 1950s – 1960s	147
Bendza M. (<i>Warsaw, Poland</i>). From the History of Orthodox Religious Culture of Sianok Lands (X–XVII c.)	159
Skliarenko V. Ye. Television of Independent Ukraine: History and Modern Times	179

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Orlyk V. M. (<i>Pereiaslav-Khmel'nyts'kyi</i>). Methodological Aspects of Tax Policy Research in Ukrainian Provinces of the Russian Empire in the First Half XIX c.	187
Futala V. P. (<i>Drohobych</i>). Social and Political Life of Western Ukraine in 1920–1930s: State of Events and Research Prospects	195
Vyrs'kyi D. S. Winter War with Tatars: J.L.Decjusz's describes the Battle under Ol'shanytsia 1527	210

BOOK REVIEWS

Kuraiev O. O. Katrin Boeckh, Ekkehard Völkl. Ukraine. Von der Roten zur Orangenen Revolution	216
Liuta T. Yu. N.Bilous. Kyiv at the End XV – First Half XVII c. City Authorities and Self-government	219
Verba I. V. M.Mykhailutsa. Orthodox Church in Southern Ukraine during World War II (1939–1945)	225
Kalakra Ya. S. V.Telvak. Mykhailo Hrushevs'kyi's Creative Heritage in Contemporaries' Evaluations (End of XIXth – 30s of XXth cc.)	228

CHRONICLES OF LIFE

Tiurmenko I. I. Conferences on 125th Anniversary of Ivan Ohienko's (Metropolitan Ilarion's) Birth	231
Tron'ko P. T. On 60th Anniversary of Birth of Doctor of History, Professor O.V.Kuz'mynets'	234
Trubaichuk Anatolii Fotijovych	238